

**Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ
ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Αυτή η μελέτη βασίζεται στη διδακτορική μου διατριβή, που υπεβλήθη στην Οξφόρδη τον Απρίλιο 1970, αλλά αντιπροσωπεύει μια διεξοδική αναθεώρηση και επαναδιευθέτηση του υλικού που παρουσιάστηκε σ' αυτή. Έχω ενσωματώσει όλο το νέο υλικό που είχα υπόψη μου ως το τέλος του 1974, αλλά λυπάμαι γιατί η θεμελιώδης μελέτη του Δρ. K. Bragan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, εμφανίσθηκε τόσο αργά για να συμπεριλάβω κάτι περισσότερο από λίγες βιαστικές αναφορές. Στο μεγάλο χρονικό διάστημα που χρειάστηκε για να την ξαναγράψω οφείλονται οι οποιεσδήποτε υπαρχουσες ασυμφωνίες και οι υστερότερες ενότητες ίσως περιέχουν αναφορές σε πολύ πρόσφατα δημοσιευμένη εργασία, που δεν ήταν προσιτή για τις προηγούμενες.

Αυτή είναι ουσιαστικά μια συνθετική εργασία, που καλύπτει υλικό ως επί το πλείστον οικείο και άμεσα προσιτό σε δημοσιεύσεις, και ασχολείται περισσότερο με συμπεράσματα που μπορούν να εξσθθούν από αντικείμενα παρά με μικρολεπτομέρειες εμφανισής τους. Γι' αυτό υπάρχουν πολύ λίγες εικόνες, και ελλιζω να μην επηρεάζεται ουσιαστικά η επιχειρηματολογία απ' αυτό. Έχω κυρίως προσπαθήσει να συζητήσω για μια ιδιαίτερη άποψη μάλλον, παρά εναντίον εκείνων άλλων μελετητών, και έτσι να παραθέσω λιγότερες αναφορές από όσες θα αναμένονταν σε δευτερευουσα βιβλιογραφία: θεωρώ ότι είναι σπατάλη χρόνου και χώρου και μάλλον δυσάρεστο να επικρίνεις προγενέστερους ή σύγχρονους σε δημοσιεύσεις, και οι διαφωνίες μου με άλλους μελετητές θα ήταν προφανείς από το κείμενο. Αναμφιβόλως πολύ περισσότερα θα μπορούσαν να λεχθούν για πολλά θέματα, και πλήρης δημοσίευση πολλού αδημοσίετου υλικού, που είναι γνωστό μόνο από προκαταρκτικές εκθέσεις, σε συνδυασμό με νέες ανακαλύψεις, αναπόφευκτα θα οδηγήσουν σε τροποποίηση, αν όχι συμπύεση πολλών από όσα αναφέρονται εδώ· αλλά δεν θα βρισκόταν ποτέ μια απολύτως πρόσφορη στιγμή για τη δημοσίευση μιας μελέτης αυτού του είδους, και έχει ήδη καθυστερήσει αρκετά. Πρόθυμα παραδέχομαι ότι σε ορισμένα θέματα, όπως οι πηγές του πρώιμου πλούτου των Μυκηνών, η συζήτησή μου είναι αδύναμη, και θα κάλωσούριζα μια πιο πειστική θεωρία, αλλά ελλιζω να έχω δείξει ότι υπάρχει δυσκολία στην αποδοχή άλλων προτεινόμενων απόψεων.

Κατά το μακρό διάστημα διαμόρφωσης αυτής της μελέτης έχω επιφορτισθεί με ένα τεράστιο χρέος ευγνωμοσύνης για υποστήριξη, πληροφορίες και άλλη βοήθεια, που μόνο ανεπαρκώς μπορεί να ξεπληρωθεί εδώ. Πρώτον και πιο πολύ, θα ήθελα να αναγνωρίσω τη συνεχή συμβουλή και ενθάρρυνση του

© P. Åströms, Sweden 1977
© Για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992
ISBN 960-7262-61-1

Βιβλιογραφική κατάταξη:

1. Αρχαιολογία - προϊστορική - ελληνική
2. Μυκήναι - προϊστορία - πολιτισμός
3. Πολιτισμός - μυκηναϊκός - προϊστορικός

προηγούμενου επόπτη μου, Δρ Η. W. Catling, η έντονη επίδραση του οποίου συντέλεσε τόσο πολύ στη συγγραφή αυτής της εργασίας. Είμαι ευγνώμων στη Γεννάειο Βιβλιοθήκη και το διευθυντή της, Καθηγ. F. R. Walton, για ένα μικροφύλιμ του αδημοσίετου Ημερολογίου (Tagebuch) του Schliemann και για την άδεια να παραθέσω στοιχεία από αυτό, στον αείμνηστο Καθηγ. Σ. Μαρινάτο, για άδεια να αναφερθώ σε αδημοσίετα αντικείμενα από τις ανασκαφές του, που εκτίθενται στα Μουσεία της Πύλου και Χώρας, και στον Καθηγ. Γ. Κορρέ για την επιβεβαίωση αυτής ως κληρονόμου των δικαιωμάτων δημοσίευσης των ευρημάτων του Καθηγ. Μαρινάτου, στον κ. C. K. Williams II και στη διδακ. Β. Butt για ανεκτίμητη βοήθεια στο Μουσείο της Κορίνθου, στους Εφόρους, Επιμελητές και Φύλακες της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στα Μουσεία Ναυπλίου, Άργους, Σπάρτης, Χώρας, Πύλου, Ολυμπίας, Θηβών και Δελφών για βοήθεια και συνεργασία στη διάρκεια των αρχικών μου χρόνων μελέτης το 1966-8, και στους παρακάτω για πρόσβαση σε τότε αδημοσίετο υλικό και πληροφορίες γ' αυτό και γενικά για άδεια να αναφερθώ σ' αυτό: Καθηγ. A. Akerström, κ. G. Cadogan, Καθηγ. J. L. Caskey, Dr J. N. Coldstream, διδακ. K. Δημακοπούλου, Drs. D. H. και E. B. French, κ. M.S.F. Hood, κ. R. Howell, Καθηγ. Γ. E. Μυλωνά, κ. M. R. Popham, Dr J. Rutter, Lord William Taylor, Dr και κ. Δ. Θεοχάρη, και Dr. K. Wardle, του οποίου τη διατριβή μπόρεσα να διαβάσω. Είμαι επίσης υποχρεωμένος στον Καθηγ. W. A. McDonald για την πρόσκληση να συμμετάσχω στην Αποστολή για τη Μεσοσημία του Πανεπιστημίου της Μινεσότα και να λάβω μέρος στην ανασκαφή και δημοσίευση των Νιχωρίων. Έχω συζητήσει για πολλές ώρες την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο με πολλούς από τους παραπάνω και με άλλους, ιδιαίτερα με τους Dr P. M. Warren και Καθηγ. R. Hope Simpson, που συνέβαλαν σημαντικά στην κατανόησή του από μένα, αλλά οι εκφραζόμενες απόψεις παραμένουν αμετάκλητα δικές μου.

Κατά τη συγγραφή αυτής της εργασίας ενισχύθηκα πρώτα ως ένας υπότροφος του Sir James Knott από το Πανεπιστήμιο του Newcastle upon Tyne, πιο πρόσφατα ως Ερευνητής Υπότροφος της Σχολής Τεχνών του Πανεπιστημίου του Birmingham· ένα ειδικό βοήθημα από τη Michael Ventris Memorial Fund μου επέτρεψε να επισκεφθώ την Ελλάδα χωρίς το 1971. Η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή χρησιμοποίησε ως μια ευχάριστη βάση για μελέτη και ταξίδι, και η βοήθεια των διαδοχικών Διευθυντών και Βοηθών Διευθυντών και της Γραμματέως της, κ. J. Rabnett, δεν θα έπρεπε να μείνει χωρίς ευχαριστίες. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. H. Buglass, σχεδιαστή του Τμήματος Αρχαίας Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Birmingham, για την προετοιμασία των χαρτών και των εικόνων.

O. Dickinson
Μάρτιος 1975

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πρόβλημα της πρόλευσης του Μυκηναϊκού πολιτισμού έχει συζητηθεί με διαφορετικούς τρόπους από την εποχή των ανασκαφών του Schliemann στις Μυκίνες. Σύντομα αναγνωρίσθηκε ότι ευρήματα από πολλά άλλα μέρη της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων η Κρήτη και η Ρόδος, σχετίζονται στενά με εκείνα των Μυκηναίων και όλα αυτά τα διαπραγματεύθηκε ο Τσούντζας στη λαμπρή συνθετική εργασία του «Μυκηναϊκός πολιτισμός»¹. Πίστευε ότι αυτός ήταν ένας πολιτισμός των πρωτόγονων Ελλήνων, συνέδεσε την τέχνη του με εκείνη πρωϊότερων πολιτισμών στις Κυκλάδες, στην Τροία και στην Ανατολή, και προσδιόρισε, με βάση Αργπτικές σχέσεις, περίπου τις ίδιες χρονολογήσεις με εκείνες που έχουν γίνει τώρα αποδεκτές.

Οι ανασκαφές στη Φυλακωπή (1896-9) και στην Κνωσό (1900-05) έφεραν στο φως, για πρώτη φορά στο Αιγαίο, σειρές από διαδοχικά οικοδομικά στρώματα όπως αυτά της Τροίας. Αυτά έδειξαν καθαρά ότι ο πολιτισμός είχε μεγαλύτερη ιστορία στην Κρήτη και στις Κυκλάδες από ό,τι στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στην Κρήτη, καθιερώθηκαν μια Νεολιθική φάση και τρεις διαφάσεις της Εποχής του Χαλκού, Πρώτη, Μέση και Ύστερη Μινωική. Το μυκηναϊκό υλικό ήταν τόσο όμοιο με το υστερομινωικό, ώστε ο Evans υποστήριξε ότι εισάχθηκε από Κρήτες κατακτητές και ατοίκους, και για ένα διάστημα η άποψη αυτή έγινε γενικά αποδεκτή.

Άλλες ανασκαφές στην ηπειρωτική Ελλάδα φανέωσαν μακρές διαδοχές προ-μυκηναϊκού υλικού· αυτές ταξινομήθηκαν τελικά από τους Wace και Blegen, που συνεργάστηκαν στην ανασκαφή του Κοράκου, μια πλούσια και καλά στρωματογραφημένη θέση στην Κορινθία (1915-16). Αυτοί πρότειναν μια τριμερή διαίρεση της Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα, αντίστοιχη της Μινωικής², και υποστήριξαν ότι στη Μεσοελλαδική περίοδο έφθασε ένα νέο στοιχείο στην ηπειρωτική Ελλάδα. Θεώρησαν το Μυκηναϊκό πολιτισμό ως το αποτέλεσμα Κρητικής επιρροής σ' αυτό το νέο στοιχείο, στο οποίο οφείλονταν διαφορές που είχαν διακρίνει μεταξύ του Μυκηναϊκού και του Υστερομινωικού πολιτισμού. Οι απόψεις αυτές υποστηρίχθηκαν περισσότερο από τον Blegen στη δημοσίευση του Κοράκου, και ο Wace ήταν πιο κατηγορηματικός στα συμπεράσματά του των αγγλικών ανασκαφών στις Μυκίνες. Ο Wace

υποστήριξε ότι ο τύπος του κάθету λαξευτου λακκοειδή τάφου καταγόταν από τον χαρακτηριστικό μεσοελλαδικό κιβωτιόσχημο τάφο, ότι ο θολωτός τάφος δεν ήταν ένας κρητικός τύπος, χρονολόγησε τα άριστα δείγματα των Μυκηνών, το ανάκτορο, τις σγχρώσεις και τους τρεις καλύτερους από τους θολωτούς τάφους στην Υστεροελλαδική ΙΙΙ περίοδο, μετά την παραδεκτή χρονολογία της πτώσης της Κνωσού.

Τα συμπεράσματα αυτά ήταν απaráδεκτα από τον Evans, που προχώρησε σε όλο και περισσότερο ακραίες θεωρίες για να τα ανατρέψει, οι οποίες προκάλεσαν πιο ακραίες αντιδράσεις από τους Wace και Blegen. Η σημαντικότερη από αυτές σημειώθηκε το 1928, όταν οι Blegen και Haley υποστήριξαν, βασισμένοι στην αρχαιολογία και τα τοπωνύμια την «άφιξη των Ελλήνων» στην αρχή της Μεσοελλαδικής περιόδου³, μια θεωρία που είναι ακόμη, με μερικές τροποποιήσεις, πολύ πλατιά αποδεκτή. Νεότερα ευρήματα έδειξαν ότι οι Wace και Blegen ήταν πιο κοντά στην αλήθεια, αν και μερικές απόψεις τους έχουν επικριθεί και οι δύο είχαν εξαιρετικά συνειδητοποιήσει τα κενά σε ό,τι ήταν γνωστό ως τότε⁴.

Η συζήτηση για την προέλευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού τείνει τώρα να επικεντρωθεί στη σχέση μεταξύ Κρήτης και ηπειρωτικής Ελλάδας, στη φύση της αλλαγής μεταξύ Μέσης και Υστεροελλαδικής εποχής, και στην καταγωγή των πρώτων Μυκηναϊκών ηγεμόνων, όπως αυτών που θάρτηκαν στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, και του πλούτου τους⁵. Στην προσπάθεια να λυθούν αυτά τα προβλήματα, χρησιμοποιήθηκαν πολύ οι νέοι τύποι τάφων που εμφανίσθηκαν αυτή την εποχή και τα ακόμα πιο εντυπωσιακά ευρήματά τους. Δεν μπορεί να λεχθεί ότι υπάρχει γενική συμφωνία, αφού αφ' ενός η υπόθεση για «άφιξη των Ελλήνων» έχει αμφισβητηθεί και αφ' ετέρου τα χαρακτηριστικά, που γενικά θεωρούνται ως τυπικά του μυκηναϊκού πολιτισμού, ερμηνεύονται ως ένα ουσιαστικά ξένο επικάλυμμα σε μια υπάρχουσα «Ελληνική» συνέχεια⁶.

Η ύπαρξη ισχυρού δεσμού μεταξύ της Μεσοελλαδικής και Μυκηναϊκής δεν έχει σοβαρά αμφισβητηθεί, αλλά παρατηρείται μία μεγάλη απροθυμία για λεπτομερειακή συζήτηση της Μεσοελλαδικής περιόδου. Παρά τη διάρκεια της, κανένα κριτήριο υποδιαίρεσής της δεν έχει γίνει γενικά αποδεκτό. Εκτός από την κεραμική, όλες οι τέχνες και επιδεξιότητες τους έχουν ελάχιστα μελετηθεί: τοπικές ιδιορρυθμίες έχουν περισσότερο καταγραφεί παρά ερμηνευθεί και η φύση της Μεσοελλαδικής κοινωνίας καθώς και ο τρόπος ζωής έχουν σπάνια ερευνηθεί⁷. Ακόμη, οποιαδήποτε άποψη γίνει αποδεκτή για την προέλευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού, μια τέτοια λεπτομερής μελέτη του υποβάθρου του είναι αναγκαία. Μπορεί κάποιος π.χ. να αποδώσει αντικείμενα από τους Κάθετους βασιλικούς Τάφους σε τεχνίτες της ηπειρωτικής Ελλάδας, χωρίς να έχει σαφή γνώση των ικανοτήτων και των προγενέστερων παραδόσεων, ή να δει τον Μυκηναϊκό πολιτισμό, ως το αποκορύφωμα μιας διαδικασίας που

άρχιζε από την Προτοελλαδική περίοδο χωρίς να συζητήσει την ενδιάμεση εξέλιξη.

Επιδίωξη αυτού του βιβλίου είναι να δώσει στο Μεσοελλαδικό υπόβαθρο όλο το βάρος στη θεωρηση των προβλημάτων και να μελετήσει την εμφάνιση του Μυκηναϊκού πολιτισμού σε καθεμία περιοχή, παρά να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους και σε λίγες ακόμη πασιγνωστες ομάδες ευρημάτων. Ενώ η περίοδος που θα μελετηθεί είναι περίπου αυτή των Δεύτερων Ανακτόρων της Κρήτης (π. 1700-1450 π.Χ.), κρίνεται αναγκαίο για τη μελέτη του υποβάθρου να γίνει αναδρομή ως την Πρώτη Εποχή του Χαλκού. Πρέπει να παραδεχθούμε ότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι όσα θα θέλαμε να είναι: ο ρυθμός ανασκαφών στην Ελλάδα είναι ακόμα πολύ πιο εντατικός από εκείνον των δημοσιεύσεων, ορισμένες περιοχές μόλις έχουν αγγιχτεί, θέσεις οικισμών σπάνια έχουν ανασκαφεί σε ευρεία κλίμακα και πληροφορίες κάθε είδους επιστημονικών αναλύσεων είναι εξαιρετικά σπάνιες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η χρονολόγηση της Μέσης και Υστερης Εποχής του Χαλκού στον Αιγαίο χώρο είναι ουσιαστικά συνυφασμένη με την κεραμική. Αν επιτευχθεί η καθιέρωση μιας ρυθμολογικής διαδοχής των φάσεων, θα είναι χρήσιμη για τη σύνδεση οικισμών και ταφικών κτερισμάτων από διαφορετικές θέσεις και θα μπορούν να δοθούν απόλυτες χρονολογίες με την αναγνώριση χαρακτηριστικών τύπων σε ιστορικά χρονολογημένα σύνολα, ή με την επιστημονική ανάλυση της κεραμικής ή άλλου υλικού από κάποιο συγκεκριμένο στρώμα. Η διαδοχή της Υστερης Εποχής του Χαλκού είναι σχετικά καλά γνωστή και με ακρίβεια χρονολογημένη από τους συσχετισμούς της με την Αίγυπτο, αλλά εκείνη της Μέσης Εποχής του Χαλκού είναι ακόμα μάλλον σκοτεινή. Αυτό ισχύει ειδικά για την ηπειρωτική Ελλάδα, από την οποία λείπει ένα γενικό πλαίσιο και η οποία εξαρτάται για την απόλυτη χρονολόγηση από τις αμφισβητούμενες χρονολογίες των κεραμικών φάσεων της Μεσομινωικής. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσω πρώτα να ορίσω μια ΜΕ κεραμική διαδοχή, περνώντας στη συνέχεια απ' αυτή στην πρώιμη Μυκηναϊκή διαδοχή και απόλυτη χρονολόγηση.

(1) Η ΜΕ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ - ΔΙΑΔΟΧΗ

Ο Blegen διαίρεσε τη ΜΕ κεραμική - διαδοχή στο Κοράκου σε δύο φάσεις, αν και διέκρινε πρώτα στρώματα κατοίκησης: το πρώτο χαρακτηριζόταν από Γκρίζα Μιννακή και Τραχιά Αμαυρόχρωμη με ευθύγραμμα κοσμήματα, το δεύτερο από Κίτρινη Μιννακή, λεπτότερη Αμαυρόχρωμη με καμπυλόγραμμα

θέματα, και διάφορα υστερότερα γραπτά αγγεία¹. Μεταγενέστεροι ανασκαφείς προτίμησαν μια τριμερή διαίρεση, βασισμένοι ενμέρει στη στρωματογραφία και ενμέρει στα παράλληλα συστήματα της Μινωικής Κρήτης και των Κυκλάδων, αλλά έχει αποδειχθεί ότι οι φάσεις δεν συμβαδίζουν σε διαφορετικές θέσεις και ότι μόνο οριστικά πρόμα και ύστερα χαρακτηριστικά μπορούν με σαφήνεια να διακριθούν². Ύστερα από μια μελέτη της στρωματογραφίας πολλών θέσεων, ο Buck πρότεινε μια αδρή διαίρεση πολύ όμοια με εκείνη του Blegen, αρχίζοντας τη ME με την εμφάνιση της Αμαυρόχρωμης³. Πιο πρόσφατα, η εξέλιξη της Γκρίζας Μινωικής στο Λευκαντί έχει διαρραθεί σε πέντε φάσεις, από τις οποίες η πρώτη είναι ενμέρει σύγχρονη με την ΠΕ. ΙΙΙ⁴.

Η μαρτυρία του Λευκαντί είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αφού δείχνει ότι η Αμαυρόχρωμη δεν συνοδεύει αδιακρίτως την Γκρίζα Μινωική, ακόμη και όταν η δεύτερη είναι πολύ προσηφής, και ότι η Κίτρινη Μινωική δεν υποκαθιστά την Γκρίζα στις ύστερες φάσεις. Ακόμη πιο σημαντική είναι η μαρτυρία από τα Νιχώρια της Μεσσηνίας, όπου τοπικά γκρίζα, μελανά και τραχέα κεραμικά προϊόντα κυριαρχούν και αληθινά Γκρίζα Μινωικά και Αμαυρόχρωμα-ελάχιστα αναπροσωπεύονται τα ευρήματα από άλλες έρευνες και ανασκαφές συνιστούν την ίδια εικόνα για το πλείστον της Πελοποννήσου, αν και ο Άγιος Στέφανος στη Λακωνία έδωσε αρκετή ποσότητα λεπτότερης «Μινωικής» και γραπτής κεραμικής⁵.

Είναι πράγματι δυνατό να απεικονίσει πιστά την περιοχή στην οποία Γκρίζα Μινωική και Αμαυρόχρωμη είναι κοινές. Αμφότερες είναι τυπικές στην Αργολίδα, Κορινθία, Αττική και Βοιωτία, και Γκρίζα Μινωική είναι πολυσύχναστη στη Φωκίδα και στην Εύβοια. Έξω από αυτές τις επαρχίες, που στο εξής θα τις αναφέρω συνοπτικά ως «η κεντρική περιοχή», απαντούν σπανιότερα οι σχετικά μεγάλες ποσότητες Γκρίζας Μινωικής από την κοιλάδα του Σπερχειού και την παραθαλάσσια Θεσσαλία θα μπορούσαν να υποδηλώνουν ντόπια κατασκευή, αλλά οπουδήποτε αλλού αμφοτέρα τα είδη είναι πιθανώς εξίσασα και οι ντόπιες απομιμήσεις της Μινωικής, καθώς και η ντόπια γραπτή κεραμική, δεν θα μπορούσαν να ταξινομηθούν με αυτές. Η διαφορά μπορεί ενμέρει να αποδοθεί στον διαθέσιμο πληθό, αλλά αυτά δεν μπορεί να είναι η πλήρης απάντηση, αφού χαρακτηριστικά σχήματα, όπως το Μινωικό ποτήρι με δακτυλίους στο στέλεχος και το Αμαυρόχρωμο βαρελόσχημο αγγείο δεν απαντούν στα ντόπια αγγεία. Το πιο διαδομένο αγγείο είναι πράγματι το τραχύ οικιακό, που είναι πολύ όμοιο σ' όλη την ηπειρωτική Ελλάδα.

Εντούτοις, μια σχετική ME χρονολόγηση μπορεί να βασισθεί μόνο στα λεπτότερα αγγεία της κεντρικής περιοχής, τα οποία δείχνουν καθαρή εξέλιξη και συχνά επηρεάζουν τα τοπικά αγγεία αλλού. Θα είναι ευκολότατο να συζητήσουμε αυτά τα αγγεία με βάση την προέλευσή τους, χωρίς να προσέχουμε πολύ τη διαίρεση μεταξύ ΠΕ. ΙΙΙ και ME· η εξέλιξη της Γκρίζας Μινωικής

θα χρησιμεύσει ως βάση του συστήματος, επειδή μπορεί αρκετά καλά να απεικονισθεί από τις μακρές ακολουθίες στη Λέρνα και στο Λευκαντί.

Θα χρησιμοποιήσω τις πέντε φάσεις που έχουν παρατηρηθεί στο Λευκαντί ως βάση για τη ρυθμολογική μου διαίρεση, και θα καλώ αυτές αντίστοιχα Πρωτο-Μινωική, Πρώμη Μινωική, Διακοσμημένη Μινωική, Όρημη Μινωική και Ύστερη Φάση. Απ' αυτές η πρώτη είναι τουλάχιστον ενμέρει σύγχρονη με την ΠΕ. ΙΙΙ· η δεύτερη και τρίτη είναι ίσως σχετικά σύντομες φάσεις, ενώ η τέταρτη είναι αναμφίβολα μεγάλη, καλύπτοντας το πλείστον της περιόδου που συνήθως ανάγεται στη ME. Η πέμπτη, κατά την οποία η Γκρίζα Μινωική σταματά σε ορισμένα μέρη της Ελλάδας να είναι η κυρίαρχη λεπτότερη κεραμική, αντιπροσωπεύει κατά το πλείστον τον τελευταίο αιώνα πριν από τη Μυκηναϊκή εποχή, στη διάρκεια της οποίας σημειώθηκαν ενδιαφέρουσες εξελίξεις.

ΠΡΩΤΟ - ΜΙΝΥΑΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΜΙΝΥΑΚΗ

Τα πρωιμότερα δείγματα Γκρίζας Μινυακής βρέθηκαν στη Λέρνα IV⁶ και στο Λευκαντί Φάση 2. Έχουν μια παραματική εμφάνιση, ιδιαίτερα στο Λευκαντί όπου μερικές φορές είναι γκρίζο-καφέ χρώματος ή χονδροειδούς κατασκευής· αλλά μερικά κομμάτια τουλάχιστον ήταν τροχίλατα στη Λέρνα ο τροχός χρησιμοποιήθηκε ευκαιριακά για διακοσμητικές αυλακώσεις στον ώμο ή στο εσωτερικό του χείλους. Το επικρατέστερο, ίσως το μόνο, σχήμα είναι ο δίωτος σκύφος με στρογγυλό σώμα, εξώστρεφές χείλος και επίπεδη βάση, ένα εξαιρετικά δημοφιλές σχήμα της φάσης Λέρνα IV που απαντά σε πολλά διαφορετικά αγγεία (Εικ. 2:1). Όμοιοι πρώιμοι Γκρίζοι Μινυακοί σκύφοι έχουν βρεθεί στο Μπερμπλάτι, ειδικά σε μερικούς βόθρους, μαζί με σκύφους του ίδιου ακριβούς σχήματος αλλά με σκούρο αλεϊψίμα και διακοσμητικά θέματα· οριζόντια αυλάκωση, συνήθως τροχίλατη, είναι ένα σχετικά κοινό γνώρισμα⁷. Αυτό το υλικό από το Μπερμπλάτι φαίνεται να ανήκει στο τέλος της ΠΕ. III, αν όχι υστερότερα· η σπανιότητα άλλων σχημάτων εκτός από τον δίωτο σκύφο στα λεπτή τεχνικής αγγεία και η αυλακωτή διακόσμηση μπορούν να συγκριθούν με πρώιμα ΜΕ σύνολα.

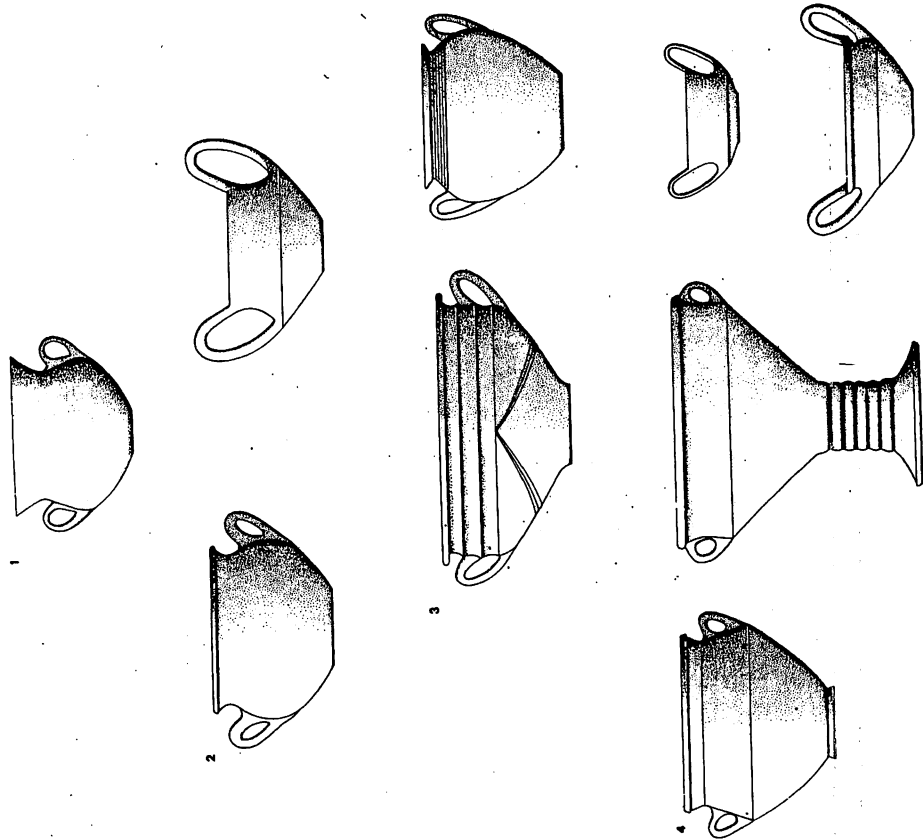
Η αύξηση ποσοτικά και ποιοτικά της Γκρίζας Μινυακής είναι ένα από τα σημαντικά χαρακτηριστικά που σηματοδοτούν τη μετάβαση από τη Λέρνα IV στην V⁸ και από τη φάση Λευκαντί 2 στην 3. Στο Λευκαντί, ο δίωτος σκύφος παρέμεινε το κύριο σχήμα μερικές φορές διακοσμημένο με εγχάρακτες αυλακώσεις ή διαγραμμισμένα τρίγωνα, αλλά εμφανίσθηκε και ένας πιο βαθύς σκύφος με επιπεδωμένο χείλος και κυλινδρικές λαβές στο χείλος· σε μια κατηγορία αδιακόσμητης κτερινωτής κεραμικής που μιμείται Γκρίζα Μινυακή αυτό φαίνεται να είναι το συχνότερο από τα δύο σχήματα. Βρέθηκαν επίσης αδιακόσμητοι, στενόλαιμοι αμφορείς με μινωαίους λαβές· αγγεία διακοσμημένα και με χρωματιστό αλεϊψίμα, κληρονομημένα από τη Φάση 2 ήταν σπάνια.

Στη Λέρνα διαπιστώθηκε μια ευρύτερη σειρά σχημάτων και αγγείων κρινόνας από τα γνωστά ευρήματα του συμπλεγματος της Οικίας 98A, η οποία σαφώς ήταν σημαντικής σπουδαιότητας· σ' αυτά τα ευρήματα περιλαμβάνονταν «κύπελλα, σκύφοι και πιθαμοφείς γκρίζας καστανωπής και κτερινωτής Μινυακής ποικιλίας· Αμαυρόχρωμα αγγεία· χειροποίητα αγγεία καλής κατασκευής με αλεϊψίμα ή γραμμικά σκοτεινόχρωμα στυλντά θέματα, κάποτε με πρόσθετη λευκή διακόσμηση· με σκούρο αλεϊψίμα και έντροπα αγγεία· αδιακόσμητα αγγεία· χονδροειδείς με λαβές αμφορείς και πίθου»⁹. Ένας βόθρος σύγχρονος με τη δεύτερη φάση κατοίκησης της Οικίας D, περιείχε μια Αμαυρόχρωμη πρόχου, έναν Γκρίζο Μινυακό αμφορέα και μια χονδροειδή καθαίροφη κύλικα¹⁰.

Ένας βόθρος στη Δεράδα του Άργους περιείχε μια όμοια ποικιλία αγγείων, με συχνότερα τα Γκρίζα Μινυακά, τα Αμαυρόχρωμα, τα στυλντά καστανό-

ΕΤΟΣ π.Χ.	ΑΙΓΥΠΤΟΣ		ΚΡΗΤΗ		ΗΠΕΙΡ. ΕΛΛΑΣ	
	ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ	ΣΧΟΛΙΟ	ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΦΑΣΗ	ΣΧΟΛΙΟ	ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΦΑΣΗ	ΣΧΟΛΙΟ
2000				(Μπορεί κάλλιστα να επεκταθεί ως πριν το 2000)	ΠΡΩΙΜΗ ΜΙΝΥΑΚΗ	Οι τύποι αυτών των φάσεων συγχέζονται εκτός της Κεντρικής περιοχής
1950	ΕΙΚΟΣΤΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ		M.M.IA	ΙΑΡΥΞΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ		
1900		Περίοδοι βασιλείας κατά τη διάρκεια των οποίων εισήχθη M.M.IB-II κεραμική	M.M.IB-II		ΩΡΙΜΗ ΜΙΝΥΑΚΗ	Κίτρινη Μινυακή και λεπτότεχνη Αμαυρόχρωμη γίνονται κοινές
1850						
1800						
1750						
1700	ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΔΙΑΜΕΣΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ		M.M.III (A-B)	ΙΑΡΥΞΗ ΤΩΝ ΔΕΥΤΕΡΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ (Αυτή μπορεί να χαμηλώσει)		
1650						
1600					ΥΣΤΕΡΗ ΦΑΣΗ	
1550		Εναλλακτικές χρονολογίες για την ενθρόνιση του Akhose	Y.M.IA	ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΚΑΘΕΤΩΝ ΛΑΚΚΟΕΙΔΩΝ ΤΑΦΩΝ	Y.E.I	
1500	ΔΕΚΑΤΗ ΟΥΔΑΩΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ	Hatshepsut και Tutimosis III	Y.M.IB	Έκρηξη της Σαντορίνης	Y.E.IIA	
1450		Amenophis II	Y.M.II -IIIAI	Τελευταίο Ανάκτορο της Κνωσού	Y.E.IIB -IIIAI	
1400		Amenophis III				
1350						

Εικ. 1: Προτεινόμενη Χρονολόγηση

Εικ. 2: Η εξέλιξη της Μινωακής κεραμικής. Κλίμακα 1:6.
 1. Πρώτο-Μινωακή. 2. Πρώμη Μινωακή. 3. Διακοσμημένη Μινωακή.
 4. Ώριμη Μινωακή.
 (Μόνο οι πιο χαρακτηριστικοί τύποι κάθε φάσης έχουν εικονισθεί)

χρωμα και χονδροειδή· τα πιο ενδιαφέροντα σχήματα ήταν οι σφαιρικοί δίσκοι σκύφοι, Γκρίζοι Μινωακοί και με στλβωμένη επιφάνεια, σκύφοι με ατροφικές λαβές και στλβωμένη επιφάνεια και Αμαυρόχρωμοι αμφορείς στενόλαιμοι με μινωακούς λαβές¹¹. Ο χαρακτήρας αυτής της πρώιμης Αμαυρόχρωμης δεν είναι εντελώς σαφής· περιλαμβάνει σίγουρα και κύπελλα και αμφορείς, με διακόσμηση από ίσιες και κυματιστές ταινίες και ομάδες αμειβόντων και φαίνεται πιθανότατο να είναι ένας εκφυλισμένος απόγονος των ΠΕ. ΙΙΙ διακοσμημένων αγγείων. Τα σπάνια διακοσμημένα όστρακα στο Λευκαντί αντιπροσωπεύουν μια όμοια εξέλιξη.

Είναι πιθανό ότι η διάδοση του δίσκου σκύφου ανήκει σ' αυτή τη φάση, αν μη στην ύστερη ΠΕ. ΙΙΙ· η διαχωριστική γραμμή σε καμιά περίπτωση δεν είναι σαφής. Βρέθηκαν διάφορα δείγματα, προφανώς χειροποίητα στην Οικία Γ στην Ασίνη, ένα με εγχάρακτες γραμμές στον ώμο· βρέθηκαν επίσης μία χονδροειδής κυθαύμορφη κύλικα και μια μικρή οπισθόμητη πρόχους με μελανό στλβωμα¹². Γκρίζοι Μινωακοί και με μελανό επίχρισμα δείγματα βρέθηκαν στην Ασέα μαζί με όμοιους σκύφους, κύπελλα και χονδροειδείς αμφορείς¹³. Υπάρχουν δείγματα τοπικών ποικιλιών Γκρίζας Μινωακής και άλλων τοπικών αγγείων στη Λακωνία και Μεσσηγία, καθώς και στο Χλεμούτσι της Ηλίδας και στην Κίρρα¹⁴. Αυτά δείχνουν σημαντικές διαφορές στο σχήμα του χείλους, το πλάτος και βάθος του σώματος και στην τοποθέτηση των λαβών, αλλά δεν φαίνεται να υπάρχει καμιά αιτία να αμφισβητήσουμε ότι αντιπροσωπεύουν το ίδιο βασικό σχήμα, τον σκύφο που είναι τυπικός της Λέρνας ΙV (πρβ. Εικ. 2:2). Το σχήμα πέρασε από σημαντική εξέλιξη στην κεντρική περιοχή, η οποία επηρέασε τις απόμακρες επαρχίες, αλλά ίσως συνέχισε σε ανεξέλικτη μορφή για μακρύ χρονικό διάστημα, όπως στο Λευκαντί.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΜΕΝΗ ΜΙΝΩΑΚΗ

Η επόμενη μεγαλύτερη εξέλιξη αντιπροσωπεύεται άριστα από τη Φάση 4 του Λευκαντί και τις Φάσεις 2-3 της Δειράδας τους Άργους¹⁵. Τα κύρια γνωρίσματά της, όσον αφορά στα Μινωακά αγγεία, είναι η δημοτικότητα των σχημάτων με γωνιώδες περίγραμμα και η διακόσμηση. Το υλικό του Άργους είχε τη μέγιστη ποικιλία. Στην αρχή οι πιο δημοφιλείς τύποι ήταν σφαιρικοί σκύφοι με αυλακώσεις στον ώμο (Εικ. 2:3, δεξιά) και αδιακόσμητοι σκύφοι με γωνιώδες περίγραμμα και εξωστρεφές χείλος (πρβ. για το τελευταίο Εικ. 2:2, δεξιά, αν και το περίγραμμα δεν είναι εξ ολοκλήρου χαρακτηριστικό)· αργότερα, σκύφοι με κάθετο-κοντό χείλος και έντονα αρθρωτό ώμο και σκύφοι με γωνιώδες περίγραμμα και χανδρωτό χείλος έγιναν κοινότεροι. Ο τύπος με αρθρωτό ώμο έχει συχνά εγχάρακτες γηρλάντες στο κατώτερο σώμα (Εικ. 2:3, αριστερά, ο «Αργολικός Μινωακός» σκύφος)· είναι σπάνιος σε αληθινό Γκρίζο

Μινυακό, αλλά κοινός σε μια αστυλιωτή γκριζα και στυλινή με επίχρυσια μελανό κεραμεική και υπάρχουν μερικά δείγματα «Κίτρινης Μινυακής».

Αυτοί οι τύποι συνοδεύονται στο Άργος από σκύφους με ατροφικές λαβές, αποθηκευτικούς αμφορείς σε ποικιλίες χονδροειδούς Αμαυρόχρωμης και μια αυξανόμενη ποσότητα χονδροειδών αμφορέων με εγχάρακτη διακόσμηση, συνήθως τύπου «χθόνακανθός». Στο Λευκαντί λεπτή αυλακωτή διακόσμηση ήταν πολύ κοινή και το κάθετο-κοντό χείλος χαρακτηριζόταν των μεγαλύτερων Γκριζών Μινυακών αγγείων¹⁵ οι αδιακοσμητικοί με ταινιοσχημίες και κυλινδρικές λαβές σκύφοι συνεχίσθηκαν, ειδικά σε αδιακοσμητή κεραμεική. Οι άλλοι τύποι, κοινοί στο Άργος, δεν βρέθηκαν, αλλά η ντόπια διακοσμητική παράδοση συνεχίσθηκε και μια ποικιλία δίχρωμης γραπτής κεραμεικής εμφανίσθηκε.

Από αυτούς τους τύπους, ο «Αργολικός Μινυακός» σκύφος έχει τη μεγαλύτερη διάδοση και επίδραση. Γκριζα Μινυακά και με μελανό επίχρυσια δείγματα καθώς και ντόπιες απομιμήσεις έχουν βρεθεί σε μεγάλη έκταση στην Πελοπόννησο και ενίοτε εκτός αυτής¹⁶. Οι χονδροειδείς αμφορείς με εγχάρακτη διακόσμηση έχουν μια όμοια διάδοση πρώτα εντοπίστηκαν ως ένας τύπος στα Μάλθι, έχουν βρεθεί σε ποσότητα στη Αγέα και στα Νιχώρια και ως επιφανειακά ευρήματα σε πολλές Μεσσηνιακές και Αρκαδικές θέσεις, και απαντούν επίσης στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, στην κεντρική Ελλάδα και σπάνια στην Εύβοια¹⁷. Αλλά δεν βρέθηκε κανένας από τους δύο τύπους στην Κίρρα, αν και γίνεται μια αναφορά σ' έναν γκριζό «αμφορισκό» με εγχάρακτες γιρλάντες¹⁸.

Αντίθετα, η Αμαυρόχρομη κεραμεική είναι σχετικά σπάνια εκτός της κεντρικής περιοχής και σκεύη λίγη επίδραση. Το πιο σπάνιο από όλα είναι ο βαρελόσχημος αμφορέας, ένα σχήμα κυκλαδικής προέλευσης, που φαίνεται να εμφανίζεται στην πρώιμη Μινυακή φάση της Λέρνας¹⁹. Είναι κοινό στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, Αττική και Βοιωτία, αλλά σπάνια έχει βρεθεί αλλού²⁰. Κεραμεική πολύ όμοια με τη στυλινή σκοτεινή-επί-ανοικτού της Λέρνας με τα χαρακτηριστικά διαγραμμασιμένα τρίγωνα και την επίθετη λευκή διακόσμηση έχει βρεθεί σε πολλές θέσεις, κυρίως στην ανατολική Πελοπόννησο²¹, αλλά αυτή η κεραμεική φαίνεται να συνεχίζεται έντονα σ' ολόκληρη τη ΜΕ της Λέρνας, ώστε αυτά τα δείγματα ίσως δεν είναι πρώιμης χρονολογίας.

ΩΡΙΜΗ ΜΙΝΥΑΚΗ

Οι ύστατες αποθέσεις στη Δειράδα περιλαμβάνουν δείγματα τύπων που θα επικρατούσαν σ' αυτή τη φάση, κυρίως τον κάρναρο συχνά με κολο άνω σώμα και μη ξεχωριστό χείλος²². Αλλά ο πιο χαρακτηριστικός τύπος, η καθαρόχρομη κύλικα με πλαστικούς δακτύλιους στο στέλεχος, δεν βρέθηκε στη Δειράδα. Οι καλύτερα γνωστές αποθέσεις αυτής της φάσης είναι πιθανώς εκείνη της

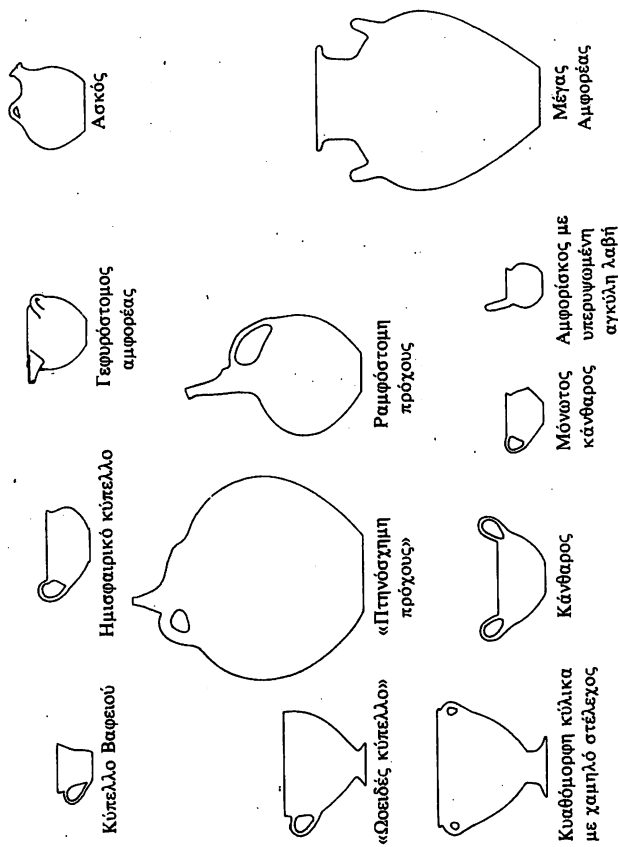
φάσης 5 στο Λευκαντί και του πρώτου δαπέδου της Οικίας Μ στη Λέρνα²³. Χαρακτηρίζεται από τα δύο μόλις προαναφερθέντα σχήματα και ένα βαρύ σκύφο με γωνιώδες περιγράμμα και γυρτό χείλος, όλα Γκριζα Μινυακά (Εικ. 2:4). Στο Λευκαντί, μια ντόπια παραλλαγή της Αμαυρόχρωμης με τα συνήθισμένα σχήματα, πλατείς σκύφους και αμφορείς, εμφανίστηκε πιθανώς για πρώτη φορά· η απόθεση της Λέρνας περιλάμβανε, εκτός από τα Γκριζα Μινυακά, μια αδιακοσμητή καθαρόχρομη κύλικα με στυλινή ερυθρομέλανη επιφάνεια, ένα Αμαυρόχρομο αμφορέα και σκύφο με προχοή, ένα σφαιρικό καφέ κύπελλο και όστρακα ενός αμφορέα με στυλινό μελανό επίχρυσια, διακοσμημένο με θαμπό λευκό και πορφύρα.

Η παραπέρα εξέλιξη αυτής της φάσης στη Λέρνα μπορεί να παρακολουθηθεί σε αποθέσεις, που μπορούν να αναχθούν στην ύστερη κατοίκηση της Οικίας Μ, που ανοικοδομήθηκε τέσσερις φορές. Το δωμάτιο ΑΗ στην Περιοχή D ήταν πιθανώς σύγχρονο με τη δεύτερη, και ίσως την τρίτη ανοικοδόμηση· περιείχε ένα σκύφο με γωνιώδες περιγράμμα καφέ Γκριζο Μινυακό, δυο μικρά λεπτά Αμαυρόχρομα κύπελλα, όστρακα Αμαυρόχρομων και της τεχνικής ανοικτό-επί-σκοτεινού αμφορέων και ένα μεγάλο κύπελλο με στυλινό μαύρο επίχρυσια και διακοσμημένο με λευκό και πορφύρα. Το τέταρτο στρώμα στην Περιοχή DE ήταν πιθανώς σύγχρονο με την τελευταία φάση της Οικίας Μ· περιείχε Γκριζα Μινυακή (ανάμεσα της και καθαρόχρομες κύλικες με πλαστικούς δακτύλιους στο στέλεχος), μελανή και καστανή Μινυακή Αμαυρόχρομη και πολλή χειροποίητη κεραμεική διακοσμημένη με στυλινή μελανή ή ερυθροκαστανή βαφή, συχνά με πρόσθετη λευκή²⁴.

Δείγματα καθαρόχρομων κύλικων με πλαστικούς δακτύλιους στο στέλεχος έχουν βρεθεί σ' όλες ουσιαστικά της ΜΕ θέσεις της κεντρικής περιοχής. Ο σκύφος και ο κάρναρος με γωνιώδη περιγράμματα ήταν επίσης κοινοί και απομιμήσεις τους βρίσκονται στην ντόπια κεραμεική της Πελοποννήσου και της δυτικής Ελλάδας²⁵. Διακόσμηση με ραβδώσεις ή αυλακώσεις φαίνεται να επιβιώνει, ιδιαίτερα βόρεια του Ισθμού της Κορίνθου και μπορεί να βρεθεί σε καθαρόχρομες κύλικες με πλαστικούς δακτύλιους στο στέλεχος²⁶. Η καθαρόχρομη κύλικα με πλαστικούς δακτύλιους στο στέλεχος εξαγόταν και την επομήνιμουνταν όχι μόνο στις Κυκλάδες, αλλά και στο Μολυβόπηργο της Χαλκιδικής και στην Τροία²⁷, αλλά ελάχιστα την απομιμούταν στην ηπειρωτική Ελλάδα εκτός από την κεντρική περιοχή, και μόνο σπάνια έχει βρεθεί στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου.

Η μαρτυρία της Λέρνας δείχνει ότι τα διάφορα διακοσμημένα αγγεία ήταν δημοφιλή στην Αργολίδα σ' αυτή την περίοδο. Λεπτόχρομη Αμαυρόχρομη αναπτύχθηκε, με πρώτο της σχήμα τον κάρναρο που είχε το ανώτερο τμήμα του σώματος κολο· το αγγείο είναι λεπτό χωρικόρινο ή κινυρόκριζο, συγγενές με εκείνο των πιο λεπτόχρομων αγγείων που είχαν επίσης αναπτυχθεί, ενώ η βαφή ήταν λεπτή μελανή ή ελαφρώς πορφύρα. Η διακόσμηση των

και τεχνικής λευκό-επί-σκοτεινού. Όλα ήκμασαν στη βορειοανατολική Πελοπόννησο· πολλά καλά δείγματα έχουν βρεθεί στην Ελευσίνα και Αθήνα· στη Βοιωτία και Εύβοια τα σχήματα είναι μεγαλύτερα και πιο παραδοσιακά, η διακόσμηση απλούστερη και λιγότερο ποικίλη, αλλά στην Κίρρα υπήρχε μια σημαντική σχολή διακόσμησης που χρησιμοποίησε ζωόμορφα θέματα με τρόπο όμοιο εκείνου της βορειοανατολικής Πελοποννήσου· έξω από αυτές τις περιοχές, τέτοια αγγεία απαντούν τόσο σπάνια, ώστε να θεωρούνται σχεδόν σίγουρα ως επείσασκα.

Εικ. 3: Σχήματα της Υστερης Μ.Ε. Φάσης. Κλίμακα 1:8. Σύμφωνα με τον Buck στο *Hesperia* 33(1964).

Οι Αιγαιακές επιδόσεις ήταν σημαντικά ισχυρές. Το κύπελλο τύπου Βαφειού, το ημισφαιρικό κύπελλο, ο γεφυρόστομος αμφορέας και ο μεγάλος υιοθετήθηκαν από την Κρήτη, το «ωσειδές - κύπελλο», η πιγνόσχημη πρόχους και πιθανώς τύποι της ραμφόστομης πρόχους από τις Κυκλάδες. Λευκή-επί-σκοτεινού και δίχρωμη διακόσμηση θα μπορούσαν επίσης να έχουν προέλθει

κανθάρων σχεδόν πάντοτε συνίσταται από διαγώνιες ταινίες στο ανώτερο σώμα και γιρλάντες στο κατώτερο· οι τελευταίες μπορεί κάλλιστα να κατάγονται από εκείνες των «Αργολικών Μινυακών» σκύφων. Αυτοί οι κώνθαροι είναι ευρέως διαδεδομένοι στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Η ώριμη Μινυακή φάση σαφώς διήρκτησε κατοίκησης ακολούθησε την εμφάνισή της στην Οικία Μ, όπως προαναφέρθηκε. Το πιο πρώιμο οικοδομικό στρώμα της Εύτερης, που περιείχε πολλή λεπτότεχνη αδιακόσμητη και Αμαυρόχρωμη κεραμική, μπορεί να αναχθεί στο ύστερο τμήμα αυτής της φάσης²⁸, όταν αναπτύχθηκε η Κίτρινη Μινυακή· αυτή η τάξη θα μπορούσε να περιορισθεί αυστηρά σε αγγεία με τα ίδια σχήματα και στάθματα όπως της Γκριζας Μινυακής, αν και όλα τα λεπτά αδιακόσμητα αγγεία έχουν περιληφθεί σ' αυτήν. Μπορεί να παραχθεί από τους ίδιους πηλούς με εκείνους της Γκριζας Μινυακής, υπό διαφορετικές συνθήκες ψαμίματος²⁹, και ήταν πολύ κοινή στην κεντρική περιοχή, αν και η Γκριζα Μινυακή παρέμεινε δημοφιλής στη Βοιωτία και στη Φωκίδα· φαίνεται ότι ήταν ουσιαστικά άγνωστη στην Εύβοια³⁰.

Η ΥΣΤΕΡΗ ΦΑΣΗ

Η υστερότερη Όριμη Μινυακή Φάση και η Υστερη Φάση αντιπροσωπεύονται φτωχά από στρωματογραφικές μαρτυρίες στη βορειοανατολική Πελοπόννησο. Στη Λέρνα τα σχετικά στρώματα φαίνεται ότι έχουν σχεδόν καθολικά διαβρωθεί· υπάρχει πολύ υλικό από τα ανώτερα ΜΕ στρώματα στο Κοράκου, αλλά δεν απομονώθηκε καμιά απόθεση· στην Ασίνη υπάρχει μόνο μια μικρή οικιακή απόθεση³¹. Βόρεια του Ισθμού η Φάση 6 στο Λευκαντί, το δεύτερο και τρίτο οικοδομικό στρώμα στην Εύτερση και το «ΜΕ. ΙΙΒ» επίπεδο στην Κίρρα ίσως ανάγονται σ' αυτή τη φάση³², αλλά περικλείουν λίγες ακριβώς καθορισμένες αποθέσεις· σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές ότι οι εξελίξεις στη βορειοανατολική Πελοπόννησο ήταν πιο σημαντικές. Ευτυχώς, ένας αριθμός νεκροταφείων μπορούν να αναχθούν σ' αυτή τη φάση, κυρίως της Πρόσφυμας, Κορίνθου και Ελευσίνας³³, αυτά έχουν δώσει πολλά αγγεία, που δίνουν κάποια ιδέα για την κεραμική αυτής της φάσης.

Γωνιώδεις κυαθόμορφες κύλικες και κώνθαροι σε Γκριζα και Κίτρινη Μινυακή συνέχισαν την εμφάνισή τους, αλλά κυαθόμορφες κύλικες με καμπύλα περιγράμματα και χαμηλά στέλεχη άρχισαν να γίνονται δημοφιλείς. Αμαυρόχρωμοι κώνθαροι και αποθηκευτικοί αμφορείς και μια σειρά από βυρία αδιακόσμητα οικιακά αγγεία συνέχισαν επίσης πρωιμότερες παραδόσεις. Πιο σημαντική και χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση μιας τάξης μικρών λεπτότερων αγγείων, τα οποία συχνά δείχνουν Κρητική ή Κυκλαδική επίδραση. Αυτά περιλαμβάνουν κύπελλα, κυαθόμορφες κύλικες, κώνθαρους, ασκούς, πρόχους και αμφορείς, που είναι Γκριζα Μινυακά, λεπτότεχνα, Αμαυρόχρωμα, δίχρωμα

από την Κρήτη και τις Κυκλάδες αντίστοιχα, αλλά, όπως προαναφέρθηκε, έχουν βρεθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα νορίτερα. Διακοσμητικά θέματα υιοθετημένα, σαν αποτέλεσμα επίδρασης από τη μια ή αμφότερες τις πηγών περιλαμβανούν διάφορες μορφές της σπείρας και του πλοχμού, φυτών, πουλιών και ευκαιριακά άλλων ζώων. Η ηπειρωτική Ελλάδα πρόσφερε επίσης σ' αυτή την ύστερη κεραμική: η καθαρόμορφη κύλικα με το χαμηλό στέλεχος, ο μεγάλος αμφορέας, ο κώνηρος, το γωνιώδες κύπελλο και το κύπελλο με υπερυψωμένη αγκύλη λαβή έχουν μακρινά ελλαδικά πρότυπα, μολονότι ίσως δείχνουν επίδραση από ξένα σχήματα, και η πιο πολλή διακόσμηση δεν βρίσκεται παράλληλα πουθενά αλλού (Εικ. 3 για όλα τα σχήματα).

Τυπικά για τον ύστερο Αμαυρόχρωμο και τον λευκό-επίελακασκευωμένο ρυθμιάς είναι ένα είδος μετοπικής διακόσμησης: ομάδες στήλων και ταινιών, συχνά κροσσωτές στο ένα άκρο, διαχωρίζουν τμήματα του αγγείου και περικλείουν περιοχές διακοσμημένες με μεμονωμένα ή τρέχοντα θέματα, σπείρες, σβαστικές, πλοχμούς, στίγμές, παύλες, κυματιστές γραμμές ή συμπληγή τρίγωνα. Ο δίχρωμος ρυθμός, που συναντιέται γενικά σε μεγάλες καθαρόμορφες κύλικες και κλειστά αγγεία, συχνά αποτελείται απλώς από ευθείες ή κυματιστές ταινίες ερυθρές ή καστανές, εναλλασσόμενες ή περιοριζόμενες από μελανές, αλλά περιλαμβανει επίσης δωδεκά-φυτά και σπανιότερα θέματα πρωιμότερα δείγματα τείνου να είναι σε λεπτές καφέ-πορτοκαλί ή μελανές βαφές πάνω σε μια θαμπή κτρινωδέου επιφάνεια, πολύ όμοια με την κυκλαδική κεραμική, αλλά τα υστερότερα συχνά έχουν μια επιχρισμένη θαμπή κίτρινο-πορτοκαλί επιφάνεια, καλές ερυθρές και μελανές βαφές και ευκαιριακά επίσης λευκή, και μια λεπτότεχη στιβόση. Η μεγάλη σειρά διακοσμημένων αγγείων αυτής της περιόδου αντιπροσωπεύεται άριστα στο υλικό του οικισμού Κοράκου³⁴. εκτός από τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών, τα νεκροταφεία περιείχαν κυρίως αδιακόσμητα ή Αμαυρόχρωμα αγγεία.

Παράξενος είναι ίσως ότι αυτή η εξέλιξη δεν συνέβηκε νορίτερα, αφού Κρητικά και Κυκλαδικά επίσηκα προϊόντα είχαν εμφανισθεί στη Λέρνα από την αρχή της ΜΕ. Αλλά αυτά είχαν μόνο περιορισμένη επίδραση στην ντόπια κεραμική και το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας: μόνο στην Κολόνα της Αίγινας οι στενές επαφές με τον Αιγαιακό χώρο φαίνεται να είχαν ως αποτέλεσμα τη σημαντική επίδραση στην κεραμική, αλλά αυτή η θέση μοιάζει περισσότερο με μια Κυκλαδική πόλη παρά μ' έναν Ελλαδικό οικισμό³⁵. Μια αύξηση ευημερίας στην ηπειρωτική Ελλάδα και του Αιγαιακού ενδιαφέροντος γι' αυτήν είναι ίσως οι κύριες πηγές της εξέλιξης.

Εκτός της κεντρικής περιοχής αυτή η εξέλιξη δεν φαίνεται να είχε μεγάλη επίδραση. Μεμονωμένες εισαγωγές λεπτότεχνων αγγείων της Ύστερης Φάσης μπορούν να αναγνωρισθούν σε άλλα μέρη της Πελοποννήσου³⁶, αλλά αυτές είναι λίγες, και οι σχέσεις μεταξύ της βορειοανατολικής και της υπόλοιπης Πελοποννήσου ίσως ήταν ασθενείς (όπως υποδηλώνει η σπανιότητα καθαρόσχη-

μων κύλικων με πλαστικούς δακτυλίους στο στέλεχος για την ώριμη Μινωική φάση). Εντούτοις, υπάρχει μαρτυρία για Αιγαιακές σχέσεις με αυτές τις περιοχές με τη μορφή επίσηκας ΜΜ.ΙΙΙ κεραμικής, κάποιας Κρητικής και κάποιας πιθανώς από τα Κύθηρα: το μεγαλύτερο τμήμα της πιθανώς ανήκει στο τέλος της φάσης³⁷. Η επίδραση αυτής είναι ίσως εμφανής στα ντόπια ανοικτά-επί-σκευασμένα και στυλνάν-γραπτά αγγεία μερικά πολύ λεπτής ποιότητας, που αρχίζουν τώρα να αναγνωρίζονται στα Νιχώρια και στον Άγιο Στέφανο· και υλικό σχετικό με πιθανές εισαγωγές σε δύο Μεσσηνιακούς τάφους, Κεφαλόβρυσσο Γ. Ι στα Βολιμίδια και στο θολωτό τάφο στο Κορυμμάσιο, υποδηλώνει μια ωραία ντόπια βιοτεχνία κεραμικής³⁸. Σχήματα όπως το διπλό-κύπελλο και το «ξύλινο καλάθι» είναι χαρακτηριστικά και δύσκολα βρίσκουν παράλληλα αλλού, ενώ ένας σκύφος με πόδι που περιείχε τέσσερα μικρά κύπελλα είναι μοναδικός: ο σκύφος με προχοή και καταδόσχημη λαβή, βρίσκει, εντούτοις, παράλληλα στην κεντρική περιοχή³⁹.

Πιο κανονικοί κώνηροι και πρόχοι απαντούν επίσης. Αν ο κύριος όγκος της οικιακής-απόθεσης των Βορουλιών, που περιείχε ΥΕ.Ι αγγεία, μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει την τελική φάση της ντόπιας ΜΕ παράδοσης, συνεισφέρει άλλα ιδιότυπα σχήματα, φαλάσχημες πρόχους και ένα δακτυλιό-σχημο αγγείο⁴⁰, αλλά επίσης διορθώνει τη μάλλον εξειδικευμένη εικόνα που παρουσιάζουν οι τάφοι, επειδή αυτή συνίσταται κυρίως από κακότεχνες πρόχους του παραδοσιακού ΜΕ τύπου. Μόνο δύο από τα αγγεία των Βορουλιών ήταν Αμαυρόχρωμα, μία πρόχους και ένα θήλαστρο, αλλά διάφορα αγγεία του Κεφαλόβρυστου και όλοι οι ντόπιοι τύποι στο Κορυμμάσιο δείχνουν ίχνη αιμαρόχρωμης διακόσμησης, απλού τύπου. Τέλος, οι τροχήλατοι υσοειδείς αμφορείς από το Κορυμμάσιο, διακοσμημένοι με οριζόντιες ταινίες στυλνής ή ημιστυλνής σκοτεινής βαφής, φαίνονται να είναι ένας ντόπιος τύπος που συνδέει τη μετάβαση στην ΥΕ· όμοια κομμάτια έχουν βρεθεί στο θολωμένο Τάφο ΙV στην Πύλο και στο Χλεμούτσι στην Ήλιδα⁴¹.

Μια εντελώς διαφορετική ντόπια παράδοση αντιπροσωπεύεται με ευρήματα από ανασκαφές στην Αχαΐα⁴². Εδώ μια σειρά από καθαρόμορφες κύλικες και κωνάρους με προεξέχουσες λαβές, μεγάλες πρόχους και αμφορείς και οξύ-πυθμένα αγγεία οικιακής χρήσης, που βρέθηκαν σε ύστερα ΜΕ και επίσης, μερικές φορές, σε ΥΕ. ΙΙΙ στρώματα, βρίσκει καλά παράλληλα στο ΜΕ υλικό από τη Φωκίδα και μεταξύ των ακέραιων αγγείων από το Θέρμηψ, που προφανώς ανήκουν στον ίδιο ορίζοντα με εκείνον του λεπτότεχνου ΥΕ.ΙΙΑ υλικού⁴³. Με αυτή τη βάση μια μακρόχρονη τοπική παράδοση μπορεί να γίνει αποδεκτή, που τη μοιράζονταν αμφοτέρως οι πλευρές του δυτικού Κορινθιακού κόλπου, και η οποία δείχνει λίγη επίδραση από τον νότο, αλλά έχει σχέσεις με τη Θεσσαλία και τις μη Ελλαδικές περιοχές της Ηπείρου και της Μακεδονίας· για την ώρα παραμένει ελάχιστα γνωστή.

Οι ύστεροι ΜΕ τάφοι σε θέσεις της ανατολικής Θεσσαλίας παρέχουν επίσης

μαρτυρία για τοπική παράδοση εκεί, που περιλαμβάνει ραμφόστομες πρόχους, κανθαρούς και αμφορείς, μερικούς με καλαθοσχημες λαβές, αδιακόσμητους Γκρίζοι Μινυακοί κώνηροι, κυαθόμορφες κύλικες και αμφορείς και λεπτότεχνες Αμυροχρωμες πρόχοι ίσως είναι ντόπια προϊόντα, αλλά θα μπορούσαν να είχαν εισαχθεί και από την κεντρική Ελλάδα⁴⁴. Αυτή η παράδοση επίσης είναι για την ώρα ελάχιστα γνωστή και δεν γνωρίζουμε πόσο διατηρήθηκε.

ΣΧΕΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Οι φάσεις που έχουν περιγραφεί μπορούν, στην κεντρική περιοχή, να συσχετισθούν μερικούς με τη Μινωική ακολουθία. Ένας χειροποίητος Γκρίζος Μινυακός κώνηρος με αυλακώσεις στον ώμο βρέθηκε σ' έναν αποθέτη απορριμμάτων στην Κνωσό, του οποίου τα πιο στερνά στοιχεία ήταν MM. IA⁴⁵. αυτός μπορεί να είναι μόνο Πρωτο-Μινυακός ή Πρώιμος Μινυακός. Ένα MM. IA κύπελλο βρέθηκε στη Λέρνα με υλικό του πρώτου ME στρώματος, καθώς και άλλα MM. I όστρακα και προφανείς απομιμήσεις⁴⁶. Γκρίζος Μινυακός κυαθόσχημες κύλικες με πλαστικούς δακτύλιους στο στέλεχος βρέθηκαν στη φυλακωπή στο ίδιο σύνολο όπου και MM επείσακτα «Καμαραϊκά», σχεδόν όλα MM. IB-IIA, και στην Αγία Ειρήνη της Κέας μαζί με μάλλον υστερότερο υλικό που φαίνεται να είναι MM. IIB ή ακόμα και πρώιμο IIIA⁴⁷. Ένα μόνο κομμάτι δακτυλοσχημο στελέχους βρέθηκε ακόμα και στην Κνωσό σ' ένα MM. IIB σύνολο⁴⁸. «Καμαραϊκά» όμοιο τύπου με εκείνο της Φυλακωπής βρέθηκαν στην Κολώνα της Αίγινας μαζί με πολλή ντόπια Αμυροχρωμη του ρυθμού βρέθηκε σ' έναν τάφο μαζί με δύο κανθαρούς της ώριμης Μινυακής φάσης⁵⁰. Ένα κύπελλο από έναν άλλον τάφο στη Λέρνα είναι πιθανώς όμοιο συνόλου και χρονολόγησις⁵¹, ενώ ένα κομμάτι από ένα στρώμα πιθανώς σύγχρονο με την τελευταία φάση της Οικίας M ίσως είναι τόσο ύστερο, όσο MM. IIIA και ένα κύπελλο από έναν τάφο πάνω από την Οικία M μπορεί να είναι μια τοπική απομίμηση της ίδιας εποχής⁵².

Έτσι, η ME πιθανώς εγκαινιάστηκε στη MM. IA και η μακρά ώριμη Μινυακή Φάση ήταν τουλάχιστον μερικός παράλληλη με τη MM. IB-II ακολουθία και μπορεί κάλλιστα να διήρκεσε ως και τη MM. IIIA. Οι Αιγαιακές σχέσεις της Υστερης Φάσης μπορούν χοντρικά να χρονολογηθούν στη MM. III-ΥΜ. IA, και αυτή ίσως να μην είχε αρχίσει πριν από τη MM. IIB-πιθανά MM. IIBB και ΥΜ. IA επείσακτα προϊόντα βρέθηκαν σε μερικούς από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους των Μυκηνών⁵³, και επείσακτα της Υστερης Φάσης βρέθηκαν σε αποθέσεις τόσο ύστερες, όσο οι ΥΜ. IA του Καστριού στα Κύθηρα⁵⁴.

(2) Η ΠΡΩΙΜΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ - ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

Σε μια σειρά άρθρων δημοσιευμένων στο BSA (1964-7, 1969) η κ. E. French έχει καθορίσει τις διαδοχικές φάσεις της YE III A-B οικιακής κεραμεικής από αποθέτες των Μυκηνών με μεγάλη λεπτομέρεια και σαφήνεια, επεξηγώντας και τροποποιώντας τους ορισμούς του Furumark, που βασίζονταν κυρίως σε υλικό από τάφους. Δεν είναι δυνατό να κάνει προς το παρόν το ίδιο για την YE. I-II αν και το υλικό που γνωρίζαμε ότι υπάρχει έχει αυξηθεί σημαντικά από την εποχή των μελετών του Furumark, οι πληροφορίες για το υλικό που βρέθηκε πρόσφατα είναι ατελείς και αποθέτες οικισμών, καθώς και ομοιογενή ταφικά σύνολα παραμένουν σπάνια. Η γενική τάση των πρόσφατων ανασκαφών και σπουδών είναι να δικαιώσουν τις υποδιαρέσεις της πρώιμης YM και YE κεραμεικής που πρότειναν ο Evans και ο Furumark, αλλά να αμφισβητήσουν τις χρονολογήσεις τους για πολλά αγγεία και συνεπώς τις απόψεις τους για ρυθμολογική εξέλιξη. Έχω παρουσιάσει αλλού τις απόψεις μου για τη φύση των αποθέσεων του Κοράκου και τα συμπεράσματα από την επαναχρονολόγησή τους, καθώς και για την προέλευση του Μυκηναϊκού ρυθμού και του ορισμού της YE. I¹. εδω θα παρουσιάσω τα επιχειρήματά μου και τα συμπεράσματα πιο συνοπτικά με τη μορφή μιας γενικής επισκόπησης της πρώιμης εξέλιξης της Μυκηναϊκής κεραμεικής, συμπεριλαμβανομένης και της YE. IIB που θεωρείται ο τελευταίος πρώιμος Μυκηναϊκός ρυθμός.

Ο Furumark πίστευε ότι η Μυκηναϊκή κεραμική αναπτύχθηκε στην Αργολίδα και διαδόθηκε σε άλλα μέρη της Ελλάδας κατά χρονολογικά στάδια². πο πρόσφατες ανακλύσεις έχουν δείξει ότι YE. I κεραμική απαντά στα πλείστα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας, αν και οι πρώιμοτεροι παραματσιοί στενής απομίμησης MM. IIBB/YM. IA τύπων έχουν βρεθεί μόνο στην Πελοπόννησο. Η πραγματική μετάβαση από τη ME στην YE φαίνεται να αντιπροσωπεύεται στα στρώματα μιας τομής που ανασκάφηκε στον Άγιο Στέφανο το 1973, αλλά έχω υποστηρίξει αλλού ότι η βορειοανατολική Πελοπόννησος πιθανώς υπήρξε το αρχικό κέντρο της ανάπτυξης της YE. I και ότι η μαρτυρία του Αγίου Στεφάνου ίσως δεν είναι αποφασιστική, είναι, όμως, σημαντικής αξίας. ανάμεσα σ' άλλα, φαίνεται να επιβεβαιώνει το συμπέρασμα, που κάποιος θα μπορούσε να βγάλει από τις ομάδες των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, ότι υπήρξε μια περίοδος κατά την οποία YE. I και λεπτότεχνα αγγεία της Υστερης Φάσης συνυπήρχαν. Επειδή η YE. I εμφανίσθηκε, όπως έχω τονίσει αλλού, ακριβώς ως μια άλλη λεπτότεχνη κεραμική τελικά εκτόπισε τις άλλες από την αγορά, για λόγους που ακόμα είναι κάπως σκοτεινοί, αλλά που μπορούν να σχετίζονται με την ευκολία τηςμαζικής παραγωγής της. Αρχικά ήταν ένας ρυθμός σχεδόν περιορισμένος σε μικρά αγγεία καθώς διαδιδόταν σε μεγαλύτερα σχήματα, εμφανίσθηκε μια διαίρεση μεταξύ των κανονικών μικρών

Λευκαντί, στα Ζερέλια της Θεσσαλίας και στον Καλόγερο στη Ζάκυνθο· επίσης αγγεία εξέχονταν στις Κυκλάδες, πιθανώς στη Ρόδο και στη Μίλητο, και στις Αιολικές Νήσους έξω από τη Σικελία². Το υλικό είναι εξαιρετικά ομοιομορφο, ασφαλώς αντιπροσωπεύουν ένα ρυθμό που αρχικά επινοήθηκε σε μια μόνο περιοχή, αλλά η ευρεία διάδοσή του υποδηλώνει ότι, τουλάχιστο στην Πελοπόννησο, παραγόταν και από τοπικά εργαστήρια (σχολεία).

Η Μυκηναϊκή κεραμική ήταν από την αρχή ιδανικά ανοιχτόχρωμη, κίτρινη ή ελαφρώς κίτρινωπή, και διακοσμημένη με σκοτεινή στυλπνή βαφή, μελανή ή ερυθρή⁶. Διάφορα αγγεία της ύστερης ME αναπτύσσονταν σ' αυτή την κατασκευή, και η βαφή σχετίζεται ασφαλώς με εκείνη της ανοιχτής-επί-σκοτεινού κεραμικής που βρέθηκε ιδιαίτερα στην κεντρική περιοχή· μπορεί ακόμη να κατάγεται με αδιάσπαστη ακολουθία από εκείνη της ΠΕ. III διακοσμημένης κεραμικής. Η Κρητική επίδραση μπορεί να είναι, όμως, να εισήγαγε καλύτερες βαφές ή καλύτερες μεθόδους παραγωγής της. Τα ΥΕ. I αγγεία έχουν μια μεγάλη ποικιλία βαφής και χρωμάτων πηλού και συχνά είναι, κατά παράδοχο τρόπο, κατώτερης ποιότητας, χειρότερα από τα άριστα αγγεία της ύστερης ME· το σχήμα τους ήταν κάποτε αδέξιο και το εσωτερικό των ανοικτών αγγείων και οι λαίμοι των μικρών πρόχων και πιθαμορέων δεν είχαν αλείφωμα, που είναι ένα διαγνωστικό γνώρισμα της φάσης. Αυτά μπορεί κάλλιστα να είναι σημάδια πρώιμης μαζικής παραγωγής· μερικά χαρακτηριστικά του σχήματος μπορούν, εντούτοις, να βρουν παράλληλα στην Κρήτη και στα Κύθηρα.

Βασικά του σχηματολογίου είναι το κύπελλο τύπου Βαφειού, ο ημισφαιρικός κύβος, η πεσιμένη πρόχους και ο μικρός πιθαμορέας. Ο μικρός γεφυρότομος πιθαμορέας αντιπροσωπεύεται από έναν αριθμό παραδειγμάτων· άλλα σχήματα που έχουν βρεθεί περικλείουν τον κύβο με στέλεχος, το αλάβατρο, τη στενόλαιμη πρόχου (οινοχόη), πιθαμορέα με αγκύλες λαβές, διπλό - πιθαμορέα, έναν τύπο ενός μεγάλου με πλατύ χείλος σκύφου και ένα κύπελλο χωρίς χείλος. Κανένα απ' αυτά δεν ήταν πάνω από 20 εκ. ύψος· στα μεγαλύτερα αγγεία περικλείονται ο πιθαμορέας, ο αμφορέας με ωοειδές στόμιο και ένα πιθανό ρυτό από το Κοράκιου. Αυτά τα σχήματα είναι ανάμικτης προέλευσης· τα κύπελλα και ο γεφυρόστομος αμφορέας ασφαλώς κατάγονται από την Κρήτη και κυκλοφορούσαν ήδη στην Ύστερη Φάση, όταν μερικά κύπελλα τύπου Βαφειού εμφανίζονταν την κεντρική νευρώση, που είναι τυπική της ΥΕ. I, και τα μεγάλα σχήματα φαίνονται να είναι άμεσες απομιμήσεις των ΜΜ. III Β-ΥΜ. IΑ, αν και μερικά δείγματα σχετίζονται με τύπους της Ύστερης Φάσης. Η κυσθόμορφη κύλικα, η λήκυθος, ο πιθαμορέας με αγκύλες λαβές και ο διπλός αμφορέας, όλα σπάνια, κατάγονται από ME σχήματα. Η σφαιρική πεσιμένη πρόχους, ο μικρός πιθαμορέας και το αλάβατρο είναι ουσιαστικά νέα σχήματα, συνδεδεμένα μεταξύ τους με ποικίλα γνωρίσματα και φαίνονται

αγγείων από οικισμούς και μιας τάξης μεγάλων και επιμελώς διακοσμημένων αγγείων που είναι ιδιαίτερα τυπική των πλουσιότερων τάφων. Στην ΥΕ. IIA υπήρχε μια σχεδόν πλήρης διχοτόμηση μεταξύ αυτών των δύο ομάδων, τις οποίες θα ονομάζω αντίστοιχα «οικιακή» και «ανακτορική»: το να διαπραγματευθεί αυτές τις δυο ομάδες μαζί, όπως κάνει ο Furumark, μπορεί να είναι παραπλανητικό, και γι' αυτό θα τις συζητήσω χωριστά.

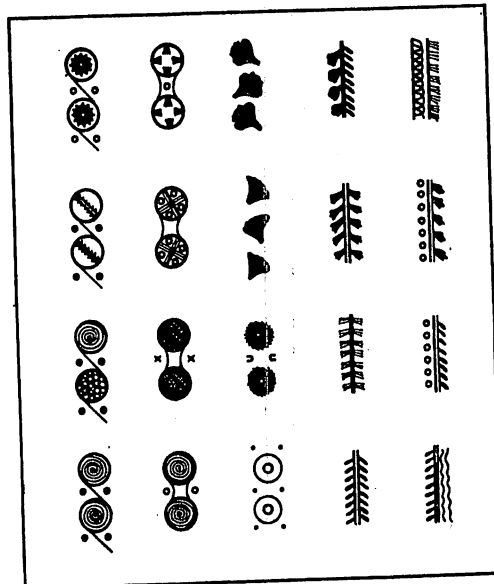
Ακριβολογώντας, τα άλλα αγγεία που βρέθηκαν σε οικισμούς (και κάποτε και σε τάφους) δεν θα έπρεπε καθόλου να ονομάζονται Μυκηναϊκά, αφού καταγονται σχεδόν συνολικά από την ύστερη ME παράδοση, ακολουθώντας τοπικές ιδιότητες. Αλλά θα μπορούσε να σημειωθεί ότι η πλήρης ME σειρά δεν συνεξίσθηκε. Στην κεντρική περιοχή, τα Μινωικά αγγεία εξαφανίσθηκαν πρώτα, και ακολούθησαν τα διακοσμημένα, με εξαίρεση λίγους απλούς τύπους πρόχου και αμφορέα· πολλά τυπικά σχήματα της ύστερης ME επιβίωσαν, με πιο αξιοσημείωτα την κυσθόμορφη κύλικα και τις διάφορες μορφές της πρόχου, αλλά αυτά ενόθηκαν με νέα σχήματα Μινωικής προέλευσης, το κωνικό κύπελλο, την τριποδική μαγειρική χύτρα και το λύχνο. Παραδοσιακά στοιχεία ίσως επιβίωσαν εντονότερα στις ακραίες περιοχές, αλλά τα νέα σχήματα εμφανίσθηκαν επίσης εκεί, και μπορούν να παρατηρηθούν γενικές τάσεις που μπορούν να αποκληθούν «Μυκηναϊκές», όπως η αύξηση της δημοτικότητας της κυσθόμορφης κύλικας και αγγείων επικαλυμμένων με στυλπνή βαφή. Γενικά, οι ακραίες επαρχίες ακολούθησαν το προβάδισμα του κέντρου και συνέβαλαν ελάχιστα με την επινοητικότητα τους, αν και έχουν βρεθεί μερικές παράξενες ποικιλίες, και, όπως στη ME, οι κανονικοί τύποι είναι κατά το πλείστον τυπικοί της κεντρικής περιοχής.

ΥΕ. I

Η πιο πρώιμη Μυκηναϊκή κεραμική που βρέθηκε σε ποσότητα ανήκει στο ρυθμό Μυκ. I ή ΙΑ του Furumark· ο Furumark χρονολόγησε σ' αυτόν αγγεία από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, τους τάφους 25 και 26 της Πρόσουμνας, και από αποθέσεις των Μυκητών και του Κοράκιου³. Όπως προαναφέρθηκε, τώρα έχουν βρεθεί δείγματα από τα περισσότερα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας· τα πιο σημαντικά ευρήματα είναι ο αποθέτης απορριμμάτων των κάθετων λακκοειδών τάφων της Λέρνας, το περιεχόμενο μιας μονόδομης οικίας στα Βορούλια της Μεσσηνίας, και το στρωματογραφημένο υλικό από τα Νιχώρια και τον Άγιο Στέφανο⁴. Τα δύο πρώτα είναι κλειστά σύνολα· αμφότερα περιείχαν μεγάλες ποσότητες μη-Μυκηναϊκού υλικού, από τις οποίες μερικές πιθανώς είναι πρωιμότερες από την εμφάνιση της Μυκηναϊκής, και σχετικά λίγες ΥΕ. I. Αγγεία έχουν επίσης βρεθεί σε πολλούς τάφους στην Πελοπόννησο και κάποτε εκτός αυτής, και υλικό οστράκων, δημοσιευμένο ή αναφερόμενο, μπορεί να ανιχνευθεί τόσο μακριά από το κέντρο, όπως στο

να αντιπροσωπεύουν μια συγχώνευση ΜΕ και Αιγαιακών επιδράσεων. Έτσι τα σχήματα αντιπροσωπεύουν ένα μίγμα μοναδικό στην ΥΕ.Ι.

Αλλά η διακόσμηση δεν έχει τίποτε κληρονομήσει από τη ΜΕ, με εξαίρεση μερικά απλά γεωμετρικά στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να εμφανισθούν σε κάθε ρυθμό· ως επί το πλείστον, η Ύστερη Φάση είδε τις πρώτες προσπάθειες πιστής αναπαραγωγής Αιγαιακών διακοσμητικών θεμάτων, κυρίως της σπειράς. Ακόμη και τα βοθητικά χαρακτηριστικά, επιχρισμένοι λαϊμοί, ταινιωτά χεύλη και διαγραμμισμένες λαβές, είναι νέα. Τα διακοσμητικά θέματα είναι συνήθως τοποθετημένα σε μια ζώνη στο ανώτερο τμήμα του αγγείου, αν και τα ποτήρια του Βαφείου είναι συχνά διακοσμημένα και στις δύο πλευρές της νεύρωσης και οι πιθαμορφείς μπορεί να έχουν το κύριο θέμα να περιτρέχει την κοιλία μάλλον παρά τον ώμο. Κανονικά τα διακοσμητικά θέματα περιτρέχουν σε οριζόντια κατεύθυνση· τα πιο κοινά είναι συνδεόμενες και πλαισιούμενες σπείρες, ή ποικιλοτρόπως γεμισμένοι κύκλοι, απλές τρέχουσες σπείρες ή πλοχμοί, φυλλοφόροι ταινίες, κυμματοειδείς γραμμές και σειρές μεμονωμένων θεμάτων, όπως άνθη ή ροζέτες. Μερικά θέματα, όπως διπλοί πελέκει, διαγραμμισμένες θηλιές («ρακέτες») και φυλλοφόρα κλαδιά εκφύονται κάθετα ή διαγωνίως από τις ταινίες που περιρίζουν το ανώτερο σώμα· γιρλάντες και ημικύκλια μπορεί να κρένονται από την ταινία του χελούς ή το λαϊμό. Πτυχωτή - διακόσμηση, μια μορφή φολιδωτού, και σειρές στιγμών, σταυροί, ή κύκλοι μπορούν να γεμίζουν όλη τη ζώνη· μερικοί μεγάλοι αμφορείς είναι διακοσμημένοι μόνο με παχιές, πλατιές οριζόντιες ταινίες. Τα θέματα δεν είναι συνήθως

Εικ. 4: Χαρακτηριστικά ΥΕ.Ι διακοσμητικά θέματα.

συνδυασμένα, αλλά «σύνθετες» φυλλοφόρες ταινίες, που μπορεί να έχουν διαφορετικά θέματα, μερικά από τα οποία δεν είναι καθόλου φυτικά, σε κάθε πλευρά της / των κεντρικής (-ών) ταινίας (-ών) είναι κοινά. Γραμμές, σειρές στιγμών και θαλάσσιες ανεμώνες λεπτής λευκής βαφής βρίσκονται συχνά σε επικαλυμμένες (επιχρισμένες) περιοχές, όπως λαϊμούς και χεύλη και σε ταινίες του σώματος. (Η εικ. 4 δείχνει τα πιο χαρακτηριστικά θέματα.)

Πολλά γνωρίσματα αυτού του ρυθμού μπορούν να βρουν παράλληλα στην ΥΜ.ΙΑ των Κυθήρων, ιδιαίτερα στην ώριμη φάση της, αλλά υπάρχουν πολλά στοιχεία τα οποία δεν μπορούν να έχουν τέτοια προέλευση, κυρίως η σφαιρική πιεσμένη πρόχους, ο μικρός πιθαμορφής και το αλάβαστρο από τα σχήματα, και ο διπλός πέλεκυς και η διαγραμμισμένη θηλιά από τα διακοσμητικά θέματα· ακόμη περισσότερο, δεν εμφανίζονται όλα τα γνωρίσματα της ΥΜ.ΙΑ των Κυθήρων στην ΥΕ. Ι. Το χαρακτηριστικό κύπελλο Βαφείου με νεύρωση και λοξή βάση απαντά επίσης σε ΜΜ.ΙΙΒ και πρώιμα ΥΜ.ΙΑ σύνολα στην Κρήτη, ιδιαίτερα στην Κνωσό, και ο διπλός πέλεκυς και η διαγραμμισμένη θηλιά πιθανώς κατάνονται τελικά από εκεί, αν και ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται στην πειρωτική Ελλάδα φαίνεται εντελώς νέος.

Οι πρωιμότετοι παραγωγοί της ΥΕ.Ι θα μπορούσαν να είναι Κυθηραίοι αγγειοπλάστες που δούλευαν για τους Ελλαδίτες κυρίως τους, αλλά δημιούργησαν μια εντελώς ανεξάρτητη υιοθέτηση της ΥΜ.ΙΑ, χρησιμοποιώντας στοιχεία από διάφορες πηγές και προφανώς επανονώντας ελεύθερα. Ο ρυθμός πιθανώς χρειάστηκε κάποιο χρόνο για να αναπτυχθεί, με ώριμη φάση του εκείνο το οποίο έχω ορίσει ως ΥΕ.Ι· οι πρωιμότετοι πειραματισμοί μπορούν ίσως να διακριθούν σε μερικά αγγεία διακοσμημένα με πτυχωτό, η επιנוήση του οποίου δεν μπορεί να είναι υστερότερη από την πρώιμη ΥΜ.ΙΑ. Ελάχιστα άλλα ίχνη ανάπτυξης υπάρχουν και η ΥΕ.Ι ήταν πιθανώς μια βραχεία φάση που ίσως διήρκεσε μόνο μία γενιά· λίγα κομμάτια, τα πλείστα από την Απόθεση του Ανατολικού προπυλαίου στις Μυκήνες, αντιπροσωπεύουν ίσως τη μετάβαση στην ΥΕ.ΙΙΑ.

ΥΕ. ΙΙΑ

Έχω υποστηρίξει, στο άρθρο που ήδη ανέφερα, ότι ο ρυθμός που μόλις περιγράφηκε είναι αληθινός ΥΕ.Ι και ότι ο Μυκ. ΙΒ του Furumark είναι πρόγραμμα οικιακός ΥΕ.ΙΙΑ, με βάση τη στρωματογραφική μαρτυρία και την ταυτότητα των «Μυκ. ΙΒ» τύπων με την «υπό-ΥΕ.Ι», κατηγορία της ΥΕ.ΙΙΑ που διακρίνει τον Furumark'. Αυτό το υλικό παρουσιάζει μια πιο μεγάλη ομοιότητα εμφάνιση και πλησιάζει πολύ σε ποιότητα το υψηλό επίπεδο της ύστερης Μυκηναϊκής κεραμικής· μπορεί να υποτεθεί ότι σ' αυτό το στάδιο τα προϊόντα της Ύστερης Φάσης έχουν εκλείψει και ότι, εκτός από ερείσματα

αγγείων, πιθανώς σκύφων¹¹. Πολλά από τα πιο ενδιαφέροντα ΥΕ.Ι θέματα έχουν εξαφανισθεί και η άριστη Μυκηναϊκή ποιότητα βρίσκεται τώρα στην ανακτορική κατηγορία¹².

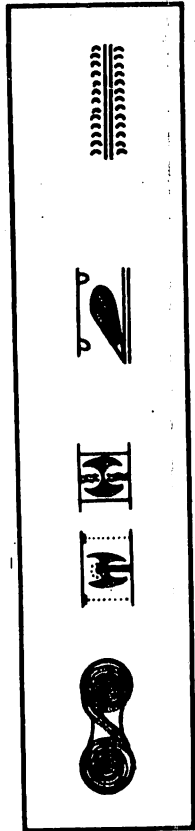
Αυτή η κατηγορία, ευρέως αντιπροσωπευόμενη από τα περιεχόμενα των θολωτών τάφων και των πλουσιότερων θαλαμοειδών τάφων, έγινε σχετικώς κοινή σ' ένα πρώιμο στάδιο. Τα πιο δημοφιλή πρώιμα σχήματα είναι ο τρίτοτος απόσχημος σταμνίσκος, ο γεφυρόστομος πιθαμορέας και το ρυτό, όλα Κρητικά σχήματα τα οποία πρωτοεμφανίσθηκαν στην ΥΕ.Ι. Οι πιθαμορέας από τον θολωτό Επάνω Φούρνο στις Μυκήνες, οι οποίοι πιθανότατα συνόδευσαν μια μοναδική ταφή, παρέχουν μια καλή σειρά πρώιμων ανακτορικών θεμάτων· ο διπλός πέλεκυς, η φυλλοφόρος ταινία και ποικίλοι συνδυασμοί διαγραμματικής θηλιάς μπορούν να προέρχονται από την ΥΕ.Ι, και τα συνδεδεμένα φύλλα κισσού και «ποικιλόχρωμης πέτρας» από την ώριμη ΥΜ.ΙΑ. Μόνο το κάθετο κλαδί κισσού είναι ουσιαστικά νέο, αν και εντελώς Κρητικό στο πνεύμα. Όμοια πρώιμα αγγεία βρίσκονται στον Κάθετο Λακκοειδή Τάφο Ι, στο θολωτό Ι της Τραγάνας, στο θολωτό της Καζάριας, οι οποίοι περικλείουν πρώιμα δείγματα κλαδιών-φυτών και ένα σκύφος κρητικού σχήματος στον Κάθετο Λακκοειδή Τάφο Ι, πρωτόγονου Θαλάσσιου Ρυθμού. Χαρακτηριστικό αυτών των πρώιμων δειγμάτων είναι η κοινή χρήση πρόσθετης λευκής διακόσμησης και το σχήμα πολλών τρίτων απίσχημων σταμνίσκων, οι οποίοι έχουν οριζόντιες λαβές στον ώμο, νύφωση γύρω στο σώμα κοντά στο πόδι, και μια διακοσμητική βάση (FS 14). Αυτό είναι το χαρακτηριστικό ΥΜ.ΙΑ και «πόδι - ΥΜ.ΙΑ» σχήμα πιθαμορέας· άλλοι έχουν τις σειρές των λαβών κάτω στις πλευρές, κάτι χαρακτηριστικό των ΥΜ.ΙΒ πιθαμορέων, αλλά ελάχιστα άλλα σημεία ΥΜ.ΙΒ επίδρασης υπάρχουν.

Φυτικοί ρυθμοί των τύπων αυτής της ομάδας έγιναν χαρακτηριστικοί του ελλαδικού ανακτορικού ρυθμού: δείγματα έχουν βρεθεί σε πλείστους ΥΕ.ΙΙΑ θολωτούς τάφους, ειδικά σ' εκείνους του Κακόβατου και του Τάφου του Αιγίθου στις Μυκήνες. Κλαδιά κισσού, πατυρόσχημα φυτά ή φουνικοειδή εκφυόμενα προς τα πάνω και απλωμένα σε χαριτωμένες καμπύλες, οι μίσχοι στολισμένοι με φύλλα ή κεφαλές - φυτών και περιβαλλόμενοι από συμπληρωματικά κοσμήματα όπως ροζέτες, αστερίσκους και ζύγη κυματιστών γραμμών, και μεγάλα ή μικρά φύλλα κισσού, οριζόντια ενωμένα, συχνά σ' ένα στιγμιότυπο έδαφος, είναι οι πιο κοινοί τύποι. Έχουν λίγα κοντινά ΥΜ.ΙΒ παράλληλα και μπορεί να αντλούν την έμπνευσή τους από Κρητικά θέματα τοιχογραφιών ή από μια όμοια πηγή, μάλλον παρά απευθείας από διακοσμητική κεραμική.

Ειδικότερα ΥΜ.ΙΒ θέματα εισιγήθησαν επίσης. Αυτά περικλείουν το χταπόδι Θαλάσσιου Ρυθμού, το ναυτίλο, το βραχώδες και το φύκι, και επιφανειακά θέματα όπως Λεπτότεχνα Ξικ ζακ, κρεμάμενες σταγόνες, φολιωτό με γέμισμα και καρδιάσχημο. Λεπτότεχνα ΥΜ.ΙΒ σχήματα όπως η γεφυρόστομη πρόχους,

και μια ή δύο επιβιώσεις του Αμιαυρόχρωμου ρυθμού, η Μυκηναϊκή κεραμική ήταν η μόνη λεπτότεχη κεραμική.

Η οικιακή ΥΕ.ΙΙΑ φαίνεται να συνίσταται σε μεγάλο βαθμό από μαζικά παραγόμενους σταθερούς τύπους. Τα τέσσερα βασικά σχήματα της ΥΕ.Ι συνεχίζουν να είναι τα πιο κοινά· και είναι τώρα γενικά επιμελημένου σχήματος, με καλό αλείψωμα και προσεκτικά βαμμένα. Ο αριθμός των διακοσμητικών θεμάτων έχει σημαντική συρρικνωθεί: τα μόνα πράγματα κοινά είναι η πλατιωμένη σπείρα, η απλούστερη ενωμένη θηλιά, σειρές από στιγμές και ταινία, ο διπλός πέλεκυς, η διαγραμματισμένη διακόσμηση (πρβ. Εικ.5). Ημιαμφαιρικά κύπελλα είναι ιδιαίτερα δημοφιλή σ' αυτή τη φάση και πλησιάζουν περισσότερο στα αντίστοιχά τους Μινωικά, έχοντας συχνά αλείψωμα στο εσωτερικό τους και μερικές φορές μια σειρά στιγμών αντί μιας ταινίας στο χείλος. Υπάρχουν δύο μεγέθη: τα μεγαλύτερα είναι κανονικά διακοσμημένα με πλατισωμένες σπείρες, οι οποίες συχνά έχουν πρόσθετη λευκή διακόσμηση στον κεντρικό οφθαλμό της σπείρας, μια συνδετική εραπτόμενη και τις ταινίες στο κατώτερο σώμα, τα μικρότερα με μια ή δυο ποικιλίες του διπλού πελέκου, ή με σειρές στιγμών. Η σφαιρική πιεσμένη πρόχους είναι επίσης κοινή, κανονικά διακοσμημένη με διαγραμματισμένη θηλιά· αυτό το κόσμημα εμφανίζεται και επίσης σε αλάβαστρα και πυξίδες, οι τελευταίες προφανώς ένα νέο σχήμα, το οποίο μπορεί επίσης να είναι διακοσμημένο με απλές σειρές στιγμών ή με φυλλοφόρο ταινία. Ο μικρός πιθαμορέας είναι συχνά διακοσμημένος με διπλούς πέλεκυς, αλλά πολλά από τα άλλα διακοσμητικά θέματα βρίσκονται επίσης σ' αυτό, και τουλάχιστον ένα θέμα συγγενές με τον ανακτορικό ρυθμό, το φύλλο πατύρου, πράγματι απαντά⁸.

Εικ. 5: Χαρακτηριστικά οικιακά ΥΕ.ΙΙΑ διακοσμητικά θέματα.

Όμοια θέματα απαντούν σε μερικούς τρίτους απόσχημους σταμνίσκους, γεφυρόστομες πρόχους, μια ποικιλία από ραμφοστόμες πρόχους (μερικές από τις οποίες έχουν διακόσμηση καλαμοειδών σ' ένα χαμηλότερο πλαίσιο)⁹, και σε μερικά κύπελλα με στέλεχος και ρυτό¹⁰. Αυτά κατάνονται απευθείας από την ΥΕ.Ι με λίγες προσθήκες· η διακόσμηση καλαμοειδών είναι ένα δημοφιλές ΥΜ.Ι θέμα, το οποίο δεν φαίνεται να βρίσκεται στην ΥΕ.Ι, αλλά εμφανίζεται τώρα σε πρόχους και επίσης σε μια ασφαλώς καθορισμένη κατηγορία ανοικτών

γίου. Η «Εμφρακτική κωσμήμορφη κύλικα» είναι χαρακτηριστική και απαντάει ευρέως· το χαρακτηριστικό γνώρισμα του τύπου της, δηλαδή η τοποθέτηση ενός μεμονωμένου θέματος σε κάθε πλευρά του αγγείου, μπορεί κάλλιστα να κατάγεται από τον ΥΜ.ΙΒ Εναλλασσόμενο Ρυθμό¹³. Κωσμήμορφες κύλικες με μια κωσμητοειδή ταινία κρεμάμενη από το χελός, και μερικές φορές με διακόσμηση αποκτάτω, είναι επίσης κοινές· φυτικά θέματα, συχνά με κωσμητοειδείς μίσχους, και στιγμωτή διακόσμηση έγιναν πιο δημοφιλή. Οι δυο κανονικοί τύποι της ύστερης ΥΕ.ΙΙΑ, το κύπελλο Βαφειού με φυλλοφόρο ταινία και η σφαιρική πωσμένη πρόχους με διαγραμμασμένη θηλιά επιβιώνουν ακόμη. Μικρά διακοσμημένα αγγεία ήταν πιο κοινά και καλύτερης ποιότητας· εκείνα από την απόθεση περιέκλειαν ένα αλάβαστρο με ένα πρώιμο τύπο του βραχώδους κωσμημάτος, και πιθανώς μια πρόχους καλυμμένη με στιγμωτό, ενώ μια πρόχους από μια παράλληλη απόθεση έχει μια λεπτότεχη διακόσμηση μεμονωμένων θεμάτων. Παρατηρείται μικρή αλλαγή στη σειρά των σχημάτων από την ύστερη ΥΕ.ΙΙΑ, ανάμεσα στα οποία η αβαθής σαλτσέρα είναι προφανώς νέο· υπήρχε διαφοροποίηση στις λεπτομέρειες, αφού οι κωσμήμορφες κύλικες και κύπελλα με στέλεχος γενικά χάνουν προωότερα γνωρίσματα, όπως τα γωνιώδη περιγράμματα, υπερυψωμένες λαβές και χονδροειδή στελέχη, και τα κύπελλα Βαφειού έχουν τώρα ένα πλατιά ευρυνόμενο ανώτερο σώμα που ενώνεται με ένα κοινό κυλινδρικό κατώτερο σώμα χωρίς κεντρική νεύρωση.

Ένα αξιοσημείωτο γνώρισμα της ΥΕ.ΙΙΒ, σαφώς ορατό σε ταφικά σύνολα, είναι η ουσιαστική κατάρευση του ανακτορικού ρυθμού. Τα πλείστα απ' τα λεπτότεχα σχήματα και θέματα που κατόνταν από την ΥΜ.ΙΒ εφραμίσθηκαν· οι πρώτοι απίσχημοι σταμίνισκοι επιβίωσαν, αλλά μολονότι ο πηλός τους είναι γενικά καλύτερος σε ποιότητα από προωότερα δείγματα, ένας λεπτός κίτρινος αντί του χονδροειδούς κίτρινωπού, συνήθως με εμφανείς μελανές χοντρές άμμους, κάτι που είναι χαρακτηριστικό της ΥΕ.ΙΙΑ, η διακόσμηση τους είναι πολύ φτωχή. Γενικά είναι περιορισμένη στον όμο ή στο ανώτερο σώμα και αποτελείται από ένα μόνο μεγάλο θέμα χωρίς πολύ συμπληρωματική διακόσμηση. Στα θέματα που επιβιώνουν περιλαμβάνονται το φοικικόδενητρο, το φύλλο κισσού, το καρδιόσχημο, το χταπόδι, το φολιδωτό και οι διαποικιλτές επιβρες· μόνο τα πρώιμα δείγματα του φοικικόδενητρο διασώζονται κάτι από τα ΥΕ.ΙΙΑ πνεύμα¹⁴. Τα φυσιοκρατικά θέματα προοθεντικά σχηματοποιήθηκαν και σπάνια εκτελούνται καλά. Αυτά τα θέματα μπορούν επίσης να κοσμηθούν μερικά μεγάλη αλάβαστρα της περιόδου, αλλά τα θέματα που βραχώδες κωσμημα, που κατάγεται από το συμπλήρωμα του καρδιόσχημου, γρήγορα επικράτησε. Πιο λεπτότεχη διακόσμηση μπορεί να βρεθεί σε μικρότερα αγγεία, όπως οι πρόχοι που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η πρόχους είναι λιγότερα εντελώς κοινή· κανονικά είναι διακοσμημένη με τρία μεμονωμένα θέματα ανακτορικού τύπου τοποθετημένα γύρω από το σώμα και έχει συμπληρωματική διακόσμηση στο

ή ραμφόστομη πρόχους, διάφοροι τύποι ρυτού και ο πρώτος ψευδοστόμος εμφορικός εισήχθησαν επίσης, αλλά είναι συγκριτικώς σπάνια και ΥΜ.ΙΒ αγγεία εισήχθησαν. Η στενή μίμηση της ΥΜ.ΙΒ φαίνεται να είναι ένα σχετικώς ύστερο γνώρισμα της ΥΜ.ΙΙΑ και δεν μπορεί πραγματικά να λεχθεί ότι ο ανακτορικός ρυθμός ήταν ποτέ απλώς μια ελλαδική απόδοση της λεπτότεχνης ΥΜ.ΙΒ, αφού υπάρχουν τόσες πολλές διαφορές σε προτιμώμενα σχήματα και διακοσμητικά θέματα· αλλά κάτι από το ίδιο πνεύμα μπορεί να ανιχνευθεί και στα δύο, που θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στην πρώτη περιτύπωση σε αγγειογράφους ασκημένους στην Κρήτη και εργαζόμενους στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Ο ανακτορικός ρυθμός είχε μια σπουδαία επίδραση στην οικιακή κεραμική, το αποτέλεσμα της οποίας μπορεί ίσως να γίνει αντιληπτό στην απόθεση από το Κοράκου. Τα πιο αξιοσημείωτα γνωρίσματα της είναι η αντικατάσταση των κύπελλων Βαφειού και του ημισφαιρικού κύπελλου ως τυπικών ανοικτών σχημάτων από το κύπελλο με στέλεχος και την κωσμητοειδή πρόχους, που ήταν ήδη τα κύρια σχήματα στην αδιακόσμητη κεραμική, και η εμφάνιση ενός νέου σχηματολογίου. Αυτό περιέκλειε στοιχεία που πηγάζουν από την ΥΕ.Ι, αλλά επίσης απλά φυτικά θέματα ιδιαίτερα φύλλα κισσού, ποικιλίες του καρδιόσχημου και των συγγενών βραχώδων θεμάτων και στιγμωτή διακόσμηση, που προέρχονται από τον ανακτορικό ρυθμό ή από την ΥΜ.ΙΒ. Ακόμη και οι τυπικοί κωσμητοειδείς σταυροί και κωσμητοειδείς ακτινωτοί τροχοί στις βάσεις των αλάβαστρων και πυξίδων μπορούν να παραλληλισθούν με τα ψηλά αλάβαστρα της ΥΜ.ΙΒ. Σ' αυτό το στάδιο τα σχήματα συχνά διαφέρουν στις λεπτομέρειες του περιγράμματος και του μεγέθους, και υπάρχει μια μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων εκτός από το κύπελλο Βαφειού με φυλλοφόρο ταινία και τη σφαιρική πωσμένη πρόχους με διαγραμμασμένη θηλιά, δεν υπάρχουν σταθεροί τύποι, αν και η απλή σπείρα είναι αρκετά κοινή. Κλειστά αγγεία δεν ήταν τόσο κοινά όσο θα συνιστούσε η συχνή τους εμφάνιση σε τάφους, αλλά έχουν ένα ευρύ φάσμα διακοσμητικών θεμάτων όσο και τα ανοικτά αγγεία. Αυτό ήταν σαφώς ένα πειραματικό στάδιο, που σε μεγάλο βαθμό ίσως είχε περιοριστεί στη βορειοανατολική Πελοπόννησο· αλλού, οι σταθεροί οικιακοί τύποι πολύ πιθανόν συνεχίσθηκαν ως το τέλος της φάσης και ακόμη παραπέρα. Αλλά είναι μεγάλης σημασίας, επειδή είναι σαφώς ο άμεσος πρόγονος της ΥΕ.ΙΙΒ και επομένως της ύστερης Μυκηναϊκής κεραμικής.

ΥΕ.ΙΙΒ

Υπάρχουν λιγότερες καθορισμένες αποθέσεις της ΥΕ.ΙΙΒ από εκείνες προηγούμενων ρυθμών, αν και είναι εντελώς κοινή σε τάφους της κεντρικής περιοχής· η πιο σημαντική είναι αυτή στο Κοράκου. Παρατηρείται ακόμη μικρή τυποποίηση, αλλά υπάρχουν αυξανόμενα σημάδια ενός ορισμένου σχηματο-

λαίμο και κάτω από αυτόν. Μικροί πιθανοφορές μπορεί να έχουν λεπτότεχνα φυτικά με κυματιστούς μίσχους.

Η σχηματοποίηση που άρχισε σ' αυτή την περίοδο έφθασε στο αποκορύφωμά της κατά την ΥΕ.ΙΙΑ.1, όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό από την τυπική απόθεση, το «Βόθρο» στο δρόμο του θησαυρού του Ατρέα¹⁵. Τα ίδια θέματα τώρα βρίσκονται σε μεγάλα και μικρά αγγεία με μικρή παρέκκλιση το στιγμωτό και οι σπείρες κυριαρχούν, τα φυτικά έχουν γίνει άκαμπτα τυπικά ή εξαφανίσθηκαν. Οι τελευταίες επιβιώσεις από την ΥΕ.Ι και η πιο πρόσφατα εισαγμένη Εφυραϊκή κυαθόμορφη κύλικα και πρόχους έχουν χαθεί. Είναι αυτός ένας ιδανικός ρυθμός για μαζική παραγωγή, με μια εξαιρετικά σταθεροποιημένη σειρά σχημάτων και διακοσμητικών θεμάτων· το καλλιτεχνικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται τώρα στον αναπτυσσόμενο εικονιστικό ρυθμό, μια σχετικώς σπάνια εξειδίκευση. Η ΥΕ.ΙΙΑ.1 απαντά σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ μια ΥΕ.ΙΙΒ φάση είναι συχνά δύσκολο να καθλωθεί, οριζόμενη μόνο από την εμφάνιση σταθερών τύπων, όπως η Εφυραϊκή κυαθόμορφη κύλικα ή το αλάβαστρο με το βραχώδες κόσμημα. Ίσως θα μπορούσε να θεωρησει κανείς ολόκληρη την ύστερη ΥΕ.ΙΙΑ και την ΥΕ.ΙΙΒ ως μια παραταθείσα περίοδο πειραματισμού με λγότερη επίδραση έξω από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο από ό,τι οι τυποποιημένοι ρυθμοί που δημιουργήθηκαν πριν και μετά.

ΤΑ ΆΛΛΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΑΓΓΕΙΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι ύστερες ΜΕ παραδόσεις αδιακόσμητων αγγείων συνεχίσθηκαν χωρίς διακοπή στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο. Αυτά αποτέλεσαν τα τρία τέταρτα σχεδόν των ΥΕ.ΙΙ αποθέσεων στο Κοράκου, και ήταν πιθανώς ακόμη πιο κοινά στην ΥΕ.Ι. Τα πιο κοινά είναι τα κύπελλα με στέλεχος, οι κυαθόμορφες κύλικες, και σκύφοι, συχνά με προχοή, αδιακόσμητα και επιχρισμένα με χρώμα καλής ποιότητας, κωνικά κύπελλα, κουτάλες, πρόχοι και πιθανοφορές, αδιακόσμητα, κανονικά καλής ποιότητας αλλά αστάβωτα, τριποδικά μαγειρικά αγγεία και μόνωτοι πιθανοφορές, σκούρα, τραχιά και χονδροειδή, και μεγάλοι αποθηκευτικοί αμφορείς και πίθοι, που κανονικά αντιπροσωπεύονται μόνο από όστρακα. Άλλοι τύποι μπορούν να απαντούν, π.χ. αδιακόσμητα κύπελλα Βαφειού στο Κοράκου. Αμυρόχρομα αγγεία ΜΕ τύπου επιβίωσαν επίσης σε περιορισμένο αριθμό· τα πιο κοινά είναι μια σειρά αμφορέων και υδριών, λεπτού καλωψημένου πράσινου πηλού χωρίς αλεφωμα, με απλή διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων ή ζικ ζακ μεταξύ ταινιών λεπτής μελανής βαφής. Αυτά φαίνεται να ανήκουν ιδιαίτερα στη βορειοανατολική Πελοπόννησο και καλά δείγματα έχουν επίσης βρεθεί στη δυτική Αττική¹⁶. Πιο επιμελημένοι τύποι, περιλαμβανομένου και ενός βαρελόσχημου πιθανοφορέα που ίσως είναι μια ΜΕ επιβίωση, απαντούν¹⁷, και μερικοί δίχρωμοι πιθανοφορές και σκύφοι με προχοή έχουν βρεθεί, κυρίως σε ΥΕ.Ι σύνολα¹⁸. Σε

πράγματι απομακρυσμένες θέσεις, όπως στο Θέριμο της Αιτωλίας, η τοπική Αμυρόχρομη παράδοση φαίνεται να έχει επιβιώσει έντονα στην ΥΕ.ΙΙΑ¹⁹.

Έξω από την κεντρική περιοχή, αυτά τα δευτερεύοντα αγγεία μπορούν να σχηματίζουν μια μεγαλύτερη αναλογία του συνόλου, αλλά ήταν πιθανώς πιο περιορισμένα σε αριθμό και συχνά φαίνονται φτωχότερης ποιότητας. Έτσι, στα Νιχώρια στα πρώιμα επιχρισμένα με χρώμα αγγεία ήταν συνήθως καλυμμένα με μια βαφή ή οποία μερικές φορές είναι μόλις ορατή, δημιουργώντας ανοικτές καστανές και πορφυροειδείς σκιές μάλλον, παρά την καλή ερυθρή ή μελανή της κεντρικής περιοχής. Αλλά οι ίδιοι νέοι τύποι, το κωνικό κύπελλο και το τριποδικό μαγειρικό αγγείο, εμφανίσθηκαν, ένα σημάδι κάποιων σημασίας, αφού αυτά είναι ασφαλώς Μυκηναϊκά σχήματα· έτσι αυτά αποτελούν μια καλή ένδειξη της δύναμης της Μυκηναϊκής επίδρασης και ένα επιπλέον επιχείρημα για τη συμβολή αγγειοπλαστών από την Κρήτη ή τα Κύθηρα στην ανάπτυξη της Μυκηναϊκής κεραμικής. Αλλά θα έπρεπε να σημειωθεί ότι το κωνικό κύπελλο δεν είναι ποτέ τόσο κοινό στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο στην Κρήτη, στα Κύθηρα ή στην Κέα²⁰. Οι κυαθόμορφες κύλικες είναι πάντοτε πολύ περισσότερο κοινές σε οικιακές αποθέσεις.

Σε κάθε περιοχή τα αδιακόσμητα και τα με χρωματιστό επίχρισμα αγγεία συνεχίσθηκαν με δύναμη στην ΥΕ.ΙΙ, με τα σχήματά τους να πλησιάζουν πολύ εκείνα της διακοσμημένης κεραμικής· μια ενδιάμεση τάξη με απλή διακόσμηση ταινιών έγινε κοινή, στην οποία συγχωνεύθηκαν Αμυρόχρομοι τύποι της κεντρικής περιοχής. Έτσι καθιερώθηκε ένας πολύ μεγαλύτερος βαθμός ομοιογένειας στην κεραμική, από ό,τι είχε ποτέ επιτυχθεί στη ΜΕ περίοδο· τα χονδροειδή μαγειρικά αγγεία φαίνονται πολύ όμοια σ' όλες τις περιοχές, αλλά αυτή ήταν πράγματι η περίπτωση στη ΜΕ. Η ενασχόληση έγινε πολύ πιο επαγγελματική, αφού σχεδόν όλα τα αγγεία κανονικά κατασκευάζονταν στον τροχό, και η παραγωγή έφθασε σε κλίμακα άγνωστη πριν.

ΣΧΕΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η χρονολόγηση αυτών των φάσεων, σχετική με τη Μυκηναϊκή διαδοχή, είναι αρκετά καθαρή. Η ΥΕ.Ι πρέπει να άρχισε σ' ένα όριμο στάδιο της ΥΜ.ΙΑ, αφού οι πρωιμότερες απομιμήσεις της διακόσμησης κυματίου ανήγονται πιθανώς κοντά στην αρχή της, αν όχι ακόμη νωρίτερα. Ήταν, όπως αναφέρθηκε, μια σύντομη φάση, και γ' αυτό δεν εκπλήσσει που η ΥΜ.ΙΑ επίδραση θα μπορούσε να ήταν ακόμη εμφανής στην πρώιμη ανακτορική ΥΕ.ΙΙΑ. Η ΥΕ.ΙΙΑ φαίνεται να διαφέρει σε δυο φάσεις, η ύστερη φάση συμβαίνει η εξέλιξη που βαριά ΥΜ.ΙΒ επίδραση· σ' αυτή την ύστερη φάση συμβαίνει η εξέλιξη που αντιπροσωπεύεται από την απόθεση στο Κοράκου, αλλά οι κανονικοί οικιακοί ΥΕ.ΙΙΑ τύποι φαίνεται ότι συνεχίσθηκαν αλλού ως το τέλος της περιόδου και μερικοί επιβίωσαν στην ΥΕ.ΙΙΒ ακόμη και στη βορειοανατολική Πελοπόννησο.

γραφική διαδοχή, ομάδες από τον ίδιο ορίζοντα και υπολογισμοί από διαφορετικές ποσότητες ενός δείγματος είναι σπάνιοι εντούτοις η μαρτυρία από τέτοιους συνδυασμούς πρέπει να προτιμάται από εκείνη των μεμονωμένων χρονολογιών. Μια δυναμική χρήση σειρά από την Κνωσό³ είναι τόσο εσωτερικά ασυνεπής, ώστε θα ήταν απερίσκεπτο να χρησιμοποιηθούν ακόμη και οι χρονολογίες που φαίνονται αποδεκτές. Γι' αυτό έχω αποφασίσει, με λύπη, να μην καταγράψω ή αναφέρω τις ραδιοχρονολογήσεις.

Μια ευρεία σειρά χρονολογιών έχει προταθεί για τη ΜΜ διαδοχή χρησιμοποιώντας τις παραδοσιακές μεθόδους, σύμφωνα με τις οποίες η αρχή της ΜΜ.ΙΑ τοποθετείται σπουδαιότερα πριν το 2.000 ως το 1.800 π.Χ.⁴. Αν μη τι άλλο, η αμφισβήτηση έδειξε πόσο ασταθείς είναι οι πλείστοι από τους παραδοσιακούς ακρογωνιαίους λίθους: δύσκολα βρίσκεται ένα εξαγμένο Κρητικό αγγείο ή ένας επείσαστος Αιγυπτιακός σκαρβαβίος ή άλλο αντικείμενο του οποίου τα συνευρήματα ή η σειρά χρονολόγησής να μην έχουν αμφισβητηθεί. Ακόμα και αν οι σκαρβαβίοι είναι σε αναμφισβήτητα ΜΜ.Ι σύνολα, οι εκτιμήσεις της χρονολογίας τους είναι απογοητευτικά πλατιές και σε κάθε περίπτωση ένα ΜΜ.Ι σύνολο εκτός των ανακτόρων θα μπορούσε κάλλιστα να είναι σύγχρονο με ένα ΜΜ.ΙΙ σύνολο μέσα σ' αυτά, αν οι ΜΜ.ΙΙ ρυθμοί θεωρηθούν πρωταρχικά «ανακτορικοί». Εξίσου, τα σύνολα των Κρητικών εξαγμένων αγγείων στην Εγγύς Ανατολή είναι αόριστα ή διαταραγμένα και δεν υπάρχει συμφωνία για την ακριβή ρυθμολογική τους χρονολογία. Ελάχιστα αμφισβητούμενα είναι δύο Κρητικά αγγεία που βρέθηκαν σε Κυπριακούς τάφους, αλλά ή ίδια Κυπριακή χρονολόγηση εξαρτάται από την ακόμη αμφισβητούμενη χρονολόγηση της Εγγύς Ανατολής⁵.

Εντούτοις, ορισμένες γενικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν για ενίσχυση της σχετικά «υψηλής» χρονολόγησής. Θα περίμενε κανείς οι Κρητικές επαφές με την Αίγυπτο να ανήκουν στην περίοδο της ισχυρής Εικοστής Δυναστείας (π.1991-1786 π.Χ.) μάλλον, παρά στην περίοδο σύγχυσης που ακολούθησε, αν και αυτή έδωσε μερικούς ισχυρούς βασιλείς που κυβέρνησαν ως το τρίτο τέταρτο του δέκατου όγδου αιώνα π.Χ.. Τέτοιες επαφές μπορούν, τουλάχιστο, να αναχθούν στην περίοδο των Πρώτων Ανακτόρων μάλλον παρά πριν ή μετά, ώστε η ΜΜ.Ι-ΙΙ θα μπορούσε να εξισωθεί περίπου με την Εικοστή Δυναστεία, και ίσως το πρώιμο τμήμα της Δεύτερης Ενδιάμεσης Περιόδου, με την πιθανότητα η ΜΜ.ΙΑ να άρχισε σχετικά νωρίς σ' αυτήν την περίοδο, αν όχι πριν απ' αυτήν. Η «μέση» χρονολόγηση για την Εγγύς Ανατολή, που χρησιμοποιείται τόσο πλατιά, θα ενίσχυε μια τέτοια χρονολογία.

Η μόνη μαρτυρία για τα πρώιμα Δεύτερα Ανάκτορα παρέχεται από ένα λίθινο πώμα που φέρει την cartouche του Khyan, το οποίο λέγεται ότι προέρχεται από ένα ΜΜ.ΙΙΙΑ σύνολο στην Κνωσό· δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε το σύνολο⁶, αλλά δεν είναι σαφές ότι εννοούσε ο Evans με το ΜΜ.ΙΙΙΑ, αν και πιθανώς το τοποθετούσε μετά τα Πρώτα Ανάκτορα και προωμότερα από το

Πιστεύω ότι η μαρτυρία από τις αποθέσεις καταστροφής στην Αγία Ειρήνη στην Κέα δείχνει ότι η ΥΕ.ΙΙΒ άρχισε πριν από το τέλος της ΥΜ.ΙΒ²¹. η επίδραση του ύστερου ΥΜ.ΙΒ εναλλασσόμενου ρυθμού ανηχύνεται στη διακόσμηση των Εφραϊκών κναθόμορφων κυλίκων και πρόχων με πλατύ επίπεδο χελάος. Η παρουσία ενός τεμαχίου από μία ελλαδική Εφραϊκή κύλικα σε μια προφανώς ΥΜ.ΙΙ απόθεση στην Κνωσό και οι κοινές αλομιμήσεις των ΥΕ.ΙΙΒ-ΙΙΙΑΙ αλάβαστρων σε ΥΜ.ΙΙ τάφους²² δείχνουν ότι η ΥΕ.ΙΙΒ υπερπήδησε την ΥΜ.ΙΙ, και οι διαονδεσίες μεταξύ ΥΕ.ΙΙΙΑΙ και ΥΜ.ΙΙΙΑΙ είναι σαφείς²³. Η ΥΕ.ΙΙΒ, όπως η ΥΕ.ΙΙΑ, πιθανώς διαίρεται σε δύο φάσεις, η ύστερη από τις οποίες θα έδειχνε την πρόοδο προς την ΥΕ.ΙΙΙΑΙ· θα μπορούσε επομένως να παραχωρηθεί πιθανώς περισότερος χρόνος από τα συμβατικά είκοσι πέντε χρόνια, και αυτός έχει επιτραπεί στην Εικ. 1. Ο παραλληλισμός μεταξύ των Ελλαδικών και Μινωικών φάσεων είναι επομένως στενός, αλλά όχι ακριβής: η ΥΕ.Ι δεν είναι δυνατό να άρχισε ταυτόχρονα με την ΥΜ.ΙΑ, και οι ΥΕ.ΙΙ φάσεις δεν εξαρτώνται από Μινωικές εξελίξεις για την έναρξή τους.

(3) ΑΠΟΛΥΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Υπάρχουν δύο δυνατοί τρόποι στην προσπάθεια να υπολογισθεί μια απόλυτη χρονολόγηση για το Αιγαίο, με την ανεύρεση δεσμών μεταξύ των κεραμικών διαδοχών και χρονολογημένων πολιτισμικών όπως ο Αιγυπτιακός, ή χρησιμοποιώντας χρονολογίες που παρέχουν επιστημονικά μέσα. Πριν από την Υστερη Εποχή του Χαλκού σχεδόν όλες οι χρονολογήσεις αμφοτέρων των ειδών έχουν υπολογισθεί για τη ΜΜ διαδοχή και μπορούν μόνο να εφαρμόζονται δευτερευόντως στη ΜΕ, αλλά στην ΥΕ.ΙΙΑ-Β η πειραματική Ελλάδα είχε δεσμούς με την Αίγυπτο ανεξάρτητους από την Κρήτη.

Οι μέθοδοι του ραδιενεργού άνθρακα (C-14) και θερμοφωταύγειας έχουν χρησιμοποιηθεί για να υπολογίσουν επιστημονικά χρονολογήσεις. Η δεύτερη πρέπει αμέσως να απορριφθεί οι μόνες σχετικές χρονολογήσεις που έχουμε από το Λευκαντί έχουν ένα πολύ πλατύ περιθώριο λάθους για να είναι χρήσιμες¹. Η αμφισβήτηση συνεχίζεται για το διαμέτρημα των ραδιοχρονολογήσεων, αλλά είναι γενικά αποδεκτό ότι αυτό είναι αναγκαίο· διάφορες «καμπύλες διαμετρήματος» έχουν δημοσιευθεί, οι οποίες έχουν δώσει χρονολογίες που φαίνονται εξαιρετικά υψηλές, όταν συγκριθούν, για παράδειγμα, με εκείνες που έχουμε από Αιγυπτιακές σχέσεις ή από Αιγυπτιακές πηγές². Έχει γίνει επίσης σαφές ότι σπουδαίο ρόλο παίζει η φύση του δείγματος, εάν αυτό έχει ληφθεί από ένα βραχύβιο υλικό όπως καλαμπόκι ή βλαστός, ή από μια δυναμικώς παλιά ξύλινη δοκό, και σε ποιο βαθμό μπορεί να έχει επηρεασθεί από κάποια μορφή μόλυνσης. Αλλά σε κάθε περίπτωση οι Αιγυπτιακές ραδιοχρονολογήσεις για την Εποχή του Χαλκού είναι λίγες και οι σειρές χρονολογιών από μια στρωματο-

υλικό που βρέθηκε στο MM.IIB σεισμικό στρώμα. Ο Khyan ήταν ένας από τους πρώτους βασιλείς των Υκσώς, που βασίλευσε ίσως γύρω στο μέσον της εκατοντάχρονης κυριαρχίας τους, η οποία τερματίστηκε από τον Ahmose, τον ιδρυτή της Δέκατης Όγδοης Δυναστείας. Δεν είναι σαφές αν η κυριαρχία τους θεωρήθηκε ότι διήρκεσε ως την άνοδο του ή, όπως είναι πιο πιθανό, ως την τελική τους εκδίωξη, που κράτησε πάρα πολλά χρόνια: αλλά, το πιο σημαντικό είναι ότι η χρονολογία ανόδου του Ahmose αμφισβητείται, και θα μπορούσε να τοποθετηθεί μεταξύ του 1578-66 ή του 1559-46 π.Χ.⁷ Η βασιλεία του Khyan θα μπορούσε τότε να τοποθετηθεί στην ύστερη φάση ή στο τέλος του δέκατου έβδομου αιώνα π.Χ.: οποιαδήποτε από τις δύο χρονολογίες, θα συντελούσε σίγουρα σχεδόν σ' ένα χαμηλότερο της MM.III και μια επιμήκυνση της Πρώτης Ανακτορικής Περιόδου, αν τα σύνολα ήταν ασφαλώς MM.IIIA. Αλλά οι αβεβαιότητες που αναφέρονται θα ήταν σαφείς και δεν υπάρχει κανένα μέσο για να υπολογισθεί τόσο διάστημα θα επιτρεπόταν για οποιαδήποτε από τις MM φάσεις κεραμεικής: στην καλύτερη περίπτωση κάποιος μπορεί να υποθέσει ότι κάποιο μέρος της MM.III ανήκει στον δέκατο έβδομο αιώνα π.Χ.

Είναι συνηθισμένο να συγχρονίζουμε την αρχή της YM.IA με την ίδρυση της Δέκατης Όγδοης Δυναστείας. Τα επιχειρήματα βασίζονται σε ρυθμολογικά γνωρίσματα, δελφίνα και ένας γρύπας απεικονισμένα σύμφωνα με τον Κρητικό ρυθμό σε Αιγυπτιακά αντικείμενα, αλλά η χρονολόγησή τους δεν είναι ασφαλής με τους Κρητικούς όρους⁸. Ένας στενότερος συγχρονισμός μπορεί να επιτευχθεί με την Έγκομη στην Κύπρο, όπου δύο όστρακα YM.IA κύπελλων βρέθηκαν σε στρώματα που ακολουθούν αμέσως μια Υστεροκυπριακή ΙΑ καταστροφή⁹, αλλά αυτά τα όστρακα έχουν χρησιμοποιηθεί για να χρονολογήσουν την Κυπριακή διαδοχή! Εντούτοις, οι σχέσεις της Κύπρου με την Εγγύς Ανατολή συνιστούν μια χρονολόγηση όχι υστερότερη από το 1550 και πιο πιθανώς π. 1575 για την αρχή της Υστεροκυπριακής Ι¹⁰, η οποία θα ενίσχυε γενικά μια χρονολόγηση στα μέσα του δέκατου έκτου αιώνα π.Χ. για την αρχή της YM.IA. Μια πρόωμη χρονολόγηση, θα ήταν προτιμητέα, αφού η YM.IA δίνει την εντύπωση μιας μακράς φάσης. Η YE.I θα άρχιζε πολύ αργότερα, αφού εξαρτάται από την Κυθηραϊκή YM.IA, η οποία με τη σειρά της πρέπει να προέρχεται από τον Κρητικό ρυθμό: ίσως δεν διήρκεσε πιο πολύ από μια γενιά.

Υπάρχει μια ποικιλία μαρτυριών για τις επαφές Κρήτης και ηπειρωτικής Ελλάδας με την Αίγυπτο στον δέκατο πέμπτο αιώνα π.Χ., κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Hatshepsut, του Tutimosis III και του Amenophis II (συνολικά 1490-π. 1413 π.Χ.)¹¹. Μια σειρά τοιχογραφιών σε τάφους της Θήβας δείχνει ίσως Κρήτες να φέρουν αγαθά YM.I-II γενικής εμφάνισης¹². Τάφοι από διάφορα μέρη της Αιγύπτου, μερικοί ασφαλώς χρονολογούμενοι στη βασιλεία του Tutimosis III, περιέχουν YM.IB, YE.IIA, και YE.IIB αγγεία¹³. και λίγα αντι-κείμενα αυτών των εποχών βασιλείας έχουν βρεθεί στην Ελλάδα, αν και κανένα σ' ένα καλό σύνολο¹⁴. Φαίνεται σαφές ότι η μεταβατική YE.IIA-B και πιθανώς

επίσης το τέλος του YM.IB, χρονολογούνται στην ύστερη φάση της βασιλείας του Tutimosis III· το τέλος της YM.IB, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (σ.34), χρονολογείται μετά από εκείνο της YE.IIA.

Υπάρχει επισφραγιστική μαρτυρία που συνδέει τις φάσεις YM.IIIA1 και YE.IIIA1 με τη βασιλεία του Amenophis III (π.1405-1367 π.Χ.): τώρα φαίνεται ότι η μεταβατική YE.IIIA1-2 θα έπρεπε να τοποθετηθεί στη βασιλεία του¹⁵. Θα μπορούσε να εξαχθεί από αυτό ότι η πτώση της Κνωσού, η οποία φαίνεται να τοποθετείται όχι νωρίτερα από το τέλος της YM.IIIA1, συνέβηκε κάποτε μετά το 1400, ίσως όχι πολύ μετά, αφού το τέλος της YE.IIIA φαίνεται να συνδέεται στενά με εκείνο της περιόδου της Αμάρνας (γύρω στο 1345)¹⁶. Πρέπει να δοθεί δόξα για το ισοδύναμο των YE.IIB-IIIA1 και YM.II-IIIA1 διαδοχών, στη διάρκεια του οποίου σημειώθηκε σημαντική εξέλιξη. Σε όλες τις περιπτώσεις, αυτές οι σχέσεις παρέχουν μόνο ένα terminus post quem· δεν υπάρχουν πράγματι αρκετές απ' αυτές, και κάποια εικασία πρέπει να χρησιμοποιηθεί ακόμα για το πού συμβαίνουν οι συγχρονισμοί.

Η χρονολόγηση που προτείνουμε στην Εικ. 1 έχει πολλά κοινά με την παραδοσιακή, αλλά μπορεί να φαίνεται παραπλανητικώς ακριβής, αφού έγινε κάποια προσπάθεια να χαμηλώσουν οι χρονολογίες σύμφωνα με την Αιγυπτιακή χρονολόγηση. Στην πραγματικότητα, είναι πολύ συμβολική· οι εύκολες διαιρέσεις σε μέρη ενός αιώνα δεν αντανακλούν αναγκαστικά την πραγματική χρονολόγηση των γεγονότων καθόλου με ακρίβεια και οι προταθείσες σχέσεις μεταξύ των Μινωικών και Ελλαδικών διαδοχών δεν σημαίνουν ότι πρέπει να πισθούν σε όρια χρόνων.

και η σχέση τους με παράλληλα στη βόρεια Ελλάδα και στη δυτική Ανατολία είναι προβληματική, και υπάρχουν μερικές ενδείξεις συνέχειας. Είναι ασφαλιώς μια πολυτέλεια να έχουμε δύο εισβολές: οι πιο σημαντικές αλλαγές έγιναν μεταξύ ΠΕ.ΙΙ και ΙΙΙ, άσχετα αν συνοδεύτηκαν από καταστροφή ή όχι. Όμως, η μαρτυρία για αλλαγή είναι εντυπωσιακή και η θεωρία ενισχύεται από τη μεταγενέστερη ιστορία της ηπειρωτικής Ελλάδας. Επειδή, ενώ η Κρήτη και οι Κυκλάδες συνέχισαν να αναπτύσσονται, ακμάζοντας στη Μέση Εποχή του Χαλκού, η ηπειρωτική Ελλάδα παρέμεινε στάσιμη, αν μη καλυπτερότερη συγκριτικά. Σκοπός αυτού του κεφαλαίου θα είναι να αποδείξει αυτό το σημείο με μια λεπτομερή επισκόπηση του ΜΕ πολιτισμού.

Στην πιο πλατιά του έκταση ο ΜΕ πολιτισμός περιλάμβανε την Πελοπόννησο, την κεντρική Ελλάδα, Θεσσαλία, Εύβοια και τα Ιόνια Νησιά. Λίγα είναι γνωστά για τα πρώιμα στάδια του και ακόμη λιγότερα για τους σαφώς συγγενέστερους προκατόχους της στην ΠΕ.ΙΙΙ, και υπάρχει περισσότερο ελαφιακή διαφορά παρά στην ΠΕ.ΙΙ. Ακόμη υπάρχει μια βασική ομοιομορφία στα λείψανα που έχουμε από ανασκαφές σε κάθε μέρος αυτής της περιοχής: η μαρτυρία από τη Λέρνα, όπου ένα συγκριτικά μεγάλο τμήμα της θέσης έχει ανασκαφεί και μια μακρά διαδοχή των ΠΕ.ΙΙΙ και ΜΕ φάσεων έχει αποκαλυφθεί, δεν υποδηλώνει ότι συνέβηκαν μεγάλες αλλαγές στην Αργολίδα στη διάρκεια αυτής της περιόδου, και δεν υπάρχει τίποτε από αλλού για να αντικρούσει αυτή την εντύπωση. Επομένως, μπορεί να επιτραπεί να γενικευθεί για την κοινωνία της ηπειρωτικής Ελλάδας για το μεγαλύτερο μέρος της ΠΕ.ΙΙΙ και ΜΕ, μια περίοδο ίσως μεγαλύτερη από εξακόσια χρόνια (συμβατικές χρονολογίες γι' αυτές τις φάσεις είναι 2200-1550 π.Χ.) στον τελευταίο αιώνα ή περίπου έγινε η αρχή σημαντικών αλλαγών που είχαν ως αποτέλεσμα το Μυκηναϊκό πολιτισμό. Τα λείψανα από διάφορες περιοχές θα μελετηθούν με κάποια λεπτομέρεια στο Κεφ. VI· εδώ θα συνοψισθεί η μαρτυρία την οποία δίνουν για τον ΜΕ πολιτισμό ως ένα σύνολο.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΕΥΣΕΣ

Οι ΜΕ οικισμοί είναι πιο συχνά σε θέσεις ήδη κατοικημένες στην ΠΕ.ΙΙ, αν μη νωρίτερα· το ποσοστό εντελώς νέων θέσεων είναι αρκετά χαμηλό εκτός από τη Μεσοπηγιά, όπου φαίνεται να υπάρχει μια εξάπλωση σε μια περιοχή που ήταν πριν αραιοκατοικημένη³. Λίγες πυκνοκατοικημένες ΠΕ.ΙΙ θέσεις, όπως η Παλιά Κόρινθος, η Φλίους και το Ασκηταριό, και διάφορες μικρές εγκαταλείφθηκαν για μεγάλο διάστημα, ακόμη και για πάντα· αυτό ίσως υποδηλώνει ή ότι ο πληθυσμός είχε αραιώσει ή ότι το οικιστικό πρότυπο είχε αλλάξει. Έχει υποστηριχθεί κατά καιρούς, ότι η τάση να διαλέγουν θέσεις που προσφέρονταν σε εύκολη άμυνα είναι τυπικά ΜΕ· αλλά χαμηλά υψώματα, ακόμα και επίπεδα ακρωτήρια ή ελαφρές πλαγιές διαλέγονταν, όπως και οι ακροπόλεις⁴, και σε

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Στα μέσα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού μπορούν να αναγνωρισθούν διάφοροι ευκρινείς πολιτισμοί στον Αιγαϊακό χώρο. Ο ΠΕ.ΙΙ πολιτισμός αναπτύχθηκε στην Πελοπόννησο, Κεντρική Ελλάδα και στα γειτονικά νησιά· δείχνει έναν υψηλό βαθμό ομοιογένειας στην κεραμική και σε άλλα ευρήματα, έχει σαφείς δεσμούς με τον πολιτισμό Κέρος-Σύρος των Κυκλάδων και σε γενικές γραμμές μοιάζει με εκείνους της Κρήτης και της δυτικής Ανατολίας. Όλες αυτές οι περιοχές φαίνονται να έχουν προφύξει προς τον «πολιτισμό», και μπορούσαν να δημιουργήσουν υψηλή αρχιτεκτονική και μεταλλοτεχνία¹. Μια σκοτεινή περίοδος ταραχών, που αντιπροσωπεύεται από καταστροφή ή εγκατάλειψη θέσεων, συνέβηκε στην ύστερη φάση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας σε μερικές περιοχές· είναι ιδιαίτερα σαφώς καθορισμένη στην ηπειρωτική Ελλάδα, και συχνά έχει χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη άφιξης νέων φύλων. Μια σημαντική αλλαγή στις αρχιτεκτονικές και κεραμικές παραδόσεις, η εμφάνιση νέων τύπων εργαλείων και άλλων αντικειμένων, καθώς και νέων οικιακών ζώων, και η μαρτυρία των ταφικών εθίμων και των ανθρωπίνων λειψάνων μπορούν να προσαχθούν για να ενισχύσουν αυτή την άποψη· έχει ακόμα υποστηριχθεί ότι αυτοί οι νεοφερμένοι ήταν οι Ινδοευρωπαίοι πρόγονοι των Ελλήνων, και ότι έφθασαν σε δύο κύματα, ένα στο τέλος της ΠΕ.ΙΙ και το άλλο στο τέλος της ΠΕ.ΙΙΙ².

Η υπάρχουσα τάση να αντιμετωπίζονται όλα τα παραδείγματα της «πόθεσης εισβολής» με υποψία έχει επεκταθεί στην «άφιξη των Ελλήνων». Υπάρχουν ασφαλιώς δυσκολίες στη θεωρία: καμιά ευπρόσδεκτη πηγή δεν έχει γίνει αποδεκτή για τους εισβολείς και η εξέλιξή τους δεν μπορεί να διαπιστωθεί, τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται ως νέα εμφανίσθηκαν σε διαφορετικές εποχές

χτισμένα με πηλόπλαθες σε μια λίθινη κρηπίδα· ένα σπίτι στο Λιανοκλάδι είναι μια και μόνη αξιοσημείωτη εξαίρεση¹⁴. Ήταν γενικώς αμελώς χτισμένα. Τα πλείστα είναι μεταξύ 10 και 15 τ.μ. μακρά και τα πιο κανονικά γνωρίσματά τους είναι εσωτερικοί πάσσαλοι, πιθανώς για στήριξη της οροφής, καθορισμένες εστίες και πήλινες εξέδρες ή «θρανιά» κατά μήκος της μιας πλευράς του κυρίως δωματίου¹⁵. Πολύ λίγα είναι γνωστά για το πώς στεγάζονταν· η μαρτυρία από την Εύρτηρη θα μπορούσε να συστήσει αμφοτερές επίπεδες και επικλινείς οροφές¹⁶. Ασυνήθιστα μεγάλα ή πολύπλοκα κτίρια είναι σπάνια: μια σειρά μεγάλων ΠΕ.ΙΙΙ μεγάρων στη Λέρνα αντικαταστάθηκε στην πρώτη ΜΕ φάση από μια κανονικού μεγέθους, η οποία είχε μια αυλή με περίβολο και κολλητά προσκτίσματα¹⁷, μεγάλα, προφανώς ΠΕ.ΙΙΙ σπίτια, περιλαμβανομένου και ενός μεγάρου, αναφέρονται από τη Θήβα¹⁸, και ένα ΜΕ «ανάκτορο» μεγάλου μεγέθους από το Μαραθώνα¹⁹. Τα ύστερα ΜΕ σπίτια στην Ασίνη δεν είναι μόνο ασυνήθιστα μεγάλα, αλλά και εντελώς ακανόνιστα στο σχέδιο και πολλά μιλούν για σχέδια Αιγαιακών σπιτιών²⁰. Τέτοια μεγάλα σπίτια έχουν συχνά γνωρίσματα, όπως επερισσασμένες κεραμεικές ή εγκαθιδρυμένους αποθηκείων πιθαμοφόρων, που συνιστούν ότι ανήκαν σε σημαντικές οικογένειες, ίσως «κυβερνήτες».

Κατασκευές άλλες εκτός από σπίτια δεν έχουν σχεδόν ποτέ βρεθεί, αλλά αυτό μπορεί καλά να οφείλεται στην περιορισμένη έκταση των πλείστων ανασκαφών. Πιθανοί κλίβανοι και ένα χυτήριο έχουν αναγνωρισθεί στη Λέρνα, ένας κλίβανος στο Μαραθώνα, μικρές αποθήκες στην Εύρτηρη (ΠΕ.ΙΙΙ χρονολογίας) και στο Κοράκου, και ένας πιθανός βωμός στο Νισακούλι κοντά στη Μεθώνη²¹.

ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Η πρακτική του ενταφιασμού μέσα σε οικισμούς, της οποίας υπάρχουν λίγα ΠΕ.ΙΙΙ παραδείγματα²², φαίνεται να γενικεύεται στη ΜΕ. Οι ταφές φαίνονται να έχουν συγκεντρωθεί γύρω ή ακόμα και κάτω από τα σπίτια. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ορισμένες περιοχές του οικισμού θα μπορούσαν να ξεχωρίσουν ως «νεκροταφεία» αργότερα στην περίοδο²³, και στην Υστερή-Φάση-Πρώιμα-τικά νεκροταφεία εκτός τειχών, που θα μπορούσαν να είχαν περιμετρικά τείχη σε μερικές περιπτώσεις, εμφανίσθηκαν²⁴, αλλού ταφές μέσα στους οικισμούς ήταν ακόμη κοινές²⁵. Τάφοι θα μπορούσαν να είναι απλοί λαξευμένοι στο έδαφος λάκκοι, συχνά ακανόνιστου σχήματος, ή να είναι ορθογώνιοι και επενδυμένοι με λίθινες πλάκες, λίθους, ξερολιθιά ή πηλόπλαινθούς, ή να είναι λαξευμένοι μέσα στον μαλακό βράχο· σχεδόν πάντοτε στεγάζονταν με μια ή περισσότερες λίθινες πλάκες. Τα παιδιά συχνά θάβονταν σε πithούς ή χονδροειδή αγγεία, ή κάτω από μεγάλα τεμάχια αυτών.

Οι ταφές κανονικά τοποθετούνταν στη συνεσταλαμμένη στάση τοποθετημένες

διάφορες θέσεις υπάρχει μαρτυρία για οικισμό κάτω ή σε μια απόσταση από την ακρόπολη, πράγμα που δεν συνιστά μια κυριαρχούσα μέριμνα άμυνας⁵. Οι ΠΕ.ΙΙΙ-ΜΕ άνθρωποι ήταν γεωργοί, κτηνοτρόφοι και κυνηγοί, πολύ όμοιοι με τους προκατόχους τους, και οι ίδιες θέσεις πιθανώς ταίριαζαν σ' αυτούς· αν ήταν επίλυδες, θα πρέπει εντούτοις να απορρόφησαν ένα σημαντικό στοιχείο του προηγούμενου πληθυσμού, που δύσκολα θα μπορούσε να έχει εξαλειφθεί.

Οι οικισμοί μπορούν γενικά να περιγραφούν ως χωριά· μερικοί ήταν πιθανώς αρκετά μεγάλοι, ώστε να θεωρούνται πόλεις σε σχέση με τους υπόλοιπους, αλλά δεν δείχνουν κανένα σημάδι για πιο αναπτυγμένη οργάνωση. Η διευθέτησή τους εξαρτιόταν από το μέγεθος και τον τύπο της θέσης· βραχώδεις ακροπόλεις συχνά είχαν ταράτσες στις πλευρές τους που συγκρατούσαν ένα ή δυο σπίτια, και σε μικρές θέσεις τα σπίτια θα μπορούσαν να είναι λίγα και σκόρπια, αλλά σε επίπεδες θέσεις υπήρχε μια ισχυρή τάση για τακτικές σειρές, αν και αυτές θα μπορούσαν να έχουν διαφορετικούς προσανατολισμούς⁶. Ένα στριμωγμένο πολυδομικό σχέδιο χωρίς πολύ τάξη θα μπορούσε να εμφανισθεί αργότερα ως αποτέλεσμα των περιρριπών στην ιστορία των διάφορων μερών της θέσης (φωτιές φαίνονται να ήταν κοινές) και της κατασκευής πιο πολύπλοκων τύπων σπιτιού. Δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία ότι η οχύρωση ήταν ένα κανονικό γνώρισμα· τα λίγα παραδείγματα που αναφέρθηκαν⁷ είναι ως επί το πλείστον αμφίβολης χρονολογίας ή προορισμού και θα μπορούσαν να είναι τείχη ταρασών. Οι μόνες εξαιρέσεις είναι το χωριό ή η ακρόπολη στο Μάλθι και η πόλη στην Κολώνα της Αίγνας· η πρώτη ανήκει πιθανώς στην ύστερη ΜΕ, το πιο νορτίερο, και έχει ένα μοναδικό σχέδιο στην ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ η δεύτερη είναι πλησιέστερη σε γενικό πολιτιστικό επίπεδο και εμφανιστή με τις Κυκλαδικές πόλεις, όπως η Φυλακωπή, ώστε καμιά δεν μπορεί να θεωρηθεί τυπική. Θέσεις σχετικά σημαντικές, όπως η Λέρνα ή η Ασίνη, δεν έχουν δώσει δείγματα οχυρώσεως.

Τα σπίτια ήταν γενικώς του τύπου της «μακράς αιθουσας», στον οποίο η βασική ενότητα ήταν ένα μακρύ ορθογώνιο δωμάτιο. Μια ιδιαίτερα κοινή παραλλαγή είναι το «μέγαρο», στο οποίο έμπαινε κανείς από ένα πρότυλο στο ένα στενό άκρο και στο άλλο άκρο του οποίου υπήρχε ένας οπισθοδομος συχνά αιψιδιώδης· αυτό ήταν στάθερό στην ΠΕ.ΙΙΙ Λέρνα⁸ και ήταν προσιφίλις σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα για ολόκληρη τη ΜΕ περίοδο και για πολύ διάστημα μετά. Μακρά ορθογώνια ή τραπεζοειδή σπίτια με μια ποικιλία εσωτερικών χωρισμάτων έχουν επίσης βρεθεί⁹ και σε υστερότερες φάσεις πιο πολύπλοκα σπίτια με τετράγωνα ή ορθογώνια δωμάτια εμφανίσθηκαν¹⁰. Άλλοι τύποι σπιτιού δεν είναι κοινά· τα ΠΕ.ΙΙΙ ωσειδή κτίρια του Ορχομενού έχουν πολύ αποσπασματικά σχέδια και ίσως αντιπροσωπεύουν εμβρυακά ή μερικούς καταστραμμένα μέγαρα¹¹ και υπάρχουν δυο ωσειδή κτίρια ακαθόριστου σκοπού, στην Πύρυνθα και στο Μάλθι¹².

Μετά από μερικά πρώτα δείγματα με ξυλοδεσιές¹³, τα σπίτια ήταν παντού

στο ένα πλευρό με τα χέρια λυγισμένα μπροστά στο πρόσωπο και τα πόδια τραβηγμένα πάνω προς το σαγόνι· υπάρχουν πολλές ποικιλίες στη στάση που δεν φαίνονται ή έχουν ειδική σημασία. Αυτή η στάση μπορεί να υπαγορευθεί από το μικρό μέγεθος των τάφων, επειδή καθώς αυτοί έγιναν μεγαλύτεροι μια τάση εμφανίσθηκε να τοποθετούν τις ταφές εκτεταμένες ύπτιες. Κατά τη διάρκεια της περιόδου έγινε κοινή η συνήθεια να στρώνουν το δάπεδο του τάφου με χαλίκια ή βότσαλα. Οι τάφοι καμιά φορά περιείχαν περισσότερες από μια ταφές, σπάνια τρεις ως πέντε, οι οποίες φαίνεται ότι ήταν διαδοχικές· τα επιτύμβια στήματα, εντούτοις, είναι σπάνια²⁶. Ελάχιστες πληροφορίες υπάρχουν για νεκρικές τελετουργίες· υπάρχουν ευκαιρικά κτερίσματα, κανονικά κεραμικά, ένα εργαλείο ή όπλο, ή απλά κοσμήματα, και έχουν βρεθεί οστά ζώων, αλλά οι πλείστες ταφές ήταν ακτέριστες (εκτός αν τα κτερίσματα ήταν τελειώς φθαρτά)²⁷.

Ο μόνος άλλος τύπος ταφής που είναι κοινός είναι ο τύμβος, ο οποίος απαντά ειδικά στη δυτική Ελλάδα. Δείγματα είναι σκορπισμένα κατά μήκος της δυτικής ακτής από τη Λευκάδα ως τη Μεσσηνία, με μια προφανή συγκέντρωση στην περιοχή της Πύλου, και έχουν επίσης βρεθεί στην κεντρική περιοχή. Οι πρωιμότεροι είναι οι R τάφοι της Λευκάδας, που μπορούν να χρονολογηθούν σε πολλές περιπτώσεις στην ΠΕ.ΙΙ, και μπορεί να είναι οι πρόγονοι των πλείστων από τους υπόλοιπους· σε μερικές περισχές δείγματα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και ακόμη και να κατασκευάζονται στα Μυκηναϊκά χρόνια. Οι τύμβοι διαφέρουν σημαντικά σε λεπτομέρειες κατασκευής και χρήσης, αλλά πολλοί έχουν όμοια ειδικά γνωρίσματα όπως ενδιαφέρουσες κεντρικές ταφές ή κατασκευές, στρώματα τέφρας ή άλλα σημάδια καύσης και ταφές σε πελώριους πύθους. Μερικοί, όπως οι τάφοι της Λευκάδας, είναι σχετικώς πλούσιοι, άλλοι δεν έχουν κανένα κτερίσμα ή το πολύ ένα αγγείο ή δύο· οι τύμβοι του Δραχμανίου και του Μαραθώνα έδωσαν πολύ πειστική μαρτυρία για θυσία, ο πρώτος καμένο καλαμπόκι και ένα βοδινό μηριαίο οστό, ο δεύτερος το πλείστο ενός αλόγου. Μόνο εκείνοι της κεντρικής περιοχής μπορούν πράγματι να χρονολογηθούν με ακρίβεια, του Δραχμανίου στην πρώμη, της Αφιδνας στην προφανώς στην ύστερη ΜΕ· οι πλείστοι από εκείνους στα δυτικά μπορεί να ανήκουν στη μέση ή ύστερη ΜΕ, όπως εκείνοι της Λευκάδας, αλλά μερικοί θα μπορούσαν να είναι πρώιμοι, ιδιαίτερα ο τύμβος Παπουλιών στην περιοχή της Πύλου, ενώ εκείνοι του Σαμικού, των Μακρисиών, και ίσως του Κισσού, δεν θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί πολύ πριν από το τέλος της ΜΕ²⁸.

Όλοι, εκτός από ένα (Λευκάδας F), ήταν κυκλικού σχήματος, και πολλοί ήταν μεγάλοι, κυμαινόμενοι σε διάμετρο από 12 ως πάνω από 20μ. Εκτός από την κοινή συνήθεια της ταφής σε πιθάκια, τα ταφικά έθιμα δεν διαφέρουν από τον ΜΕ κανόνα· μπορούν να περιέχουν μονές ταφές, λίγες, ή ολόκληρες

οικογένειες, μερικές φορές με παιδιά. Το γενικά μεγάλο μέγεθος, συνδυασμένο με τα ειδικά γνωρίσματά τους και με τα ευκαιρικά πλούσια κτερίσματα, συνιστούν ότι περιείχαν σημαντικούς ανθρώπους, ίσως τοπικούς κυβερνήτες, αλλά η άνιση διασπορά τους ίσως υποδηλώνει ότι υπεισέρχονται άλλοι παράγοντες, φυλετικοί ή θρησκευτικοί.

Αυτοί είναι οι μόνι τύποι τάφου που μαρτυρούνται για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου, αλλά προς το τέλος της συνέβηκαν νέες εξελίξεις. Αυτές περιλαμβάνουν, εκτός από τους ταφικούς περιβόλους των Μυκητών, μια κάυση στο Άργος, ένα μοναδικώς στενασμένο τάφο στο Μπεριμπάτι, τους κάθετους λακκοειδείς τάφους και τον τάφο BC.3 στη Λέρνα, τον χτιστό τάφο σε μια φυσική κοιλότητα, Κεφαλόβρυσο T.1, στα Βολιμίδια, και τους οικογενειακούς τάφους στην Ελευσίνα²⁹, οι οποίοι όλοι σχεδόν διατήρησαν το ορθόγωνο σχήμα των ΜΕ κιβωτιόσχημων και, εκτός από την κάυση, δεν διαφέρουν ριζικά στα ταφικά έθιμα. Η εμφάνιση των πρώτων θολωτών και θαλαμοειδών τάφων στη Μεσσηνία είναι δυνατό να χρονολογηθούν πριν από το τέλος της ΜΕ, αλλά είναι ένα μεγαλύτερο γνώρισμα της Μυκηναϊκής εξέλιξης και θα συζητηθεί σαν τέτοιο σε επόμενα κεφάλαια.

ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

Οι βιοτεχνίες της πειρωτικής Ελλάδας αντιπροσωπεύονται βασικά από τα ευρήματα· μαρτυρία για πραγματικά εργαστήρια είναι πολύ σπάνια, αν και είναι βασικά πιθανόν τουλάχιστον όλοι οι μεγάλοι οικισμοί να είχαν τους δικούς τους αγγειοπλάστες, μεταλλουργούς και λιθοξόους και ελεφαντουργούς. Εκτός από τα λείψανα που ήδη σημειώθηκαν στη Λέρνα, με τα οποία σχετίζεται μια πιθανή χοάνη, υπάρχει μαρτυρία για καταργασία ορειχάλκου στα Νιχώρια, όπου έχει βρεθεί σκωρία σ' ένα πολύ πρώιμο ΜΕ σύνολο, στα Πευκάκια, όπου αναφέρονται χοάνες, και στο Σέσκλο, όπου μια ομάδα από μήτρες και μια χοάνη περιέχουσα ορειχάλκο, που βρέθηκε στο στρώμα της «Εποχής του Χαλκού», πιθανώς ανάγονται σ' ένα ύστερο στάδιο της ΜΕ³⁰. Λιθάργυρος, η σκωρία που παράγεται από την κυπέλλωση του αργυρούχου μολύβδου, έχει βρεθεί σ' ένα πολύ ύστερο ΜΕ σύνολο στον Θορικό³¹. «Απορρίματα» υποδηλώνουν την παρουσία ενός κλιβάνου, πιθανώς ύστερου, στο Μπεριμπάτι³², και ένα δωμάτιο σ' ένα ύστερο σπίτι στην Εύτηρη χρησίμευε για την επεξεργασία κόκαλου, δοντιών κάπρου και, μιας μοναδικής παρουσίας, μάργαρου³³. Τοπική κατασκευή υποδηλώνεται επίσης από τις ποικιλίες στην κεραμική και σε άλλα αντικείμενα μεταξύ διαφόρων περιοχών. Όλες οι βιοτεχνίες φαίνεται να εξασκούνταν σε μικρή κλίμακα, παράγοντας μιά περιορισμένη σειρά αντικειμένων· ο κεραμικός τροχός μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιούταν για την παραγωγή Γκριζας Μινωακής ως την Ύστερη Φάση.

Νέοι τύποι εργαλείων και μικρών αντικειμένων αποτελούν τμήμα του νέου

Αιγαιακά παράλληλα, αλλά στο σύνολό του φαίνεται πιο χαρακτηριστικό της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο τύπος 6b (Εικ. 6:4), που αναγνωρίζεται από ένα μικρό κόμβο στη ράχη της λεπίδας πίσω από την ακή, έχει μια αξιοσημείωτη βορειοδυτική κατανομή, με ακραία σημεία στο Δραχμάνι και στα Βολιμύδια, και μπορεί κάλλιστα να είναι τοπική επινόηση της βορειοδυτικής περιοχής.⁴² Η παραγωγή μεταλλικού σύρματος και ελάσματος είναι ίσως επίσης μια συνεχής παράδοση από την ΠΕ.ΙΙ, αλλά πλείστα ΜΕ δείγματα σύρματος και όλα του ελάσματος ανήκουν σε ύστερα σύνολα⁴³. Πάλι, οι παραγόμενοι τύποι ίσως είναι πιο χαρακτηριστικοί της ηπειρωτικής Ελλάδας παρά του Αιγαίου. Τα εργαλείδια δείχνουν μια στενή σχέση με Κρητικούς τύπους, που μπορούν να χρονολογηθούν πίσω στην ΠΕ.ΙΙ, αν κρίνουμε από το παράδειγμα των Ζυγυριών, και μπορεί να ανηχθώθει μέσω των πιθανών ΠΕ.ΙΙΙ παραδειγμάτων από την Αγία Μαρίνα και των πρώιμων ΜΕ από τη Λέρνα (Εικ. 6:1-2) ως τα παραδείγματα της Ύστερης Φάσης.⁴⁴ Ανήκουν σε δύο τύπους, τον μακρύτερο και πιο λεπτό, που συχνά έχει στρωγυλές πτέρνες και συνήθως στενούμενα ή ωοειδή σχήματα (Εικ. 6:3), και τον βραχύτερο και πλατύτερο, που έχει πτέρνες (Εικ. 6:6-7). Όλα, εκτός από τα δύο πρώιμα της Λέρνας, έχουν επίπεδες λεπίδες και μπορεί να συγγενεύουν με την Κρητική «μεταβατική» τάξη που έχει συζητήσει ο Branigan⁴⁵, τα βραχύτερα που ανήκαν σ' έναν ύστερο τύπο· δύο από αυτά έχουν επάργυρα καρφιά, που μπορεί να είναι δείγματα της τεχνικής «Sheffield plate», που έχει αποδειχθεί για ένα Κρητικό εργαλείδιο⁴⁶. Σχετικά με αυτή, το «επάργυρο μαχαίρι» από την Ασιή θα μπορούσε να αναφερθεί⁴⁷. Μια ΠΕ.ΙΙΙ λόγχη και μια ΜΕ περόνη από τη Λέρνα, ένα πρώιμο ΜΕ μαχαίρι από το Άργος και ένας μολύβδινος διπλός πέλεκυς και μια μήτρα διπλού πέλεκυος από το Σέσκλο, φαίνονται να είναι ξένοι τύποι, οι πλείστοι από αυτούς πιθανώς Κρητικοί.⁴⁸

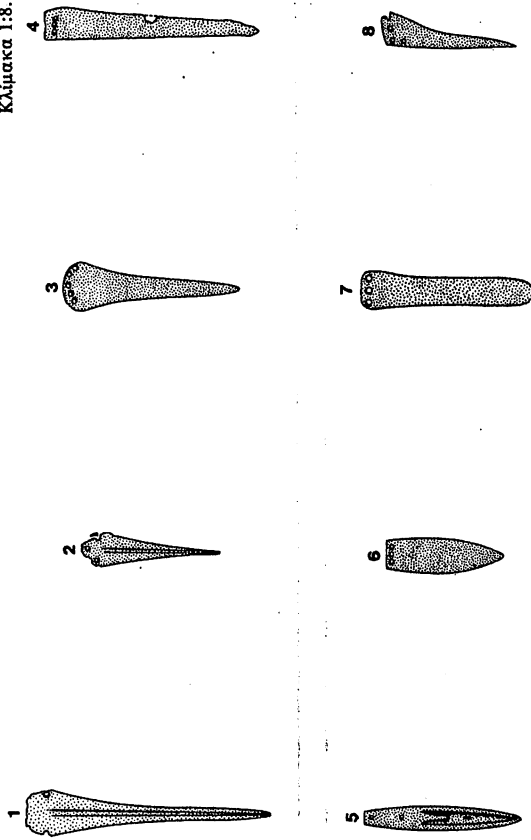
Μια ομάδα ύστερων λογχών, που μπορούν να ονομαστούν τύπος «Σέσκλου», αντιπροσωπεύει τον μόνο τύπο που δεν έχει ούτε αξιόπιστη καταγωγή από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, ούτε καλά σύγχρονα παράλληλα (Εικ. 6:5). Αυτές έχουν μια ευκρινώς «βόρεια» απόκλιση· μια μήτρα και μια αιχμή δόρατος βρέθηκαν στο Σέσκλο και άλλα δείγματα στη Λευκάδα, στην Αλβανία, στο Δράμεσι και στην Ασιή και στις Μυκήνες.⁴⁹ Το δείγμα της Λευκάδας περιγράφεται ως ορειχάλκινο, χωρίς να αιτιολογείται το δείγμα του Σέσκλου περιείχε μόνο 1,71% κασίτερο, που σίγουρα δηλώνει ντόπια κατασκευή. Ο τύπος ίσως κατάγεται από την Κυκλαδική με σχισμή λεπίδα, αλλά φαίνεται να είναι επιχώριος στην ηπειρωτική Ελλάδα, και θα μπορούσε κάλλιστα να έχει αναπτυχθεί στη βόρεια Ελλάδα.

Άλλα αξιοσημείωτα ευρήματα είναι ένα ΠΕ. ΙΙΙ ειδώλιο και ΜΕ πήλινος διπλός πέλεκυς από τη Λέρνα, και δύο ταυρόσχημα ΜΕ αγγεία από ένα ύστερο ΜΕ τάφο στην Ελευσίνα⁵⁰. αυτά είναι αξιοσημείωτα ως τα μόνα για τα οποία θα μπορούσε να προταθεί τελετουργική χρήση, αλλά θα ήταν άστοχο να

υλικού πολιτισμού που εμφανίσθηκε στην ΠΕ.ΙΙΙ, αλλά φαίνεται να υπάρχει ένας βαθμός επιβίωσης από την ΠΕ.ΙΙ. Κοινικά αντικείμενα που ίσως είναι συλλίπαρισμα ειδώλια, κακότεχνες σφραγίδες και πήλινες «άγκυρες» που βρέθηκαν σε ΠΕ.ΙΙΙ σύνολα, συνεχίζουν ΠΕ.ΙΙ τύπους³⁴. Αυτά σπανίως επιβίωσαν της ΠΕ.ΙΙΙ, αλλά τα πολύ κοινά οικιακής χρήσης αντικείμενα, πήλινα σφονδύλια, υφαντικά βαρίδια, λίθινα και οστείνα εργαλεία, και απλές χάντρες φαίνονται πολύ όμοια στην ΠΕ και ΜΕ. Σφονδύλια διακοσμημένα με εγχάρσση, μερικές φορές γεμισμένη με λευκό, ίσως είναι χαρακτηριστικά ΜΕ³⁵. Ο διάτρητος λίθινος πέλεκυς³⁶, «ο σπλβωτής στελέχους τόξου» και τα αγκιστροφτά λίθινα βέλη τόξου³⁷ φαίνονται επίσης να εισήχθησαν σ' αυτή την περίοδο. Οστίνες περόνες με διακοσμημένες κεφαλές είναι ασφαλώς νέες και χαρακτηριστικές, και οι σπάνιες μεταλλικές, όλες πιθανώς ύστερες, ίσως κατάγονται από αυτές³⁸. Λίγα οστείνα κοσμήματα διακοσμημένα με εγχάρστος κύκλους ή συγγενή θέματα έχουν βρεθεί σε ύστερα σύνολα³⁹, και πλάκες από δόντια κάπρου διαφόρων τύπων έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις, μερικές φορές μαζί με οστείνα κοσμήματα⁴⁰.

Μερικοί τύποι της μεταλλοτεχνίας, όπως σουβλιά, σμιλές και λαβίδες, έχουν βρεθεί σε πρωιμότερα σύνολα στην ηπειρωτική Ελλάδα και είναι πολύ γνωστά στο Αιγαίο· αυτοί μπορεί να εκληφθούν ότι ανήκουν σ' ένα κοινό Αιγαιακό απόθεμα⁴¹. Το μονόστομο μαχαίρι (Εικ. 6:4,8) έχει μερικά πρώιμα

Κλίμακα 1:8.

Εικ. 6: Μεσοελλαδικά όπλα
1-2 Λέρνα. 3. Πρόσμινα. 4. Λευκάς. 5-8. Σέσκλο.

στερης ΜΕ κατά μήκος της ανατολικής ακτής της ηπειρωτικής Ελλάδας· χάντρες από ό,τι συνήθως καλείται «ύαλος» ή «πάστα» αλλά το οποίο είναι πιθανότερα μια τραχιά μορφή της φαγεντιανής⁵⁴ βρίσκονται κάποτε με αυτές, ειδικά στη βορειοανατολική Πελοπόννησο. Αυτές οι χάντρες μπορεί κάλλιστα να έχουν εισαχθεί, αφού υπήρχε μια ακμάζουσα ΜΜ βιοτεχνία φαγεντιανής στην Κρήτη⁵⁵, αλλά είναι δυνατό να κατασκευάζονταν επί τόπου σ' ένα ή δυο αναπτυγμένες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως στη βορειοανατολική Πελοπόννησο.

Επεισακτη κεραμική είναι ένα σημάδι της δραστηριότητας των Αιγαιακών εμπόρων. Θέσεις όπως η Λέρνα, ο Άγιος Στέφανος και τα Πευκάκια έχουν δώσει Μινωικά και Κυκλαδικά επεισακτα προϊόντα σε σχετικάς μεγάλους αριθμούς⁵⁶. όστρακα διακοσμημένα στο ρυθμό Φυλακωπής έχουν βρεθεί στην Αθήνα⁵⁷, και έντυλα και εγχάρακτα αγγεία Κυκλαδικής εμφάνισης στην Εύτηρηση και σε άλλες θέσεις⁵⁸. Ευρύτερες σχέσεις υποδηλώνουν με την αναφορά Τρωικής κεραμικής από τα Πευκάκια και μιας κατηγορίας εγχάρακτων φλασκών, Βαλκανικής πιθανώς καταγωγής, από τη Λέρνα και την Κίρρα⁵⁹. Μερικά λίθινα αγγεία από την Αργολίδα είναι ΜΜ.Ι-ΙΙ τύπου⁶⁰. Αυτές οι επαφές είναι φυσικά κοινότερες σε παραλιακές θέσεις, και είναι συγκρατημένες στο ανατολικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας· αλλά πιθανά Κυθηραϊκά επεισακτα προϊόντα και μερικά ίσως Κρητικά έχουν βρεθεί στα Νιχώρια⁶¹, και εγχερσίδα πρώιμων Κρητικών και Κυκλαδικών τύπων έχουν βρεθεί στη Λευκάδα και στην Ήπειρο-Αλβανία⁶².

Δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστεύουμε ότι η ηπειρωτική Ελλάδα ήταν απλώς ένας παθητικός αποδέκτης εξωτερικού εμπορίου. Γκρίζα Μινυακά, ειδικά κυαθόμορφες κύλικες με διακτύλιους στο στέλεχος, είναι διάσπαρτα στις Κυκλάδες· θα είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι αυτά εισήχθησαν από Κυκλαδίδες εμπόρους, αλλά η εμφάνιση του σχήματος στη Χαλκιδική και στην Τροία, όπου υπάρχουν λίγα ή καθόλου σημάδια Αιγαιακής επιρροής, υποδηλώνει ότι Ελλαδίτες έμποροι είχαν δραστηριοποιηθεί στο βόρειο Αιγαίο, και γι' αυτό δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφισβητήσουμε την παρουσία τους στις Κυκλάδες. Η σποραδική παρουσία Γκρίζας Μινυακής στη νότια και δυτική Πελοπόννησο-υποδηλώνει ότι το εμπόριό της με αυτές τις περιοχές γινόταν επίσης δια θαλάσσης και ξηράς. Στην Αγία Ειρήνη της Κέας έχουν βρεθεί κομμάτια από άλλα τυπικά Ελλαδικά αγγεία, αλλά αυτό φαίνεται να είναι ασυνήθιστο⁶³. μερικά από τα «Αμαυρόχρωμα» της Τροίας μπορεί επίσης να είναι ελλαδικής προέλευσης, αλλά λίγα κομμάτια μπορούν να διαγνωσθούν⁶⁴, και κανένα από τα κομμάτια της Ιταλίας και Σικελίας δεν είναι ασφαλώς ΜΕ⁶⁵. Αμαυρόχρωμα αγγεία φαίνεται ότι εμπορεύονταν επίσης στο εσωτερικό, τόσο εκείνα της κεντρικής περιοχής, όσο και τα «Αμαυρόχρωμα Τύπου Λιανοκλάδου», τα οποία είναι ευρέως καταγεγραμμένα στην κεντρική Ελλάδα και στη Θεσσαλία⁶⁶.

στηριχθούν σ' αυτά ή σε παράλληλά τους συμπεράσματα για τη ΜΕ θρησκεία. Μπορεί επίσης να σημειωθεί ότι μολύβδινα βύσματα και σύνδεσμοι χρησιμοποιούνταν ευρέως για την επισκευή κεραμικών προϊόντων.

Αυτή η εξέταση αποκαλύπτει δύο χαρακτηριστικά: τα ΜΕ επίπεδα στις χειροτεχνίες και στην τεχνολογία δεν ήταν πολύ υψηλά, και λίγο παράχθηκε που θα μπορούσε να ονομασθεί «τέχνη». Τα πλείστα από τα μεταλλικά όπλα και εργαλεία θα μπορούσαν να είναι χυμένα σε μια ανοιχτή μήτρα· το παρεχόμενο σε καστόρο των λίγων δειγμάτων που έχουν αναλυθεί είναι χαμηλό, υποδηλώνοντας ότι ήταν σπάνιος (βλ. Συμπλήρωμα), και τα πλείστα είναι μικρά και αμελούς κατασκευής, ασφαλώς πολύ χαμηλότερου επιπέδου από εκείνα της Κρήτης. Τα μεταλλικά και οστέινα κοσμήματα είναι απλών τύπων και διακοσμημένα με απλά εγχάρακτα ή έκτυπα θέματα· τα πιο φλόδοξα είναι η πλάκα της Ασίνης και οι ταινίες-κεφαλής ή όμοια κοσμήματα από την Ασίνη, την Κόρινθο και το Μούλκι¹. Είναι απίθανο να είναι συμπληρωματική η ανεύρεσή τους στην περιοχή όπου αναπτύχθηκαν τα λεπτότεχνα αγγεία της Ύστερης Φάσης· από κοινού θεωρούμενα συνιστούν ότι η βορειοανατολική Πελοπόννησος προηγούνταν καλλιτεχνικώς των γειτόνων της και παρέχουν το υπόστρωμα για μερικά αντικείμενα και ρυθμούς που απαντούν στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους.

ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΣΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η ηπειρωτική Ελλάδα είναι πασίγνωστη ως φτωχή σε φυσικές πηγές και οι κάτοικοί της έπρεπε να αποκτήσουν σημαντικές πρώτες ύλες με το εμπόριο. Οψιανός από τη Μήλο εισαγόταν από τη Μεσολιθική περίοδο και εξής, και παρέμενε σημαντικό στην ΠΕ.ΙΙΙ και ΜΕ· κομμάτια έχουν βρεθεί σ' όλες σχεδόν τις ανασκαμμένες θέσεις. Πηγές ορείχαλκου είναι σπάνιες και κασσιτέρου άγνωστες² και είναι πιθανό ότι αυτά τα αποκτούσαν με το εμπόριο· ο σχετικάς μεγάλος αριθμός χάλκινων στους τάφους του Σέσκλου και της Λευκάδας υποδηλώνει ότι υπήρχαν ίσως εκμεταλλεύσιμες πηγές ορείχαλκου στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο³.

Λιγότερο ενδιαφέροντα οικονομικώς είναι ο χρυσός, ο άργυρος, ο μολύβδος και οι ημιπολύτιμοι λίθοι, όπως η κορνάλινη και η ορεία κρύσταλλος. Η μόνη μεγάλη πηγή αργύρου και μολύβδου στην ηπειρωτική Ελλάδα είναι η περιοχή του Λαυρίου, η οποία ήταν εκμεταλλεύσιμη προς το τέλος της ΜΕ, κρίνοντας από την ήδη μνημονευθείσα μαρτυρία του Θορικού· καμιά πηγή χρυσού δεν ήταν βέβαιη, αλλά οι μικρές ποσότητες που έχουν βρεθεί θα μπορούσαν να προέρχονται από μικρά χρυσοφόρα προσχωτικά στρώματα που γρήγορα εξαντλήθηκαν. Η κατανομή των δύο πολύτιμων μετάλλων δείχνει μια καθαρή συγκέντρωση βόρεια της Πελοποννήσου, αλλά ο μολύβδος βρίσκεται παντού, χάντρες από ημιπολύτιμες πέτρες πρωτοεμφανίζονται σε τάφους της μέσης-ύ-

Λαμβάνοντας υπόψη συνολικά την κατανομή της επείσοκτης κεραμεικής, του ψιανού, των μεταλλικών αντικειμένων και μικρών κοσμημάτων διαφόρων ειδών, σχηματίζει κανείς την εικόνα συνεχών μικρής κλίμακας ανταλλαγών μεταξύ του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς και μέσα σ' αυτήν την ηπειρωτική Ελλάδα. Αυτό φαίνεται να ισχυροποιήθηκε στην Ύστερη Φάση, στην οποία ανήκουν οι πιο πολλές από τις χάντρες, και η οποία ήταν μια περίοδος αυξανόμενης Αιγαιακής επίδρασης, όπως έχει ήδη φανεί στην κεραμεική και μεταλλοτεχνία. Δεν είναι σαφές τι έπαιρναν οι Αιγαιακοί έμποροι ως αντάλλαγμα των προϊόντων τους· θα ήταν δυνατό να περιλαμβάνονται τρόφιμα, δέρματα και γουναρικά, ξυλεία, άλογα, σκλάβοι, καθώς και ντόπια προϊόντα όπως Αιτικός άργυρος, Λακωνικός λίθος⁶⁷ και Θεσσαλικός ορείχαλκος και Γκρίζα Μινυακή κεραμεική ήταν ασφαλώς αγαπητά στις Κυκλάδες, αν και πολύ σπάνια στην Κρήτη. Καμιά Ελλαδική θέση δεν έχει ακόμη δώσει μαρτυρία για μεγάλα μεγέθους εξωτερικό εμπόριο σε οποιοδήποτε στάδιο της ΜΕ· η εντύπωση που έχουμε είναι πολύ περισσότερο εκείνη ευκαιριακών επισκέψεων από μικρούς εμπόρους, όπως τα σύγχρονα καϊκία. Ίσως κάποιος υποψιάζεται ότι το ουσιαστικό μέταλλο δεν ήταν πράγματι άφθονο στην ηπειρωτική Ελλάδα, ως αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος· αλλά κανονικά εφόδια θα μπορούσαν να μεταφερθούν σε μικρή κλίμακα στις παράκτιες θέσεις.

ΑΛΛΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ

Λείψανα φυτών, και πιο σπάνια ζύλου, έχουν αναφερθεί και συζητηθεί για ένα διάστημα⁶⁸, αλλά μόνο πρόσφατα έχει αναληφθεί συστηματική σπουδή των οστών ζώων⁶⁹. Μόνο στη Λέρνα έχουν τύχει ίσως μεταχείρισης ανθρώπινα λείψανα, αν και κάποιες χρήσιμες πληροφορίες μπορούν να συναχθούν από άλλες θέσεις, ειδικά στη βορειοανατολική Πελοπόννησο⁷⁰. Αυτές οι μελέτες επιβεβαιώνουν σε κάποια έκταση ό,τι θα μπορούσε οπωσδήποτε κανείς να αναμένει, αλλά παρέχουν και ένα πλήθος από ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για το περιβάλλον και την ποιότητα ζωής σ' αυτή την περίοδο. Έχουν βρεθεί όλα τα συνήθη κατοικίδια ζώα και φυτά, περιλαμβανομένου του ίππου και, στη Λέρνα, των κοτόπουλων· είναι κοινή η μαρτυρία για αμπελοφυγιά, αλλά σπάνια για την ήμερη ελιά. Γειτονικά της Λέρνας ήταν προσιτή μια πλατιά ποικιλία δασών, και κυνηγιόταν μια σημαντικώς πλατιά ποικιλία ζώων· η αναλογία στην Άργισσα δεν ήταν τόσο μεγάλη, αλλά και στις δυο περιπτώσεις το κυνήγι ίσως ήταν μια σημαντική δραστηριότητα, που προμήθευε τροφή, αν και το ποσοστό των οστών ζώων που αντιπροσωπεύονται είναι στο σύνολό του χαμηλό, και ίσως ακατέργαστα υλικά. Σημάδια από κοπτικά εργαλεία σε οστά σκύλων, αλεπούδων και άλλων ζώων που συνήθως δεν τρώγονται συνιστούν ότι το κρέας τους χρησιμοποιόταν τόσο καλά όσο και τα δέρματά τους. Το κρέας επομένως μπορεί να μην ήταν ένα πράγματι κοινό μέρος της διαίτας· αξιοσημείωτο είναι

ότι μια σταθερή ελάττωση στο μέγεθος των οικόσιτων ζώων υποδηλώνει ότι η ΜΕ κτηνοτροφία δεν ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική, αν και ο απόλυτος αριθμός των διατηρούμενων ζώων έχει αυξηθεί.

Ο πληθυσμός, τουλάχιστον στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, ήταν πολυποικίλος σε τύπο. Στη Λέρνα αμφότερα τα γένη ήταν συχνά κοντόχοντρα και μυώδη, άριστα προσαρμοσμένα στην τραχιά ύπαιθρο· το ύψος των πλείστον γυναικών κυμαινόταν μεταξύ 1,48 και 1,56μ. (περίπου 4 πόδια, 10 1/4 ως 5 πόδια 1), αλλά μερικές ήταν αρκετά ψηλότερες συναγωνιζόμενες με άντρες, τα ύψη των οποίων ήταν μεταξύ 1,60 και 1,70 (περίπου 5 πόδια 3 ως 5 πόδια 7). Η γονιμότητα φαίνεται ότι ήταν υψηλή· οι πλείστες από τις είκοσι γυναικείες λεκάνες που σώθηκαν αρκετά καλά στη Λέρνα υποδηλώνουν τρεις ή περισσότερες γεννήσεις, άλλες σημαντικά περισσότερες. Αλλά υπήρχε ένα υψηλό ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας, και όσοι επιβίωσαν της παιδικής ηλικίας είχαν σχετικά σύντομη ζωή· στη Λέρνα οι πλείστες γυναικές πέθαιναν μεταξύ 25 και 40, οι πλείστοι άντρες μεταξύ 30 και 45. Από τις αρρώστιες που πρόφραζαν τον πληθυσμό της Λέρνας ήταν κακή διατροφή στην παιδική ηλικία, πιθανώς ως αποτέλεσμα «κακών χρόνων», χαλασμένα δόντια, αρθρίτιδα και ελονοσία· η τελευταία μπορεί κάλλιστα να ήταν τοπική στη Λέρνα, οφειλόμενη στα γειτονικά έλη, και καμιά από αυτές δεν έχει ανιχνευθεί στο μικρό δείγμα από το Άργος, αλλά χαλασμένα δόντια και αρθρίτιδα απαντώνται στην Ασίνη και ίχνη αρθρίτιδας έχουν σημειωθεί στον πληθυσμό του Αγίου Στεφάνου. Η Λέρνα έδωσε επίσης μαρτυρία για πιθανά οικιακά ατυχήματα και βίαιους τραυματισμούς, και αναφέρεται μια ωμή περίπτωση τρυπανισμού. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται αμφίβολο αν το δείγμα μπορεί να θεωρηθεί τόσο μεγάλο ώστε να προξενήσει μια ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, όπως συνέστησε ο Angel.

Ίσως είναι χρήσιμο να συγκρίνουμε αυτά τα αποτελέσματα με εκείνα του Charles από τα ΜΜ νεκροταφεία κοντά στην Κνωσό⁷¹. Οι ΜΜ Κρήτες είχαν ένα όμοιο όριο στο μέγεθος, αλλά ήταν μάλλον λιγότερο μικτοί σε τύπο, είχαν πολύ καλύτερα δόντια, αν και έτειναν να τα χάνουν αργά στη ζωή και ίσως ζούσαν κατά μέσο όρο τουλάχιστο δέκα χρόνια περισσότερο (οι διαφορετικές μέθοδοι υπολογισμού της ηλικίας μπορεί εντούτοις να δίνουν αυτή τη διαφορά). Αν αυτά τα συμπεράσματα είναι αξιόπιστα, τότε σίγουρα υποδηλώνουν ότι στην Κρήτη επικρατούσε ένα καλύτερο επίπεδο ζωής, όπως θα μπορούσε να αναμένει κανείς από τον υψηλότερο βαθμό κοινωνικής οργάνωσης.

Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Τα φυσικά κατάλοιπα δεν συνιστούν ότι η ΜΕ κοινωνία ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη, και, μολονότι κοινωνίες με φυσικό υλικό εξοπλισμό αλλά με πολύ περίπλοκη οργάνωση υπάρχουν ακόμη και σήμερα, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι

και το Σέσκλο. Η καθιέρωση εξω-συννοικιακών νεκροταφείων και η μεγαλύτερη επιμέλεια στα ταφικά έθιμα φαίνονται να είναι βήματα στην ανάπτυξη που κατέληξε στην ευρεία υιοθέτηση των «οικογενειακών τάφων», στους οποίους θα μπορούσαν να ταφούν πολλοί ιδιώτες για περισσότερο από μια περίοδο γενών· αυτό πιθανότατα επέφερε αλλαγές στις ιδέες και στη διάρθρωση της κοινωνίας. Πολλές ταφές δεν είναι με τίποτα άλλο εφοδιασμένες παρά με κεραμική, αλλά μεγαλύτερης ποσότητας και ανώτερης ποιότητας· οι πλουσιότεροι άνδρες θα μπορούσαν να έχουν όπλα, εργαλεία, και σειρές από αιχμές βελών, οι γυναίκες περιδέραια και μεταλλικά κοσμήματα, που υποδηλώνουν μεγαλύτερη προμήθεια ακατέργαστων υλικών, η οποία αποτελούσε και την πιο φιλόδοξη προσπάθεια των μεταλλοτεχνιτών της ηπειρωτικής Ελλάδας, και μια αυξανόμενη ζήτηση ξένων προϊόντων. Τα όπλα ίσως συνιστούν επίσης μια αύξηση της ενδοκοινωνικής σύγκρουσης, η οποία θα μπορούσε να απειλήσει τη θέση μιας υποτυπώδους άρχουσας τάξης και στην ανάδειξη νέων ηγετών, των οποίων η θέση θα μπορούσε να γίνει δυναστική· οι πλούσιοι τάφοι, οι μεγάλοι τύμβοι και η οχύρωση του Μάλλι, πρέπει να θεωρηθούν πιθανώς ως σημάδια αυτών.

Όλες αυτές οι διεργασίες ήταν μεταξύ τους συνδεδεμένες με έναν περίπλοκο τρόπο, και σχηματίζουν το υπόβαθρο βάσει του οποίου πρέπει να μελετηθεί η ανάδυση του φαινομένου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων.

Η ΜΕ κοινωνία ήταν μια τέτοια. Δεν υπάρχουν κανένα ίχνος κοινοτικών έργων σε μεγάλη κλίμακα και οι λίγοι τύμβοι και μεγάλα σπίτια είναι η μόνη πιθανή μαρτυρία για μια «άρχουσα τάξη» ως τους πλουσιότερους τάφους της Ύστερης Φάσης, οι οποίοι συνιστούν κάποια κοινωνική διαστρωμάτωση, αν και, στις πλείστες περιπτώσεις, δεν διακρίνονται ή με κανένα τρόπο δεν διαφέρουν από τους υπόλοιπους. Ούτε υπάρχουν σημάδια λατρευτικών κέντρων που θα εξυπηρετούσαν μια ευρεία περιοχή· πράγματι η μαρτυρία για θρησκευτική δραστηριότητα είναι σχεδόν μηδενική. Η εσωτερική οργάνωση των οικισμών είναι εξίσου ασαφής· θα μπορούσε κάποιος να συμπεράνει από το μέγεθος τους, ότι κανονικά σπίτια στέγαζαν έναν πυρήνα οικογένειας από γονείς και παιδιά, με ευκαιριακούς συγγενείς ή υποτακτικούς, και από την κατανομή των ενδοσυννοικιακών τάφων στη Λέρνα ότι κάθε οικογένεια είχε το δικό της ταφικό οικόπεδο. Αλλά η θεωρία του Angel για πατριαρχικά όσο και μητριαρχικά «γένη» στη Λέρνα είναι ασφαλώς πάρα πολύ υποθετική⁷². Η απλότητα των ταφικών εθίμων και η σπανιότητα κτερισμάτων θα μπορούσε να υποδηλώνει πολύ πρωτόγονες αντιλήψεις για μια μεταθανάτια ζωή, ή απλώς φτώχεια.

Πράγματι, για μια μακρά περίοδο η φτώχεια φαίνεται να είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ΜΕ κοινωνίας. Η μαρτυρία για υποστισμό, τα χαμηλά επίπεδα τεχνολογίας και το περιορισμένο φάσμα των μικροεργαλείων, πραγματοποιήθηκαν σιδηροστοιχία οτιδήποτε που μπορεί να καλείται «τέχνη», υποδηλώνουν ότι για πολλές γενιές η ζωή ήταν κάτι περισσότερο από έναν αγώνα επιβίωσης και ο ρυθμός ανάπτυξης εξαιρετικά βραδύς. Η γενική εντύπωση είναι ότι υπήρχαν μικρές κοινότητες, ευρέως αυτάρκεις και ανεξάρτητες ή μια από την άλλη, αν και συνδεδεμένες με το εμπορικό δίκτυο το οποίο διακινούσε ακατέργαστα υλικά, αδιάφορες στο να μιμηθούν τα προϊόντα των πιο ανεπτυγμένων γειτόνων τους στο Αιγαίο, είτε εξαιτίας αδυναμίας τους ή απροθυμίας να συνεργασθούν. Τα τραύματα σε μερικά σώματα της Λέρνας υποδηλώνουν ότι η ζωή δεν ήταν πάντα ειρηνική· ίσως υπήρχαν οξείες αντιδικίες για την κτηνοτροφία, καλλιέργησιμη γη, ή νερό. Φυλετικές διακρίσεις και διαφορές στην οργάνωση ίσως είχαν διαιρέσει τον πληθυσμό τόσο, όσο και οι φυσικοί φραγμοί, με τρόπους που δεν μπορούν πια να ανιχνευθούν, αλλά είναι αμφίβολο αν κάποια ομάδα θα φαινόταν τελικά ξένη από μια άλλη, και οι Αιγαιακοί έμποροι πρέπει να ήταν οικείες μορφές.

Η Ύστερη Φάση παρέχει σαφή μαρτυρία μιας αλλαγής, που κυφορρούνταν για κάμποσο καιρό. Ο πληθυσμός είχε πιθανώς αυξηθεί, πράγμα που θα βοήθησε στην πιο αποτελεσματική εκμετάλλευση της γης και επομένως στην αύξηση της ευμαρίας. Τα πλουσιότερα δώρα από τα ύστερα νεκροταφεία και το καλό φάσμα της κεραμικής από τάφους και οικισμούς μαρτυρούν μεγαλύτερο πλούτο και αυξανόμενη Αιγαιακή επιρροή, που αντιπροσωπεύεται άριστα στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, αλλά που είναι ανιχνεύσιμη και αλλού στην κεντρική περιοχή, στην νότια Πελοπόννησο και μακριά ως τη Λευκάδα

κατοίκηση εδώ, και ο οικισμός του Καλκάνι συνεχίστηκε. Τέλος, ΜΕ τοίχοι αναφέρονται στους πρόποδες του Αγίου Ηλία, στο δρόμο για το Μπερμπάτι.

Αυτά τα λείψανα ασφαλώς αντιπροσωπεύουν ξεχωριστά χωριά, χωριούδια, ή ακόμα και μεμονωμένα σπίτια μάλλον παρά μέρη μιας συνεχούς κατοικημένης περιοχής, και υποδηλώνουν ότι προς το τέλος της ΜΕ ένας αρκετά σημαντικός πληθυσμός εγκαταστάθηκε γύρω από τις Μυκήνες. Για την ώρα δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι οι Μυκήνες ήταν ιδιαίτερα σημαντικές στο μεγαλύτερο τμήμα της περιόδου. Οι τάφοι που βρέθηκαν στο Προϊστορικό Νεκροταφείο ανήκουν κυρίως σε παιδιά και γι' αυτό δεν δίνουν πολλές πληροφορίες για τον πλούτο ή τη φτώχεια των κατοίκων· οι σπάνιοι τάφοι ενηλίκων περιείχαν το πιο πολύ λίγα ασήμαντα αγγεία, συνήθως του τύπου της Ύστερης Φάσης². Μόνο ένας είναι αξιοσημείωτος, ο τάφος XXV, που περιείχε την ταφή ενός νεαρού ενήλικου κτερισμένου με ένα λίθινο αγγείο MM.I-II τύπου· αλλά αυτό δεν χρονολογεί αναγκαία τον τάφο που το περιείχε, περισσότερο από το MM.I λίθινο αγγείο στον τάφο 15 της Αγίας Ειρήνης³, και θα μπορούσε να ανήκει στην ύστερη φάση της ΜΕ, που είναι σύγχρονη με τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους.

Κεραμική ΜΕ βρέθηκε άφθονη κάτω από το Μυκηναϊκό ανάκτορο, στην οποία περιλαμβάνεται και κάποιο καλό υλικό της Ύστερης Φάσης. Δεν θα μπορούσε να αναγνωρισθεί κανένα σχέδιο οικίας, αλλά υπάρχουν δάπεδα με λεπτότεχνη ύστερη κεραμική σ' αυτά κάτω από το Βωμό και την Περιοχή των Πίθων, σ' έναν από τους οποίους είχε τοποθετηθεί μια μικρή σφραγιστική πλάκα, που είχε κάποτε καλυφθεί με κόκκινο κονίαμα⁴. Κρίνοντας από το ρυθμό της κεραμικής, αυτά τα δάπεδα είναι υστερότερα από τους πρωιμότερους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους και θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν ένα ανάκτορο ή μεγάλη οικία της περιόδου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων· το δάπεδο με την επικονιασμένη πλάκα θα μπορούσε να έχει διασωθεί από ένα πρώιμο ιερό. Αλλά αυτά είναι στην ουσία τα μόνα λείψανα που μπορούν να συσχετισθούν με την περίοδο· το «ΜΕ οχυρωματικό τείχος» έχει αποδειχθεί ότι είναι ένας υστερομυκηναϊκός αναλημματικός τοίχος⁵.

Η βασική μαρτυρία για την περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων προέρχεται επομένως από τους ίδιους τους ταφικούς κύκλους. Έχουν ήδη πολλά γραφεί γι' αυτούς και η ανασκαφή του Κύκλου Β έχει δώσει λύσεις σε πολλά από τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί από την έκθεση του Σλήμαν για τον κύκλο Α. Αλλά πολλά ερωτήματα ερμηνείας υπάρχουν ακόμα· υπάρχει περιβόριο για διαφώνια με τις δημοσιευμένες εκθέσεις και διάφορες αναφορές, που τόσο συχνά έγιναν, ώστε να φαίνεται ορθόδοξο ότι μπορούν να αμφισβητηθούν.

Οι δύο κύκλοι φαίνονται να είναι του ίδιου μεγέθους και περιείχαν τάφους όμοιου τύπου. Είναι γενικά αποδεκτό ότι ο Κύκλος Β είναι αρχαιότερος του Κύκλου Α και ότι η περίοδος χρήσης του τελείωσε νωρίτερα, αλλά θεωρούνται

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΟΙ ΚΑΘΕΤΟΙ ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

211
σημ. (1) ΓΕΝΙΚΑ

Η ευρεία οικοδομική δραστηριότητα στις Μυκήνες κατά τον 14ο και 13ο αιώνες π.Χ. έχει σε μεγάλο μέρος καταστρέψει ή καταστήσει απρόσιτα τα λείψανα πρωιμότερων περιόδων. Η ανασκαφή έχει δώσει λίγες πληροφορίες γι' αυτά εκτός από την έκταση του οικισμού. Η πρωιμότερη μαρτυρία κατοίκησης έχει βρεθεί στη νοτιοδυτική πλαγιά της ακρόπολης, όπου κάποια IPN-MN κεραμική έχει εμφανισθεί· αυτή η πλαγιά, η κορυφή, και ο λόφος Καλκάνι στα νότια έχουν δώσει μαρτυρία ΠΠΕ κατοίκησης περιλαμβανομένης και της ΠΠΕ.ΙΙΙ. Με λείψανα δεν μπορούν γενικά να χρονολογηθούν επακριβώς και η πλατιά διασπορά τους ίσως αντιπροσωπεύει μια αργή επέκταση σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Η νοτιοδυτική πλαγιά της ακρόπολης παραχωρήθηκε στη μεγαλύτερη έκτασή της σε ταφές, το πολύ γνωστό Προϊστορικό Νεκροταφείο, αλλά έχουν αναφερθεί και πιθανοί ΜΕ τοίχοι, και πιο πρόσφατα ΜΕ κατασκευές, περιλαμβανομένης και μιας αποθήκης, έχουν βρεθεί στην περιοχή της Οικίας της Ακρόπολης και της Οικίας Τσουντα. Υπάρχουν ίχνη κατοίκησης κοντά στο δρόμο του Τάφου του Αγίου και στη ράχη της Οικίας της Περεσίας κρήνης· αυτή η ράχη φαίνεται να τελείωνε σε μια απότομη πλαγιά που τη χώριζε από ένα εξάρμα στο οποίο είχε κατασκευασθεί ο Ταφικός Κύκλος Β, όπου υπήρχαν πρωιμότερες ΜΕ κατασκευές. Υπάρχουν λείψανα ενός ύστερου ΜΕ σπιτιού, ίσως της μεταβατικής φάσης προς την ΥΕ.Ι, στην περιοχή της Δυτικής Οικίας. Μια διασπορά ΜΕ οστράκων, μερικά από τα οποία είναι σίγουρα της ύστερης φάσης, κατά μήκος της ράχης της Παναγίτσας και στους δρόμους των τάφων που σκάφτηκαν μέσα σ' αυτή υποδηλώνει

ότι αντιπροσωπεύουν κλάδους της ίδιας άρχουσας οικογένειας και ακόμη δυο βασιλικών δυναστειών που βασιλεύσαν από κοινού ή εναλλάξ. Τέτοιες θεωρίες δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις χτυπητές διαφορές στη διάταξη, αριθμό, μέγεθος και περιεχόμενα των τάφων στους δυο κύκλους. Ο Κύκλος Α περιέχει έξι τάφους τοποθετημένους κοντά ο ένας στον άλλον, έχοντας το κοινό γνώρισμα ότι οι ταφές κείτονταν κανονικά με τα κεφάλια τους ανατολικά και τα πόδια τους δυτικά· σ' όλους τους τάφους υπήρχαν πιθανώς στήλες. Ο Κύκλος Β περιέχει είκοσι έξι τάφους σκόρπιους περίπου στον κύκλο, χωρίς συνεπή προσανατολισμό των ταφών και χωρίς σαφή μαρτυρία ομάδων πολλοί ήταν μικροί, άλλοι είχαν διαταραχθεί από την κατασκευή μεταγενέστερων τάφων και στήλες υπήρχαν μόνο σε τέσσερις. Επιπλέον, ενώ οι μέγιστοι και πλουσιότεροι τάφοι του Κύκλου Β παραλληλίζονται στενά με τους φτωχότερους τάφους του Κύκλου Α, οι Τάφοι III, IV και V είναι κατά πολύ πλουσιότεροι από οποιοσδήποτε άλλους, περιέχοντας το μεγάλο ποσοστό των θησαυρών των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων. Η μεταγενέστερη μεταχείριση των κύκλων διέφερε. Ο Α αφέθηκε άθικτος για να τακτοποιηθεί και εφοδιασθεί με ένα νέο τοίχο στα μέσα του 13ου αιώνα, ενώ ο Β παραβιάστηκε στην αρχή από την κατασκευή του Τάφου Ρ στα μέσα του 15ου αιώνα, λιγότερο από έναν αιώνα αργότερα είχε παύσει να χρησιμοποιείται, και φαίνεται ότι είχε τελείως αγνοηθεί κατά την κατασκευή του Τάφου της Κλυταιμνήστρας, πιθανώς στην ύστερη φάση του 14ου αιώνα. Η περιοχή είχε προφανώς χρησιμοποιηθεί για την επιχείριση λάξευσης των λίθων, ο θάλαμος του Τάφου εισχώρησε στο ανατολικό τόξο του περιβόλου και η επίχωση του θα κάλυψε πιθανώς εξ ολοκλήρου τον κύκλο.⁶

Το συμπλήρωμα φαίνεται καθαρό: οι ταφές στον Κύκλο Β δεν είχαν τόσο ψηλή εκτίμηση όσο εκείνες του Κύκλου Α και τα κτερίσματά τους υποδηλώνουν ότι ήταν χαμηλότερου επιπέδου. Οι πριωμότεροι τάφοι θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν την πρώιμη άρχουσα ομάδα των Μυκηνών. Ο Κύκλος Α κατασκευάσθηκε κατ' απομίμηση του Κύκλου Β, για ένα τμήμα αυτής της ομάδας που έγινε ανώτερο, ενώ ο Κύκλος Β συνέχισε να χρησιμοποιείται από τους μικρότερους συγγενείς τους και σπουδαιότερους ακολούθους.

στυφ. σελ. 212 (2) ΤΑΦΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ Β¹ (Εικ. 7)

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η θέση του Κύκλου Β ήταν ένας λοφίσκος, που χωριζόταν από τις πλαγιές που οδηγούσαν πάνω στην ακρόπολη με μια απότομη κατηφόρα· η βραχέως επιφάνεια κατέβαινε από το βορρά προς τα νότια και δυτικά. Τχη ΜΕ κατασκευών προγενέστερων του κύκλου έχουν βρεθεί στο μεγαλύτερο μέρος της περιοχής του. Μερικά από τα πρώιμα λείψανα είναι συνήθιστα, υποδηλώνοντα πιθανές λατρευτικές σχέσεις, αλλά αυτά

χωριζόνταν από τους τάφους με υστερότερα στρώματα και η κεραμική τους φαίνεται να είναι πρώιμη σε ρυθμό¹². κατά το πλείστον υποδηλώνουν μια πιθανότητα ότι η θέση δεν ήταν ποτέ ένας κανονικός κατοικήσιμος οικισμός. Τα ύστατα λείψανα περιλαμβάνουν ένα τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου περιορισμένου από έναν τοίχο, πάνω και υπεράνω του οποίου βρέθηκαν Κίτρινα Μίνυακά και Αμαυρόχρομα όστρακα, τα τελευταία διακοσμημένα με καμπυλόγραμμα θέματα· όμοια κεραμική βρέθηκε και αλλού στον κύκλο και στην επίχωση του κυκλικού περιβόλου.³ Ένα ασημένιο αγκίστρι βρέθηκε σ' αυτή την περιοχή προφανώς σχετιζόμενο με το βοτσαλωτό δάπεδο· αν αυτό ανήκει στην ύστατη ΜΕ κατασκευή και δεν είναι ένα τυχαίο εύρημα από έναν τάφο, θα μπορούσε να μαρτυρία του ήδη αυξανόμενου πλούτου των Μυκηνών⁴. χρησιμοποιε ως μαρτυρία του ήδη αυξανόμενου πλούτου των Μυκηνών⁴.

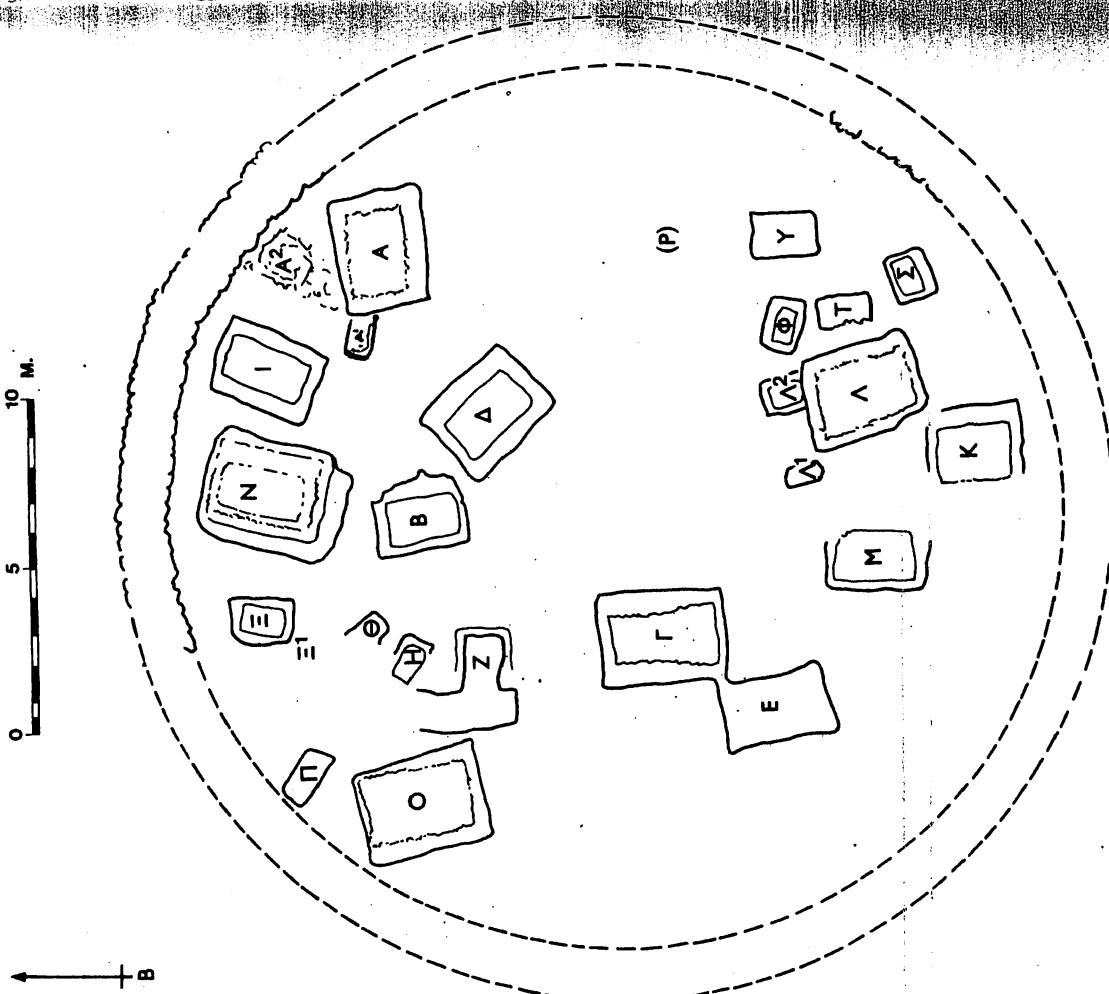
Η διαδικασία με την οποία ο λοφίσκος έγινε ένας ταφικός χώρος δεν είναι εντελώς σαφής. Το γεγονός ότι η κεραμική στην επίχωση του κυκλικού περιβόλου ήταν η ίδια με εκείνη που σχετίζεται με τις ύστατες ΜΕ κατασκευές και βρέθηκε στα ανώτερα στρώματα του Κύκλου είναι ισχυρή μαρτυρία ότι υπήρχε μικρό κενό μεταξύ της εγκατάλειψης των κατασκευών και της κατασκευής του περιβόλου. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ο περιβόλος ήταν ένα πρωταρχικό γνώρισμα, που περιέκλειε μια περιοχή προορισμένη για ειδική ταφική έκταση· σ' αυτή την περίπτωση φαίνεται κάπως παράξενο ότι τα λείψανα των πριωμότερων κατασκευών δεν εξαλείφθηκαν τελείως και ότι πολλοί από τους πριωμότερους τάφους μέσα σ' αυτή την ειδική περιοχή διαταράχθηκαν, αν δεν καταστράφηκαν τελείως από την κατασκευή των μεταγενέστερων τάφων. Αυτά τα γεγονότα θα συνιστούσαν ότι μεσολάβησε ένα διάστημα μεταξύ της εγκατάλειψης των κτιρίων και της κατασκευής του κύκλου, στη διάρκεια του οποίου υπήρχαν ταφές που η ύπαρξή τους αγνοήθηκε από τους χρήστες του κύκλου, ή ακόμα ότι μερικές ταφές ήταν μέσα στον οικισμό, χρονολογούμενες στην περίοδο των κτιρίων. Σ' αυτό μπορεί να αντιπαραταχθεί ότι η κύρια αιτία διατάραξης των πριωμότερων τάφων θα μπορούσε να είναι ο περιορισμένος διαθέσιμος χώρος μέσα στον κύκλο και ότι υπάρχουν ορισμένα σημεία προφύλαξης για αποφυγή κατάστροφής των πριωμότερων τάφων, όταν αυτοί ανακαλύφθηκαν⁵. Επιπλέον οι τάφοι φαίνονται να συνδέονται με μια τυπολογική ακολουθία, έτσι ώστε οι πριωμότεροι τάφοι, αν και φτωχοί, πιθανώς αντιπροσωπεύουν την ίδια ομάδα ανθρώπων όπως οι υστερότεροι, οι οποίοι θα ήταν πιθανώς απρόθυμοι να διαταράξουν τους προγόνους τους. Συνολικά, είναι πολύ πιθανό ότι ο κύκλος ήταν ένα πρωτογενές γνώρισμα, και ότι οι πριωμότεροι τάφοι διαταράχθηκαν επειδή η θέση τους ήταν αμφίβολη, ή δεν είχαν καθόλου σηματοδοτηθεί και καταστράφηκαν μόνο αφού δεν υπήρχε καμιά βοήθεια γι' αυτό.

Φαίνεται ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος αμφιβολίας για το ότι ο περιβόλος αρχικά σχημάτιζε έναν πλήρη κύκλο, αν και είναι άθικτος μόνο στα βορεια-

νατολικά· είναι ανηγνέσιμος στα νοτιοανατολικά και νότια και μεταγενέστερες κατασκευές πιθανώς κατέστρεψαν τον υπόλοιπο⁶. Δεν υπάρχει κανένα ίχνος εισόδου, αλλά αφού υπάρχουν αρκετά πλαγιά διαστήματα στα δυτικά και νοτιοδυτικά του υποθετικού κύκλου και επειδή οι στήλες έβλεπαν είτε στα δυτικά είτε, όπως στην περίπτωση του Ο, πιθανώς στα νότια, είναι πιθανόν η είσοδος να βρισκόταν σ' αυτή την πλευρά. Οι τάφοι παρέχουν λίγη μαρτυρία για σκοπευμένη διευθέτηση· οι πλείστοι είναι προσανατολισμένοι περίπου βόρεια-νότια, οι κάτοχοί τους κείμενοι σε εκάστη διεύθυνση αν και φαίνεται ότι προτιμούσαν τη βόρεια, αλλά υπάρχουν διάφοροι, τόσο πρώιμοι όσο και ύστεροι, προσανατολισμένοι ανατολικά-δυτικά. Οι μεγάλοι τάφοι είναι γενικά ευρύχωροι, πιθανώς επειδή είχαν πιο καθαρά σηματοδοτηθεί. Δεν είναι σάφές αν υπάρχει καμιά σημασία στην κατανομή· υπάρχουν πρώιμες ομάδες τάφων τόσο στο βορειοδυτικό όσο και στο νοτιοανατολικό τομέα, και μέχρι μια σχετικώς ύστερη εποχή, θα υπήρχε πιθανώς ένα κενό μεταξύ του βόρειου και του νότιου, που τελικά γεφυρώθηκε με τους τάφους Γ, Ε και τον αρχικό τάφο στην περιοχή του Τάφου Ρ, και από μια αποτυχημένη προσπάθεια να σκάψουν έναν τάφο στο κέντρο⁷. Υπάρχουν αρκετές ταφές που αντιπροσωπεύουν διάφορες οικογένειες, ή παρακλάδια μιας οικογένειας, για περισσότερο από μια περίοδο γενών· η μελέτη των οστών υπέδειξε διάφορες ομάδες και επίσης υποδήλωσε σχέσεις μεταξύ ευρέως διαχωρισμένων τάφων⁸, πράγμα το οποίο δεν θα ενίσχυε καμιά άποψη ότι οι τάφοι της ίδιας οικογένειας ήταν συγκεντρωμένοι σε ομάδες.

Η μεγάλη πλειονότητα των τάφων στον κύκλο είναι παραλλαγές του ίδιου τύπου, δηλαδή ένα ορθογώνιο όρυγμα λαξευμένο στη γη και στον μαλακό βράχο, του οποίου η οροφή, βασικά από ξύλινες δοκούς, κατά το πλείστον, στηρίζονταν σε κάποια απόσταση κάτω στο όρυγμα σε τοίχους ή σε επίτηδες αφημένες προσεχχές (πατούρες) στο βράχο. Κανένα ίχνος τοίχων ή προσεχχών δεν διασώθηκε στους Η, Θ, Κ και Π, αλλά το ανώτερο τμήμα των δύο τελευταίων τάφων είχε καταστραφεί, όπως είχε καταστραφεί σχεδόν ολόκληρος ο Θ, και ο Η δεν είχε την παραδοσιακή ΜΕ πλάκα-οροφής, αλλά η περιμέτρος του είχε σημανθεί με πέτρες όμοια με τον γειτονικό του Ζ. Αυτοί οι τάφοι επομένως, σχεδόν δεν αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό διαφορετικό τύπο, αλλά μπορεί να είναι μικρότερες παραλλαγές που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της εξέλιξης του τυπικού τύπου· ο Α₂ που διατηρούσε ίχνη προσεχχών και μιας οροφής από δοκούς αλλά ήταν κυκλικός, θα μπορούσε να είναι ένας άλλος τέτοιος (τύπος). Ο Ξ₁ ήταν ένας αβαθής κορμμένος στο έδαφος παιδικός τάφος, ο οποίος όμως είχε βοτσαλωτό δάπεδο· φαίνεται να είναι ένας πρώιμος τάφος, που κατασκευάστηκε πριν γενικευθεί η ταφή των παιδιών στους λακκοειδείς τάφους.

Η ξαναχρησιμοποίηση πολλών τάφων και τα όμοια ευρήματα σ' αυτούς καθιστούν τον καθορισμό της σχετικής χρονολόγησής δύσκολο και δεν μπορεί

ΕΙΚ. 7: Ταφικός Κύκλος Β (δανεισμένη από τον Κύκλο Β).

πιθανώς να γίνει με λεπτομέρεια· επειδή πολλοί από τους τάφους θα χρησιμοποιούνταν συγχρόνως, δεν είναι απλώς μια υπόθεση διευθέτησης σε τάξη των τάφων. Η επίλογη των κτερισμάτων φαίνεται σχεδόν αυθαίρετη και μερικές προφανώς ύστερες ταφές είναι φτωχά κτερισμένες σε σύγκριση με τις σύγχρονες ή ακόμα τις προγενέστερές τους. Έστω και να παραδεχθούμε τον ποικίλο μέσο όρο επιβίωσης των διαφορετικών αγγείων, υπάρχουν αξιοσημείωτες αναμειγνύσεις ρυθμών στους τάφους· όπως ήδη προαναφέρθηκε, πολλοί διαφορετικοί ρυθμοί χρησιμοποιούνταν στην Ύστερη ΜΕ Φάση και η ΥΕ.Ι ήταν αρχικά μόνο ένας άλλος ανταγωνιστής. Οι ανασκαφές στο Ακρωτήρι στη Θήρα έχουν δώσει μια όμοια εικόνα πολύ ποικίλλουσας κεραμικής από σπίτια που καταστράφηκαν σε μια μόνο περίοδο. Γι' αυτούς τους λόγους, νομίζω ότι μια χρονολόγηση βασισμένη μόνο στην κεραμική μπορεί να παραπλανήσει, και προτιμώ μια που θα υπολογίζει και το μέγεθος και την επιμέλεια κατασκευής του τάφου καθώς και τα κτερίσματα, και που θα διακρίνει χοντρικά φάσεις στη χρήση του κύκλου μάλλον, παρά θα συνιστά μια λεπτομερειακή τάξη των τάφων.

Οι πρωμώτατοι τάφοι στον κύκλο είναι ομοιόμορφα μικροί και αβαθείς και περιέχουν λίγα κτερίσματα ή κανένα· το μέγεθός τους εξαντλείται ταφή σε συνεσταλμένη στάση. Δεν ήταν επιμελώς κατασκευασμένοι, και μόνο οι μεταγενέστεροι μεταξύ αυτών είχαν δάπεδα στρωμένα με βότσαλα και παρέχουν σαφή μαρτυρία για χρήση δοκών στην οροφή. Αυτή η ομάδα περιλαμβάνει, στα βορειοανατολικά τους, Α1 και Α2, αμφότερους προφανώς διαταραγμένους κατά την κατασκευή του Α· στα βορειοδυτικά τους, Ζ, Η και Θ, οι δύο πρώτοι από τους οποίους προφανώς διαταράχθηκαν κατά την πρώτη προσπάθεια να λαξεύσουν τον Ο (βλ. υποσ.5), επίσης τον λαξευμένο λάκκο Ξ1· στα βορειοανατολικά, τους Λ2, Σ, Τ και Φ, από τους οποίους όλοι εκτός από τον Σ φαίνεται ότι διαταράχθηκαν κατά τη διάρκεια κατασκευής του Λ². Τα ανθρόπινα οστά που βρέθηκαν στις επιχώσεις των Δ, Ν, Ρ, και Σ ίσως αντιπροσωπεύουν άλλους πρόιμους τάφους που καταστράφηκαν τελείως από μεταγενέστερους¹⁰. Οι πλείστες ταφές σ' αυτούς τους τάφους ήταν ενήλικων· τα πρωμώτερα κτερίσματα είναι μερικά κοινά μικρά αγγεία του τύπου της Ύστερης Φάσης, με απλή διακόσμηση και αμελούς κατασκευής.

Η βορειοδυτική ομάδα μπορεί να χρονολογηθεί ελαφρώς υστερότερα από τις υπόλοιπες, κρίνοντας από τον μεγαλύτερο αριθμό και την καλύτερη ποιότητα των αγγείων και την παρουσία χάλκινων σύνεργων. Αυτό από τον Θ είναι γνωστό μόνο από την έκθεση, και πιθανώς ήταν ένα μαχαίρι, αφού αυτός ήταν ένας τάφος γυναικείας· αυτό από τον Η ήταν ένα βραχύ εγχειρίδιο με επάργυρα καρφιά, και αυτό από τον Ζ ένα πολύ μακρύ τύπου Α ξίφος. Οι Ζ και Η περιείχαν τα πρώτα δείγματα κναθόμορφων κυλίκων με ψηλό στέλεχος και εγγάρακτους δακτύλιους γύρω απ' αυτό, ένας τύπος που επρόκειτο να γίνει πολύ δημοφιλής ως ταφικό κτέρισμα, και μερικά έξοχα διακοσμημένα κύπελα

λα και πρόχους. Ο Ζ έχει άλλα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά: ένα από τα αγγεία του ήταν μια χοντροειδής πρόχους με προχή, που θεωρήθηκε ότι είναι επείσαστη από τις Κυκλάδες, ο τάφος ήταν μακρύτερος από τους άλλους, σχεδόν 2μ., και είχε οπές πασσάλων στις τέσσερις γωνίες, που πιθανώς χρησιμοποιούνταν για τη στήριξη δοκών της οροφής και η ταφή ανήκε σ' ένα εξαιρετικά μεγαλόσωμο άνδρα, ο οποίος κάλλιστα θα μπορούσε να είναι ο πρόγονος πολλών από τις μεταγενέστερες ταφές και περιγράφεται ως «στην ακμή του ίσως ο πιο ισχυρός από τους πρωταγωνιστές». Η ηλικία του πιθανώς ξεπερνούσε τα 49, συγκρινόμενη με τον υπολογισμό των 55 για τον άνδρα του Σ, έναν άλλο πιθανό, σιμαντικό πρόγονο, και υπέφερε από αρθρίτιδα του ώμου, η οποία με επιφύλαξη αποδόθηκε σε υπερκόπωση από το κράτημα βαριάς ασπίδας· αυτό το στοιχείο δεν σημειώθηκε όμως στις άλλες ανδρικές ταφές. Οι Ζ και Η είχαν σημειωμένες τις περιμέτρους τους με πέτρες και η θέση του Σ σημειώθηκε από ένα σωρό πέτρες, στοιχεία που αποτελούν μερικές ακόμη ενδείξεις της πιθανής σπουδαιότητας των κατόχων στα μάτια των συγχρόνων τους.

Ο τελευταίος από τους προαναφερθέντες τάφους, ο Τ στα νοτιοανατολικά, ήταν βαθύτερος από τους υπόλοιπους αυτής της ομάδας και είχε πλινθόκτιστους τοίχους. Μπορεί κάλλιστα να είναι υστερότερος από τους υπόλοιπους, αλλά η ταφή (-ές) του και τα κτερίσματα είχαν τελείως απομακρυνθεί. Οι υστερότεροι τάφοι του Κύκλου Β ήταν γενικά πολύ μεγαλύτεροι, ακόμα και αν τα περιεχόμενά τους δεν ήταν πολύ εντυπωσιακά· ακόμα και ο παιδικός τάφος Ξ ήταν τόσο μεγάλος, όσο και ο Ζ, και αρκετά βαθύτερος. Είχαν περισσότερο συχνά τοίχους από πλίνθους ή πέτρες για να στηρίξουν την οροφή, η οποία ήταν βασικά από δοκούς, αλλά συχνά περιείχε πέτρινες πλάκες ή ψαθί απλωμένο σ' αυτές, καθώς και αδιάβροχα στρώματα πηλού, και σχεδόν όλοι είχαν περιμέτρους σημειωμένες με πέτρες και σωρούς από λίθους ως σήματα στο κέντρο, ενώ τέσσερις από τους ύστατους είχαν όρθιες ορθογώνιες στήλες. Οι ταφές ήταν κανονικά εκτεταμένες, πιθανώς ανταποκρινόμενες στο μεγαλύτερο διαθέσιμο χώρο και ίσως είχαν τα κεφάλια τους στηριγμένα σ' ένα προσκέφαλο από χώμα και λίθους. Οι τάφοι συχνά ξαναχρησιμοποιούνταν· σ' αυτές τις περιπτώσεις οι πρωμώτεροι νεκροί θα μετακινούνταν στη μια πλευρά του τάφου ή σε μια γωνία, με μερικά ή όλα τα κτερίσματά τους και την κεραμική τους απομακρυσμένα και τοποθετημένα στην ξανατοποθετημένη οροφή. Σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να υποθεθεί ότι τα πιο πολύτιμα κτερίσματα σε μεγάλο ποσοστό απομακρύνθηκαν. Οι επικήθειες τελετές ήταν επιμελημένες· οστά ζώων και όστρακα που βρέθηκαν στους λάκκους αποδίδονται εύλογα σε κάποιο είδος νεκρόδειπνου, που γινόταν πριν γεμισθεί πλήρως ο τάφος, και σε μερικές περιπτώσεις είχαν τοποθετηθεί σε πλάκες, που ίσως χρησιμοποιούνταν ως τράπεζες. Ένας αριθμός κναθόμορφων κυλίκων που βρέθηκαν σ' όλους σχεδόν τους τάφους ίσως αντιπροσωπεύουν μια σπονδή ή τελευταία

πρόσψη από τους μετέχοντες στην τελετή, αλλά θα μπορούσαν εξίσου να προορίζονται για χρήση του νεκρού, όπως οι αμφορείς και οι πρόχοι, οι οποίοι πιθανώς (στην περίπτωση του I, ασφαλώς) περιείχαν προσφορές τροφής και ποτού.

Οι τάφοι B, I, K, Λ, Λι, Ξ και Υ μπορούν να ενταχθούν στη μέση φάση του κύκλου μερικοί αλληλοσχετίζονται με την κεραμική ή άλλα ευρήματα. Γενικά περιείχαν πολλά αγγεία, μεγάλους Αμαυρόχρωμους αμφορείς και πρόχους, κυνόσχημες κύλικες και μικρά Αμαυρόχρωμα αγγεία της Υστερης Φάσης· λίγα ήταν διακοσμημένα σε πολύχρωμους ρυθμούς, αλλά τα θέματα ήταν ακόμα κυρίως γεωμετρικά. Ο Β μπορεί κάλλιστα να είναι ο πρωιμότερος κοντά στον Ζ, μοιάζει με αυτόν τα στοιχεία των οπών πασσάλων στις γωνίες του τάφου. Ο κάτοχος, ένας άνδρας, ήταν κτερισμένος με ένα πλατυλέπιδο εγχειρίδιο και επτά αγγεία και φορούσε ένα διακοσμημένο χρυσό βραχιόλι στο αριστερό του χέρι· μια αδιακόσμητη ταινία από ήλεκτρο βρέθηκε κοντά στη δεξιά λεκάνη, η οποία μπορεί επίσης να διακοσμούσε ένδυμα. Το βραχιόλι και η ταινία είναι τα πρωιμότερα κοσμήματα αυτού του τύπου στον κύκλο και είναι ενδιαφέρον ότι συνόδευαν ανδρική ταφή, αφού τέτοια κοσμήματα κανονικά βρίσκονται αλλού σε γυναικείους ΜΕ τάφους.

Πιο επιμελημένης τεχνικής δώρα βρέθηκαν στον I, πιο πέρα στα βόρεια. Η πρωιμότερη ταφή, συσσωρευμένη στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου, ανήκει σ' έναν ενήλικο απροσδιόριστου γένους· ένας παιδικός σπόνδυλος βρέθηκε ανάμεσα στα οστά, που ίσως είναι μια ένδειξη για μια άλλη ταφή. Τα κτερίσματά της ήταν ένα μικρό ασπμένο κύπελλο με επίχρυσο χείλος και τρία αγγεία πολύ όμοια με εκείνα από τους Ζ και Η. Η μεταγενέστερη ταφή ήταν ασφαλώς ανδρική, κτερισμένη σε όπλα και προφανώς ντυμένη με χρυσοκέντητη ενδυμασία· κοσμήματα με οπές επιρραμμάτων βρέθηκαν στους καρπούς των χεριών και πάνω στο υογάστριό του. Αυτός ο τάφος περιείχε μια χάντρα ήλεκτρο και μερικά οστά ανακείμενα, που μπορεί να είναι επιθέματα ενός σκίτητρου και μοιάζουν πολύ με ένα σύνολο με το Bush Barrow στο Wiltshire¹¹. Στα αγγεία περιλαμβάνονταν τρεις μεγάλοι αμφορείς, που περιείχαν λάδι, κάποια μορφή αλευριού και πιθανώς κρασί, και μια πρόχους και ένας αμφορέας διακοσμημένα με σπείρες στον Αμαυρόχρωμο ρυθμό, όμοια με αγγεία από τους Β και Η· ένας από τους μεγάλους πιθανοφείς είναι διακοσμημένος με την τεχνική του πολύχρωμου ρυθμού ανοικτό-επί-σκοτεινού, ασφαλώς σχετιζόμενου με τη ΜΜ.ΙΙΙ, και έχει ένα παράλληλο στον Ξ¹².

Ο Ξ, ο άλλος τάφος αυτής της φάσης τα βόρεια, περιείχε τον συνεσταλαγμένο σκελετό ενός ενήλικου, κάτω από τον οποίο βρέθηκε μία χονδροειδής πρόχους, και ο εκτάδην σκελετός ενός μικρού κοριτσιού στο κέντρο. Το παιδί ήταν πλούσια στολισμένο με ένα κόσμημα κεφαλής, στολίδια μαλλιών, ενώτια, περιδέραιο, δαχτυλίδι, και περόνη στον ώμο, τα περισσότερα από χρυσό. Τεμάχια από ασπένια ανακείμενα, ανάμεσά τους κομμάτια μιας πιθανής

πρόχου και ταινία κεφαλής και τρία δαχτυλίδια, αναφέρονται ότι βρέθηκαν ανάμεσα στα πακεταρισμένα οστά¹³. Επειδή αυτά δύσκολα θα έμειναν απαρτήρητα αν ήταν ανάμεσα στα παιδικά οστά και είναι πιθανό να είχαν διασκορπισθεί σε κάθε περίπτωση κάτω από αυτά, υποθέτω ότι αυτά ανήκαν στη συνεσταλαγμένη ταφή στη γωνία. Μια φαγεντιανή χάντρα ειδικού τύπου συνδέει αυτόν τον τάφο με τον Υ¹⁴. Αυτός, ένας σχετικά μικρός τάφος στα νοτιοανατολικά, περιείχε μια γυναικεία ταφή κτερισμένη με ένα στολίδι κεφαλής, ενώτια, περιδέραιο, μακρές περόνες και διάφορα αγγεία· ένα από αυτά ήταν ένας επίστακτος ασκός πιθανώς ύστερης χρονολογίας, ίσως αντίστοιχο με την ΥΜ.ΙΑ και από τις Κυκλάδες.

Από τους άλλους τάφους στα νοτιοδυτικά, ο Κ περιείχε την ταφή ενός ενήλικου περίπου 45 χρόνων, προφανώς ανδρική, κτερισμένη μόνο με τέσσερα αγγεία, αλλά σ' αυτά περιλαμβάνονταν μια πρόχους και πιθανοφρές διακοσμημένα με εξαιρετο ρυθμό. Ο Λ, πιο πέρα στα βόρεια, ήταν ένας ασυνήθιστος τάφος· τα οστά στην ανατολική πλευρά περιείχαν ένα μαχαίρι και χρυσά κοσμήματα με οπές προσαρτήσης, μια ομάδα όστων βρέθηκε στα βορειοδυτικά με άλλα χρυσά κοσμήματα, προφανώς προσαρτημένα σε θήκες και παρόμοια ανακείμενα, ενώ η εκτάδην ανδρική ταφή στο κέντρο δεν είχε κανένα εντελώς κτερίσμα κοντά της, εκτός από μια ομάδα αγγείων στα νοτιοδυτικά. Ο Μυλωνάς έχει υποστηρίξει ότι αυτό πρέπει να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα σύλησης του τάφου από μια τρύπα στην πλευρά του που έγινε κατά την κατασκευή του Λι¹⁵. Η στρωματογραφική μαρτυρία δεν φαίνεται να επιτρέπει καμιά αμφιβολία ότι ο Λι ήταν μεταγενέστερος από τον Λ, αν και ήταν μικρός, φτωχός και πρόσχηρα κτερισμένος, με βραχιάδες δάπεδο και ψάθινη οροφή· περιείχε έναν ενήλικο περίπου 25 ετών, προφανώς άνδρα, κτερισμένο με δύο αγγεία. Το μέγεθος του πιθανώς οφείλεται στο μικρό διαθέσιμο χώρο ύστερα από μια αποτυχημένη προσπάθεια να λαξεύσουν ένα μεγάλο τάφο πιο πέρα βόρεια· για κάποια αιτία φαίνεται ότι θεώρησαν αναγκαίο να τον τοποθετήσουν κοντά στον Λ.

Επιχειρήματα εναντίον της θεωρίας είναι η δυσκολία μάλλον να αντιληφθεί κανείς πως μια σύληση θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη και πως ο συλητής, πιθανώς έρποντας μέσα στον τάφο από την τρύπα και ανιχνευόμενος, θα μπορούσε να αποτύχει να βρει τα όπλα στη βορειοδυτική γωνία, ακόμη και αν βρίσκονταν κάτω από κάποιο χώμα. Άλλες ερμηνείες είναι πιθανές: η υστερότερη ταφή στον Λ ίσως ήταν η μόνη κτερισμένη με αγγεία, ή η ομάδα των όστων στη βορειοδυτική γωνία μπορεί να ανήκει σ' αυτήν. Ασφαλώς, θα περιέμενε κανείς αυτά να έχουν τοποθετηθεί με την ταφή στον ανατολικό τοίχο, αν ανήκαν σ' αυτήν, και τα χρυσά τους κοσμήματα φαίνονται πιο εξελιγμένα σε ρυθμό από εκείνα που βρέθηκαν στα ανατολικά. Αλλά η θεωρία σύλησης απομένει ευλογοφανής, και το μόνο που θα σχολίαζα είναι ότι η πρόχους στον Λι δύσκολα μπορεί να συσχετισθεί με την ΥΕ.Γ'· ανήκει στον πρώιμο φαινομενικά πολύχρωμο ρυθμό, χωρίς την εξαιρετη ερυθρή βαφή και το στίλβωμα της

επιφάνειας των υστερότερων αγγείων, και δύσκολα μπορεί να χρονολογηθεί υστερότερα από τα πολύχρωμα αγγεία σ' αυτόν τούτον τον Λ. Επομένως ο Λ1 πρέπει να κατασκευάσθηκε πολύ σύντομα μετά τον Λ.

Οι ύστεροι τάφοι ήταν κατά το πλείστον στα βόρεια και στο κέντρο του κύκλου, μόνο ένας, ο Μ, ήταν στα νοτιοανατολικά. Όπως διάφοροι άλλοι τάφοι σ' αυτή την περιοχή, ήταν σχετικά φωτός και ειδικά έμοιαζε με τον Λ1 έχοντας βραχώδες δάπεδο και οροφή μόνο από ψάθα. Δύο αγγεία και θραύσματα από οστίνες περόνες βρέθηκαν στη βορειοανατολική γωνία, και δεκατέσσερα αγγεία στην κορυφή σωριασμένων οστών ενός μικρού παιδιού στα βορειοδυτικά· τα οστά ενός κοριτσιού ή μικρής γυναικάς ήταν απλωμένα από νότια στα βόρεια, στο ανατολικό μισό του τάφου, με τέσσερις κυածοχημικές κύλικες στο πλάι της. Στο στήθος της ήταν ένα περιδέραιο, στο οποίο το κεντρικό κομμάτι ήταν ένας Κρητικός «φυλακτικός» σφραγιδολίθος και ανάμεσα στα αγγεία στη βορειοδυτική γωνία, προφανώς σχετιζόμενα με αυτή την υστερότερη ταφή, ήταν τρεις ΥΜ.ΙΑ ασκοί· αυτή ήταν σαφώς μία από τις ύστατες ταφές στον κύκλο.

Ένας άλλος πιθανώς ύστερος, αλλά φωτός, τάφος ήταν ο Π στα βορειοδυτικά. Περιείχε έναν ανδρικό σκελετό και τέσσερα αγγεία, τρία από τα οποία είναι κυածοχημικές κύλικες του τύπου με χαμηλό στέλεχος που βρέθηκε και σ' άλλους υστερότερους τάφους, περιλαμβανομένου και του Μ⁶. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι αυτό δεν είναι ένα τελικό κριτήριο για τη χρονολόγηση του τάφου, αφού τέτοιες κυածοχημικές κύλικες θα κυκλοφορούσαν για κάποιο χρονικό διάστημα, πριν να επικρατήσει η συνήθεια να τις θάβουν, αντί των τύπων με εγχάρακτο στέλεχος· ένα πιθανό παράλληλο είναι αυτό των αθηναίων Γκρίζων Μινυακών κυածοχημικών κυλικών με πλαστικούς δακτύλιους στο στέλεχος, ένας πολύ παλιός τύπος που βρίσκεται μόνο στους τάφους Υ και Δ¹⁷. Ένας τρίτος ύστερος τάφος, για τον οποίο λίγα μπορούν να λεχθούν, είναι αυτός στην περιοχή του Τάφου Ρ· ο σκελετός, προφανώς ανδρικός, και τρία αγγεία από αυτόν τον τάφο ήταν μετακινημένα σ' ένα μικρό λάκκο λαξευμένο στην αρχική εξοχή, όταν το κόψιμο διευθύνθηκε για να περιλάβει τον τάφο Ρ· επειδή η αρχικές διαστάσεις του λαξεύματος ήταν πολύ μεγάλες (τουλάχιστον 4μ. μακρύ επί 3.1μ. πλατύ στο στόμιο) αυτός ο τάφος πιθανώς περιείχε πλούσιες ταφές· αλλά η πρόταση ότι ο σκαρβαβιός από λάπις λαζούλι ανήκε σ' αυτόν πρέπει να είναι εσφαλμένη, αφού πρόσφατη μελέτη έχει δείξει ότι αυτός δεν είναι ένας σκαρβαβιός της εποχής των Υκσώς, αλλά χρονολογείται στην αρκετά ύστερη εποχή του Νέου Βασιλείου, και έτσι πιθανότερα προήλθε από αυτόν τούτον τον Τάφο Ρ¹⁸.

Οι υπόλοιποι έξι τάφοι, Α, Γ, Δ, Ε, Ν και Ο, είναι οι πλούσιότατοι του κύκλου περιέχοντας κτερίσματα που μπορούν σε πολλές περιπτώσεις να συγκριθούν με εκείνα του Κύκλου Α σε πλούτο και επιμέλεια. Όλοι περιείχαν αγγεία από πολύτιμα υλικά, συνήθως μέταλλα, και μεγάλες ποσότητες πήλινων

αγγείων· ένας μεγάλος αριθμός ήταν πρόχοι και πιθανοφείς, πολλοί εξαιρετικά διακοσμημένοι, συχνά στον πολύχρωμο ρυθμό, και με πτηνόσχημα ή φυτόσχημα θέματα, υπήρχε μια πλατιά ποικιλία από μικρά αγγεία της Υστερης Φάσης, και μερικά ΥΕ.Ι, και υπήρχαν επίσης πολλά αδιακόσμητα αγγεία όλων των τύπων. Ο ασκός και η «πτηνόσχημη πρόχους» αντιπροσωπεύονται ιδιαίτερα καλά· οι κυածοχημικές κύλικες είναι ακόμα πολύ κοινές, αλλά οι πλείστες έχουν χαμηλό στέλεχος. Οι τάφοι αυτοί περιείχαν επίσης μια εξαιρετική σειρά από όπλα και κοσμήματα, και περικλείουν εκείνους που επιστεφόνταν με στήλες.

Ο ελάχιστος καλά γνωστός είναι ο Α, που περιείχε μια σίγουρα ανδρική ταφή, εκτάδην στο κέντρο, και μια άλλη ταφή ενήλικου σωριασμένη στο νότιο τοίχο. Τα κτερίσματα περιλάμβαναν μεγάλο αριθμό όπλων, μεταλλικών αγγείων, ένα φαγεντιανό κύπελλο, χρυσά κοσμήματα και δύο μακρές περόνες· οι περόνες και μερικά από τα κοσμήματα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως πιο ταυριαστά σε μια γυναικεία, ώστε η πρωιμότερη ταφή μπορεί να ήταν γυναικεία. Το φαγεντιανό κύπελλο, μπορεί να σημειωθεί, παραλληλίζεται στενά μ' εκείνα από το ΜΜ.ΙΙΙΒ Ιερό των Αποθηκών στην Κνωσό¹⁹.

Ο γειτονικός τάφος του Α, ο Δ, περιείχε τρεις ταφές, μια σωριασμένη στη βόρεια γωνία, μια εκτάδην κατά μήκος του ανατολικού τοίχου και μια εκτάδην στο κέντρο. Τα αγγεία της επίχωσης είναι τα μόνα κτερίσματα που μπορούν να αποδοθούν στην πρώτη ταφή, οι άλλες δύο ίσως είχαν συγκριτικά καλά κτερισθεί, αλλά υπάρχουν προβλήματα. Ένα κομμάτι ξίφους και ένα στασμένο, σημερινό κύπελλο βρέθηκαν στην επίχωση του τάφου, περίπου 40 εκ. πάνω από το δάπεδο· αυτά προφανώς ανήκαν σε μια πρωιμότερη ταφή από την τελευταία και το θραύσμα ξίφους πράγματι ένωσε με ένα εξαιρετικά ωραίο ξίφος με επιμελημένη χρυσή λαβή, που βρέθηκε στον αριστερό ώμο της κεντρικής ταφής.

Ο Μυλωνάς σημειώνει ότι όπλα κανονικά τοποθετούνταν στα δεξιά ενός σκελετού, ότι η μελέτη του Angel των κακοδιατηρημένων οστών της κεντρικής ταφής επέτρεψαν την πιθανότητα ότι ήταν μιας γυναικάς και ότι η ανατολική ταφή δεν είχε κανένα ολόκληρο ξίφος, και υποστήριξε ότι αυτό το ξίφος αρχικά ανήκε στην ανατολική ταφή και είχε μετακινηθεί με την ευκαιρία της τελευταίας ταφής στο κέντρο. Διστάζω να δεχτώ αυτό· δεν υπάρχουν κτερίσματα στην κεντρική ταφή ή άλλου στον τάφο που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε μια γυναικεία, είναι δύσκολο να αντιληφθείς γιατί το ξίφος θα είχε διαταραχθεί, ενώ τα άλλα όπλα της ανατολικής ταφής αφήθηκαν άθικτα, και η κακή διατήρηση της κεντρικής ταφής συνιστά ότι ήταν προγενέστερη από την ανατολική. Θα υποστήριζα μάλλον ότι, αντί της μετακίνησης της κεντρικής ταφής, οι χρήστες του τάφου αποφάσισαν να προσαρμόσουν την τελευταία ταφή κατά μήκος του ανατολικού τοιχώματος, και ότι για να κάνουν αυτό έπρεπε να μετακινήσουν τα κτερίσματα της κεντρικής ταφής, τα οποία σε

υπάρχει μια ΥΕ.Ι σφαιρική πεισμένη πρόχους από τον ΙΙΙ. Μια αδιακόσμητη στήλη είχε στηθεί πάνω απ' αυτόν τον τάφο, με τις όψεις της σε βορρά και νότο· ένα όστρακο ενός ΥΕ.Ι κύπελλου τύπου Βαφειού που βρέθηκε κάτω απ' αυτήν επιβεβαιώνει περισσότερο τη χρονολογία της τελευταίας ταφής.

Οι πολύ γεγονοικοί τάφοι Γ και Ε κατασκευάσθηκαν στο κέντρο της δυτικής πλευράς του κύκλου. Ο Ε σίγουρα περιείχε μια ταφή ενήλικου προφανώς γυναικεία, συννεσταλμένη στη νοτιοδυτική γωνία· μερικά δόντια ενήλικου κατά μήκος της ανατολικής πλευράς και η παρουσία μιας ομάδας αγγείων στην επίχωση συνιστούν ότι υπήρχε μια πρωιμότερη ταφή. Πάνω στην οροφή ήταν μια ολόκληρη κυածόχημη κύλινδρο που περιείχε τα οστά ενός μικρού παιδιού, ένα πολύ σαφές δείγμα προσφοράς τροφής με την ευκαιρία ταφής. Μια μεγάλη ομάδα επίχρυσων κοσμημάτων βρέθηκε κοντά στο σκελετό, ενώ τέσσερα χάλκινα αγγεία και έξι πήλινοι πιθαμοφόροι ήταν σκόρπιοι στον τάφο· το μόνο άλλο εύρημα ήταν μια οστείνη περόνη με επίχρωση κεφαλή. Τα χάλκινα αγγεία είναι πολύ όμοια με εκείνα του Κύκλου Α· η κεραμεική είναι κατά το πλείστον αδιασκόσμητη, αλλά περικλείει και πιθαμοφόρους με δίκρωμες ταινίες ενός ύστερου τύπου, που βρέθηκε στον Κύκλο Α και σε μεταγενέστερα σύνολα.

Η διαδοχή στον Γ είναι συνήθιστα σαφής. Όλες οι ταφές εκτός από την τελευταία είχαν απλωθεί στο κέντρο με τα κεφάλια τους στο βορρά, και όλες πλην της τελευταίας είχαν εφοδιασθεί με μια στήλη, από τις οποίες η διακοσμημένη ήταν η αρχαιότερη, που έσπασε με την ευκαιρία της τρίτης ταφής και ξαναχρησιμοποιήθηκε ως μια βάση. Η πρώτη ήταν ένας άνδρας, τα κτερίσματα του οποίου περιλάμβαναν όπλα που βρέθηκαν πολύ πίσω του και μία χάλκινη ταινία ανακατεμένη με τα οστά του, η οποία μπορεί να διακοσμούσε μια ζώνη ή λωρίδα· η δεύτερη ήταν μια γυναίκα, στην οποία κανένα κτερίσμα δεν μπορεί να αποδοθεί με σιγουριά, εκτός ίσως από μια ελεφαντίνη χτένια. Αμφότερες είχαν παραμερισθεί στο ανατολικό τμήμα του τάφου, η δεύτερη πολύ σύντομα μετά την ταφή της όταν ακόμα τα οστά ήταν αρθρωμένα· ένα χρυσό κύπελλο, διάδημα και άλλα κοσμήματα που βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα πιθανώς ανήκουν σ' αυτές. Στο κέντρο ήταν η τρίτη, ενός άλλου άνδρα· στο δεξιά του πλευρού ήταν ένα ξίφος και δύο εγχειρίδια, και πίσω από το κεφάλι του ήταν περισσότερα όπλα, μια προσωπίδα από ήλεκτρο, ένα κουτί που περιείχε διάφορα αντικείμενα και μερικά αγγεία, ανάμεσά τους και μια μεγάλη πρόχους που θα μπορούσε να ανήκει στην ΥΜ.ΙΑ.

Το κουτί περιείχε δύο κύπελλα από χρυσό και χαλκό, δύο αλαβάστρινες λαβές, και μερικές χάντρες, ανάμεσα στις οποίες και μια από ήλεκτρο και ένα σφραγιδόλιθο από αμέθυστο με παστάση μιας ανδρικής κεφαλής, το «πρωτό-κόσμημα»· αυτά συνήθως θεωρούνται ότι είναι τα κτερίσματα της τρίτης ταφής. Αλλά είναι δυνατό αυτά να περικλείουν κτερίσματα της δεύτερης ταφής; Οι χάντρες θα ταίριαζαν πιο κανονικά σε μια γυναίκα, αν και υπάρχουν περιπτώσεις περιδεραιών με ανδρικές ταφές (εδώ μπορεί να σημειωθεί ότι η

μεγάλη έκταση ίσως αφαιρέθηκαν. Η θέση της ανατολικής ταφής δεν συνιστά ότι έπρεπε να μετακινηθεί και ένα βραχύ ξίφος και άλλα όπλα βρισκόνταν στο δεξί της χέρι.

Αν αυτό γινόταν αποδεκτό, το ασπινένιο κύπελλο και το ξίφος θα μπορούσαν να αποδοθούν στην κεντρική ταφή, και η ομάδα των όπλων στην ανατολική ταφή σίγουρα ανήκει σ' αυτήν. Άλλα ευρήματα στον τάφο ήταν ένας χάλκινος σκύφος, ένα σύνολο αιχμών βελών, ακόνι και ΥΕ.Ι πιθαμοφόρας συγκεντρωμένα στη βορειοδυτική γωνία και ένας πιθαμοφόρος με δίκρωμες ταινίες πάνω στα σφρασιασμένα οστά στη βορειοανατολική γωνία. Ο τελευταίος μπορεί να είναι ένα από τα αγγεία της πρώτης ταφής· τα άλλα κτερίσματα θα μπορούσαν να ανήκουν σε εκάστη των μεθ' αυτών ταφών. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένας πιθαμοφόρος με διακόσμηση κισσού από την επίχωση, ταίριαζει πολύ με έναν από τον Ν: θα μπορούσαν να είναι έργα του ίδιου καλλιτέχνη.²⁰

Ο Ν περιείχε τις ταφές δύο πολεμιστών, από τους οποίους, ο πρώτος είχε σπρωχθεί στη δυτική πλευρά και καλυφθεί με μια πλινθοπήλινη κατασκευή που έγινε με την ευκαιρία της δεύτερης ταφής. Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι τα κτερίσματα της πρώτης ήταν πλουσιότερα από εκείνα της δεύτερης· εκτός από όπλα περιλάμβαναν ένα χρυσό κύπελλο, ασπινένιο αγγείο και χάλκινη πρόχους, χρυσά κοσμήματα, πλάκες από δόντια αγριόχοιρου και πολύ πιθανώς μια παλιά λίθινη πυξίδα, ενός τύπου που ανήκει στον ΠΚ Πολιτισμό Κέρος-Σύρος,²¹ που βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία. Η δεύτερη ταφή ήταν κτερισμένη με ένα ξίφος και μακρύ εγχειρίδιο, και ένα χάλκινο σκύφο που περιείχε μια τριχολαβίδα, και προφανώς φορούσε ένα ένδυμα που είχε μια χρυσή πλάκα ραμμένη στο λαϊμό. Αγγεία στην οροφή και περισσότερες πλάκες από δόντια αγριόχοιρου, που βρέθηκαν στην επίχωση, ίσως ανήκαν στην πρώτη ταφή, μια σειρά από πιθαμοφόρους τοποθετημένη στο νότιο τμήμα της πλινθοπήλινης κατασκευής μπορεί να ανήκει στη δεύτερη.

Ο Ο, αρκετά στα δυτικά, προφανώς περιείχε τρεις ταφές. Τα οστά ενός ενήλικου και θραύσματα οστών ενός μικρού παιδιού βρέθηκαν σφρασιασμένα στη δυτική πλευρά· μια σειρά αγγείων στην οροφή και ένα περιδέραιο από πήλινα και λίθινα σφονδύλια που βρέθηκαν ακριβώς αποκάτω είναι πιθανώς τα σωζόμενα κτερίσματα αυτών των ταφών. Ο σκελετός μιας γυναικεία εκτεινόταν στο κέντρο, πλούσια στολισμένη με ένα διάδημα, ένα σύνολο περονών στο δεξιό ώμο, περιδέραιο από ήλεκτρο και ημιπολύτιμες πέτρες στο στήθος, μεταξύ των οποίων και ένας «φυλακτικός» σφραγιδόλιθος πολύ όμοιος με εκείνον από τον Μ και άλλες χρυσές χάντρες και κοσμήματα πάνω ή πέρα από τον άνω μισό του σώματος. Άλλα κτερίσματα περιλάμβαναν μια σειρά αγγείων, την περιφρήμη κύμβα από ορεία κρύσταλλο με λαβή σε σχήμα κεφαλής πάτιας και αντικείμενα από ελεφαντόδοντο σε πολλά θραύσματα. Τα κοσμήματα έχουν πολλές ομοιότητες με αυτά από τον Τάφο ΙΙΙ, και η παρουσία ενός ΥΕ.Ι γεφυρώστρου αμφορέα δείχνει ότι οι τάφοι είναι περίπου σύγχρονοι, αφού

σχέσεων του Schliemann με τον Σταματάκη, δημιουργήθηκαν συγχύσεις ως προς την απόδοση ορισμένων αντικειμένων σε ορισμένους τάφους. Μερικές από αυτές έχουν εντοπισθεί από τον Wace και τον Κατο, αλλά μια μελέτη του Tagebuch και των επιστολών δείχνει ότι παραμένουν και άλλες². σε μια γενική αποτίμηση του Κύκλου Α αυτές είναι μικρής σημασίας. Τέλος, θα έπρεπε να σημειωθεί ότι καμιά πλήρης έκθεση του τάφου VI δεν δημοσιεύθηκε ποτέ, αλλά οι πλειότες από σημαντικές λεπτομέρειες μπορούν να συλλεγούν από διάφορες περιγραφές, ιδιαίτερα από εκείνη του Στάη³.

Ο Κύκλος Α είναι περίπου στο κέντρο της περιοχής του Προϊστορικού Νεκροταφείου, και η αρχική ανάβαση στην ακρόπολη προφανώς περνούσε ανατολικά του⁴. Αυτό μπορεί να ήταν ο αποφασιστικός παράγοντας για την εκλογή της θέσης, αφού η θέση του δεν είναι καθόλου ιδανική· η αρχική βραχόδης επιφάνεια κατηφόριζε απότομα στα δυτικά και πιο βαθμιαία στα νότια, και ο σκληρότερος βράχος στο ανατολικό μέρος του κύκλου καθιστούσε τη λήξυση των τάφων αδύνατη. Οι λίγοι ME τάφοι που βρέθηκαν μέσα στην περιοχή του κύκλου ήταν είτε άγνωστοι ή αγνοήθηκαν από τους κατασκευαστές του· αυτοί δεν είναι του κάθου Λακκοειδούς τύπου, και είναι τόσο πολύ μικροί και φτωχοί για να αντιπροσωπεύουν άμεσους προκατόχους των πλουσιών τάφων. Όπως προαναφέρθηκε, αυτοί σχηματίζουν μια ορισμένη ομάδα, με τα σώματα κανονικά προσανατολισμένα ανατολικά-δυτικά, και οι στήλες τους επίσης φαίνονται να βλέπουν δυτικά· τουλάχιστον, αυτή ήταν η θέση τους μετά την ΥΕ. ΙΙΒ ανοικοδόμηση, και είναι πιθανόν να είναι η αρχική, αφού δεν θα μπορούσε να υπάρξει λειτουργική αιτία γι' αυτό όταν η νέα εισόδος ήταν στο βορρά.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι ο κύκλος ανοικοδομήθηκε εντελώς στην ΥΕ. ΙΙΒ, και αυτό επέδρασε βαθιά στην εμφάνισή του⁵. Η αρχική του εμφάνιση χάρηκε για πάντα, αλλά ίσως από το απλό γεγονός ότι η ανοικοδόμηση έγινε, μπορεί να βγει το συμπέρασμα ότι η περιοχή είχε παραμείνει άθικτη από την εποχή των τελευταίων ταφών. Ως αποτέλεσμα των εργασιών, ο κύκλος εφοδιάσθηκε με έναν αναλημματικό τοίχο στα δυτικά και χτίστηκε νέος περιμετρικός τοίχος. Κατά τη διάρκεια αυτών των εργασιών, εισχώρησαν ΥΕ. ΙΙΙ κεραμική, ειδώλια και περιστασιακά άλλα αντικείμενα σε εντελώς βαθιά στρώματα του κύκλου, ακόμα και μέσα στους τάφους⁶, κάτω από τις στήλες, οι οποίες ξαναστήθηκαν σε πολλές θέσεις. Η διατάραξη φαίνεται ότι υπήρξε χείριστο στο βόρειο τμήμα του κύκλου· η «αμυγής φυσική επίχωση» του λάκκου Ι και το «φυσικό έδαφος» και η κεραμική «εκείνων των ειδών που βρέθηκαν ακόμη και στα ανώτερα προϊστορικά στρώματα», που ήταν ανάμικτα στην επίχωση του λάκκου V, έντονα συνιστά ότι αυτοί κενώθηκαν και ξαναγεμίστηκαν σ' αυτή την περίοδο⁷. Στα νότια, όμως, ένα προφανώς αμιγές και ευρέως αν μη τελείως ME στρώμα έφθανε περίπου 2μ. πάνω από το βράχο, ιδιαίτερα πάνω από τον IV, όπου το μαύρο χρώμα αντιπαραβάλλεται με εκείνο από άλλου⁸.

περιγραφή των χαντρών στο κείμενο δεν συμφωνεί με εκείνη του καταλόγου, καθιστώντας έτσι σαφές ότι η μια ομάδα βρέθηκε αρμαθιασμένη, ενώ άλλες ήταν λυτές²², και οι άλλοι σφραγισμένοι στους Κάθουσις Λακκοειδείς Τάφους, από τους τάφους M, O και ΙΙΙ, βρέθηκαν με ταφές γυναικών και παιδιών. Μπορεί, κατά μια άλλη εκδοχή, τα περισσότερα κτερίσματα της γυναίκας να απομακρύνθηκαν.

Η τέταρτη ταφή βρισκόταν εγκάρσια του νότιου τμήματος του τάφου. Ανήκε σ' έναν άνδρα περίπου 28 ετών, που είχε τραυματισθεί στο κεφάλι, και αργότερα ίσως σε μια προσπάθεια να τον θεραπεύσουν υπέστη τρυπανισμό. Τα μόνα του κτερίσματα ήταν λίγα αγγεία, μεταξύ των οποίων και μια ΥΕ.Ι σφαιρική πιεσμένη πρόχους· αυτό δύσκολα μπορεί να οφείλεται στη νεαρότητα του, αφού 28 ήταν μια ώριμη ηλικία σε μια εποχή που ο μέσος όρος ηλικίας θανάτου ήταν 36²³, και θα μπορούσε να υπογορευθεί από δεισιδαιμονικές αιτίες (το κεφαλικό τραύμα θα μπορούσε να προκαλέσει τρέλα) ή για λόγους οικονομίας. Τριάντα επτά αγγεία που βρέθηκαν στην επίχωση, πιθανώς ανήκαν σ' όλες τις τρεις προγενέστερες ταφές· περιλαμβάνουν δύο ΥΕ.Ι κύπελλα, μια σειρά «πτηνόσχημων πρόχων», με μια διακόσμηση χελιδονιών που πολύ μοιάζει με ένα αγγείο από τη Θήρα²⁴, και πολλά κύπελλα και άλλα αγγεία του Αμαυρόχρωμου ρυθμού της Υστερης Φάσης. Όλες αυτές οι ταφές πιθανώς ανήκουν στο έσχατο τέλος της ME και στην ΥΕ.Ι.

(3) ΤΑΦΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ Α

Η έκθεση της ανασκαφής των Τάφων Ι-V στο βιβλίο *Mycenae* του Schliemann είναι λεπτομερής και πληροφοριακή, αλλά το *Ημερολόγιο* του (*Tagebuch*), εκθέσεις στους *Times*, και οι επιστολές στο Max Müller δίνουν πολλές πληροφορίες, που λείπουν από την τελική έκθεση¹. Το *Ημερολόγιο* μοιάζει πολύ με ένα ημερολόγιο ανασκαφής, στην έκθεσή του της καθημερινής προόδου της ανασκαφής και στις αλλαγές των θεώριών του Schliemann, αλλά δεν δίνει συχνά τη λεπτομέρεια που θα ανέμενε κανείς τώρα· οι εκθέσεις και οι επιστολές, γραμμένες στη διάρκεια της ανασκαφής, συνοψίζουν την κατάσταση σε ορισμένα στάδια και συμπληρώνουν τις σκόρπες παρατηρήσεις στο *Ημερολόγιο* (*Tagebuch*). Η τελική έκθεση του Schliemann γράφτηκε με την πεποίθηση ότι είχε ανακαλύψει τις ταφές του Αγαμέμνονα και των ακολούθων του, και μερικές φορές παραβλέπει προγενέστερες παρατηρήσεις που θα συγκρούονταν με αυτήν· επιπλέον, η άποψη ότι οι ταφές ήταν σύγχρονες, κατέστησαν λιγότερο ενδιαφέρουσα την απόδοση ορισμένων κτερισμάτων σε οποιαδήποτε από αυτές και για λόγους συντομίας τέτοιες λεπτομέρειες συχνά παραλείφθηκαν. Πιθανώς ως αποτέλεσμα της σχετικής ταχύτητας της ανασκαφής, των υπερβολικών ποσοτήτων του υλικού, και ίσως επίσης των κακών

ent
213

Εδώ πρέπει να τονισθεί με έμφαση ότι οι στήλες πάνω στους Ι και V στέκονται ακριβώς στην κορυφή των στομιών των λαξευμένων στο βράχο κάθετων λάκκων, έτσι ώστε με την απομάκρυνσή τους αυτοί ανακαλύφθηκαν αμέσως. Το επίπεδο του εδάφους δεν μπορεί επομένως να είχε ανυψωθεί σ' αυτό το μέρος. Οι τάφοι κάτω από τις στήλες που ήταν πάνω από τους Ι και ΙΙΙ δεν ανακαλύφθηκαν με αυτό τον τρόπο, ούτε ο ΙV· το χώμα πάνω απ' αυτούς πετάχτηκε με σκάψιμο έξω όλο μαζί, πρόσθετες πλάκες βρέθηκαν κάτω από τις στήλες και πάνω από τον ΙV εμφανίστηκε ο «κυκλώπειος βωμός». Αυτό θα μπορούσε να συνιστά ότι οι κάθεται λάκκοι αυτών των τάφων ήταν λαξευμένοι στο χώμα, όπως εκείνοι των τάφων της Λέρνας, μέσα από μια ήδη υπάρχουσα ή προμελετημένα στρωμένη επίχωση⁹, αλλά ο Schliemann αναφέρει την ανεύρεση τεράστιων μαζών βράχου σ' αυτή την περιοχή, και η έκθεσή του της πτώσης του βράχου που επικρατούνταν τον ΙΙΙ και ΙV συνιστά ότι το ανώτερο τμήμα των λάκκων αυτών των τάφων θα μπορούσε να είχε καταπέσει. Στο *Tagebuch*, με ένδειξη 18η Νοεμβρίου, προφανώς έφθασε στο συμπέρασμα: «Τα τωρινά εξάρθραματά και επικείμενα μεγάλα κομμάτια βράχου ήταν προφανώς κάποτε ίσα, και ο βράχος είχε κοπεί προς τα μέσα από πάνω». Το προφανώς καθαρό ΜΕ στρώμα μπορεί, όμως, να αντιπροσωπεύει υλικό επίχωσης που στρώθηκε σ' αυτή την περιοχή για να χρησιμοποιήσει ως επίπεδη επιφάνεια του κύκλου.

Επομένως, μπορεί να έγινε περισσότερο διατάραξη σ' αυτή την περιοχή από ό,τι ήταν φανερή· θα μπορούσε να προκληθεί από την κατάρρευση των οροφών των τάφων, αναπόφευκτη τελικά, και ίσως υπεύθυνη για το στάσιμο μερικών στηλών. Ασφαλώς η παρουσία ΥΕ.ΙΙΙ ειδωλίων κάτω από το επίπεδο της στήλης του ΙΙΙ δείχνει ότι μεταγενέστερο υλικό εισχώρησε ίσως σαν αποτέλεσμα των εργασιών ισοπέδωσης, και αρκετό ΥΕ.ΙΙΙ υλικό διαφορετικών ειδών βρέθηκε κάτω από τον επικρεμαμένο βράχο στα βόρεια¹⁰. Μέρος απ' αυτό θα εισχώρησε από τα ανώτερα στρώματα, που περιείχαν πολλά ειδώλια. Η έκθεση του Schliemann για σαφή κομμάτια τοιχογραφιών από αυτά τα στρώματα καθιστά περισσότερο πιθανό ότι αυτά αντιπροσωπεύουν προϊόντα καθαρισμού από ανώτερα μέρη της ακρόπολης παρά μια Μυκηναϊκή «λατρεία ήρωα», όπως έχει προταθεί¹¹.

Το γεγονός ότι ο Κύκλος Β περιβαλλόταν από έναν κυκλικό τοίχο θα ήταν αρκετό για να προταθεί ότι και ο Κύκλος Α είχε έναν όμοιο, ακόμα και αν μερικά πιθανά τμήνη δεν έχουν βρεθεί¹² και ένας τέτοιος δεν είχε κτισθεί στην ΥΕ.ΙΙΙΒ. Στα βορειοδυτικά η γραμμή του προεξέχει από τον μεταγενέστερο, που άγγιζε τη γωνία του V και περνούσε πάνω από τον VΙ¹³, αλλά αλλιώς τίποτε δεν μπορεί να λεχθεί γι' αυτόν, εκτός από το ότι σ' αυτή την περιοχή φαίνεται να είχε μια θεμελίωση στηριγμένη στο βράχο. Η εισόδός του, κρινοντας από τον προσανατολισμό των στηλών, πρέπει να ήταν στα δυτικά, αν και θα έπρεπε τότε να βλέπει μακριά από το δρόμο που οδηγούσε πάνω στην ακρόπολη.

Η αναστήλωση των στηλών είναι μια κάπως ενδιαφέρουσα υπόθεση. Ο Schliemann βρήκε στη θέση τους τρεις διακοσμημένες στήλες πάνω από τον V, μια διακοσμημένη και μια αδιακοσμητή πάνω από τον ΙΙ και δύο αδιακοσμητές πάνω από αμφότερους τους ΙΙΙ και Ι· μόνο εκείνες πάνω από τον ΙΙΙ φαίνονται ότι είχαν στερεωθεί σε μια βάση, όπως οι στήλες του Κύκλου Β. Σε κάθε περίπτωση άλλες πλάκες και στήλες βρέθηκαν κάτω από τις στήλες, συνήθως σε ομάδες και περιλαμβανούσες διάφορες παράξενες¹⁴, πάνω από τον V, σύμφωνα με την καταχώριση του *Tagebuch* της 30ής Οκτ., ο Schliemann βρήκε μερικά οστά, τα οποία ταύτισε ως ανθρώπινα, πάνω σε ένα ζευγάρι πλάκες. Ο «Κυκλώπειος βωμός» βρέθηκε σ' ένα χαμηλό επίπεδο πάνω από τον ΙV, το οποίο θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει το βάθος στο οποίο έφθασε όταν η οροφή κατέρρευσε, και με αυτόν ήταν δύο πλάκες και μια μικρή λίθνη κολόνα¹⁵. Μια ξεχωριστή αδιακοσμητή στήλη βρέθηκε σ' ένα άγνωστο επίπεδο πάνω από τον VΙ¹⁶. Άλλα κομμάτια διακοσμημένων στηλών βρέθηκαν στα ανώτερα στρώματα και δύο βρέθηκαν ακόμη και στην Οικία του Κρατήρα των Πολυμιστών στα νότια¹⁷. Με δεδομένο ως ήδη παραδεκτό τον σημαντικό βαθμό διατάραξης, μπορεί να θεωρηθεί αμφίβολο αν κάποια από τις στήλες στεκόταν αρχικά εκεί όπου ξαναστήθηκαν· οι αναστηλωτές φαίνεται ότι τις έστησαν σε δύο σειρές από βορρά-νότο χωρίς καμιά λεπτομερή γνώση των τάφων κάτω απ' αυτές, αφού μόνο στην περίπτωση του V ο αριθμός των στηλών αντιστοιχεί στις ταφές και καμιά τελείως δεν στήθηκε πάνω από τον ΙV. Μερικά μπορεί να έσπασαν χωρίς και να αντικαταστήθηκαν· μερικές από τις αδιακοσμητές πλάκες, τα οστά πάνω από τον V και ακόμη ίσως και ο «Κυκλώπειος βωμός» μπορεί να σχετιζόνταν με νεκρόδειπνα, τα οποία συνιστώνται από τη μαρτυρία του Κύκλου Β· στην περίπτωση των πιο σημαντικών ίσως είχαν ανεγερθεί σύνθετα μνημεία, που κατέρρευσαν κατά τη διάρκεια των πολλών χρόνων που ο κύκλος είχε προφανώς παραμεληθεί. Εδώ πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι τα αναφερόμενα στοιχεία από τον Schliemann είναι ανεπαρκή και ότι δεν θα γνωρίσουμε ποτέ την αλήθεια· οι αποδόσεις των στηλών από τον Heurthey σε διάφορους τάφους πρέπει να εκληφθούν μόνο ως υποθέσεις, βασιμιζόμενες στη θέση τους μετά την αναστήλωση και σε μια υποθετική διαδοχή των τάφων¹⁸.

Διάφορες φάσεις κατασκευής έχουν προταθεί στο παρελθόν, αλλά αυτές σπάνια έχουν υπολογιστεί το γεγονός ότι οι πλείστοι των τάφων χρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές και σίγουρα επικαλύπτονται. Δυστυχώς οι πιο σημαντικοί τάφοι περιείχαν τα ελάχιστα ολόκληρα αγγεία· κρινοντας από τη μαρτυρία του Κύκλου Β, αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στη μετακίνηση των αγγείων των πρώιμότερων ταφών στην οροφή ή στην επίχωση, αλλά θα ήταν ήδη σαφές ότι οι λάκκοι διαταράχθηκαν πολύ. Όστρακα τελικά αποτιδόμενα στους ΙΙ, ΙΙΙ και ΙV μπορεί να υποτεθεί ότι προήλθαν από τα χαμηλότερα μέρη, πιθανώς κάτω από τα αρχικά επίπεδα οροφής, αφού δεν αναγνωρίστηκαν μέχρι τότε· έφθασαν στο βράχο. Επειδή ΜΕ υλικό βρέθηκε πάνω και γύρω από τους

τάφους, προφανώς οικιακά απορρίμματα, που θα είχαν ίσως φυσικά συσσωρευθεί ή είχαν μεταφερθεί από αλλού για να ισοπεδώσουν την επιφάνεια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κάθε ΜΕ κεραμική θα προερχόταν από αυτό· αλλά οι περιγραφές του Schliemann υποδηλώνουν ότι η πλειοψηφία από αυτή ήταν Μινυακή, κανονικά Γκρίζα, και απλή Αμυρώδραμη, αν και αναφέρει επίσης κομμάτια που προφανώς ανήκουν σε «πτηνόσχημες πρόχους» και άλλα «ανοικτού ερυθμού θαμπού χρώματος με σκούρα ερυθρά στολιδία κύκλων ή σπειροειδών γραμμών» (*Tagebuch*, 18η Νοε.), που θα μπορούσαν να είναι εξαιρετα δείγματα της Υστερης Φάσης ή ακόμα και Μυκηναϊκά. Παραμένει πιθανό ότι τα εξωτερικά ανοιχτά-επί-σκοτεινού και πολύχρωμα κομμάτια που αποδίδονται στους τάφους θα μπορούσαν να είναι θραύσματα των αρχικών τάφικών κτερισμάτων.

Μια επισκόπηση των ολόκληρων αγγείων και του υλικού οστράκων δείχνει ότι όλοι οι τάφοι εκτός από τον III περιείχαν υλικό του ύστερου ΜΕ τύπου¹⁹. Ιδιαίτερα συχνές είναι οι «πτηνόσχημες πρόχους», που βρέθηκαν στους I, II, V και VI²⁰. Η εξαιρετική σπανιότητα των κναθοσχημων κυλίκων με στέλεχος (μόνο στον VI) είναι ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό. Αγγεία και όστρακα που είναι είτε MM.IIIB και YM.IA, ή πολύ καλές απομμήσεις, βρέθηκαν στους II, IV, VI και ίσως στον V²¹. ΥΕ.Ι αγγεία βρέθηκαν στους I, III, V και πιθανώς στον IV²², και δύο αγγεία από τον I πρέπει να ταξινομηθούν στην ΥΕ.ΙΙΑ²³. Τα τελευταία πιθανώς ανήκουν στην τελική ταφή αυτού του τάφου και ολόκληρου του κύκλου, του οποίου η λειτουργική περίοδος χρήσης εκτείνεται από την ύστερη ΜΕ ως το τέλος της ΥΕ.Ι, μετά από την οποία υποθετήθηκε ο θολωτός τάφος για πριγκιπικές ταφές.

Η κεραμική συνιστά ότι οι τάφοι του Κύκλου Α κατασκευάστηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα και χρησιμοποιήθηκαν συγχρόνως, και μόνο οι III και I ίσως είναι λίγο μεταγενέστεροι από τους υπόλοιπους. Μερικά από τα κτερίσματα προσφέρουν επιβεβαιωτική μαρτυρία: τρία χρυσά κύπελλα από ένα πιο εξελιγμένο παράδειγμα του ίδιου τύπου²⁴, διάφορες χρυσές «πεινοντιδες» από τον V βρίσκουν παράλληλα αντίστοιχα στους IV και VI²⁵, και χρυσοποικιλτές λαβές στους IV και V είναι ταυτόσημες²⁶. Επιπλέον, οι σειρές των κοσμημάτων, όπλων και μεταλλικών αγγείων από τους τάφους δείχνουν πολλές γενικές ομοιότητες. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν είναι πιθανώς πολύ σημαντικό να καθορίσουμε μια ακριβή τάξη κατασκευής.

Είναι σύνθηες να δηλώνεται ότι οι ταφές στους II, V και VI ήταν ανδρικές, εκείνες στους I και III γυναικείες και εκείνες στον IV τρεις ανδρικές και δύο γυναικείες, και επίσης ότι δύο παιδιά θάφθηκαν στον III. Αυτό φαίνεται να είναι πιθανώς σχεδόν σωστό, αλλά πρέπει να τονισθεί ότι δεν στηρίζεται στα λείψανα των σωματών στην πρώτη περίπτωση, αλλά στα κτερίσματα. Ο ίδιος ο Schliemann τελικά εξέφρασε την πίστη του ότι οι τάφοι I-V περιείχαν «δώδεκα

άνδρες, τρεις γυναικείες και ίσως δύο ή τρία παιδιά» συμπεραίνοντας την παρουσία των παιδιών μόνο από τα κτερίσματα²⁷. Στην αρχή νόμισε, με βάση τα μικρά τους δόντια και τα γυναικεία κοσμήματα, ότι ήταν γυναικείες και στους III και IV, και σημείωσε το μεγάλο μέγεθος των οστών και δοντιών των ταφών στους IV και V· η πρώτη του εντύπωση ήταν ότι στον III βρήκε έναν άνδρα και μια γυναίκα, αλλά διόρθωσε αυτό ακόμα και στο *Tagebuch*²⁸. Μία άλλη πρώτη εντύπωση ήταν ότι ήταν έξι σώματα στο IV, αλλά αυτό ίσως να οφειλόταν στην τμηματική ανασκαφή του τάφου, και όλες οι δημοσιευμένες εκθέσεις αναφέρουν μόνο πέντε²⁹.

Η μελέτη από τον Angel ξέκρινε και μερικών άλλων οστών από τον Κύκλο Α δείχνει ότι αμφότερες οι ταφές του VI, και από δύο σε καθένα από τους IV και V, ήταν ασφαλώς άνδρες, από τους οποίους ο ένας στον δεύτερο ήταν ο μέγιστος που αναφέρεται, 1,825 μ. ψηλός (πολύ κοντά στα 6 πόδια)³⁰. Η μαρτυρία του Κύκλου Β έντονα συνιστά ότι οι ανδρικές ταφές θα εφοδιζόνταν με όπλα, οι σημαντικές γυναικείες με πολλά κοσμήματα και στολιδία από φύλλα χρυσού και αυτή θα ενισχύσει την παραδοσιακή κατανομή. Αφού όλοι οι τάφοι που περιείχαν περισσότερες από μια ταφές, εκτός από τον VI, είναι αρκετά μεγάλοι ώστε να επιτρέπουν την εναπόθεση μεταγενέστερων ταφών με ελάχιστο βαθμό διατάραξης, φαίνεται απίθανο ότι υπήρχαν αρχικά περισσότερες ταφές που είχαν παραμεριστεί και φθαρεί τόσο πολύ, ώστε να μην αναγνωρίζονται· επιπλέον, μεγάλα ορειχάλκινα αγγεία ή σφωρί άλλων κτερισμάτων κάλυπταν εσωτερικά τις πλευρές των τάφων. Είναι, επομένως, πιθανό να υποθέσουμε ότι έχουμε όλες τις αρχικές ταφές ενθλιμμένες ο Schliemann δεν βρήκε παιδιά οστά, αλλά μπορεί να θεωρηθεί σίγουρο ότι υπήρχε ένα παιδί, πλήρως τυλιγμένο σε χρυσό, στον III³¹. Πρόσφατα ο Μυλωνάς έχει υποστηρίξει ότι η βόρεια ταφή στον V ανήκε σε μια γυναίκα³², πιο συγκεκριμένα σε μια ταριχευμένη Αιγύπτια πριγκίπισσα, αλλά δεν βρίσκω τα επιχειρήματά του πειστικά και εκθέτω τις αντιρρήσεις μου πλήρως στο Επίμμετρο.

Τα ευρήματα των τάφων είναι πλήρως δημοσιευμένα και συζητημένα από τον Kago, ώστε μόνο μια μικρή περιγραφή είναι αναγκαία. Οι τάφοι VI και II, τοποθετημένοι στις άκρες της ομάδας των τάφων, περιείχαν συνολικά τρεις άνδρες και μοιάζουν πολύ με τις πλουσιότερες ανδρικές ταφές του Κύκλου Β· συνοδεύονται με όπλα, μια αρκούντως μεγάλη ποσότητα κεραμικής, αργεία από πολύτιμα υλικά, μεταξύ των οποίων δύο χρυσά κύπελλα, αλλά πολλά λίγα προσωπικά κοσμήματα. Τα όπλα είναι σημαντικώς αδιακόσμητα, λιγότερο εντυπωσιακά από πολλά του Κύκλου Β, αν και εκείνα του VI περιλαμβάνουν διάφορους ενδιαφέροντες τύπους. Η μόνη ταφή στον II είχε ένα στενό χρυσό διάδημα στο κεφάλι της, η μόνη σίγουρη περίπτωση στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους ενός άνδρα που φορούσε τέτοιο κόσμημα· μπορεί να φοριόταν στη ζωή του ως σύμβολο υψηλού αξιώματος. Από την κεραμική σ' αυτούς και τις συγκρίσεις με τον Κύκλο Β, αμφότεροι αυτοί οι τάφοι μπορεί να θεωρηθούν

ότι η συγγή ξαναχρησιμοποίηση του τάφου διατάραξε κάπως τα κτερίσματα, και μερικά ίσως δεν είναι στις αρχικές τους θέσεις.

Η έκθεση που έχουμε για τον τάφο V είναι η πληρέστερη απ' αυτές που έγραψε ο Schliemann, μολοντι φαίνεται ότι πιεζόταν πολύ να γράψει καταχωρίσεις στο *Tagebuch*. Είναι σαφές ότι η κεντρική ταφή είχε διαταραχθεί, πολύ πιθανώς όταν ο τάφος άδαισε και ξαναγέμιζε στην YE.III.B· το στρώμα πηλού, που αντιπροσωπεύει τη γραμμή της πεσμένης οροφής, δεν υπήρχε πάνω από αυτήν, ένα στοιχείο που δεν βρέθηκε σε κανένα άλλον τάφο, και ένα μικρό σκόρπισμα κτερισμάτων βρέθηκε στον ταφικό λάκκο μέχρι επάνω στη βάση της ξαναστημένης στήλης. Αυτά τα κτερίσματα περιλάμβαναν επύχρουσα κουμπιά, χρυσούς δίσκους και κοσμήματα από δόντια αγριώχρουν, που υποδηλώνουν ότι η κεντρική ταφή ήταν πλούσια κτερισμένη· δεν θα έπρεπε, όμως, να υποσχεθεί ότι θα είχε εφοδιασθεί με μια προσωπίδα και «επιστήθιο» όπως οι άλλες. Μερικά κτερίσματα πολύ πρώιμης εμφάνισης, το χρυσό κύπελλο και οι «επιγονατίδες» που παραλληλίζονται με όμοια από τους VI και II, θα μπορούσαν να ανήκουν σ' αυτή την ταφή, αφού δεν αποδίδονται σε καμιά άλλη, και τουλάχιστο μερικά από τον μεγάλο σωρό όπλων μεταξύ των ποδιών της κεντρικής και νότιας ταφής είναι πιθανόν να ανήκαν σ' αυτήν.

Η βόρεια ταφή στον V, η καλούμενη «μούμια», είχε μια αξιόλογη σειρά κτερισμάτων· περιλάμβανε τρία χρυσά κύπελλα ποικίλου τύπου, διάφορα ασημένα αγγεία μεταξύ των οποίων και μια μεγάλη πρόχου, ένα ασβεστολιθικό κάλυμα, χρυσές πλάκες που πιθανώς στόλιζαν ένα εξαγωγικό ξύλινο κβώπο, δεκατρία ξίφη (μερικά μπορεί πράγματι να ήταν εργαίδια, διάκριση που δεν φαίνεται να έκανε ο Schliemann) και πολλά μικρότερα κοσμήματα, καθώς επίσης την προσωπίδα, το αδιακόσμητο «επιστήθιο» και τη ζώνη-ξίφους από χρυσό που βρέθηκε πάνω του. Μεγάλος αριθμός όπλων βρέθηκε στη νότια ταφή, που είχε την ωραιότερη προσωπίδα, και ένα διακοσμημένο «επιστήθιο», αλλά τα υπόλοιπα κτερίσματά της ήταν λιγότερο πλούσια· στα αγγεία σίγουρα περιλαμβάνονταν μόνο δύο ασημένα και μια αλαβάστρινη πρόχου. Εν τούτοις, αυτή η ταφή φερούσε επίσης ένα χρυσό βραχιόλι και ένα βραχύ περιδέραιο με χρυσές αετώσχημες χάντρες, και μεταξύ των κτερισμάτων της αριθμήθηκε μια λόγχη, μια μεγάλη σμίλη και μια ασημένα τριχοβλίδα. Ένα ασημένο κύπελλο με επύχρουσο χείλος, του τύπου που βρέθηκε σε μεταγενέστερους θολωτούς τάφους και επίσης στον τάφο I, μπορεί κάλλιστα να ανήκε σ' αυτή την ταφή, η οποία είναι σαφώς η τελευταία του τάφου. Γενικά, αυτός ο τάφος δεν ήταν τόσο πλούσιος όσο ο IV, τον οποίο πιθανώς ξεπέρασε σε διάκριση, αν και περιείχε μερικούς σημαντικούς θησαυρούς, ιδιαίτερα διακοσμημένα όπλα: μόνο επτά μεγάλα ορειχάλκινα αγγεία βρέθηκαν σ' αυτόν, σε αντίθεση με τα περισσότερα από τριάντα στον IV.

Οι ταφές στον III ήταν κυριολεκτικά σκεπασμένες με χρυσά κοσμήματα, και ένα στέμμα και ένα τεράστιο διάδημα βρέθηκαν στα κεφάλια των δύο. Η

πρώμοι, αν και οι πρωιότερες ταφές στους IV και V είναι απίθανο να ήταν πολύ μεταγενέστερες, ακόμα κι αν ήταν πράγματι υστερότερες.

Ο IV ήταν ο μέγιστος και πλούσιότετος από όλους τους τάφους. Δεν υπάρχει καμιά προφανής αιτία για την οποία οι ταφές στο νότιο τμήμα του θα έπρεπε να προσανατολισθούν βόρεια-νότια, εκτός κι αν είχαν μετακινηθεί από άλλου ή προηγήθηκαν της υιοθέτησης ενός γενικού προσανατολισμού. Είναι σαφές από τις εκθέσεις του Schliemann, ιδιαίτερα εκείνη στο *Tagebuch*, ότι μεγάλες ποσότητες κτερισμάτων είχαν σωρευθεί γύρω τους. Καθένας φερούσε μια προσωπίδα και είχε σωρούς όπλων στο πλάι του· πολλά μεγάλα ορειχάλκινα αγγεία στέκονταν στα πόδια τους, μερικά από τα οποία περιείχαν χρυσά και ασημένα αγγεία και άλλα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και επύχρουσα κουμπιά. Βρέθηκαν πολλά μικρά και λίγα μεγάλα κομμάτια φύλλων χρυσού, και επίσης ένας μεγάλος χρυσός «τελαμώνας», ή ζώνη. Μεταξύ των κτερισμάτων αυτών των ταφών ήταν το Ρυτό Ταυροκεφαλής, το Κύπελλο του Νέστορα και, σύμφωνα με τον Τσουντα, το Εργχειρίδιο με το Κυνήγι των Λιονταριών³³. Οι προσωπίδες αυτών των ταφών ήταν σχεδόν ταυτόσημες η μια με την άλλη και με την προσωπίδα από ήλεκτρο στον Γ· δεν είναι σαφές εάν αυτό αντιπροσωπεύει σχέση, εγγύτητα στη χρονολόγηση, ή απλώς τη συνεχίζόμενη χρήση ενός σταθερού τύπου. Φαίνεται, όμως, λογικό, με βάση το στυλ, να υποστηρίξει κανείς ότι αυτές οι ταφές είναι πρωιμότερες από εκείνη με μια προσωπίδα προσανατολισμένη ανατολικά-δυτικά.

Η τελευταία φερούσε επίσης ένα αδιακόσμητο χρυσό «επιστήθιο» πάνω ή με αυτόν βρέθηκαν ένας χρυσός «τελαμών» ή ζώνη, τουλάχιστο μία χρυσή «επιγονατίδα» και μια εξαιρετική σειρά όπλων, ανάμεσα στα οποία ξίφη με επύχρουσε λαβές, και κοντά στο κεφάλι του, σύμφωνα με την έκθεση των *Times*, ήταν το Ρυτό Λεοντοκεφαλής. Η διατύπωση του Schliemann στο *Tagebuch* θα μπορούσε να συνιστά ότι η επύχρουση χτένα ανήκε επίσης σ' αυτόν. Οι άλλες δύο ταφές προσανατολισμένες ανατολικά-δυτικά εκλαμβάνονται ως γυναικείες· ένα χρυσό στέμμα βρέθηκε κοντά στο κεφάλι της μιας και ένα μεγάλο χρυσό κόσμημα στο στήθος της δεύτερης. Διάφορα χρυσά και ασημένα αγγεία βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του τάφου, επίσης δύο χρυσά δαχτυλίδια, ένα βραχύ χρυσό βραχιόλι και τρεις χρυσές περόνες, δύο σε σχήμα ελαφοκέρατου και μια επιστεφόμενη από ένα αγρίμι, που ίσως χρησιμοποιήθηκαν για το στερώμα σάβανων ή χιτώνων. Αυτά τα τρία σώματα ήταν επίσης καλυμμένα με χρυσά κοσμήματα, τα οποία θα είχαν σκορπισθεί πάνω σ' αυτά ή επιρραφεί στα φορέματά τους ή στους χιτώνες. Πολύ μεγάλες ποσότητες άλλων αντικειμένων βρέθηκαν στον τάφο, ανάμεσα στα οποία πολλά μεγάλα ορειχάλκινα αγγεία τοποθετημένα στη σειρά κατά μήκος κάθε πλευράς και δύο περιδέραια από ήλεκτρο με πάνω από 400 χάντρες το καθένα· το ένα βρέθηκε δίπλα στο κεφάλι μιας ταφής προσανατολισμένης βόρεια-νότια, το άλλο πίσω από το κεφάλι της κεντρικής (ταφής) προσανατολισμένης ανατολικά-δυτικά. Μπορεί να υποσχεθεί

περιγραφή αυτού του τάφου στην καταχώριση του *Tagebuch* της 23ης Νοεμβρίου καθιστά σαφές ότι το σύνολο των χρυσών αγγείων καλλωπιστηρίου και το ζεύγος των περονών με τις κεφαλές από ορεία κρυστάλλο βρέθηκαν σε μια ξεχωριστή ταφή, την κεντρική ή τη νότια, ενώ το εξάιρετο χρυσό κόσμημα που δείχνει έναν άνδρα να μάχεται ένα λιοντάρι βρέθηκε στη βόρεια, σ' ένα περιδέραιο από κρυσταλλίνα εγκάρακτα κομμάτια χρυσού». Η βόρεια ταφή είχε επίσης ένα περιδέραιο από «καφέ αχάτες», ίσως αυτούς που περιγράφονται στον κατάλογο του Karo, ως από κορναλίνη με τους αριθμούς SG 111, 114, 115, και μια ελαφρότερη σειρά από χρυσά κοσμήματα. Κάθε ταφή φαίνεται να φορούσε ένα ξυγάρι χρυσά σκουλαρίκια, τα οποία αποτελούν μια σειρά τελειοποιημένης επεξεργασίας³⁴, και υπάρχουν σύνολα χρυσοπένδυντων κοσμημάτων³⁵, που μπορούν να συσχετισθούν σε ρυθμό με το στέμμα και το διάδημα³⁵, υπάρχουν επίσης τρία σύνολα χρυσών ζυγών, πιθανώς ένα για κάθε ταφή. Η βόρεια ταφή φαίνεται να είναι η ελάχιστη πλούσια σε κτερίσματα, και ίσως είναι η πιο πρώιμη, αλλά όλες θάφθηκαν με περισσότερα κομμήματα από εκείνα που θα φορούσαν πιθανώς κάποτε, όπως οι κεντρικές ταφές στον E και O, των οποίων τα κτερίσματα βρίσκουν πολλά παράλληλα στον III.

Ο τάφος I ήταν πρώτος που ανασκάφηκε πλήρως, και για τον οποίο ο Schliemann καταχώρισε περισσότερες λεπτομέρειες στο *Tagebuch* από όσες για τους μετέπειτα τάφους. Πρώτα αποκάλυψε το σώμα στο νότιο άκρο και το βρήκε «περιτυλιγμένο (*sic*) σε μάρβες στάχτες» με μια μάζα χρυσών κοσμημάτων. Κρίνοντας από μια επιστολή στον Müller³⁶, αυτά είχαν τοποθετηθεί πάνω στο σώμα, πρώτα πέντε «πελώρια χρυσά φύλλα», προφανώς μία πλήρης ωοειδής ταινία και τέσσερα σύνολα ημιταινιών, έπειτα πάνω σ' αυτούς τους πέντε «σταυρούς», τα αστροειδή κοσμήματα βρέθηκαν επίσης τέσσερις δίσκοι ποικίλου μεγέθους, που δεν υπάρχουν στον κατάλογο του Karo και πρέπει να έχουν αναμχθεί με εκείνους των III ή IV. Τα άλλα δύο σώματα είχαν ακριβώς τον ίδιο αριθμό κοσμημάτων, εκτός από το ότι ένα είχε μόνο τέσσερις «σταυρούς» και τα κοσμήματα, εκτός από μια ημιταινία, είχαν ταυτόσημη διακόσμηση από ανάγλυφους (έκτυπους) κύκλους. Στο *Tagebuch*, ο Schliemann αναφέρει επίσης την ανεύρεση, με το πρώτο σώμα που αποκαλύφθηκε, «πολλών θραυσμάτων φύλλων και οκτώ φύλλων (*sic*), που αντιπροσωπεύονται μόνο από ένα ή δύο θραύσματα στον κατάλογο του Karo, καθώς και αντικείμενα τα οποία προφανώς είναι οι ρυάλινες «Nuzi-beads» (SG 209) αφού αυτές εμφανίζονται σ' ένα YE.IIA σύνολο στον T. 515³⁷, αυτή είναι μια ισχυρή ένδειξη ότι, όπως στον V, η νότια ταφή ήταν η τελευταία. Τα κομμήματα αναφέρθηκε ότι δείχνουν ίχνη «φοτιάς» και τα σώματα ότι ήταν τυλιγμένα σε μάρβες «στάχτες». Είναι δελεαστικό να πιστεύουμε ότι αυτά είναι τα λείψανα σάβανων, στα οποία τα κοσμήματα ήταν προσηλωμένα, αλλά μερικά θα μπορούσαν να είναι λείψανα των περμένων δοκών της οροφής, επειδή αναφέρθηκαν μεγάλοι λίθοι από την κορυφή των «σταχτών». Στοιλισμένα σάβανα είναι μια

πιθανότητα επίσης και για άλλους τάφους, αλλά πρέπει να παραδεχθούμε ότι δεν βρέθηκε καμιά σαφής μαρτυρία στην καλοδιατηρημένη «μούμια» του V.

Η ταυτόσημη διακόσμηση των κοσμημάτων στον I είναι μάλλον ανιγματική, αφού η κεραμική που αποδίδεται στον τάφο κυμαίνεται από την ύστερη ME ως την YE.IIA. Υπάρχουν μόνο δύο ολόκληρα αγγεία της ύστερης ME, το 198, ένας κώναρος, και το 200, μια «πτηνόσχημη πρόγους», και η τελευταία είναι πολύ πιθανώς το αγγείο που αναφέρεται σ' όλες τις περιγραφές του II από τον Schliemann³⁸. Η εκτόπισή του μπορεί να συγκριθεί με εκείνη της Αμαυρόχρωμης πρόγους από τον II, η οποία, όπως σημείωσε ο Wace, ήταν αρχικά τοποθετημένη μαζί με τα αγγεία του I³⁹. Το 198 θα μπορούσε ομοίως να είχε λανθασμένα τοποθετηθεί και θα μπορούσε να είναι το χαμένο πέμπτο αγγείο από εκείνα που βρέθηκαν με τις ταφές κοντά στο στόμιο του τάφου III, αν και πολύ καλύτερης ποιότητας. Από την άλλη μεριά, θα μπορούσε να είναι μια επιβίωση, που συνόδευε μια από τις ταφές και ίσως υπάρχουν και άλλες: αναφέρονται όστρακα «πτηνόσχημων πρόγους» και ενός τιθαμφορέα διακοσμημένου με ένα παράξενο ζώο (πρβ. το 948 από τον VI), επίσης κομμάτια πλήλων τριπόδων και άλλων οικιακών αγγείων, και λεπίδες οψιανού, που θα μπορούσαν να προέρχονται από την επίγωση του λάκκου⁴⁰.

Οι ταφές του I θα μπορούσαν επομένως να χρονολογηθούν καλύτερα, με βάση τη μαρτυρία των Μυκηναϊκών αγγείων, σε μια σχετικώς σύντομη περίοδο μεταξύ της ώριμης YE.I και της πρώιμης YE.IIA. Τα κτερίσματά τους, μεταξύ των οποίων θραύσματα φαγεντιανών αγγείων, μια ελεφάντινη πιξίδα, ένα κύπελλο με χρυσό χείλος και ένα ασημένιο αδιακόσμητο, και μόνο ένα ή δύο μεγάλα ορειγάλκινα αγγεία, σχετίζονται με εκείνα που βρέθηκαν σε YE.IIA θολωτούς τάφους. Αυτές οι ταφές είναι ακόμα πλούσιες συγκρινόμενες με τις γυναικείες ταφές του Κύκλου B, αλλά είναι δυνατά να ανακαλύψουμε λιγότερο σπάρταλη χρήση του μετάλλου (τα χρυσά κοσμήματα είναι ελαφρότερα) και μια μείωση της ποικιλίας, που πάλι προμηγνύει τις ομάδες των θολωτών τάφων.

(4) Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΚΥΚΛΩΝ

Κάτι έχει ήδη λεχθεί για την εσωτερική χρονολόγηση των δύο κύκλων· εδώ θα μελετηθεί σύντομα η σχέση του ενός με τον άλλο και η απόλυτη χρονολόγησή τους. Η μεγάλη ποικιλία κεραμικής και κτερισμάτων που τοποθετήθηκαν στους τάφους και η συχνή ξαναχρησιμοποίηση τους καθιστούν τον καθορισμό των σχετικών χρονολογών δύσκολο, αλλά οι στενότερες σχέσεις του Κύκλου A είναι αναμφίβολα με τους τελευταίους τάφους του Κύκλου B, με παράλληλα στα όπλα, κοσμηματικά, μεταλλικά αγγεία, κεραμική, και την εμφανιστή σπανιοτήτων, όπως οι προσωπίδες και οι σφραγιδόλιθοι. Εξαιρετικά

όπλα, διακοσμημένα χρυσά κοσμήματα και μεταλλικά αγγεία πράγματι εμφανίζονται ένα στάδιο νορίτερα, με τις πλούσιες ταφές στους I, Λ, Ξ και Υ, αλλά η κεραμική αυτών των τάφων φαίνεται σημαντικά πρωιμότερη από εκείνη του Κύκλου Α. Φαίνεται επομένως λογικό να θέσουμε τη θεμελίωση του Κύκλου Α στην ύστερη φάση του Κύκλου Β ή κοντά στην αρχή της, αλλά οι πλούσιες ταφές της μέσης φάσης δεν πρέπει απαραίτητα να είναι πολλά χρόνια πρωιμότερες. Οι περισσότεροι ΜΕ κβωπιόσχημοι που βρέθηκαν στον Κύκλο Α πρέπει να θεωρηθούν ότι ανήκουν στο Προϊστορικό Νεκροταφείο: είναι μικροί και πολύ φτωχοί, και δεν συνδέονται με μια διαδοχή τάφων βαθμιαίως αυξανόμενου πλούτου με τους μεγάλους τάφους, όπως οι παράλληλοι τους στον Κύκλο Β.

Ο Κύκλος Α αναμφίβολα διήρκεσε περισσότερο από τον Κύκλο Β, ο οποίος δεν περιέχει τίποτε τόσο ύστερο, όσο τα αγγεία του τάφου I, αλλά δεν είναι πρόδηλο πόσο. Αν και υπάρχουν αντικείμενα στον Κύκλο Β τόσο λεπτότεχνα όσο οποιαδήποτε στον Κύκλο Α, όπως το διακοσμημένο ξίφος από τον Δ και η κύμβα από ορεία κρύσταλλο του Ο, τα πλείστα, όπως η προσωπίδα από τον Γ, οι στήλες, τα μεταλλικά κύπελλα και πολλά κοσμήματα, φαίνονται πρώτα και δεν υπάρχουν επίχρυσα κουμπιά ή αλοκόμματα-κοσμήματα τύπων οικείων από τον Κύκλο Α. Αυτό θα μπορούσε μερικώς να οφείλεται στον λιγότερο πλούτο των ταφών του Κύκλου Β, αλλά φαίνεται πιθανό ότι οι ταφές του Β δεν επικαλύπτουν περισσότερο από τη μισή διαδοχή του Α, τις ταφές στους VI και II και τις πρωιμότερες στους IV, V και πιθανώς στον III.

Ο Κύκλος Β συμβατικά χρονολογείται στο 1650-1550, ο Κύκλος Α στο 1600-1500 π.Χ., αλλά πιστεύω αυτό το διάστημα είναι πολύ μακρύ. Η στενή σχέση μεταξύ των κτερισμάτων διαφόρων ανδρικών ταφών στον Κύκλο Α και οι γενικές ομοιότητες των ταφικών κτερισμάτων, που ήδη σημειώσαμε (σ. 71), δεν συνιστούν ότι αυτά κάλυπταν πολύ περισσότερο από δύο γενιές, ίσως πενήντα χρόνια: αυτό θα ταίριαζε με τις ενδείξεις της κεραμικής, οι οποίες τοποθετούν την πιο ακμαία τους περίοδο στην ΥΜ.IA και ΥΕ.I. Το πρώτο, μέσο και ύστερο στάδιο του Κύκλου Β θα μπορούσαν να διαρκούν το καθένα μια γενιά, το τελευταίο επικαλύπτοντας το πρώτο του Κύκλου Α, και ολόκληρη η διαδοχή των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων θα μπορούσε τότε να καλύπτει τέσσερις ή το πολύ πέντε γενιές, που δεν πρέπει απαραίτητα να αντιπροσωπεύουν πολύ περισσότερο από έναν αιώνα σε μια περίοδο που ο προσδοκώμενος μέσος όρος ζωής ήταν τόσο σύντομος.

(5) ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Οι τάφοι που περιγράφηκαν στις δύο προηγούμενες ενότητες είναι οι μόνοι που μπορούν ασφαλώς να αποκληθούν «κάθετοι λακκοειδείς τάφοι» στις Μυκήνες. Από τους άλλους, που συχνά ταξινομούνται έτσι, ο «Τάφος του

Χρυσού Θησαυρού» είναι τυπολογικά ο πλησιέστετος: ήταν ένας μεγάλος τραπέζοειδής λαξευτός στο βράχο περίφρακτος χώρος επενδυμένος με λίθινους τοίχους¹. Αλλά εκτός από τον «Χρυσό Θησαυρό» στριμωγμένο σε ένα μικρό χώρο μέσα σ' αυτόν, τα μόνα ευρήματα ήταν λίγα οστά ζώων, έτσι ώστε η ακριβής λειτουργία του δεν είναι σαφής. Φάνηκε ότι είχε διαταραχθεί σε μια γωνία από έναν οχέτο, και έχει υποστηριχθεί ότι ήταν ένας συλημένος τάφος που χρησιμοποιήθηκε ως κρύπτη προϊόντων σύλησης από έναν άλλο. Δεν είναι αναγκαίο να υποθέσουμε ότι ο θησαυρός προήλθε από έναν κάθετο λακκοειδή τάφο. Η ΥΕ.II χρονολογία του θα συνιστούσε ότι προήλθε από έναν από τους πολλούς θολωτούς που χτίστηκαν σ' αυτή την περίοδο. Ο «Τάφος του Σιτοβολών» και ο Τ. III στο Προϊστορικό Νεκροταφείο διαφέρουν από τον τύπο κάθετου λακκοειδούς στο ότι είναι στεγασμένοι στα στόμιά τους και μπορούν να συγκριθούν μάλλον με τους πολλούς λαξευτούς ή λιθοκτιστούς ορθογώνιους τάφους της Μυκηναϊκής εποχής².

Η ανακάλυψη ενός δεύτερου και πρωιμότερου ταφικού κύκλου έχει ριζεί άφθονο φως στο φαινόμενο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων. Έχει καταστεί δυνατό να καθορίσουμε ποια χαρακτηριστικά είναι τυπικά, που εμφανίσθηκαν σε μια πρώιμη περίοδο, αν όχι στο πρώτο ξεκίνημα, και ποια είναι σπάνια. Στα πρώτα ανήκουν οι κυκλικοί περιβολοί, ο τύπος τάφου και τα ταφικά έθιμα, το φυσικό μέγεθος των νεκρών, και η παρουσία πλούσιων κτερισμάτων και άλλων ενδείξεων της σπουδαιότητας των νεκρών: τα πιο σημαντικά από τα δεύτερα είναι οι προσωπίδες, οι στήλες και οι εξωτικοί διακοσμητικοί ρυθμοί και τεχνικές όπως η ενθετική. Κάθε έρευνα για παράλληλα ή θεωρία για ξένη καταγωγή των ανθρώπων των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων δεν θα έπρεπε να επικεντρωθεί πάνω στα δεύτερα, αλλά στα πρώτα, τα οποία θα εξετασθούν λεπτομερειακά.

Η ιδέα ενός τεχισμένου ταφικού περιβόλου μπορεί να μην είναι χωρίς παράλληλο στη ΜΕ Ελλάδα: διάφορα πιθανά παραδείγματα έχουν αναφερθεί³, και οι κύκλοι μπορεί να ανήκουν σε μια κατηγορία λίγο γνωστή προς το παρόν. Η θεωρία του Hammond, ότι αυτοί είναι στην πραγματικότητα οι περιμετρικοί τοίχοι των τύμβων, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή: εκτός από οτιδήποτε άλλο, η τελευταία του συζήτηση δείχνει σαφώς ότι παρανόησε τα στρωματογραφικά δεδομένα⁴. Η θεωρία επικριθήκε έντονα από τον Μυλωνά, με ιδιαίτερη αναφορά στον Κύκλο Β⁵, και δεν μπορεί να συμβιβασθεί με τη μεταγενέστερη ιστορία των κύκλων, όπως εκτέθηκε παραπάνω. Μπορεί επίσης να σημειωθεί ότι ο ΜΕ τύμβος στην Ασίη⁶, είναι ελάχιστα όμοιος με τους ταφικούς κύκλους ή με τους Αλβανικούς τύμβους που συζητήθηκαν από τον Hammond.

Το ουσιώδες γνώρισμα του ταφικού τύπου δεν είναι ότι είναι λαξευτός στο βράχο ή στεγασμένος με ξύλα, αλλά ότι ο τάφος κατασκευάζεται στο χαμηλότερο μέρος ενός λάκκου, ο οποίος μετά από τα πρωιμότερα δείγματα είχε πάντα σημαντικό βάθος. Οι μόνοι στενά συγγενόμενοι τάφοι είναι οι δύο στη

Λέρνα, οι οποίοι λαξεύθηκαν βαθιά μέσα στο ανάχωμα του οικισμού⁷. Ήταν μεγάλοι και λιθόκτιστοι και με βάση αυτά και τη μαρτυρία της κεραμεικής που διασώθηκε από τον ένα θα μπορούσαν να θεωρηθούν εξελιγμένα παραδείγματα του τύπου και όχι πρόδρομοι εκείνων στις Μυκήνες. Αυτό το γνώρισμα δεν απαντάται στους τάφους που συχνά παρατίθενται ως παράλληλα, τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και αλλού, οι οποίοι είναι στεγασμένοι στα στόματά τους: η μόνη στήριξη εξάρεση είναι ο ΥΜ.Π-ΙΙΙ ταφικός τύπος του Ζαφέρ Παπούρα στην Κρήτη⁸. Ένα είδος πρωτο-λακκοειδούς μπορεί να αναγνωρισθεί στις περιγραφές μερικών ΜΕ τάφων⁹, αλλά η εξέλιξη γενικά κατευθύνεται προς ένα μεγάλο κτιστό τάφο. Το βαθύ όρυγμα μπορεί να είναι το πρώτο σημάδι της επίδειξης, τόσο τυπικής των Κάθետων Λακκοειδών Τάφων, ή μπορεί να είχε κάποια άλλη σημασία. Η ξύλινη οροφή είναι άλλο στοιχείο που δεν παραλληλίζεται εύκολα: μπορεί να είχε θεωρηθεί ότι κρατά το βάρος της επίχωσης του λάκκου καλύτερα από τις λίθινες πλάκες. Γενικά, ο κάθետος λακκοειδής τάφος των Μυκητών φαίνεται να είναι μια τοπική παραλλαγή του ΜΕ κιβωτιοσχημού, που σχετίσθηκε από την αρχή με μια κυρίαρχη ομάδα.

Τα ταφικά έθιμα δεν διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνα που ήταν γενικά σε χρήση και περιγράφηκαν στο Κεφ. ΙΙ. Πρώτα, οι ταφές τοποθετούνταν στη συνιστάμενη στάση, γενικά σ' ένα δάπεδο στρωμένο με χαλίκια: η μεγέθυνση του τάφου ακολουθούσαν φυσικά από το τέντωμα του σώματος. Η προμήθεια με επιτύμβια σήματα μπορεί να παραλληλισθεί οπουδήποτε αλλού και θυσίες ή τελετουργικά επικήδεια γειώματα μπορεί να συνδεθούν με τις σπάνιες περιπτώσεις τοποθέτησης αγγείων έξω από ένα ΜΕ τάφο. Ξαναχρησιμοποίηση του τάφου πάλα βρίσκει σπάνια ΜΕ παράλληλα και το μεγαλύτερο και του τάφου την έκανε ευκολότερη.

Ένα πλήθος πληροφοριών υπάρχει για τις ίδιες τις ταφές¹⁰, που μπορούν να συγκριθούν με εκείνες που έχουμε γενικά για το ΜΕ πληθυσμό, και ιδιαίτερα το μεγάλο δείγμα της Λέρνας (παραπάνω, σ. 50). Πολλά από τα θέματα που μελετήθηκαν αφορούσαν άνδρες, αλλά οι λίγες γυναικείες έδειξαν όμοια χαρακτηριστικά. Αν και μάλλον τυπικά ανάμικτοι, οι ενήλικοι των Κάθետων Λακκοειδών Τάφων γενικά ανήκαν στο ανώτερο τμήμα της σειράς διαστάσεων ύψους, μεγέθους και πάχους οστών που αντιπροσωπεύονται στη Λέρνα και μερικές φορές ξεπερνούσε αυτό: ως ομάδα είχαν πολύ καλύτερα δόντια και φαίνεται πως υπέφεραν λιγότερο από αρθρίτιδα, αλλά είχαν το ίδιο σύντομο χρονικό διάστημα ζωής. Όπως δείχνει η συζήτηση του Angel, η βελτιωμένη φυσική τους κατάσταση θα μπορούσε να οφειλόταν σε ένα συνδυασμό καλής διαίτας και κληρονομικών διαθέσεων: μπορεί κάλλιστα να ανήκουν σε λίγες οικογένειες που συνεχώς παντρεύονταν μεταξύ τους, καταγιόμεινοι από πρόσωπα των οποίων το μέγεθος μπορεί να τους εξασφάλισε την υπεροχή. Το μήγμα

των τύπων συγκρίνεται καλά με εκείνο της Λέρνας και δεν περικλείει τύποτε προφανώς «ξένο».

Ο εφοδιασμός με αυξανόμενης αξίας κτερίσματα ταιριάζει σε μια τάση της Ύστερης Φάσης που μπορεί να αναγνωρισθεί αλλού στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, και αντιπροσωπεύονται οι ίδιες κατηγορίες, κεραμεική, όπλα και ευκαιριακά εργαλεία, και κοσμήματα: η προμήθεια με πολύτιμα αγγεία προχωρεί ένα στάδιο παραπέρα, αλλά συνεχίζει εκείνη των πιο διακοσμημένων και πιθανώς πολύτιμων πήλινων αγγείων. Πρέπει να αναμένεται ότι τουλάχιστο μία αν' όχι όλες αυτές οι κατηγορίες θα περιέκλειαν ένα ουσιαδές ξένο στοιχείο, αν αυτό που τα φορούσαν ή τα χρησιμοποιούσαν ήταν ξένης καταγωγής, και τα πιο σημαντικά τους γνώρισμα θα συζητηθούν (βλ. Κεφ. V για πιο λεπτομερείς συζητήσεις, με πλήρες αναφορές).

Κεραμεική βρέθηκε σ' όλους τους τάφους εκτός μερικών από τους πρωιμότατους. Το κύριο μέρος αυτής είναι ύστερο ΜΕ, που περιέχει, όπως η κεραμεική της Ύστερης Φάσης αλλού, πολλά σχήματα και διακοσμητικά θέματα, τα οποία δείχνουν Κυκλαδική ή Κρητική επίδραση: αναγνωρισμένα επεισόδια από την Κρήτη ή τις Κυκλάδες και δείγματα της ΥΕ.Ι είναι σχετικώς σπάνια. Χαρακτηριστικές είναι οι κυածοσχίμες κύλικες με στέλεχος, που βρέθηκαν σε ποσότητες σε πλείστους τάφους του Κύκλου Β, μεγάλοι, εξαιρέτα διακοσμημένοι πιθαμοφείς και πρόχοι και μια μεγάλη ποικιλία κυπέλλων, της τάξης που βρίσκεται πιο συχνά σ' άλλους τάφους της βορειοανατολικής Πελοποννήσου. Τα αγγεία των Μυκητών είναι σίγουρα ανώτερης ποιότητας από τα πλείστα που βρέθηκαν αλλού, και περιλαμβάνουν μια μεγαλύτερη αναλογία κομματιών με στενές Αιγαιακές σχέσεις, αλλά κανένα, αληθώς, ξένο στοιχείο δεν μπορεί να αναγνωρισθεί.

Τα όπλα περιλαμβάνουν εγχειρίδια και μαχαίρια κυκλοφορούντων ήδη τύπων, και σύνολα λίθινων αιχιμών βελών καθαρής εγχώριας καταγωγής, αλλά στην πλειοψηφία είναι νέα, και χαρακτηριστικά πολύ μεγαλύτερα από τα σύνθη ΜΕ όπλα. Σαφώς Κρητικά είναι τα Τύπου Α ξίφη, οι λόγχες με πολυεδρικό αυλό και τα βαριά εγχειρίδια με μακρές ή πλατιές λεπίδες: πιθανώς τοπικές εξελίξεις, που μπορούν να ανχνευθούν μέσα από πολλά στάδια, είναι τα Τύπου Β ξίφη και τα βαριά μαχαίρια-μάχης. Τα λίγα εργαλεία (βλ. σσημ. 20) είναι ένα όμοιο μήγμα, ποικιλίες τον ήδη καθιερωμένων μαχαριού και σμίλης, αρχικά Αιγαιακών, εγχώριοι «σταλβωτήρες κονταριών», και ακόμα και μερικά ιδιόρρυθμα όχιντοπια προέλευσης. Πολλά από τα ξίφη και τα εγχειρίδια είναι έξοχα έργα τεχνικής, διακοσμημένα με ανάγλυφο ή με ένθετες πλάκες στις λεπίδες τους και διακοσμημένα καλύμματα λαβής, αλλά αυτά δεν είναι χωρίς Αιγαιακά παράλληλα, και ενώ η ενθετική τεχνική μερικές φορές καλούμενη Metallmaletzei, ζωγραφική επί μετάλλου, πιθανώς προήλθε από τη Συρία, τα διακοσμητικά θέματα είναι Αιγαιακά (βλ. παραπέρα Κεφ. V, 5), και μια τεχνική αφ' αυτής δύσκολα υποδηλώνει την παρουσία μιας ξένης άρχουσας τάξης.

Η πρωιμότητα κοσμηματική συνίσταται ευρέως από κυκλοφορούντες ήδη τύπους στην ηπειρωτική Ελλάδα που έχουν μια μακρά Αιγαιακή παράδοση, περόνες, δαχτυλίδια και κοσμήματα για τα αυτιά και τα μαλλιά, όλα μεταλλικά. Μια τάξη που έγινε σταδιακά πιο συχνή είναι αυτή των κοσμημάτων από φυλλόσχημη μεταλλική πλάκα, συνήθως διακοσμημένη με ανάγλυφες στιγμές και δίσκου· αυτή η τάξη απαντάται σε άλλα σύνολα της ύστερης ΜΕ στη βορειοανατολική Πελοπόννησο και έχει Αιγαιακούς δεσμούς. Περιλαμβάνει διαδήματα και άλλα στολίδια της κεφαλής, βραχιόλια και μια μεγάλη ποικιλία κοσμημάτων επαρραμμένων στο ένδυμα ή προσηλωμένων σε ζώνες και θήκες ξυφών: κομπιά και λαβές όπλων καλύπτονταν με χρυσές πλάκες διακοσμημένες σε όμοιους ρυθμούς. Τα χαρακτηριστικά θέματα της στιγμής και δίσκου επιβίωσαν στα διαδήματα και σε συγγενείς τύπους κοσμημάτων: πιο περιπλοκά, γεωμετρικά θέματα, με πολλή χρήση της σπείρας, απαντώνται συχνά σε άλλα, και βρίσκονται λίγα φυσιοκρατικά θέματα με Αιγαιακά παράλληλα, φουνικό-δεντρα, πεταλούδες και χταπόδια. Αιγαιακές σχέσεις εύκολα διακρίνονται στην τάξη των «αποκομμάτων», που ήταν κοσμήματα ενδυμασίας κομμένα από χρυσό έλασμα σε μια ποικιλία σχημάτων, στις σφραγίδες από λίθο και μέταλλο και σε μερικά άλλα κομμάτια κοσμηματικής. Ακόμη και η ομάδα των χαντρών και κοσμημάτων που είναι διακοσμημένα με συρματίνες σπείρες, από τα οποία οι χάντρες έχουν μια πολύ μακρά παράδοση στην Εγγύς Ανατολή, έχουν ένα ή δύο Αιγαιακά παράλληλα¹¹. Τα μόνα εμφανή ξένα στοιχεία είναι οι χάντρες από εξωτικές ουσίες, όπως το ήλεκτρο και το γυαλί, που πρέπει να εισάγονταν, αλλά αυτές πρωτοσυναντιούνται σ' ένα ύστερο στάδιο και περιρίζονται σε λίγους τάφους.

Τα πολύτιμα αγγεία πρωτοσυναντιούνται σ' ένα εξελιγμένο στάδιο στη διαδοχή. Δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για κατασκευή τους στην ηπειρωτική Ελλάδα μετά την Πρώμη Εποχή του Χαλκού, ενώ στην Κρήτη η κατασκευή λίθινων αγγείων συνέχισε να ακμάζει σ' ολόκληρη τη Μέση Εποχή του Χαλκού, και εκείνη των μεταλλικών και φαγεντιανών αγγείων ήταν σίγουρα καθιερωμένη πριν από το τέλος της¹². Είναι επομένως ελάχιστα εκπληκτικό ότι σημαντική Κρητική επίδραση θα μπορούσε να αναγνωρισθεί στα αγγεία των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, τα οποία βρίσκουν παράλληλα σε ποικίλα υλικά στην Κρήτη: τα μεταλλικά κύπελλα του Βαφείου, μεγάλες και μικρές πρόχοι, μεγάλα οικιακά αγγεία και σπονδικοί τύποι, όπως ρυτά, είναι τα πιο εμφανή παραδείγματα, ενώ τα λίθινα αγγεία είναι ασφαλώς απευθείας επείσακτα. Μεταλλικά αγγεία μιμούμενα ή εμπνευσμένα από σχήματα κεραμεικής της ηπειρωτικής Ελλάδας, ο κώνθαρος και η στελεχωτή κυածόσχημη κύλικα, απαντούν επίσης. Τουλάχιστον ένα φαγεντιανό αγγείο είναι ένα πιθανό Αιγαιακό επείσακτο και το ασπυμένο-και-μολύβδινο Ρυτό Ελαφίου είναι ίσως από την Ανατολία¹³, αλλά αλλιώς δεν υπάρχει τίποτε το οποίο πιθανώς προέρχεται έξω από το Αιγαίο.

Η αξιοσημείωτη ετερογένεια του υλικού των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων πρέπει να τονισθεί: αν και μπορούν να αναγνωρισθούν κατηγορίες αντικειμένου, σπάνια βρίσκονται παραδείγματα που να είναι ταυτόσημα ή στενά όμοια, εκτός από προφανή σύνολα κοσμημάτων ενδυμασίας. Η ετερογένεια εκτείνεται στη διακόσμηση και συνιστά ότι οι καλλιτέχνες κατασκεύαζαν μοναδικά έργα τέχνης παρά μια καθιερωμένη συλλογή τύπων, και ότι είχαν σημαντική ελευθερία να πειραματισθούν. Αυτό θα ταίριαζε πάρα πολύ εύκολα σε μια κατάσταση κατά την οποία εργαστήρια για πρώτη φορά εγκατασταίνονταν στην ηπειρωτική Ελλάδα, χωρίς προηγούμενη παράδοση. Το μεγάλο Κρητικό στοιχείο στο υλικό θα ήταν σαφές, και τονίσθηκε από τον Evans¹⁴· ακόμη όμως υπάρχουν πολλά Ελλαδικά γνωρίσματα, και κανείς δεν θα δεχόταν τώρα ότι οι άνθρωποι των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων ήταν Κρήτες κατακτητές. Το Κρητικό στοιχείο ασφαλώς προκύπτει από την υπεροχή της Κρητικής δεξιοτεχνίας σε πολλούς τομείς, και πολλά αντικείμενα, αν μη ειδικά, κατασκευάζονταν σίγουρα στις Μυκήνες από καλλιτέχνες εξασκημένους σύμφωνα με την Κρητική παράδοση. Δεν υπάρχει λόγος για τον οποίο ανάμεσα σ' αυτούς να μην περιλαμβάνονταν και Κυκλαδίτες νησιώτες, για τις επιδεξιότητες των οποίων σ' αυτή την περίοδο είναι γνωστά τόσα λίγα, και με τον καιρό οι Ελλαδίτες καλλιτέχνες θα μπορούσαν να μάθουν τις νέες τεχνικές· υπάρχουν ασφαλής μαρτυρία για επιβίωση ντόπων τύπων, και για τοπική ανάπτυξη. Αλλά ό,τι σαφώς λείπει είναι κάποια μεγάλη ή χαρακτηριστική ομάδα αντικειμένων παράλληλα των οποίων πρέπει να αναζητηθούν κάπου αλλού εκτός του Αιγαίου¹⁵, και αυτό είναι ένα ισχυρό επιχείρημα εναντίον κάθε θεωρίας ότι οι άνθρωποι των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων ήταν ξένοι.

Θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί ότι οι τελευταίοι τάφοι του Κύκλου Β, και εκείνοι του Κύκλου Α, που έχουν διακριτικά γνωρίσματα όπως τις ταφικές στήλες, τις προσωπίδες, μαρτυρία για το άρμα, και ασυνήθιστους καλλιτεχνικούς ρυθμούς, οι οποίοι έχουν θεωρηθεί ότι έχουν σχέσεις με «στέλες»,¹⁶ θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν μια ομάδα, ίσως από την κεντρική ή βόρεια Ευρώπη, η οποία κατέλαβε ένα ήδη σε ακμή κέντρο και υιοθέτησε πολλές ντόπιες συνήθειες, και γρήγορα έγινε «Αιγαιακή» λόγω έλλειψης ενός δικού της αρκετά αναπτυγμένου πολιτισμού. Αλλά εκτός από όποια γενική αμφισβήτηση της πιθανής υπαρέξης τέτοιας ομάδας, δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία ότι το άρμα είχε διαδοθεί στην κεντρική ή βόρεια Ευρώπη σ' αυτή την περίοδο¹⁷. Μια ομάδα που χρησιμοποιεί το άρμα θα μπορούσε να έχει έρθει από την Εγγύς Ανατολή, της οποίας οι πολιτισμοί είναι πολύ γνωστοί και της οποίας οι κάτοικοι, ακόμα κι αν ήταν πρόσφυγες, θα ήταν ασφαλώς απίθανο να έχαν τους αναπτυγμένους τύπους της κοινωνικής τους οργάνωσης, γενικώς αστικοποιημένους και συχνά ικανούς να διαβάσουν και να γράφουν και τη χαρακτηριστική αρχιτεκτονική, κεραμική, μικροεργήματα και ταφικά έθιμα. Θα μπορούσε επίσης να φανεί απίθανο ότι εισβολείς, ενεξάρτητα από βορρά ή

υπόθεση που πρέπει να προσδιορισθεί, αφού είναι στενά συνδεδεμένη με το πρόβλημα της ανόδου της δύναμης των Μυκητών.

Η πρώτη ουσιαστική φροντίδα για κάθε αρχαίο κράτος θα ήταν ο έλεγχος καλής γεωργικής γης και βοσκής, από την οποία θα έπρεπε να θρέψει το στρατό του, τους τεχνίτες και τους ειδικούς τεχνικούς όλων των ειδών· η δεύτερη θα ήταν να εξασφαλιστεί αρκετά εφόδια ουσιαστών ακατέργαστων υλικών, όπως ορείχαλκο και κασσίτερο. Υπάρχει αρκετά μεγάλη έκταση γης, όχι άριστης ποιότητας, γύρω από τις ίδιες τις Μυκίνες, που θα μπορούσε να θρέψει ορισμένο πληθυσμό²¹, αλλά μπορεί να αμφισβητηθεί αν αυτή θα επαρκούσε για ένα κέντρο πραγματικής σπουδαιότητας, και γι' αυτό είναι πιθανό ότι οι Μυκίνες έλεγχαν ολόκληρη την Αργολική πεδιάδα, εξασφαλίζοντας έτσι πρόσβαση στο Αιγαϊακό εμπόριο. Υπάρχουν πολύ λίγες πληροφορίες από άλλες θέσεις της βορειοανατολικής Πελοποννήσου για αυτήν ακριβώς την περίοδο, αλλά μεταγενέστερα λείψανα υποδηλώνουν ότι, αν και υπήρχαν και άλλα σημαντικά κέντρα, οι Μυκίνες ήταν ως τότε το μέγιστο και οι τοπικοί άρχοντες πιθανώς ήταν με αρκετή ασφάλεια συνδεδεμένοι με τις Μυκίνες με δεσμικούς αιμάτος ή υποτελείας. Πιστεύω ότι αυτή η κατάσταση ανάγεται στην περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, όταν οι Μυκίνες, εκμεταλλευόμενοι τους νέους τύπους εξοπλισμού, κατέκτησαν την Αργολική πεδιάδα και τα περίχωρά της· κανένα ίχνος ακόμα και μικρότερων ηγεμονιών δεν έχει βρεθεί στην Κορινθία ή στην ανατολική χερσόνησο, την Ακτή, και φαίνεται πολύ πιθανό οι Μυκίνες να κυριαρχούσαν επίσης και σ' αυτές τις περιοχές.

Το γεωργικό πλεόνασμα αυτής της περιοχής, που συλλεγόταν με τη μορφή φόρων ή φόρων υποτελείας και αποθηκευόταν στις Μυκίνες, σίγουρα θα επαρκούσε να θρέψει όλους τους ειδικούς και πιθανώς θα περίσσευε, αλλά φαίνεται απίθανο ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να πληρώσουν όλα τα ακατέργαστα υλικά που αντιπροσωπεύονται στους θησαυρούς. Πρέπει να υπήρχε ένα όριο στο ποσό των αγροτικών εμπορευμάτων που θα μπορούσε να απορροφή η Αιγαϊακή αγορά· οι μακρόβιες κρητικές πόλεις και ανάκτορα πρέπει ασφαλώς να ήταν αυτάρκεις και θα μπορούσαν κάλλιστα να εφοδιάζουν και τα Κυκλαδικά κέντρα, που μπορεί να μην ήταν. Θα μπορούσε επίσης να υπάρχει μια ζήτηση για ειδικά προϊόντα, όπως τα ύλαγα για τα οποία ήταν παραδοσιακά φημισμένη η Αργολίδα, αλλά είναι απίθανο ότι το κέρδος από αυτό θα ήταν τεράστιο, και κάθε ιδέα για ιδιωτικό ορυχείο χρυσού ή ορείχαλκου πρέπει να απορριφθεί²².

Άλλες θεωρίες που εξηγούν τον πλούτο ως λεία από την Κρήτη ή πληρωμή μισθοφορικής υπηρεσίας στην Αίγυπτο²³ είναι επίσης μη ικανοποιητικές. Θεωρούν σίγουρο ότι ο πλούτος σε μεγάλο ποσοστό αποκλήθηκε σε μια ευκαιρία ή σε σύντομη περίοδο, ενώ η μαρτυρία συνιστά ότι συσσωρεύτηκε και θάφτηκε σε διάστημα διάφορων γενεών και ήταν ήδη σημαντικός όταν θεμελιώθηκε ο Κύκλος Α. Επιπλέον, αποδίδουν στους άρχοντες των Μυκητών μια

ανατολικά, θα προσπερνούσαν τις πλούσιες πεδιάδες της Βόρειας και κεντρικής Ελλάδας, ή τα εύφορα και ανεπτυγμένα νησιά του Αιγαίου, και θα σταματούσαν μόνο στο κέντρο της πειρωτικής Ελλάδας για να εγκατασταθούν σε μια αφανή ακρόπολη, η οποία δεν ήταν και η πιο σημαντική στη χώρα· οι δυσκολίες που παρεμβάλλονταν σε ταξίδια τέτοιων αποστάσεων δεν θα έπρεπε να υποτιμηθούν.

Είναι πολύ ευκολότερο να πιστεύσουμε ότι οι Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι σχηματίζουν μια ενότητα, και περιέχουν ντόπιους άρχοντες. Η εμφάνισή τους δεν είναι ένα μεμονωμένο φαινόμενο: οι πρώτοι θολωτοί τάφοι και οι ακροπόλεις στη Μεσσηνία, η διαδοχή των τύμων στο Μαραθώνα και η αυξανόμενη μαρτυρία πλούσιων τάφων στη Θήβα¹⁸ σίγουρα αντιπροσωπεύουν μια όμοια εξέλιξη. Η πλατιά εξάπλωση των θολωτών τάφων σε μεταγενέστερη εποχή είναι πρόσθετη μαρτυρία για την ύπαρξη ενός πρότυπου αρχών, των οποίων η βάση θα μπορούσε να είχε τεθεί σ' αυτή την περίοδο. Αλλά μπορεί κάλλιστα να νομίζεται ότι ο συνήθιστος πλούτος των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων απαιτεί εξήγησή. Οι «βασιλικοί» τάφοι III, IV και V μόνο περιείχαν πάνω από 13 κιλά χρυσού, περιλαμβανομένων είκοσι δυο αγγείων¹⁹, περισσότερα από τριάντα ασημένια αγγεία, και πάνω από εβδομήντα, κατά το πλείστον πολύ μεγάλα, ορειχάλκινα και χάλκινα, πολύ περισσότερα από εκατό όπλα και εργαλεία, από τα οποία τουλάχιστον τα μισά ήταν ξίφη, άλλα αγγεία από φαγεντιανή, λίθο, αυγό στρουθοκαμήλου και μολύβδο, κιβώτια από ένηθο ή επίθετο ξύλο, και πολύ άλλο υλικό, ανάμεσα στο οποίο πάνω από 1400 χάντρες από ήλεκτρο. Αυτοί οι αριθμοί ακόμη δεν αντιπροσωπεύουν πλήρως την αξία αυτών των θησαυρών, που περικλείουν πολλά δείγματα εξεχουσας δεξιοτεχνίας και αποτελούνται κατά το πλείστον από αντικείμενα διακοσμημένα κατά κάποιον τρόπο· και το σύνολο είναι διαιρέσιμο μεταξύ μόλις περισσότερων από μια δωδεκάδα ατόμων.

Φαίνεται ως εάν τα πιο σημαντικά μέλη της «δυναστείας» των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων θάφτηκαν με ένα μεγάλο μέρος των προσωπικών τους αντικειμένων, ή αλλιώς με καθετί που θα μπορούσαν να σκεφθούν ότι θα χρειαζόνταν στην άλλη ζωή, περιλαμβανόντας και αταίριαστα απλά αντικείμενα, όπως εργαλεία, ακόνια και αντικείμενα από αδιακόσμητο ξύλο²⁰, και φαίνεται πιθανό ότι τέτοια αντικείμενα αποτελούσαν το κύριο μέρος του πλούτου των Μυκητών και απορροφούσαν την προσοχή των καλλιτεχνών της. Πολλά είναι πολύ περισσότερα διακοσμημένα από οπιαδήποτε έχουν βρεθεί ως τώρα στην Κρήτη, αν και συχνά λιγότερα επιτηδευμένα, αν όχι μάλλον άκοιμητα, και οι θησαυροί συγκρίνονται στη σπάταλη αφθονία τους με τους πολύ προαιμότερους θησαυρούς της Τροίας IIg και των τάφων στο Alaca Hüyük²¹· μάλλον παρά με σύγχρονες συλλογές από διάφορα μέρη του Αιγαίου· ακόμα και τα περιεχόμενα των μεταγενέστερων θολωτών και θαλαμειδών τάφων δεν έχουν μια τόσο πλατιά ποικιλία. Η πηγή αυτού του πλούτου είναι μια σπουδαία

διεθνή θέση, την οποία δύσκολα σ' αυτό το στάδιο θα μπορούσαν να έχουν πετύχει. Υπήρχαν, αναμφίβολα, επικίνδυνοι γείτονες στην ηπειρωτική Ελλάδα, και θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν επεκτείνει τις δραστηριότητές τους στα νησιά, αλλά κάποιος μπορεί να αμφισβητήσει εάν θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια πραγματική απειλή για ένα Κρητικό ανάκτορο, με τους απέραντα μεγαλύτερους πόρους του και το ανθρώπινο δυναμικό. Οι δυνάμεις τους πρέπει να ήταν σχετικά μικρές και κακοοργανωμένες, και είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς τι είδους βοήθεια θα μπορούσαν να προσφέρουν σε μια από τις δύο αντίπαλες δυνάμεις στον πόλεμο μεταξύ των Θηβών και των Υκώς στην Αίγυπτο· ειδικότερα δύσκολα θα μπορούσαν να πολεμήσουν για τις Θήβες, όταν οι Υκώς έλεγχαν τον κάτω Νείλο, ούτε θα ήταν δυνατό να πληρωθούν με μεγάλες ποσότητες χρυσού πριν από την ανακατάληψη των χρυσοφόρων περιοχών του άνω Νείλου²⁴. Επιπλέον μπορεί να αμφισβητηθεί αν θα μπορούσαν να έχουν φθάσει βοήθητοι στην Αίγυπτο για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, ή αν θα ήθελαν να μετάσχουν σε επιχειρήσεις τόσο μακριά από την πατρίδα τους.

Ο πλούτος θα μπορούσε απλά να είναι προϊόν φορολογίας και αρπαγής διάφορων ειδών, που θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν διόδια στο εμπόριο και την εισπραξη «χρημάτων προστασίας» από ευπρόσβλητες πόλεις· αλλά νομίζω ότι υπάρχει μαρτυρία για μια «ειδική σχέση» με την Κρήτη, που αξίζει περισσότερο προσοχής. Όπως ήδη σημειώθηκε, οι θησαυροί δείχνουν ισχυρή Κρητική επίδραση· ορισμένες κατηγορίες — τα λίθινα αγγεία και τα έργα φαγεντιανής και το αυγό στρωθοκομήλου και τουλάχιστο μερικά από τα μεγάλα ορειχάλκινα και χάλκινα αγγεία — ήταν πιθανώς ή σίγουρα απευθείας επείσαστα, ενώ τα υπόλοιπα έχουν διακριτικά γνωρίσματα που συνιστούν ντόπια κατασκευή, όπως σχήματα ή διακόσμηση, σπάνια ή άγνωστη στην Κρήτη, ή ένα προφανώς μη Κρητικό γούστο. Οι επιδειξιότητες παραγωγής των άριστων από αυτά, όπως τα ένθετα εγχυρίδια και τα περίτεχνα μεταλλικά αγγεία, είναι απίθανο να απαντούν οπουδήποτε αλλού εκτός από ένα Κρητικό ανάκτορο και φαίνεται πιθανό ότι τεχνίτες εκπαιδευμένοι στα ανάκτορα πήγαν, ή στάλθηκαν, ή πουλήθηκαν στις Μυκήνες. Επιπλέον, τα απαιτούμενα ακατέργαστα υλικά θα μπορούσαν πιο εύκολα να τα προμηθευθούν μέσω της μακρόχρονης Κρητικής εμπορικής επικοινωνίας με την Εγγύς Ανατολή, και τα άρματα και το πλήθος των τεχνικών ειδικών που σχετίζονται με αυτά θα μπορούσαν να έλθουν ομοiotρόπως· οι Ελλαδίτες έμποροι δεν διατηρούσαν ούτε σχέσεις με την ανατολή, ούτε διέθεταν εμπειρία διεξαγωγής τέτοιου εμπορίου.

Ο βαθμός ελευθερίας δραστηριότητας που απολάμβαναν οι Κρήτες τεχνίτες, έμποροι και οι όμοιοί τους σ' αυτή την περίοδο είναι ένα θέμα το οποίο η αρχαιολογία δεν μπορεί ασφαλώς να διαφωτίσει. Τείνω να πιστεύω, κατ' αναλογία με τους Μεσανατολικούς πολιτισμούς, ειδικά της Αιγύπτου, ότι οι

κινήσεις τους ήταν πολύ περιορισμένες και ότι τα ανάκτορα και οι «επαύλειες» ασκούσαν αυστηρό έλεγχο²⁵. Η «ειδική σχέση» επομένως θα υπήρχε με τουλάχιστον ένα Κρητικό ανάκτορο, που θα προμήθευε τεχνίτες και εμπορικά πλοία, και δεδομένων των διάφορων δεσμών μεταξύ Μυκητών και Κνωσού, αυτή θα μπορούσε να ήταν το ένα (ανάκτορο). Ένα δυνατό κίνητρο πρέπει να λειτούργησε: δύσκολα μπορεί να ήταν ο φόβος, αφού η Κνωσός σίγουρα θα φρόντιζε γι' αυτή και τα πλοία της και αμοιβή για ελευθερία από επίθεση ή για προσφερόμενες υπηρεσίες δύσκολα θα έφθανε σ' αυτό το ύψος. Ούτε η Κνωσός χρειάζεται απεγνωσμένα κάθε προϊόν της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, αλλά θα μπορούσε να χρειάζεται κάτι που θα ήταν δυνατό να αποκτήσει με τη βοήθεια των Μυκητών και το οποίο θα μπορούσε να περάσει μέσα από χώρα ελεγχόμενη από τις Μυκήνες, και αυτό είναι το μέταλλο.

Σ' αυτή την περίοδο, η Κρήτη πρέπει να ήταν απόλυτα εξαρτημένη για το εμπόριο ορειχάλκου και κασσίτερου. Στην εποχή των Πρώτων Ανακτόρων, αυτά πιθανώς τα αποκτούσε κυρίως με το εμπόριο με την Εγγύς Ανατολή²⁶, αλλά η πρώτη περίοδος των Δεύτερων Ανακτόρων, οι δέκατος έβδομος και δέκατος έκτος αιώνες π.Χ. ήταν μια εποχή πολέμου και σύγχυσης εκεί. Πολλά μέρη της Μεσοποταμίας, Ανατολίας και Συρίας επηρεάστηκαν από την άνοδο και παρακμή του Χεττιτικού Αρχαίου Βασιλείου και την επέμβαση των Χουρριτών και Κασσιτών, ενώ ο πόλεμος Θηβών-Υκώς οδήγησε σε Αιγυπτιακές εκστρατείες στην Παλαιστίνη και στη Συρία· ακόμη και η Κύπρος είχε ίσως επηρεαστεί από εσωτερικές διαμάχες. Αυτοί οι πόλεμοι θα ανέκοψαν περιοδικά τις εμπορικές οδούς και σίγουρα θα οδήγησαν σε μεγάλη ζήτηση κατά τόπους για υλικά πολέμου· φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου άρχισε η Αίγυπτος να χρησιμοποιεί κασσίτερο-χάλκο σε μεγάλη κλίμακα²⁷. Μπορεί να υπήρχε πολύ λίγο διαθέσιμο για εξωτερικό εμπόριο, και τα Κρητικά ανάκτορα μπορεί να βρήκαν βολικό να αναζητήσουν πρόσθετες πηγές.

Η εξάπλωση της Κρητικής επιρροής στο Αιγαίο, και κατοίκησης στα Δωδεκάνησα και νοτιοδυτική Ανατολία, μπορεί να σχετίζεται με αυτό, αλλά το ενδιαφέρον που έδειξαν στην ηπειρωτική Ελλάδα είναι πιο σημαντικό. Προτάθηκε στο Κεφ. II ότι τα μεταλλεία ορειχάλκου στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο στη ΜΕ περίοδο θα μπορούσαν να εξηγήσουν το Αιγαιακό ενδιαφέρον, αλλά οι παραγόμενες ποσότητες είναι απίθανο να ήταν πολύ μεγάλες. Το προφανές ναύαγιο, που αντιπροσωπεύεται από μια ομάδα ορειχάλκινων όγκων μετάλλου πρώιμου τύπου, το οποίο βρέθηκε στο λιμάνι της Κύμης στη βορειοανατολική Εύβοια, μπορεί να είναι σχετικό, αλλά δεν είναι δυνατό να αποδειχθεί σε ποια κατεύθυνση έπλεε το πλοίο, ούτε η χρονολογία μπορεί με ακρίβεια να προσδιορισθεί²⁸. Η ηπειρωτική Ελλάδα δεν παράγει πολύ ορειχάλκο και δεν έχει καθόλου κασσίτερο· αν οι Μυκήνες εμπορεύονταν κάποιο από τα δύο, θα ήταν με τη διεξαγωγή ενός εμπορίου από πιο βόρεια ή δυτικά, που

Μυκηναϊκό ενδιαφέρον στο δυτικό εμπόριο πρέπει να εξηγηθεί. Είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι, ενώ τα Ελλαδικά κέντρα θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν αναμιχθεί σ' ένα τέτοιο εμπόριο, δεν υπάρχει καμιά αναγκαιότητα για ανάμιξη της Κρήτης, και ότι η αρχαιολογική μαρτυρία από τα κέντρα της Κρήτης και των Κυκλάδων δεν συνιστά έλλειψη πρώτων υλών. Αυτό είναι εντελώς αληθινό, αλλά η αρχαιολογική μαρτυρία δεν αποκαλύπτει αναγκαστικά βραχυχρόνιες διακυμάνσεις, και τα Κρητικά ανάκτορα θα ενήργησαν σίγουρα πριν η έλλειψη γίνει πράγματι ανυπόφορη. Επιπλέον πρέπει να εξηγηθεί το μεγάλο Κρητικό ενδιαφέρον για την πριερωτική Ελλάδα: θα μπορούσε να έχει ακολουθήσει την απόκτηση νέου πλούτου από τους Ελλαδίτες άρχοντες, και να αντιπροσωπεύει την εκμετάλλευση μιας αγοράς, αλλά τότε προβάλλει πάλι το πρόβλημα, τι συνήθιζαν να πληρώνουν οι Ελλαδίτες για τους θησαυρούς και τους τεχνίτες. Η ζήτηση ορείχαλκου και κασσίτερου μπορεί πάντα να υπερέβαινε τον εφοδιασμό σε κάποια έκταση στο Αιγαίο και στην Εγγύς Ανατολή, αφού συνεχώς αυξανόταν καθώς νέες περιοχές οργανώνονταν σε κράτη και πιστεύω ότι τα Κρητικά ανάκτορα δεν θα παραμελούσαν οποιεσδήποτε νέες πηγές.

(6) Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΚΑΘΕΤΩΝ ΛΑΚΚΟΕΙΔΩΝ ΤΑΦΩΝ

Ανεξάρτητα από τα μέσα, οι Μυκήνες πέτυχαν μια θέση σημαντικού πλούτου και σπουδαιότητας στον Αιγαϊκό κόσμο και τα παραδοσιακά της πρωτεία ίσως αντανακλούν αυτό. Εντούτοις, αυτό δεν οδήγησε σε μια τέλεια «Κρητικοποίηση» της κοινωνίας στην Αργολίδα, για να μην αναφερθούμε οπουδήποτε αλλού: υπάρχει λίγη μαρτυρία ότι η Κρητική επιρροή εκτεινόταν πέρα από την εκτίμηση των τεχνών και των δεξιοτεχνών. Υπάρχουν ασήμαντα ίχνη τοιχογραφημένων κτιρίων, που δεν χρειάζεται να είναι προωμότερα από την ΥΕ.ΙΙΑ, στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα¹, αλλά δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστεύουμε ότι αυτά μπορούν να συγκριθούν στενά με τα ανάκτορα και τα μεγάλα σπίτια του Αιγαίου. Υπάρχουν αντικείμενα στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, κυρίως τα ρυτά και οι φαγεντιανοί «εφοί κόμβου», που έχουν καθαρά Κρητικά παράλλαλα² και ίσως εξηγητούσαν τελετουργικούς σκοπούς, αλλά αυτή είναι η μόνη πιθανή ένδειξη για Κρητική θρησκευτική επίδραση. Δεν υπάρχει κανένα σημάδι υιοθέτησης της γραφής ή της οργάνωσης που τη συνόδευε: το σύμβολο Γραμμικής Α σ' ένα ορειχάλκινο ή χάλκινο λείβητα είναι μια πιθανή ένδειξη της Κρητικής του προέλευσης, παρά το μοναδικό του σχήμα³.

Ούτε μπορεί να λεχθεί ότι το κρητικό ένδυμα υιοθετήθηκε, αφήνοντας κατά μέρος το πρόβλημα κατά πόσο οι παραστάσεις ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα στην Κρήτη ή στην πριερωτική Ελλάδα. Οι παραστάσεις συνιστούν

θα προερχόταν από τις μεταλλοπαραγωγικές περιοχές των Καρπαθίων, των Άλλεων ή της Ετρουρίας, ίσως (στην περίπτωση του κασσίτερου) τελικά από τη Βρετανία ή την Κορνούαλη (βλ. στήμ. 26).

Η μαρτυρία για Μυκηναϊκές επαφές με την υπόλοιπη Ευρώπη θα συζητηθούν πλήρως στο Κεφ. VII· εδώ είναι αρκετό να λεχθεί ότι κεραμική που βρέθηκε στα Αιολικά νησιά, βόρεια της Σικελίας, σίγουρα χρονολογείται στην ΥΕ.Ι και ότι «Βαλτικό» ήλεκτρο εμφανίστηκε στα μεγαλύτερα κέντρα της πρώιμης Μυκηναϊκής δύναμης, την Αργολίδα και τη Μεσσηνία (που έπαιρναν επίσης κάποια μη Βαλτική, πιθανώς Ευρωπαϊκή ρετσίνα) προς το τέλος της ΥΕ.Γ²⁹. Υπάρχουν επίσης ειδικές ομοιότητες μεταξύ ειδικών τύπων πλακιδίου-χάντρας από ήλεκτρο που βρέθηκαν σ' αυτές τις περιοχές και στην Ευρώπη, οι οποίες μπορεί να υποδηλώνουν ότι περιδέραια από ήλεκτρο εισάγονταν έτοιμα. Η σπουδαιότητα αυτού του εμπορίου δεν έγκειται στα αντικείμενα που βρέθηκαν: είναι απίθανο Ελλαδίτες έμποροι να έπλεσαν τόσο μακριά προς τα δυτικά απλώς για να πουλήσουν κεραμική, και είναι απίθανο Ευρωπαίοι έμποροι ξαφνικά να συνέλαβαν την ιδέα πώλησης ήλεκτρο στους νότιους γείτονές τους. Αυτά τα ευρήματα είναι σίγουρα τα ορατά λείψανα μιας πιο σπουδαίας σχέσης.

Πρέπει να τονισθεί ότι δεν υπήρχε καμιά ανάγκη για τους Μυκηναίους έμπορους να μεταβούν σε μεταλλοπαραγωγικές περιοχές. Η θεωρία για παράδειγμα ότι οι Μυκηναίοι επέδρασαν έντονα ή είχαν απευθείας επικοινωνία με τον Πολιτισμό Wessex της νότιας Αγγλίας θα πρέπει να εγκαταλειφθεί³⁰. Τα βασικά μέταλλα κυκλοφορούσαν ήδη στην Ευρώπη και οι έμποροι χρειάζονταν μόνο να έχουν εγκαινιάσει επαφή με μια αγορά. Η θεωρία δεν απαιτεί ότι αποκλειστικά Μυκηναίοι έμποροι ήταν αναμιγμένοι: υπάρχει πολύ λίγη μαρτυρία για Κρητική δραστηριότητα δυτικά της Ελλάδας, αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί ευκολότερο να αλλάζουν πλοία, παρά να ναυλώνουν ένα πλοίο για όλο τον περίπλοο της Ελλάδας. Απαιτεί επίσης ότι ό,τι ανταλλάσσόταν με το μέταλλο είναι κατά το πλείστον ανεξίτηλο: οι πιθανότητες είναι ότι περιλάμβαναν τρόφιμα, υφάσματα, και ίσως χρυσό, που ήταν άμεσα προσιτός στο Αιγαίο, αλλά ίσως δεν υπήρχε σ' όλα τα μέρη της Ευρώπης.

Οι Μυκήνες βρίσκονται σε καλή θέση για τη διεξαγωγή και τον έλεγχο τέτοιου εμπορίου, αφού, όπως έχει συχνά δηλωθεί, δεσπόζουν στους δρόμους από τον κόλπο του Ναυπλίου ως τον Κορινθιακό κόλπο, που είναι ο ταχύτερος δρόμος προς το βορρά και τη δύση. Η πρώιμη υπεροχή της Μεσσηνίας και η ανακάλυψη εκεί υλικού Κρητικού τύπου, «Βαλτικού» ήλεκτρο και μη-Βαλτικής ρετσίνας, υποδηλώνει ότι οι Μεσσηνιακοί άρχοντες μεταίχαν και αυτοί σ' αυτό το εμπόριο, και ότι μερικοί Κρητικοί έμποροι θα είχαν ταξιδέψει στη δυτική ακτή αναζητώντας καλύτερες τιμές ή προσπαθώντας να εξαλείψουν τον μεσάζοντα.

Τέτοιες θεωρίες είναι αναπόφευκτα υποθετικές, αλλά η μαρτυρία για πρώιμο

σημ. σελ. 217

ότι οι άνδρες φορούσαν κοντούς χιτώνες ή θώρακες και σχήματος κορμού περικνημίδες, τουλάχιστο στον πόλεμο, οι τελευταίες φανερά διακρινόμενες, αν και σχετιζόμενες, με το ζώμα και τη μεταγενέστερη φούστα. Τα κτερίσματα από τους «βασίλικούς» τάφους συνιστούν ότι θα φοριούνταν επίσης φορέματα με κουμπιά και χιτώνες πιασμένοι με περόνες στον ώμο· μια χρυσή ταινία από τον Ν φαίνεται ότι διακοσμούσε το λαϊμό ενός ενδύματος και άλλες από τον Ι τα άκρα μακρών μανικιών και ίσως τα μέτωπα των περικνημίδων. Έχουν βρεθεί επίσης βραχιόλια. Διάφορα ενδύματα για διάφορους σκοπούς πρέπει να υποθεθούν και θα υπήρχε μια ποικιλία εκλογής για την ταφή· οι μόδες μπορεί να άλλαζαν στη διάρκεια της περιόδου.

Η μαρτυρία είναι ακόμα πιο περίπλοκη σχετικά με τη γυναικεία ενδυμασία και η κατανόσή μας δυσκολεύεται από την απουσία παραστάσεων. Τα κοσμήματα πλακών και αποκόμματα σίγουρα προσηλώνονταν σε φορέματα· αυτά πρέπει να στερεωνόνταν με περόνες στον ώμο, αλλά τώρα φαίνεται ότι ακόμα και στον Ο δεν υπήρχε καμιά μαρτυρία για μια περόνη σε κάθε ώμο⁴, και οι περόνες μπορεί να ήταν για χιτώνες ή ακόμα για στολίδια των μαλλιών. Δεν βρέθηκαν κατά κανόνα με γυναικείες ταφές, και οι προγενέστερές τους σε ΜΕ τάφους τείνουν να απαντώνται ανά μία, τουλάχιστο σε μια περίπτωση πίσω από το κεφάλι⁵. Η ύπαρξη βραχιολιών και περιβραχιονίων θα συνιστούσε ακάλυπτους βραχιόνες, αλλά αυτό δεν είναι απαραίτητο. Υπάρχουν λίγα καλά παράλληλα γι' αυτό το υλικό στην Κρήτη, και τα βαριά περιδέραια και ενώτια που βρέθηκαν επίσης στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους συνιστούν ότι οι μόδες στην ηπειρωτική Ελλάδα ήταν διαφορετικές· θα ήταν πολύ παράτολμο να υποθέσουμε ότι το Κρητικό «ανακτορικό ένδυμα» φοριόταν σ' αυτή την περίοδο.

Στον τομέα της πολεμικής τεχνικής η Κρητική επίδραση είναι πιθανώς περισσότερο έκδηλη. Μαζί με τα μακρά Κρητικά όπλα οι άνδρες των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων υιοθέτησαν περίτεχνες μορφές κράνους και την ασπίδα που κάλυπτε το σώμα, τα οποία αμφότερα είναι Κρητικές εξελίξεις. Η μαρτυρία για αυτό είναι αλήθεια πολύ αμφίβολη, αλλά έχει πρόσφατα ενισχυθεί από τις παραστάσεις της μικρογραφικής τοιχογραφίας στη Θήρα, που δείχνει πολεμιστές να φορούν μια ποικιλία κραμών, ανάμεσα στα οποία και τύπους με πλάκες από δόντια αγριοχοιρού, και να φέρουν «πυργόσχημες» ασπίδες⁶. Δεν υπάρχει καμιά αναγκαστική αιτία να υποθέσουμε ότι αυτοί είναι Ελλαδίτες· παριστάνονται καθαροξυρισμένοι, ένα γνώρισμα που κανονικά σχετίζεται με την Κρήτη, σε αντίθεση με την ηπειρωτική Ελλάδα. Γενικά φαίνεται πιο πιθανό ότι η Κρήτη ανέπτυξε τον οπλισμό και τα όπλα, αν και κάποιο είδος αμυντικού οπλισμού μπορεί να φοριόταν από ΜΕ πολεμιστές, και οι Μυκηναίοι οπλοουργοί ίσως βοήθησαν με τη συνεισφορά τους στην εξέλιξη.

Κάθε προσπάθεια ανασύνθεσης της Μυκηναϊκής κοινωνίας σ' αυτή την περίοδο πρέπει να είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένη με δεδομένη τη φύση της

μαρτυρίας, αλλά είναι δυνατό να υποστηριχθεί από τη δημοτικότητα των όλων και των σκηνών πολέμου και κυνηγιού και από τη φανερή μετατροπή του πλούτου σε προσωπικές κτήσεις, ότι πρόκειται για μια κοινωνία «ηρωικού» τύπου. Μια τέτοια κοινωνία θα εξουσιαζόταν από μια καλά εξοπλισμένη αριστοκρατία από την οποία θα εξαρτιόνταν οι υπόλοιποι για προστασία και για την οποία θα δούλευαν: οι τεχνίτες σαφώς επιδείκνυαν τις επιδειξιότητες τους για λίγους πάτρωνες, και ο πλούτος ολόκληρης της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, κρίνοντας από τα λείψανα, ήταν συγκεντρωμένος στις Μυκηναίους στα χέρια λίγων ανθρώπων.

Κυβέρνηση και ηγεσία σε μια τέτοια κοινωνία θα ήταν εντελώς προσωπικές. Τα λείψανα συνιστούν ότι αρχικά κάτι σαν μια πρωτόγονη ολιγαρχία μοιραζόταν την εξουσία· η κατασκευή του Κύκλου Α συνιστά περιορισμό της ομάδας αργότερα σε μια «οικογένεια». Αλλά το να υποθέσουμε ότι οι πολύ μεταγενέστερες παραδόσεις ήταν σωστές με το να συνιστούν ένα μόνο βασιλιά, του οποίου η θέση κληρονομιάται στο γιο του ή στο γαμπρό, θα ήταν παράτολμο. Η σαφής μαρτυρία για επικάλυψη των τάφων των πιο σημαντικών ανδρών, ΙV και V (παραπάνω, σ. 73-74) και η εμφάνιση γνωρισμάτων όπως οι στήλες και μιας μασκας έξω από τον Κύκλο Α, συνιστούν ότι θέσεις μεγάλης σπουδαιότητας θα κατέχονταν από δύο ή τρεις άνδρες σε κάποιο χρονικό διάστημα, οι οποίοι ίσως μπορούν να παραβληθούν με τον Wanax και Lawageias των Πανακίδων της Πύλου⁷, και ότι αυτές οι θέσεις θα εναλλάσσονταν μεταξύ συγγενών· οι γυναικές επίσης ίσως κατείχαν σημαντικές θέσεις, που θα απέρεαν από το δικαίωμά τους ως ιερειών. Υπάρχουν παράλληλα για όλα αυτά τα στοιχεία στην Εγγύς Ανατολή⁸. Μπορεί να υπήρχαν μικρότεροι άρχοντες σ' άλλα κέντρα της χώρας, όπως συνιστάται από τους Κάθετους Λακκοειδείς της Λέρνας και τη μεταγενέστερη εμφάνιση των θολωτών τάφων σε διάφορες θέσεις.

Συνεχής έκθεση στην Κρητική επιρροή φαίνεται να οδήγησε σε αυξανόμενη δεξιοτεχνία. Μεγάλο μέρος της επιδεικτικώς περίτεχνης τέχνης και της υπερέφθονης επίδειξης προφανώς δεν επιβίωσε των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, και αργότερα ο πλούτος δαπανήθηκε για πιο διαρκή αντικείμενα, μνημειώδεις τάφους, ανάκτορα και οχυρώσεις, ενώ η διακυβέρνηση οργανώθηκε πολύ πιο καλύτερα. Αλλά δεν σημειώθηκε καμιά παρακμή του πλούτου ή της δύναμης· η θέση που εγκαθιδρύθηκε για τις Μυκηναίους από τους πρωιμότερους άρχοντες έμελλε να διαρκέσει άλλους τρεις αιώνες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΤΟ ΦΥΛΟ ΤΗΣ «ΜΟΥΜΙΑΣ» ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ V

Στο άρθρο που αναφέρθηκε (ενότητα 3, σημ. 32) ο Μυλωνάς αναπτύσσει πολλά επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι αυτή η ταφή ήταν γυναικεία· βασικά, ασχολείται να αποσυνδέσει τα ξίφη, τα οποία κάποιος θα ανέμενε να είναι

δημ. σελ. 217

κτερίσματα μιας ανδρικής ταφής, από αυτήν και να δείξει ότι πολλά κτερίσματα, τα οποία σχετίζονται ή μπορεί να σχετίζονται με αυτήν, είναι τυπικά γυναικείων τάφων. Αυτό δεν λαμβάνει υπόψη του τη φυσική μαρτυρία, όπως αναφέρεται περισσότερο από μια φορά από τον Schliemann. Στο βιβλίο *Mycenae* 295-6 σχολιάζει το μεγάλο μέγεθος των σωμάτων στον V, ιδιαίτερα τα οστά των ποδιών τους, ένα ζήτημα που επαναλαμβάνει στην περιγραφή της «μούμιας»: «εδώ η γλώσσα του είναι πολύ όμοια με εκείνη της επιστολής του στους *Times*, τυπωμένης την 3η Ιαν. 1877, όπου σχολιάζει ότι οι διαστάσεις του μηριαίου οστού «δεν θα μπορούσαν να αφήσουν καμιά αμφιβολία για τις πραγματικές αναλογίες του σώματος». Ευτυχώς, ένα σχέδιο αυτής της επιστολής σώζεται στο *Tagebuch*, το οποίο δίνει μήκος αυτού του οστού 1 πόδι, 8 ίντσες· αν μ' αυτό εννοείται ότι κατά προσέγγιση είναι 0,50μ., τότε θα έδινε ένα ύψος 1.815μ. για έναν άνδρα, 1.776μ. για μια γυναίκα, με τη μέθοδο Trotter-Gieser, ενώ αν υπολογισθούν ακριβώς, θα έδινε 1.834μ. για έναν άνδρα, 1.796μ. για μια γυναίκα. Τέτοια ύψη θα ήταν ψηλά, αλλά όχι απίθανα για έναν άνδρα, αλλά θα ήταν γελοία για μια γυναίκα: τα αναφερόμενα ύψη των τριών γυναικείων των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων αθροίζονται γύρω στο 1.60μ., όπως συμβαίνει και με εκείνο των ψηλότερων γυναικείων της Λέρνας, η πιο ψηλή από τις οποίες φτάνει 1,66μ. Πράγματι, ο Angel αναφέρει ένα μηριαίο οστό 0,50μ. μακρύ από τον Τάφο V, αλλά πιστεύει ότι το φανερά σχετιζόμενο κρανίο είναι εκείνο της νότιας ταφής (*Kύκλος Β 384*, Πίνακας 1, και 390:25 Μυκ.). Δεν είναι απίθανο ότι τα οστά αυτού του τάφου αναμείχθηκαν και ότι αυτό είναι ένα μηριαίο της «μούμιας»· σίγουρα ο Angel αναφέρει περισσότερα οστά κάτω από το Μυκ. 25 από όσα αναφέρονται από τον Schliemann (*Mycenae* 302). Αλλά δεν φαίνεται ότι το 25 Μυκ. μπορεί να είναι η «μούμια», αφού ο Μυλωνάς αναφέρει την ανακάλυψη εκείνου που προφανώς είναι το σωζόμενο μεσαίο τμήμα της «μούμιας» στο Εθνικό Μουσείο.

Το άλλο κύριο σημείο που πρέπει να αναφερθεί είναι ότι τα ξίφη δεν μπορούν να αποσυσχετισθούν από τη «μούμια». Σε όλες τις δημοσιευμένες εκθέσεις περιγράφονται ότι βρίσκονται στο δεξιό του σώματος, αλλά ο Μυλωνάς αντιτάσσει ότι αυτό σημαίνει το δεξιό όπως θα φαινόταν στο θεατή που στεκόταν στα πόδια της ταφής. Αυτή είναι μια πολύ εξεζητημένη ερμηνεία, που δεν ανταποκρίνεται σε ό,τι κάποιος θα περίμενε, και είναι δύσκολα αποδεκτή χωρίς μαρτυρία ενισχυτική· δεν τη χρησιμοποιεί π.χ. ούτε και αυτός ο ίδιος ο Μυλωνάς στην περιγραφή του των τάφων του Κύκλου Β (πρβ. *Ancient Mycenae* (1975) Ch. VI *passim*). Αλλά σε κάθε περίπτωση την αποκλείουν οι πρωμότητες εκθέσεις του Schliemann: το τηλεγράφημα που δημοσιεύτηκε στους *Times* την 6η Δεκ. 1876 αναφέρει: «ο Δρ Schliemann πέτυχε να διατηρήσει το νεκρό σώμα του άνδρα που αναφέρθηκε σ' ένα προηγούμενο τηλεγράφημα. Βρέθηκαν στα δεξιά του (δικά μου τα πλάγια γράμματα) 3 μεγάλες υπέροχες διακοσμημένες χρυσές κυածόσχημες κύλικες, μια αλαβάστρινη κυածόσχημη κύλικα, 2 απη-

μένες κυածόσχημες κύλικες, 134 πλούσια διακοσμημένα μεγάλα χρυσά κουμπιά, 4 χρυσές λαβές ξιφών, 11 χάλκινα ξίφη και κοσμήματα», και η έκθεση του που δημοσιεύτηκε την 3η Ιαν. 1877 αναφέρει «Στα δεξιά και αριστερά του σώματος (δικά μου τα πλάγια γράμματα) βρίσκονται μακρά χάλκινα ξίφη· στα αριστερά ήταν επίσης ένα μακρύ χάλκινο μαχαίρι. Όλα αυτά τα όπλα είχαν πιθανώς κρεμαστεί σε μια ζώνη που είχε εξαφανισθεί». Έτσι, με κάθε τρόπο, τα ξίφη ήταν στενά σχετιζόμενα· και είναι αξιοσημείωτο ότι αφού τα σώματα ήταν τρία πόδια χωριστά, και έντεκα ξίφη αναφέρονται ως (τοποθετημένα) μόλις περισσότερο από ένα πόδι μακριά από το σώμα, δύο ακόμα πιο κοντά από αυτό, θα μπορούσαν πιο εύκολα να συσχετισθούν με τη «μούμια», ακόμα και αν ήταν στα αριστερά της, παρά με το κεντρικό σώμα.

Δεν νομίζω ότι είναι αναγκαίο να συζητήσω άλλα σημεία λεπτομερειακά. Δεν μπορεί να αποδειχθεί τελικά ότι κάθε κτερίσμα που σίγουρα βρέθηκε με τη «μούμια» ή στον Τάφο V ανήκει γενικά σε τύπους αποκλειστικούς για γυναικείες ταφές: κατηγορίες όπως μεγάλα ορειχάλκινα αγγεία, περιδέραια από ήλεκτρο και ένθετα εγχειρίδια έχουν όλες βρεθεί σε κάποια μεγαλύτερη ή λιγότερη σχέση με ανδρικές ταφές, στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους ή πρώιμους θολωτούς τάφους, το περιδέραιο με αετόσχημες χάντρες βρέθηκε πράγματι στη νότια ταφή, και αναφορικά με τα «επιστήθια», η επιστολή του Schliemann στους *Times*, που δημοσιεύθηκε την 27η Δεκ. 1876, αναφέρει ότι στον IV ένα βρέθηκε στο στήθος της προσανατολισμένης ανατολικά-δυτικά ταφής που φορούσε μια μάρκα, και επιπλέον, ότι το Ρυτό Λεοντοκεφαλής, το οποίο στο βιβλίο του *Mycenae* το εξέλαβε ως μια μορφή προσωπίδων, μπορεί να κεφάλι της ίδιας ταφής. Σχετικά με το θέμα των προσωπίδων, μπορεί να σχολιασθεί ότι ούτε ακόμη και οι πλουσιότερες γυναικείες ταφές, στον III, δεν τις φορούσαν. Τελικά, οποιοσδήποτε και να είναι οι Αργυρειακές σχέσεις των αντικειμένων στον τάφο (και είναι ελάχιστα χωρίς τίποτε το χαρακτηριστικό), μπορεί να θεωρηθεί απίθανο ότι μια Αργύρεια πριγκίπισσα θα παντρευόταν, σ' αυτή την περίοδο ή σε κάποια άλλη, με έναν Έλληνα άρχοντα ή όποιον άλλο ξένο, και δεν υπάρχει σίγουρα καμιά τέτοια αναφορά από την πρώτη 18η Δυναστεία. Είναι δύσκολο να εξηγηθεί η ημιμυμιοποιημένη κατάσταση της βόρειας ταφής στον V. Ο άνδρας θα μπορούσε να έχει πεθάνει στο εξωτερικό ή σ' ένα μακρινό ταξίδι από τις Μυκήνες, και να καταβλήθηκαν προσπάθειες να διατηρήσουν το σώμα του για κανονική ταφή εκεί. Μελέτη του διατηρημένου μεσαίου τμήματος θα μπορούσε να αποδείξει τι έγινε στο σώμα· αλλιώς, μόνο υποθέσεις μπορεί να γίνουν.

Οι Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι έθεσαν επίσης ένα πρότυπο επιμέλειας των τάφων, των κτερισμάτων και των ταφικών έθιμων, που επρόκειτο να αποτελέσει σημείο άμμιλλας από την αναδυόμενη κυβερνώσα τάξη στην ηπειρωτική Ελλάδα και συμβαίνει στην περίοδο της μέγιστης αίγλης τους, στο τέλος της ΜΕ και την ΥΕ.Ι, να εμφανίζονται νέοι τύποι τάφων, ο λαξευτός στο βράχο θαλαμοειδής τάφος και διάφορες μορφές του λιθόκτιστου τάφου, ιδιαίτερα ο θολωτός. Αυτοί απαιτούσαν σημαντικά περισσότερο χρόνο και επιδεξιότητα για να κατασκευασθούν από τους παλιούς τύπους τάφων, αν και η κατασκευή των τύμων θα χρειαζόταν αρκετή εργασία, μετά όμως την κατασκευή τους, θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται πολλές φορές, και οι πλείστοι σίγουρα προορίζονταν για «οικογενειακούς τάφους». Στην αρχή η χρήση τους μπορεί να είχε περιορισθεί στις ανώτερες τάξεις της κοινωνίας, αλλά θα ήταν λάθος να υποθέσουμε αυτό σ' όλες τις περιπτώσεις· κρίνοντας από τα κτερίσματα υπάρχει μικρή διαφορά εκλογής μεταξύ πλείστων νέων τάφων και παραδοσιακών τύπων που επιβιώνουν, και μόνο οι μεγάλοι θολωτοί είναι σαφώς εξέχοντες.

Θα μπορούσε να λεχθεί στην αρχή ότι υπάρχει λίγη ομοιομορφία στους πρώιμους Μυκηναϊκούς τύπους τάφων, αλλά σημαντική στα ταφικά έθιμα. Οι νεκροί συνέχισαν να θάβονται και γενικά κτερίζονταν με κάποια μορφή ταφικών δώρων, συχνότατα κεραμεική, αλλά επίσης όπλα, σύννεργα, στολίδια ενδυμασίας, κοσμήματα, και άλλα προσωπικά αντικείμενα· οι κύριες κατηγορίες κτερισμάτων είναι επομένως οι ίδιες όπως στη ΜΕ και οι αλλαγές είναι στην πολύ μεγαλύτερη συχνότητα και ποικιλία και στην ανώτερή τους ποιότητα. Η ξαναχρησιμοποίηση των τάφων πρόσφερε ευκαιρίες μη διαθέσιμες πριν, για την «ανάκτηση» των κτερισμάτων που συνόδευαν προγενέστερες ταφές, μια συνήθεια για την οποία υπάρχει αρκετή μαρτυρία και κατέστησε αναγκαία μια πρακτική στάση προς τους νεκρούς· αυτοί συχνά σκουπίζονταν σε σώρους στις γωνίες, ή στα τοιχώματα, ή τοποθετούνταν σε λάκκους μέσα ή έξω από τον τάφο και φαίνεται ότι είχε αποφασισθεί ότι μετά τον αποχωρισμό της σάρκας από τα οστά δεν έπρεπε πια να φοβούνται. Η μόνη μεγάλη διάκριση μεταξύ των νέων τύπων του τάφου και των παλιών είναι ότι οι πρώτοι δεν φαίνεται ποτέ να περιείχαν παιδικές ταφές στην πρόωμη περίοδο, αν και περιείχαν αργότερα.

Η έκταση στην οποία ο κβωτιόσχημος και ο λακκοειδής επιβίωσαν ως τύποι τάφων στους Μυκηναϊκούς χρόνους έχει συχνά υποτιμηθεί (βλ. παράρτημα). Μερικά ΜΕ νεκροταφεία συνέχισαν σε αδιάκοπη χρήση στην ΥΕ.Ι-ΙΙ ή αργότερα· ταφή ενός ή λίγων ενήλικων σ' έναν κβωτιόσχημο ήταν κοινή στη Φωκίδα και Θεσσαλία, και συνέβαινε επίσης στη Βοιωτία, στην Αττική και στην Πελοπόννησο. Μερικοί απ' αυτούς τους τάφους, θα έπρεπε να σημειωθεί, ήταν μεγάλοι και λιθόκτιστοι, πραγματικά εξελγμένοι τύποι του κβωτιόσχημου όπως εκείνοι του νεκροταφείου της Ελευσίνας. Οι παιδικές ταφές κανονικά τοποθετούνταν σε μικρούς λάκκους ή κβωτιόσχημους, μερικές φορές μέσα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

ΠΡΩΙΜΟΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ

Όπως δείξαμε στο Κεφ. ΙΙ, τα ΜΕ ταφικά έθιμα ήταν σχετικά ομοιόμορφα σ' ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα. Η κανονική μορφή τάφου ήταν ο ορθογώνιος κβωτιόσχημος ή λακκοειδής, συνήθως προοριζόμενος για μια μοναδική ταφή, αλλά μερικές φορές ξαναχρησιμοποιόταν, που θα μπορούσε να βρισκείται μέσα στον οικισμό ή λιγότερο συχνά και συνήθως σε μια ύστερη εποχή, σε ένα κατάλληλο νεκροταφείο απέξω. Τα κτερίσματα ήταν σπάνια· οι τάφοι θα μπορούσαν να είναι συγκεντρωμένοι σε ομάδες και ακόμα να περιβαλλονται από έναν περιφραγματικό τοίχο, που θα ήταν ένα πιθανό σημάδι ειδικής θέσης, ή να σημαδεύονταν από μια πλάκα ή ένα σφρό από πέτρες. Αλλά τέτοια γνωρίσματα είναι σπάνια, και σε πολλές θέσεις οι τάφοι, ιδιαίτερα οι παιδικοί, ήταν διάσπαρτοι μέσα σ' ολόκληρο τον οικισμό. Η ομαδοποίηση των τάφων θα μπορούσε να υποδηλώνει την ύπαρξη μιας αντίληψης ότι τα μέλη μιας οικογένειας θα έπρεπε να θάβονται μαζί· αυτή η αντίληψη απέκτησε μια πιο συγκεκριμένη μορφή στους σπάνιους, αλλά πλατιά διαδεδομένους ταφικούς τύμους, πολλοί από τους οποίους περιείχαν μια σειρά τάφων, τόσο ενήλικων όσο και παιδιών, τοποθετημένων σε κβωτιόσχημους, λακκοειδείς ή σε πελώρια πιάρια. Φαίνεται πιθανό ότι οι ταφικοί τύμβοι ήταν οι τάφοι ανθρώπων κάπως σημαντικών, αλλά η κατανομή τους είναι άνιση. Η ιδέα του «οικογενειακού τάφου» μπορεί επίσης να παρατηρηθεί αναπτυσσόμενη στο ύστερο ΜΕ νεκροταφείο της Ελευσίνας σε λίγους άλλους τάφους όπως στο Κεφαλόβρυσο Τ.1 στα Βολιμίδια, που περιείχε τρεις ή τέσσερις ταφές¹, και στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, που συχνά περιείχαν δύο και μερικές φορές περισσότερες ταφές και οι οποίοι ήταν συγκεντρωμένοι σε ένα πιθανό οικογενειακό οικόπεδο στον Κύκλο Α.

στον οικισμό και ακόμα κάτω από το σπίτι, όπως στους ΜΕ χρόνους· αυτό το έθιμο συνεχίστηκε στην ΥΕ.ΙΙΙ, αν και τότε απαντάται πιο σπάνια. Το σκάψιμο λάκκων και κιβωτιόσχημων μέσα στους θαλαμοειδείς τάφους και στους θολωτούς, συχνά για να φυλάξουν προγενέστερες ταφές που σκουπιστηκαν από το δάπεδο, αλλά μερικές φορές και για πρωτογενείς ταφές, είναι εξαίρετικά διαδεδομένο, και στην περίπτωση αποτυχίας να φθάσουν τον κατάλληλο βράχο για ένα θάλαμο, συνήθιζαν να σκάβουν ένα λάκκο ή κόγχη στον ατέλειωτο δρόμο, πιθανώς για την ταφή για την οποία προοριζόταν ο τάφος.² Ως αυτό το βαθμό μπορεί να αποδεχθούμε ότι ο κιβωτιόσχημος ποτέ δεν ξεχάστηκε· η επιβίωσή του για κάποιο διάστημα μπορεί να οφείλεται σε επίμονη τοπική παράδοση, και ίσως επίσης στη μεγαλύτερη του άνεση και φτήνια. Αλλά θα έπρεπε να τονιστεί ότι μια μόνο ταφή σε κιβωτιόσχημους δεν παρέμεινε το αποκλειστικό έθιμο οποιουδήποτε μεγάλου τομέα του Μυκηναϊκού πληθυσμού· ΥΕ.ΙΙΙ παράδειγμα στην Αθήνα και στο Άργος βρίσκονται διπλά δίπλα με θαλαμοειδείς τάφους, ενώ τα νεκροταφεία στην Ελευσίνα και Μηδών αποτελούνται από μεγάλους χτιστούς τάφους, συχνά με κάποια μορφή εισόδου, που χρησιμοποιήθηκαν ως οικογενειακοί τάφοι, περίπου όπως οι κανονικοί θαλαμοειδείς τάφοι. Καμιά «κατώτερη τάξη» δεν μπορεί να ανιχνευθεί στη χρήση κιβωτιόσχημων αντιθαλαμοειδών τάφων· πράγματι, η διάκριση είναι περισσότερο γεωγραφική παρά κοινωνική, αφού πολλοί πρώιμοι και ύστεροι κιβωτιόσχημοι περιείχαν πλούσια κτερίσματα. Μόνο στη νότια Ήπειρο, που βρισκόταν σε επαφή με το Μυκηναϊκό κόσμο, αλλά ποτέ δεν «Μυκηνοποιήθηκε», επιβιώνουν μονής ταφής νεκροταφεία κιβωτιόσχημων.³

Ο ταφικός τύπος επίσης επιβίωσε, ακόμα πιο πολύ.⁴ Υπάρχει αξιοσημείωτη παράδοση στο Μαραθώνα τύμβων που περικλείουν περίτεχνες λιθινές κατασκευές, και εκτείνονται από τα μέσα της ΜΕ ως την ΥΕ.ΙΙΙΑ₂· οι τύμβοι στην νοτιοδυτική Πελοπόννησο στον Κισσό, Σαμικό και Μακρίσια φαίνεται ότι κατασκευάσθηκαν στη ΜΕ και χρησιμοποιήθηκαν αδιάκοπα ως την ΥΕ.ΙΙ ή αργότερα, και είναι σίγουρα επιβιώσεις της παράδοσης τύμβων της Δυτικής Ελλάδας· ένας πιθανός τύμβος στα Οικόπεδα της Κεφαλλονιάς με ΥΕ.ΙΙ-ΙΙΙ κτερίσματα είναι ίσως μια άλλη τέτοια επιβίωση· τέλος, ένα ΥΕ.ΙΙΙ παράδειγμα στον Ορχομενό είναι σίγουρο, αλλά αινιγματικό. Κανένας απ' αυτούς δεν περιείχε κάτι το σημαντικό εκτός από την ομάδα του Μαραθώνα, που είναι αξιοσημείωτοι για τις κατασκευές τους παρά για τα κτερίσματά τους, και φαίνονται μάλλον ειδικό· αλλιώς, αν περιείχαν τοπικές σημαντικές προσωπικότητες, όπως προτάθηκε για τους ΜΕ τύμβους, αυτοί δύσκολα θα μπορούσαν να είναι κάτι παραπάνω από μικροί αρχηγοί.

Μερικοί ανυψήθησαν τάφοι που ίσως σχετίζονται τόσο με τους θολωτούς τάφους όσο και με τους τύμβους μπορεί να αναφερθούν από τη Μεσσηνία.⁵ Στο Γουβαλάρι ένας τύμβος κάλυπτε τρεις μικρούς τάφους όμοιους με θολωτούς, αλλά χωρίς εισόδους, στα κτερίσματα των οποίων περιλαμβάνονταν και

πρώιμο Μυκηναϊκό υλικό· στα Νιχώρια, μια κυκλική, φρεατοειδής κατασκευή π.2μ. πλατιά, χωρίς κανένα ίχνος οροφής, περιείχε, στην κορυφή μια συγκεχυμένη ομάδα νεκρών και αποκάτω πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές, μερικές κτερισμένες με ΥΕ.Ι-ΙΙ αργεία· τέλος, στην Πύλο ο Ταφικός Κύκλος περιείχε μια σειρά ταφών σε πθιμοφορές και λάκκους, που εκτείνονται από την ύστερη περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων ως την ΥΕ.ΙΙΙΑ₁. Αυτές οι ταφές κατά το πλείστον ήταν δευτερογενείς και είχαν, πιθανώς, τοποθετηθεί αρχικά στο δάπεδο του τάφου· αυτό, σε συνδυασμό με τη διευθέτηση των ταφών σε αργεία και τα κτερίσματά τους, είναι ισχυρή μαρτυρία κατά της θεωρίας ότι ο τάφος ήταν ένας ταφικός τύμβος, αν και οι ταφές σε αργεία συνιστούν ένα σύνθετο κάποιου είδους, ενώ η παντελής απουσία δρόμου και μόνο αμφίβολες ενδείξεις ενός θόλου συνιστούν ότι δεν ήταν ένας θολωτός τάφος. Ο πολύ μεταγενέστερος τάφος στα Παλαιχώρια κοντά στην Κουκουνάρα, μια κυκλική κατασκευή με μια είσοδο, προφανώς ανοικτή πάνω ή τουλάχιστο μη φραγμένη, μπορεί να συγκριθεί με αυτούς. Αυτοί οι τάφοι μπορεί να σχετίζονται μεταξύ τους και επιπλέον μπορεί να θεωρηθούν ως πιθανές απομιμήσεις των θολωτών ή ακόμα ως στάδια εξέλιξής του.

Ο θαλαμοειδής τάφος, ο θολωτός τάφος, και μια ποικιλία μικρότερων λιθόκτιστων τάφων, μερικοί από τους οποίους απομιμούνται θολωτούς ενώ άλλοι έχουν δικαίως αποκληθεί «κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι» (κτιστοί θαλαμοειδείς)⁷, όλοι έχουν το ίδιο βασικό σχέδιο. Μια ανοιχτή διάδος, ο δρόμος, είναι λαξευμένη στο έδαφος μέσα στο βράχο, στον οποίο είναι λαξευμένος ο θάλαμος· τα δύο αυτά μέρη συχνά συνδέονται με το στόμιο, μια στενή στεγασμένη είσοδο, αλλά αυτή μπορεί να λείπει στους θαλαμοειδείς τάφους και στους μικρότερους κτιστούς τάφους. Οι θαλαμοειδείς τάφοι είναι κανονικά εντελώς λαξευτοί στο βράχο, ενώ οι λιθόκτιστοι τάφοι είναι κανονικά βυθισμένοι στο χώμα ή στο βράχο κατά το μεγαλύτερο τμήμα του ύψους τους, συνήθως ως τη στέγη του στομιού, και έχουν έναν προεξέχοντα θόλο που καλύπτεται με ένα σωρό χώματος· αυτός μπορεί να συγκρατιόταν από έναν περιμετρικό τοίχο. Μερικοί φαίνονται να είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους ελεύθεροι, υποστηριζόμενοι από σφρούς χώματος⁸, αλλά αυτοί αποτελούν μια μειοψηφία των γνωστών παραδειγμάτων και δεν περιλαμβάνουν τον πρωιμώτατο, τον τάφο στο Κορυφάσιο, που ήταν κατασκευασμένος εντελώς κάτω από το έδαφος. Αν και η πλαγιά ενός λόφου ήταν η θέση που προτιμούσαν, αμφότεροι οι θολωτοί και οι θαλαμοειδείς τάφοι μπορούσαν να κατασκευασθούν στο ουσιαστικά επίπεδο έδαφος· αυτό αληθεύει για πολλούς Μεσσηνιακούς θολωτούς και για το πρώιμο νεκροταφείο στα Βολιμίδια, καθώς επίσης για πολλούς θαλαμοειδείς τάφους στην Αγορά των Αθηνών.

Από τους νέους τύπους τάφου, οι θολωτοί ήταν οι πιο σταθεροί· όλοι εκτός από ένα μοναδικό ωσειδές παράδειγμα στο Θορικό έχουν ένα κυκλικό σχήμα, θολωτό θάλαμο, και ένα στόμιο και δρόμο ευθυγραμμισμένα με τον κεντρικό

άζονα του θαλάμου, και ήταν σχετικώς προσεκτικά κτισμένοι. Κυμαίνονται σε διάμετρο από 14μ. και κάτω. Είναι δύσκολο να καθορισθεί κανείς τη διακριτική γραμμική μεταξύ αυτών και των μικρότερων κτιστών τάφων, αφού δείγματα ακόμα και κάτω από 4μ. διαμέτρου είναι σαφείς απομιμήσεις θολωτών και μερικές φορές καλής ποιότητας: οι θαλαμοειδείς τάφοι ποικίλλουν ακόμα περισσότερο και στην πλευοψηφία τους ήταν μάλλον πρόχειρα λαξευμένοι: το σχέδιο του θαλάμου μπορούσε να είναι κυκλικό, ημικυκλικό, ωσειδές, τετράγωνο, ένα μίγμα αυτών, ή εντελώς ακανόνιστο, η οροφή μπορούσε να είναι επίπεδη, κυρτή, αετοειδής, σαρμαρωτή, ή θολωτή όπως ενός θολωτού, το στόμιο μπορούσε να λείπει και ο δρόμος μπορούσε να έχει λοξή κατεύθυνση. Αυτοί είναι πολύ μικρότεροι από τους θολωτούς, όχι σπάνια ξεπερνώντας τα 4μ. σε μήκος ή πλάτος. Αρκετοί θαλαμοειδείς τάφοι είχαν πλευρικούς θαλάμους προεξέχοντες από τον κύριο θάλαμο ή από το δρόμο, οι οποίοι φαίνεται ότι σε μερικές περιπτώσεις αποτελούσαν μέρος του αρχικού σχεδίου: αυτό το στοιχείο είναι σχεδόν άγνωστο στους θολωτούς. Οι καλύτεροι θαλαμοειδείς τάφοι μπορούσαν να έχουν βαθμιδατούς δρόμους ή τοιχογραφημένες εισόδους: ένα γνώρισμα που συχνά απαντάται σ' αυτούς, και σε μερικούς θολωτούς, είναι μια εξέδρα αφημένη στο βράχο ή κτιστό «θρανίο» κατά μήκος της μιας πλευράς του τάφου. Σε μερικές θέσεις, όπως στα Δεντρά, Αθήνα και Θήβα, οι άριστοι θαλαμοειδείς τάφοι περιείχαν ταφές που θα μπορούσαν δικαίως να ονομαστούν «βασίλικες», και πολλοί από τους τάφους των Μυκηνών περιείχαν πολύ πλούσια κτερίσματα, αλλά η πλειοψηφία, όπως οι μικρότεροι κτιστοί τάφοι, είναι σχετικά φτωχοί σε κτερίσματα. Γενικά χρησιμοποιούνταν για περισσότερες ταφές απ' όσες αναφέρονται στους πλείστους θολωτούς, πολύ πάνω από είκοσι διακρινόμενες σε μερικούς: αλλά υπάρχουν πολύ λίγες ακριβείς πληροφορίες από τις οποίες να μπορούμε να καθορίσουμε πρότυπα χρήσης και μερικοί τάφοι μπορεί να περιέχουν πολλές ταφές μιας και μόνης φύσης, ενώ άλλοι έχουν λίγες εκτεινόμενες σε πολλές φύσεις. Παιδικές ταφές, όπως προαναφέρθηκε, δεν βρίσκονται πριν από την ΥΕ.ΙΙΙ. Αδιακόσμητες ή διακοσμημένες πλάκες, που πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν ως σήματα, έχουν μερικές φορές βρεθεί στους δρόμους των θαλαμοειδών τάφων, αλλά όχι κανονικά.

Εκτός από τοπικές διαφορές, τα ταφικά έθιμα σ' αυτούς τους τάφους ήταν βασικά όμοια σ' ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα και το βασικό τους σχέδιο είναι πολύ όμοιο. Διάφορες επιρροές μπορεί να συνδυάστηκαν στη δημιουργία ειδικών ελλαδικών τύπων και στην απόφαση της εκλογής του λαξευτού στο βράχο ή κτιστού τάφου, αλλά φαίνεται λογικό να αναζητήσουμε μια μοναδική καταγωγή και για τους δύο, παρά να αποδώσουμε την καταγωγή των θαλαμοειδών και των θολωτών σε χωριστές πηγές. Πράγματι, υπάρχουν μακρά παράδοση τέτοιων τάφων, κανονικά λαξευτών στο βράχο, στο Αιγαίο. Ένα παράδειγμα στην Αθήνα μπορεί να είναι Νεολιθικό⁹: υπάρχουν πολλά ΠΙΕ σε

διάφορες θέσεις, που συχνά έχουν ένα λάκκο μάλλον παρά ένα δρόμο, μερικοί από τους οποίους είναι καλοκομημένοι και μερικοί μάλλον ακανόνιστοι¹⁰ και με αυτούς μπορούν να συσχετισθούν οι λιθόκτιστοι τάφοι με στοιχειώδεις εισόδους στον Άγιο Κοσμά και στη Χαλανδριανή¹¹. Μια αξιοσημείωτη ομάδα τάφων πολλών τύπων στη Φυλακωπή φαίνεται να αντιπροσωπεύει αυτή την παράδοση σε ένα μεταγενέστερο στάδιο: αυτοί μπορεί να έχουν ένα δρόμο και στόμιο και μερικοί είναι θολοειδείς¹². Είχαν συληθεί και έτσι δεν μπορούν να χρονολογηθούν ασφαλώς, αλλά τα όστρακα «γεωμετρικών» σφραγίων που βρέθηκαν κανονικά σ' αυτούς θα μπορούσαν να είναι ΜΚ, αν και θα μπορούσαν να αναχθούν νομίμως στην περίοδο της Πρώτης Πόλης, και μερικοί φαίνεται να συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ως και την ΥΚ. Η παράδοση δεν μπορεί αλλιώς να ανιχνευθεί στις Κυκλάδες ή στην ηπειρωτική Ελλάδα πέρα από την Πρώτη Εποχή του Χαλκού.

Στη βόρεια Κρήτη οι πολλαπλοί θαλαμοειδείς λαξευτοί στο βράχο τάφοι φαίνεται ότι αναπτύχθηκαν από φυσικά σπήλαια, που χρησιμοποιούνταν προηγουμένως για ταφές: παραδείγματα στην περιοχή της Κνωσού χρονολογούνται στη ΜΜ.ΙΙΒ και αργότερα, και οι πρωιμότετοι κοντά στον παλιό Κρητικό οικισμό στα Κύθηρα χρονολογούνται πίσω σε μια φάση σύγχρονη με τη ΜΜ.ΙΙ. Στην αρχή είναι εντελώς ακανόνιστοι σχήματος, και συχνά δεν έχουν έναν κατάλληλο δρόμο, αλλά με την πάροδο της ΜΜ.ΙΙΙ εμφανίσθηκαν περισσότερα κανονικού σχήματος παραδείγματα με δρόμο και στόμιο, και προς το τέλος της εμφανίσθηκαν μονοί θαλαμοειδείς τάφοι διδοιόκρητοι από τα Ελλαδικά παραδείγματα στο νεκροταφείο του Μαυροσπήλιου και στο Καστρί¹³. Φαίνεται δυνατό ότι η παλιότερη Κυκλαδική παράδοση μπορεί να επηρέασε αυτή την εξέλιξη, αφού η Κρήτη συνδέεται με τη Φυλακωπή και άλλα Κυκλαδικά κέντρα σ' ολόκληρη τη ΜΜ.

Δεν βλέπω καμιά επιτακτική αιτία να αναζητήσουμε πιο πέρα την καταγωγή των ελλαδικών τάφων. Οποιαδήποτε κι αν ήταν η Αιγυπτιακή επίδραση στην Κρήτη, η θεωρία ότι ο θαλαμοειδής τάφος κατάγεται απευθείας από την Αίγυπτο αγνοεί θεμελιώδεις διαφορές επινόησης, και προϋποθέτει έναν ισχυρό δεσμό μεταξύ Αιγύπτου και της ηπειρωτικής Ελλάδας για τον οποίο δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία. Παραβάλλοι, ένα ουσιαδές μέρος των Αιγυπτιακών τάφων, δεν είναι χαρακτηριστικοί στην ηπειρωτική Ελλάδα και, όπου απαντούν, μπορούν εύκολα να σχετίζονται με εκείνους των πρωιμότερων τάφων στη Φυλακωπή, Κνωσό και Καστρί: ακόμη και όπου απαντούν ο κυρίως θαλαμος χρησιμοποιόταν για ταφές, σε αντίθεση με την Αιγυπτιακή συνήθεια¹⁴.

Οι μικρότεροι λιθόκτιστοι τάφοι μπορεί να θεωρηθούν ως τοπικές παραλλαγές, αντικαθιστώντας τον θαλαμοειδή τάφο όπου δεν υπήρχε κατάλληλος βράχος. Αλλά ο πραγματικός θολωτός τάφος έχει τόσο συχνά σχετισθεί με τους Κρητικούς κυκλικούς τάφους, ώστε πρέπει να συζητηθεί εδώ με κάποια λεπτομέρεια. Έχει δείχθει ότι πολλά από τα επιχειρήματα που προτάθηκαν

100 Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

εναντίον τέτοιας σχέσης μπορούν να απαντηθούν¹⁵. Μερικοί από τους Κρητικούς τάφους κτίστηκαν τόσο αργά όσο η ΜΜ.ΙΙ και χρησιμοποιήθηκαν στην ΥΜ.ΙΑ, αν όχι και αργότερα· μπορεί να έχουν εντυπωσιακή αρχιτεκτονική, μια μνημειώδη είσοδο, ακόμη και, στις Αρχάνες, μια όμοια με δρόμο δίοδο, και μολονότι κανείς ίσως δεν είχε πλήρη θόλωση πέτρινη, η μαρτυρία για σύγκλιση των τοιχωμάτων τους συνιστά ότι είχαν κάποιο είδους θόλους. Οι υστερότεροι τάφοι φαίνεται επίσης να προορίζονταν για χρήση από μικρές ομάδες, όπως οι ελλαδικοί θολωτοί, παρά από μεγάλη «γένη» που προτείνονται για τους πρωιμότερους.

Αλλά παραμένει η περίπτωση ότι υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά μεταξύ και αυτών ακόμα των υστερων τάφων, οι οποίοι ταίνουν να έχουν προσαρτημένα συμπλέγματα δωμάτων, ή όπως στις Αρχάνες φαίνονται να αποτελούν μέρος ενός διώροφου κτιρίου¹⁶, και είναι βασικά ανεξάρτητα χωρίς κανένας σωρός χώματος να τους καλύπτει, και ο απλός θολωτός τάφος, χωρίς πρόσθετους θαλάμους και σε μεγάλο ποσοστό υπόγειος, γινώταν προσιτός μέσω ενός δρόμου και στομίου. Ο τελευταίος είναι πολύ συγγενέστερος σε σχέδιο με τον θαλαμοειδή τάφο, ο οποίος ασφαλώς αποτέλεσε τη βασική του έμπνευση. Εντούτοις οι αρχιτεκτονικές δεξιοτεχνίες που απαιτούνταν για να κτίσουν ένα θολωτό δεν υπήρχαν σίγουρα στην ηπειρωτική Ελλάδα σ' αυτή την περίοδο, όπου δεν υπάρχουν πιθανά πρότυπα, ενώ είναι ευρέως εκδηλωές στους Κρητικούς τάφους. Ο θολωτός, επομένως θα μπορούσε κάλλιστα να έχει αναπτυχθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα ως μια ειδική μορφή τάφου από αρχιτέκτονες Κρητικούς· η ομοιομορφία του συνιστά ότι αναπτύχθηκε σε μια περιοχή και διαδόθηκε στις υπόλοιπες.

Είναι εξίσου αληθές ότι η ικανότητα να κατασκευάζουν θαλαμοειδείς τάφους στο βράχο είναι μια επαγγελματική δεξιοτεχνία, καλά καθιερωμένη στον Αιγαϊακό χώρο όπως δείχνει η μαρτυρία, αλλά άγνωστη στην ηπειρωτική Ελλάδα μετά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η αύξηση της ζήτησης θα οδήγησε στη δημιουργία μόνιμων ομάδων κατασκευαστών τάφων, στα μεγαλύτερα κέντρα, αλλά στην αρχή μπορεί κάλλιστα να ταξίδευαν αναζητώντας δουλειά και πρέπει σίγουρα να προέρχονταν αρχικά από το Αιγαίο για να καλύψουν τη ζήτηση. Αυτή θα ήταν μια από τις πολλές περιπτώσεις κατά την οποία Αιγαϊακοί εμπειρογνώμονες ήρθαν στην ηπειρωτική Ελλάδα στην αρχή της Μυκηναϊκής περιόδου για να εγκαθιδρύσουν ουσιαστικά νέες τέχνες. Η διαδικασία με την οποία δημιουργήθηκε η ζήτηση πρέπει να παραμείνει σκοτεινή, αν και πρέπει σίγουρα να συνδέεται με τον νέο πλούτο και επιθυμία της ελλαδικής άρχουσας τάξης για επίδειξη· δεν είναι απίθανο να επέδρασαν επίσης θρησκευτικές αντιλήψεις, αλλά αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Το πρωιμότερο παράδειγμα των νέων τύπων τάφου συναντώνται στην Πελοπόννησο και ιδιαίτερα στη Μεσσηνία, όπου, έχει ήδη προταθεί, μπορεί να αναγνωρισθούν πιθανά στάδια εξέλιξης του θολωτού ή πρώιμες απομιμήσεις.

Πράγματι ο πρωιμότετος αληθινός θολωτός, στο Κορυφάσιο, είναι μόλις υστερότερος, από τον Ταφικό Κύκλο της Πύλου, αφού περιέχει αγγεία του τοπικού Αμυρδάρχου ρυθμού και μια ΜΜ.ΙΙΒ/ΥΜ.ΙΑ πρόχου με πλατύ επίπεδο χείλος και διακόσμηση κυματιών, καθώς και μερικούς ντόπιους πρώιμους Μυκηναϊκούς τύπους, κυρίως πιθανοφείς διακοσμημένους με ταινίες ημιστλβωτής βαφής (βλ. παραπάνω, Κεφ. Ι, σ. 21). Ένας όμοιος πιθανοφώρας και όστρακα μιας μικρής διακοσμημένης με πτυχωτό πρόχου βρέθηκαν στον θολωτό Τάφο ΙV της Πύλου¹⁷ και μεμονωμένα αγγεία Αμυρδάρχου ρυθμού στον Τ.2 του Γουβαλάρη και στον Τ.4 Νικητόπουλου στα Νιχώρια, έναν πολύ μικρό τάφο (δ. 3,4μ.)¹⁸. Η κατασκευή αυτών των τάφων αναγκαστικά πρέπει να είναι λίγο μεταγενέστερη από εκείνη του Κορυφάσιου· ένας, ίσως και οι δύο, τάφοι του Γουβαλάρη σίγουρα περιείχαν ΥΕ.Ι αγγεία (εκτεθειμένα στο Μουσείο της Πύλου), όπως ο Τ.3 της Περιστεριάς, και, πολύ πιθανός, ο Τ.1 στο Ρούτσι¹⁹. Ο Τ.2 στο Ρούτσι περιείχε επίσης πολύ πρώιμα στην εμφάνιση αγγεία, ένα μικρό διακοσμημένο με κυμάτια ασκό, έναν ταινιωτό πιθανοφώρα, με πρόσθετη λευκή διακόσμηση, και έναν αμφορέα με ωσειδές στόμιο και διακοσμημένο με πλατιές κάθετες ταινίες (όλα εκτεθειμένα στο Μουσείο της Χώρας), τα οποία δεν είναι κανονικά ΥΕ.Ι, αλλά φαίνονται να είναι τοπικές απομιμήσεις της ΥΜ.ΙΑ ή παρόμοια. Όλοι αυτοί ήταν σχετικώς μικροί (διαστ. 5-7μ.) εκτός από τον θολωτό τάφο ΙV της Πύλου (δ. 9,35μ.), και όχι σημαντικά καλοχτισμένοι· σίγουρα χρησιμοποιήθηκαν προς το τέλος της ΥΕ.Ι, αφού όλοι εκτός από τον θολωτό του Κορυφάσιου συνέχισαν να χρησιμοποιούνται για πολύ διάστημα μετά.

Άλλοι Μεσσηνιακοί θολωτοί ήταν σίγουρα μεταγενέστεροι. Το ΥΕ.Ι υλικό από τον Τ.1 της Περιστεριάς, που είναι ο άριστος στη Μεσσηνία, είναι ασφαλώς σκαφτεί ο τάφος ή από την κατάρρευση του χωμάτινου σωρού, και μπορεί να δοθούν όμοιες ερμηνείες για πιθανά ΥΕ.Ι κομμάτια που βρέθηκαν στους θολωτούς του Κακόβατου και της Τραγάνας²⁰. Αυτοί οι τάφοι είναι καλύτερα κτισμένοι και μερικές φορές πολύ μεγάλοι (δ. του Τ.1 της Περιστεριάς, 12,1 μ., του Τ.Α του Κακόβατου 12,12μ.) η εξέλιξη ήταν ταχεία, αφού η κεραμική από τον Τ.1 της Τραγάνας μπορεί να χρονολογηθεί στην πρώιμη ΥΕ.ΙΙΑ και κάπως από τον Τ.Α του Κακόβατου είναι μόλις μεταγενέστερη²¹. Πολλοί άλλοι θολωτοί χτίστηκαν στη Μεσσηνία σ' αυτή την περίοδο και περιείχαν όστρακα ΥΕ.ΙΙΑ αγγείων, συνήθως πιθανοφώραν: περιλαμβάνουν τον θολωτό ΙΙΙ της Πύλου, τον θολωτό τάφο του Βασιλικού και πιθανώς τον θολωτό Βέβες στα Νιχώρια και έναν από τους μικρούς θολωτούς των Παπουλιών, τον τάφο 3²².

Υπάρχει επομένως ένα σεβαστό ποσό μαρτυρίας για την πρώιμη επικράτηση του θολωτού τάφου στη Μεσσηνία, στην οποία μπορεί να προστεθεί το γεγονός ότι οι θαλαμοειδείς τάφοι στα Βολιμεία, πολλοί από τους οποίους ανήγονται πίσω στην ΥΕ.Ι, είναι απομιμήσεις θολωτών (αυτοί θα συζητηθούν αργότερα).

Θα ήταν πιο λογικό να δεχτούμε ότι δεν ήταν όλοι «βασιλικοί», αλλά ίσως μόνο οι δύο μέγιστοι, αμφότεροι κοντά στην ακρόπολη· οι άλλοι, σκόρπιοι στην ανώτερη πλαγιά της λοφοσειράς της Παναγίτσας ανάμεσα σε ομάδες θαλαμοειδών τάφων, θα ήταν οι τάφοι των οικογενειών των πολύ ανώτερων αξιωματούχων, που ίσως συγγένευαν με τον βασιλικό οίκο, οι υστερότεροι αντίστοιχοι των τάφων του Κύκλου Β. Η σημαντική εξέλιξη στην τεχνική που βλέπουμε στις Μυκίνες θα μπορούσε κάλλιστα να πηγάζει από την κατασκευή τόσο πολλών τάφων σε ένα τέτοιο σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, ίσως δύο γενεών.

Η μαρτυρία από την Αργολίδα, επομένως, δεν ενισχύει την άποψη ότι οι θολωτοί τάφοι εισήχθησαν τόσο πρόωπα εκεί όσο στην Μεσσηνία· ο «ΥΕ.Ι.» θολωτός στην Καρότσα της Θεσσαλίας μπορεί επίσης να μην υπολογισθεί, και τα πρόωπα αντικείμενα που βρέθηκαν κοντά στον πιθανό θολωτό στο Δράμτσι της Βοιωτίας είναι απίθανο να σχετίζονται με αυτόν, αλλά πιθανώς προέρχονται από κβωτιόσχημους²⁶. Έτσι δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία προς το παρόν για να αντικρούσει μια θεωρία ότι ο θολωτός τάφος αναπτύχθηκε στη Μεσσηνία, όπου ήταν κοινός προς το τέλος της ΥΕ.Ι., ότι υιοθετήθηκε από τις Μυκίνες· σ' αυτά τα χρόνια για «πριγκιπικές» ταφές, και ότι είτε ως αποτέλεσμα της υιοθέτησής του στις Μυκίνες ή ανεξάρτητα διαδόθηκε σε άλλα μέρη της Πελοποννήσου στην ΥΕ.ΙΙΑ. Η σειρά των τάφων του Θορικού είναι διδακτική: όλοι περιέχουν ΥΕ.ΙΙΑ όστρακα αγγείων, αλλά η λογική ακολουθία ανάπτυξης είναι η εισαγωγή λιθοκτιστων ωσειδών θαλαμοειδών τάφων, η εξέλιξη αυτού του τύπου σε θολωτό, και τελικά η κατασκευή ενός κανονικού θολωτού, μερικά στοιχεία του οποίου συνιστούν ότι δεν ήταν μια εντελώς επιτυχημένη προσπάθεια από έναν ντόπιο αρχιτέκτονα²⁷.

Δεν είναι δυνατό να υποστηριχθεί η καταγωγή των θαλαμοειδών τάφων και των μικρότερων κτιστών τάφων ομοίως από μια μόνο πηγή· ΥΕ.Ι παραδείγματα ποικίλων τύπων απαντούν σε διάφορες επαρχίες. Η Μεσσηνιακή μαρτυρία είναι πάλι άφθονη, αν και στην πραγματικότητα περιορισμένη σε μια μόνο θέση, στα Βολιμίδια. Εδώ έχουν ανασκαφεί περίπου τριάντα τάφοι, από τους οποίους τουλάχιστον οι μισοί κατασκευάσθηκαν στην πρόφιμη Μυκηναϊκή περίοδο· οι τάφοι ήταν γενικά μεγάλοι και σχεδιασμένοι πολύ όμοια με τους θολωτούς τάφους, κανονικά πολύ προσεκτικά λαξευμένοι²⁸. Η παλαιότερη ομάδα, όμως, εκείνη του Κεφαλοβρύσου, περιλαμβάνει τάφους διαφορετικών τύπων²⁹. Πρωτότατος είναι ο ύστερος ΜΕ. Τ.1, που ήδη αναφέρθηκε· κατασκευάσθηκε μέσα σε μια φυσική κοιλάδα, μέρος της οποίας επενδύθηκε με τοίχο και στεγάσθηκε με πλάκες. Ένας μικρός λάκκος λαξευμένος πολύ κοντά σ' αυτόν στα νότια περιείχε μια ή δύο ταφές και ήταν ομοίως στεγασμένος με πλάκες· μπορεί κάλλιστα να είναι ΜΕ. Λίγα μέτρα βόρεια ήταν οι τάφοι 5 και 7, αμφότεροι ωσειδούς σχήματος, που ήταν σε ορθές γωνίες ο ένας προς τον άλλο, και τα τοιχώματά τους διασταυρώνονται σ' ένα σημείο· μόνο ο Τ.5 είχε ένα δρόμο,

Οι πρόωμοι θολωτοί τάφοι αλλού είναι ομοιομόρφως μεγάλοι (κανένας κάτω από 7μ. σε δ.) και σχετικά καλοχτισμένοι, ειδικά η σειρά των Μυκηνών δείχνοντας μια αύξουσα εμπειρία με αναπτγυμένες τελειοποιήσεις, όπως το «κουφιστικό τρίγωνο», αλλά κανείς απ' αυτούς δεν μπορεί να χρονολογηθεί νορίτερα από την ΥΕ.ΙΙΑ. Αυτό είναι γενικά αποδεκτό στην περίπτωση των παραδειγματιών στο Βαφειό, Ανάληψη και Θορικό, αλλά οι τάφοι στην Αργολίδα χρειάζονται προσεκτικότερη μελέτη.

Εκτός από τους τάφους στις Μυκίνες υπάρχουν πρόωμοι θολωτοί στην Πρόσμινα, Μπεριπλάτι και Καζάρμα, από τους οποίους ο τελευταίος περιείχε άθικτες ταφές· όλοι περιέχουν ολόκληρους ή σπασμένους πιθαμορφείς του ανακτορικού ΥΕ.ΙΙΑ ρυθμού, από τους οποίους εκείνοι της Καζάρμας περιλαμβάνουν ένα αναμφισβήτητο πρώιμο παράδειγμα διακοσμημένο με διπλούς πελέκειες²³. Απ' αυτούς, μόνο ο τάφος της Πρόσμινας είναι μεγαλύτερος από τον μικρότατο των Μυκηνών, με διάμετρο 9,5μ.²⁴ τα σωζόμενα αντικείμενα ήταν αντίστοιχα πλούσια, και η κατασκευή του ήταν καλύτερη από εκείνη των άλλων δύο, όμοια με εκείνη του Τάφου του Αίγισθου. Με βάση την παρουσία θραυσμάτων ανακτορικών πιθαμορφών σ' αυτούς, όλοι οι έξι από τις πρώτες δύο ομάδες των Μυκηνών πρέπει να κατασκευάσθηκαν όχι αργότερα από την ΥΕ.ΙΙΑ Φάση²⁴. Έχει καθιερωθεί η τοποθέτηση των πρωιμότερων τάφων στην ΥΕ.Ι και έχει υποστηριχθεί ότι ο Τάφος του Αίγισθου κατασκευάσθηκε στη ΜΕ, αλλά αυτό θα συνεπαγόταν την ανωμαλία συνυπαρξης δύο τύπων «βασιλικού» τάφου. Πράγματι, η κεραμεική από τον Τάφο του Επάνω Φούρνου, που χρονολόγησε έναν από τους δύο πρωιμότερους σύμφωνα με αρχιτεκτονικά κριτήρια, είναι εξ ολοκλήρου πρώιμη ΥΕ.ΙΙΑ· πολύ λίγη έχει διασωθεί από τον Κυκλώπειο Τάφο, αλλά δεν υπάρχει τίποτε που να αντιτίθεται σοβαρά σε μια όμοια χρονολογία. Κανένα όστρακο πιθαμορφών των τύπων που βρέθηκαν στους ΥΕ.Ι θαλαμοειδείς τάφους στην Πρόσμινα δεν έχει αναφερθεί από αυτούς τους τάφους ή τον Τάφο του Αίγισθου, όπου τα «ΥΕ.Ι.» όστρακα πιθαμορφών θεωρήθηκαν ότι μοιάζουν με εκείνα από τον Κάθετο Λακκοειδή Τάφο Ι, τα οποία μπορεί να είναι σε μεγάλο ποσοστό πρώιμα ΥΕ.ΙΙΑ· σε κάθε περίπτωση, αυτά βρέθηκαν μόνο στο δρόμο, και μπορεί πράγματι να είναι τμήμα σκιαικών αποθετών στους οποίους πρέπει να ανήκει πολλή από την κεραμεική που βρέθηκε σ' αυτό τον τάφο.

Θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα πρόβλημα το να έχουμε όχι λιγότερους από έξι θολωτούς της ΥΕ.ΙΙΑ φάσης στις Μυκίνες, αλλά αυτό ισχύει μόνο αν αυτοί θεωρηθούν ότι είναι οι τάφοι έξι διαδοχικών μοναρχών. Δεν υπάρχει καμιά αναγκαιότητα για μια τέτοια υπόθεση, που δεν εξήγει τις παραλλαγές στο μέγεθος (ο πρώτος, τέταρτος και έβδομος έχουν μια διάμετρο 8μ., ο πέμπτος 10μ., και ο δεύτερος 11μ., ο τρίτος και ο έκτος 14μ.), ή στην τοποθέτηση, ούτε η μαρτυρία από την έκταση της κεραμεικής και την παρουσία μεγάλων ταφικών λάκκων σε μερικούς ότι χρησιμοποιήθηκαν ως οικογενειακοί τάφοι.

μια κοντή πλατιά διόδο που οδηγεί στα νότια του τάφου, χωρίς την παρεμβολή ενός στομιού. Κάθε τάφος περιείχε πάρα πολλά κρανία και οστά, αλλά σχετικά λίγα κτερίσματα: τα ύστατα αγγεία ήταν ΥΕ.Ι διάφορα αδιασκόσιμητα αγγεία που μπορούσαν άνετα να ταξινομηθούν ως ύστερα ΜΕ, και μπορεί κάλλιστα αυτοί οι τάφοι να πρωτοκατασκευάστηκαν στην ύστερη ΜΕ, όπως θα μπορούσε να συνιστά το πρωτόγονο σχήμα τους. Ίσως να ήταν οστεοφυλάκια για περισσό-τερες από μια και μόνο οικογένεια, αλλά οι τάφοι των Βολυμιδίων γενικά περιείχαν πολλές ταφές.

Ο Τ.6, επίσης στον Τ.1, είχε έναν κατάλληλο δρόμο και στόμιο, αλλά ένα ημικυκλικό σχήμα και χαμηλή οροφή. Οι τάφοι 2-3, ανατολικά των 5 και 7, ήταν αντίστοιχα κυκλικός και ωσειδής στο σχήμα, ο πρώτος με χαμηλή οροφή και μόνο ο Τ.4 είχε σχήμα κανονικού θολωτού. Απ' αυτούς οι Τ.6 και 2 σίγουρα περιείχαν ΥΕ.Ι αγγεία, ενώ ο Τ.3 περιείχε αδιασκόσιμητα αγγεία πολύ πρώιμης εμφάνισης, αλλά κανένα διακοσμημένο προγενέστερο από ΥΕ.ΙΙΑ, και ο Τ.4 δεν περιείχε προφανώς καθόλου πρώιμη κεραμική. Έτσι υπάρχει μια ακολουθία που συνιστά τη βαθμιαία υιοθέτηση του θολωτού σχήματος: αυτή πράγματι φαίνεται να έγινε αργότερα απ' ό,τι σ' άλλες ομάδες, αφού τάφοι των ομάδων Κορωνιού και Αγγελόπουλου αναμφίβολα περιείχαν ΥΕ.Ι αγγεία.³⁰ Αυτοί είναι επίσης μεγαλύτεροι σε πολλές περιπτώσεις από τους τάφους του Κεφαλόβρυσου, των οποίων η μέγιστη διάμετρος σπάνια ξεπερνούσε τα 3,7μ., ενώ πλείστοι από τους τάφους του Αγγελόπουλου ήταν πάνω από 4μ., και η διάμετρος του τάφου 3 του Κορωνιού ήταν 5,3μ. Μερικοί από τους υστερότε-ρους τάφους ήταν μικρότεροι και λίγοι ήταν πρόχειρα λαξευμένοι οι πλείστοι περιείχαν πολυάριθμους λάκκους στο δάπεδο και κόγχες στον τοίχο που περιείχαν τα λείψανα προγενέστερων ταφών και λίγοι είχαν ένα δεύτερο θάλαμο που ανοιγόταν από το δρόμο, μικρότερο και συνήθως κυκλικού σχήματος.³¹ Κανένας δεν είχε σίγουρα κατασκευαστεί μετά την ΥΕ.ΙΙΑΙ και μέχρι τότε ακολουθούσαν αυστηρά το σχέδιο των θολωτών' αλλά δεν βρίσκεται σε μια άλλη ομάδα θαλαμοειδών τάφων κοντά στη Χώρα, ούτε στους θαλαμοειδείς τάφους της Πύλου, από τους οποίους μόνο δυο αναμφίβολα προηγούνται της ΥΕ.ΙΙΙ, ούτε οπουδήποτε αλλού στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο.³² Το νεκροτα-φείο των Βολυμιδίων είναι επομένως κάτι σαν μια ιδιοτυπία, αλλά η εικόνα την οποία παρέχει για την υιοθέτηση του θαλαμοειδούς τάφου σε μια ειδική θέση είναι πολύ πολύτιμη.

Μια άλλη ομάδα πρώιμων θαλαμοειδών τάφων στη νότια Πελοπόννησο βρέθηκε γύρω από την Επίδαυρο Λιμηρά.³³ Ήταν ωσειδούς σχήματος με στόμιο και δρόμο σε μια από τις μακρές πλευρές: διάφορα παραδείγματα είχαν ένα βαθμιδωτό δρόμο και ένα δεύτερο, κυκλικό θάλαμο που ανοιγόταν από αυτόν. Λάκκοι για τα λείψανα προγενέστερων ταφών βρέθηκαν συχνά στον κυρίως θάλαμο. Μόνο δυο κομμάτια της δημοσιευμένης κεραμικής είναι πιθανώς ΥΕ.Ι, αν και η ΥΕ.ΙΙΑ είναι άφθονη, αλλά αδημοσίευτα όστρακα με πτυχωτή

διακόσμηση δύσκολα μπορεί να είναι υστερότερα από ΥΕ.Ι και μπορεί πράγματι να είναι ΥΜ.ΙΑ ή ακόμα και ΜΜ.ΙΙΒ, ιδιαίτερα μερικά θραύσματα κλειστών αγγείων.³⁴ Αυτοί οι τάφοι επομένως δεν είναι αναγκαίο να είναι πολύ μεταγενέστεροι από τους πρωιμότερους στα Βολυμιδία: όπως αυτοί, χρησιμοποιήθηκαν για σημαντικό χρονικό διάστημα και φαίνονται να αντιπροσωπεύ-ουν μια συντηρητική τοπική παράδοση, διαφορετική από εκείνη στα Βολυμιδία. Οι λιθόκτιστοι ωσειδείς τάφοι στο Παλαιοχώρι, πιο βόρεια στην ανατολική Λακωνία, σίγουρα πρέπει να κατάρχονται από αυτούς μάλλον παρά από τους ωσειδείς τάφους του Θορικού: η πρωιμότητα κεραμική από αυτούς είναι ΥΕ.ΙΙΑ και ΥΜ.ΙΒ.³⁵ Πάλι αυτοί οι τάφοι δεν έχουν κανένα παράλληλο στους υστερους θαλαμοειδείς τάφους της Λακωνίας: μικροί κυκλικοί λιθόκτιστοι τάφοι βρίσκονται επίσης σ' αυτή την επαρχία και στην Αρκαδία, μερικοί απ' αυτούς πρώιμοι, που απομεινώνται θολωτούς τάφους σε μεγαλύτερο ή μικρό-τερο βαθμό,³⁶ και μπορούν να συγκριθούν με όμοιους τάφους στη Μεσσηνία (π.χ. με αυτούς που ήδη αναφέραμε από τα Νιχώρια και Παπούλια).

Η μαρτυρία από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο είναι πιο άφθονη. Οι ταφές 25,26 και 52 στην Πρόρουμενα είναι σίγουρα ΥΕ.Ι, οι δυο πρώτοι μεγάλοι και επιμελώς λαξευμένοι, με παραθαλάμους, οι τελευταίοι μικροί και ακανό-νιστοι.³⁷ Ο Τάφος 518 στις Μυκίνες, ένας άλλος μεγάλος και ωραίος τάφος με μια μεγάλη κόγχη ή βοηθητικό θάλαμο στην πίσω πλευρά, και ο τάφος 5 του Κεφαλόβρυσου, είναι επίσης πιθανό να ανήκουν σ' αυτή τη χρονολογία.³⁸ Άλλοι τάφοι στα νεκροταφεία των Μυκηνών και της Πρόρουμενας μπορεί να είναι τόσο πρώιμοι, και πολλοί χρησιμοποιούνταν στην ΥΕ.ΙΙΑ, οπότε οργα-νώθηκαν τα νεκροταφεία σε άλλες μεγαλύτερες θέσεις όπως στην Τύρυνθα, στα Δεντρά, στην Ασίνη και στο Άργος: αυτά περιλαμβάνουν μεγάλους τάφους, και δυο στα Δεντρά, οι Τάφοι 6 και 8, είχαν παραθαλάμους.³⁹ Πρώιμοι θαλαμοειδείς τάφοι έχουν επίσης βρεθεί σε λιγότερο σημαντικές θέσεις, στο Μπερμπάτι, στην Αρία (κοντά στο Ναύπλιο), στο Γαλατάκι, και στη Νέα Κόρινθο: οι τάφοι στο Γαλατάκι περιλαμβάνουν μια σπάνια παραλλαγή που απαντά επίσης στην Τύρυνθα, έχουν δηλαδή έναν κάθετο λάκκο αντί για ένα δρόμο.⁴⁰ Αυτοί οι τάφοι δεν έχουν ομοιόμορφο σχήμα και ποικίλουν σημαντι-κά σε μέγεθος και ποιότητα: οι παραβάλαμοι σε διάφορους από τους μεγάλους πρώιμους τάφους φαίνονται να αποτελούν μέρος του αρχικού σχεδίου και συστηματικά ανοίγονται από το θάλαμο παρά από το δρόμο. Απ' αυτή την άποψη μοιάζουν με μερικούς τάφους της Κρήτης και των Κυθήρων, αν και είναι πιο προσεκτικά διαρρυθμισμένοι.⁴¹ Ο τύπος με ένα μόνο θάλαμο είναι εντούτοις ο πιο κοινός και μπορεί κάλλιστα να έγινε δημοφιλέστατος επειδή απαιτούσε λιγότερη εργασία και δαπάνη.

Κανένας θαλαμοειδής τάφος σίγουρης ΥΕ.Ι εποχής δεν έχει βρεθεί βόρεια του Ισθμού της Κορίνθου, εκτός ίσως των Θιβρών: τα εκεί νεκροταφεία, στη Χαλκίδα και στην Αθήνα και πιθανώς κάπου αλλού στην Αττική ήταν σαφώς

οργανωμένα στην ΥΕ.ΙΙΑ.⁴² Αυτοί οι τάφοι είναι ασημένιοι, σε πολλά όμοιοι με τους ίδιους τύπους που χρησιμοποιούνταν στη βορειοανατολική Πελοπόννησο· εκείνοι των Θηβών περιλαμβάνουν πολλούς που είναι μεγάλοι και καλά λαξευμένοι και ίσως δείχνουν κάποια προτίμηση στο ορθογώνιο σχήμα. Όπως ήδη αναφέρθηκε, παλιότερες παραδόσεις επιβίωσαν σ' αυτή την περιοχή και ακόμα πιο δυτικά· οι μικροί λιθοκτιστοί ωοειδείς τάφοι του Θορικού είναι μοναδικοί, και δεν απαντούν πουθενά αλλού σ' αυτή την περιοχή, και ίσως κατάγονται από την ίδια πηγή με τους τάφους της Επιδαυρου Λιμηράς και του Παλαιχωριού. Σίγουρα υποδηλώνουν μια ανεξάρτητη τοπική παράδοση.

Πιο μακριά δεν υπάρχουν κανένας τάφος των νέων τύπων. Ο πολύ μικρός και ακανόνιστος κτιστός τάφος στο Κερί Ζακύνθου περιείχε μόνο δύο ταφές και δύο αγγεία του ΥΕ.ΙΙ τύπου, αλλά ενσωμάτωσε μια παραλλαγή του «ανακουφιστικού τριγώνου», που υποδηλώνει ότι κτίστηκε όταν η διαδοχή ρυθμίστηκε στα Μυκηνές ήταν καλά ανεπτυγμένη.⁴³ Η πρωμότητα κεραμική από τους ωραίους τάφους στον Άγιο Ηλία Αιτωλίας είναι ΥΕ.ΙΙΒ⁴⁴, και της ίδιας περιόδου είναι επίσης η πρωμότητα κεραμική από το θολωτό τάφο στο Καπακλί κοντά στο Βόλο, που είναι ο πρωμώτατος στη Θεσσαλία και σημαντικό μεγέθους (διάμετρος 10μ.)⁴⁵.

Ένας άλλος τάφος θα έπρεπε να συζητηθεί, ο τάφος Ρ των Μυκηνών.⁴⁶ Είναι μοναδικός στην ηπειρωτική Ελλάδα, αποτελούμενος από μια ορθογώνια είσοδο και θάλαμο που συνδέονται με μια θύρα, κτισμένα το καθένα με τέσσερις σειρές τετραγωνισμένων λίθων, που σχηματίζουν θόλοση σε σχήμα καρίνας και στεγαζόταν με πλάκες· είχε κατασκευασθεί μέσα σ' ένα κάθετο λακκοειδή που είχε επεκταθεί. Οι ενόσεις των λίθων καλύπτονταν από διακοσμημένες ταινίες κονιάματος, και λείψανα από τα πλούσια κτερίσματα είχαν σκορπιστεί κοντά στην επιφάνεια του Κύκλου Β, και περιλάμβαναν και τρεις ανακτορικούς ΥΕ.ΙΙΑ πιθαμοφόρες, που τον χρονολογούν. Έχει συγκριθεί με τους κτιστούς τάφους της Ουγκαρίτ, αλλά αυτοί είναι ύστερης εποχής, όπως είναι και ένα παράδειγμα στην Έγκωμη· μερικοί από τους λαξευτούς τάφους της Φυλακωπής είναι πολύ όμοιοι και κτιστοί τάφοι στην Αγία Ειρήνη στην Κέα και στο Θορικό είναι συγκρίσιμοι.⁴⁷ Είναι πιθανό να ήταν ο τάφος ενός μοναδικού πρίγκιπα ή ευγενή και μπορεί να κατασκευάσθηκε εσκεμμένα μέσα στον Κύκλο Β, ώστε να ισχυρίζεται συγγένεια με τους πρωμώτερα ταφέντες εκεί. Οι λόγοι εκλογής αυτού του τύπου πρέπει να παραμεινούν σκοτεινοί· η ύπαρξή του είναι μια ακόμη υπόμνηση της ποικιλίας των ταφικών τύπων στους πρώτους Μυκηναϊκούς χρόνους.

Αν γνωρίζαμε περισσότερα για τους Κυκλαδικούς και Κρητικούς τάφους της ύστερης Μέσης και της πρώιμης Φόσης της Ύστερης Χαλκοκρατίας, είναι πιθανό ότι θα μπορούσαν να προσκομισθούν περισσότερα στενά παράλληλα, αλλά η γενική ομοιότητα με τους Αιγαϊακούς τάφους δεν μπορεί να απορριφθεί. Η κατανομή συνιστά με έμφαση ότι οι νέοι τύποι υιοθετήθηκαν στην Πελοπόν-

νησο πριν από όλα, και με την εξαίρεση του Θορικού, οι θέσεις βόρεια του Ισθμού φαίνονται να ακολουθήσαν το προβάδισμα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου· αυτή επίσης προμήθευε τον κανόνα για τους μεταγενέστερους Μυκηναϊκούς τάφους, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και εκείνοι από τους οικισμούς της Δωδεκανήσου, που χρονολογούνται από την ΥΕ.ΙΙΒ και εξής και ίσως επέδρασαν έντονα στα ταφικά έθιμα της ΥΜ.ΙΙ Κρήτης. Αλλά είναι σαφές ότι ανεξάρτητες παραδόσεις στους λαξευτούς τάφους καθιερώθηκαν στα Βολμείδια και στην Επιδαυρο Λιμηρά πλήρως τόσο νωρίς, όσο αυτή της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, αν όχι πριν απ' αυτήν, και αυτές φαίνονται να εξάσκησαν τοπική επίδραση στην Πελοπόννησο, ενώ η εξέλιξη των θολωτών στη Μεσσηνία εξάσκησε ακόμη περισσότερη επίδραση. Αυτό δεν εκπλήσσει αν κανείς λάβει υπόψη του το σχετικό ευρύτερο αυτόν των διαφορετικών περιοχών σε σχέση με τη βορειοανατολική Πελοπόννησο· ακόμα και στη ΜΕ περίοδο οι επαρχίες βόρεια του Ισθμού της Κορινθίου ήταν πλησιέστερες σ' αυτήν πολιτιστικά από ό,τι ήταν εκείνες στη νότια και δυτική Πελοπόννησο. Παλιότεροι τύποι τάφων επιβίωσαν ιδιαίτερα στις πιο απομακρυσμένες περιοχές και δεν κατόντησαν σπάνια παρά μόνο στους ύστερους Μυκηναϊκούς χρόνους, οπότε επικράτησε και κάποια ομοιομορφία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΠΡΩΙΜΕΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΤΑΦΕΣ ΣΤΗ ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΥΣ

Αυτός ο κατάλογος περιλαμβάνει όλα τα γνωστά σε μένα ΥΕ.Ι-ΙΙ παραδείγματα, αλλά ΥΕ.ΙΙΙ παραδείγματα έχουν μόνο καταχωρηθεί όπου είναι ιδιαίτερα σχετικά.

ΘΕΣΣΑΛΙΑ: ΑΜ 14(1889)263-4 (Διμητριάς)· ΠΑΕ (1900)72-3 (ακρόπολη Βόλου, συνεχιζόμενη από τη ΜΕ, υπολογιζόμενη ότι περιλαμβάνει πρώιμους Μυκηναϊκούς τάφους)· ΑΑΑ 3(1970)198-203 (Βόλος: Νέα Ιωνία)· ΑΙΑ 75(1971)305 (Πευκάκια· νεκροταφείο συνεχιζόμενο από τη ΜΕ, ίσως το ίδιο όπως η Διμητριάς).

ΣΚΟΠΕΛΟΣ: ΚΧ 3(1949)544-7.

ΦΩΚΙΣ: Κίρθη 116-24, πρβ. ΑΑΑ 1(1968)144-6 (θέση χρησιμοποιημένη για ταφές συνεχώς από τη ΜΕ., τάφοι 5,7,10,18,24,42,59, σίγουρα πρώιμοι Μυκηναϊκοί και πιθανώς και άλλοι)· ΒCΗ 61(1937)310-14 (Κρίσα: κυρίως ΜΕ ταφές στη θέση, αλλά ο Τ.27 πιθανώς πρώιμος Μυκηναϊκός —αγγείο εικονιζόμενο στο ΒCΗ 62(1938)— πίν. 24:5. Πρβ. C. Vatin, *Mémoires de Phociae* (1969)44-5, για ΥΕ.ΙΙΙΑ-С οικογενειακούς τάφους ορθογώνιου τύπου.

ΕΥΒΟΙΑ: *Leftandi* 5,10, ΑR (1969-70) 8 (ταφές στη θέση).

ΒΟΙΩΤΙΑ: *Hesperia Suppl.* 8(1949)41 (Δράμας· νεκροταφείο συνεχιζόμενο

από τη ΜΕ): ΑΑ 4(1971)326-8 (Παραλίννη νεκροταφείο συνεχιζόμενο από τη ΜΕ).

ΑΤΤΙΚΗ: Agora XIII 103-4, ΑΔ 24(1969)Β 78 (Αθήνα) ό.π. (σημ. 1) (Ελευσίς), Alin 106 (Βάρκιζα): Ay. Kosmas 62 (παιδιά).

ΑΙΓΙΝΑ: ΑΑ (1938) 511 (παιδιά).

Β.Α. ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ: Κοράκου 102-3 (παιδιά), Prosymna 43 (Τ. 21Β, ίδια περιοχή όπως του ΜΕ νεκροταφείου), BSA 45 (1950) 210-11, 214-6 (Προϊστορικό Νεκροταφείο στις Μυκήνες, συνεχιζόμενο από τη ΜΕ), πρβ. επίσης BSA 25(1921-3)55-8 («Τάφος Σιποβολώναν», μη χρονολογούμενος ακριβώς). ΑΔ 19(1964)Β 122-6 (Άγιος Μυκηναϊκοί τάφοι στην ίδια περιοχή όπως στη ΜΕ, Τ. 2 2 σίγουρα πρόωμος). Hesperia 26(1957) 144(παιδιά), ΑΕ(1955) Παράρτημα 6-8 (Τ. Γ), ΑΔ 22(1967)Β 182 (νεκροταφείο συνεχιζόμενο από τη ΜΕ) (Λέρνα και Μύλοι).

ΛΑΚΩΝΙΑ: BSA 67(1972)23-9 (Άγιος Στέφανος στη θέση, συνεχιζόμενη από τη ΜΕ).

ΜΕΣΣΗΝΙΑ: Mithi 226-8 (παιδιά): ΠΑΕ (1961) 171 (Περιστεριά: παιδιά, κάτω από το ΥΕ.Ι σπίτι): Pylos I 312-3 (πιθανώς πρόωμος), πρβ. III 176-7 (ΥΕ.ΙΙΑ): Hesperia 41(1972) 227 (Νιχώρια: παιδιά, μπορεί να είναι πρόωμος).

ΗΛΙΣ: Mycon I 177(Μπάμπες): πρβ. ΑΔ 16(1960)Β 116 (Καφκάνια: όχι σίγουρα Μυκηναϊκές:).

Για άλλα Μυκηναϊκά παραδείγματα, βλέπε πιο πρόσφατα Α.Μ. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* (1971) 180-82 με αναφορές, αλλά σημείωσε ότι μερικοί θα απ' αυτούς βρίσκονται σε τύμβους, μερικοί είναι οικογενειακοί και μερικοί θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στη ΜΕ από τα αντικείμενα που βρέθηκαν σ' αυτούς (Ζερέλια, Κρίσα —εκτός από τον Τ.27).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΠΡΩΙΜΕΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

(1) ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο Κεφ. II, τονίστηκαν τα χαμηλά επίπεδα τεχνολογίας της ΜΕ, η περιορισμένη σειρά μικροαντικειμένων και η απουσία μιας ισχυρής καλλιτεχνικής παράδοσης. Η βελτίωση που μπορεί να ανιχνευθεί στην Υστερη Φάση ακολουθήθηκε από τη μεγάλη εξάπλωση της περιόδου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, που συνεχίστηκε και στον 15ο αιώνα, με αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση των χαρακτηριστικών Μυκηναϊκών βιοτεχνιών. Αυτή η εξέλιξη είναι σαφέστατα προφανής στα πλούσια ευρήματα από τους πρόωμους πριγκιπικούς τάφους: αν και οι βελτιώσεις στην κατασκευή της κεραμικής και της μεταλλουργίας είχαν ευρείες συνέπειες, πρέπει πάντοτε να θυμόμαστε ότι οι άριστοι τεχνίτες εργαζόνταν για την άρχουσα τάξη, και ότι μεγάλο μέρος από ό,τι περιγράφεται ως «Μυκηναϊκή» τέχνη παραγγελλόταν και καταγόταν από ένα πολύ μικρό τμήμα του πληθυσμού. Κανένας «μέσου όρου άνθρωπος» δεν θα μπορούσε να προσδοκά να αποκτήσει αντικείμενα των τύπων που κυρίως συζητήθηκαν σ' αυτό το κεφάλαιο, και απ' αυτή την άποψη τέτοια αντικείμενα δεν είναι τόσο χαρακτηριστικά Μυκηναϊκά όπως, π.χ., η κερραμική· αλλά αξίζει να μελετηθούν για τη μαρτυρία που προσφέρουν των πρώιμων εξελίξεων στον ηπειρωτικό χώρο, από τις οποίες κατάγονται τύποι πιο ευρέως συναντώμενοι στα ύστερα Μυκηναϊκά χρόνια, και αυτά καθαυτά ως αντικείμενα ομορφιάς και εντυπωσιακής τεχνικής.

Η εξέλιξη της Μυκηναϊκής κεραμικής και των τύπων των τάφων έχει ήδη συζητηθεί. Ό,τι λίγο μπορεί να λεχθεί για μια άλλη τέχνη, την οικιακή αρχιτεκτονική, θα συνοψισθεί εδώ. Μόνο λίγα στίγματα αυτής της περιόδου έχουν

συμ. ο.π. 224

ανασκαφεί τα πλείστα είναι συγκριτικά απλού τύπου, και διάφορα σαφώς κατόντι από το μέγρο¹. Ένα μερικώς ανασκαμμένο κτίριο στην Περιστεριά, ΥΕ.Ι χρονολογίας, έχει ένα πιο περίπλοκο σχέδιο, που περιλαμβάνει διάφορα δωμάτια και μια αυλή, αλλά από άλλες απόψεις συμφωνεί με τις παραδοσιακές μεθόδους και διάφορες παιδικές ταφές βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο της αυλής². Μπορεί, εντούτοις, να είναι το πρώτο διατηρούμενο παράδειγμα μιας κατηγορίας κτιρίων σαφώς προδρομικών των υστερότερων ανακτόρων, η οποία περιλαμβάνει τις ΥΕ.ΙΙΒ-ΙΙΙΑΙ διαδοχές των κτιρίων στα Νιχώρια και στο Μενελάιον και τα λιγότερο ακριβώς χρονολογούμενα κτίρια κάτω από το ανάκτορο της Πύλου³· ίσως αυτά θα μπορούσαν να συσχετισθούν με τα συνήθιστα ύστερο-Μεσοελλαδικά κτίρια στην Ασίνη (παρ. 110 σ. 41). Τα γνωρίσματα αυτών περιλαμβάνουν μια κεντρική ή εξέχουσα ομάδα δωματίων μεγαρόσχημη, και, συχνά περιθώσιμες αυτήν, σειρές βοηθητικών δωματίων και αποθηκών· θα μπορούσαν επίσης να έχουν έναν ανώτερο όροφο. Κι όμως, υπό την έννοια της αρχιτεκτονικής εμπειρίας αυτά ήταν ακόμα πολύ χαμηλά από το επίπεδο των σύγχρονων ανακτόρων, «βιλάων» (επαύλεων), και ακόμα και των κανονικών αστικών οικιών της Κρήτης και του Αιγαίου, και μόνο στις Μυκήνες και Τίρυνθα έχουν βρεθεί ως τώρα ίχνη τοιχογραφιών⁴ και στις δυο περιπτώσεις τα θραύσματα τοιχογραφιών, λίγα σε αριθμό και με απλή διακόσμηση, προέρχονται από πρώιμες αποθέσεις κάτω από τομές των μεταγενέστερων ανακτόρων, και ο τύπος του κτιρίου που διακοσμούσαν μπορεί μόνο να υποθέσει ότι έμοιαζε με τον τύπο των Νιχωρίων-Μενελαίου. Η κύρια εξέλιξη στα ΜΕ στοιχεία ήταν στο μέγεθος και στον αριθμό των δωματίων· υπάρχουν ενδείξεις ότι κτίρια στην Κουκουνάρα και στο Θέρμο ήταν ευρέως περιτεταχισμένα με λίθους, αλλά το χτίσιμο ήταν με ακατέργαστους λίθους, όπως στα κανονικά θεμέλια σπιτιών.

Ομοίως δεν υπάρχει κανένα ίχνος «πολεοδομικού σχεδίου» του Αιγαιακού τύπου, όπως γνωρίζουμε αυτόν ειδικά από την Αγία Ειρήνη, το Ακρωτήρι, τη Φυλακωπή, τα Γουρνιά και το Παλαιόαστρο· το οχυρωμένο χωριό του Μάλθι, που χτίστηκε το αργότερο σ' αυτή την περίοδο, και το νεώτερο στην ύστερη ΜΕ, είναι ο μόνος οικισμός που έχει την πιο μακρινή ομοιότητα με αυτούς⁵. Το τείχος του από μικρούς λίθους, με εισόδους που είναι λίγο μεγαλύτερες από κενά στον περίβολο, κάποτε προστατευμένες από πλευρικούς τοίχους για μικρή απόσταση στο εσωτερικό, μοιάζει με τα τείχη που έχουν αναγνωρισθεί ως οχυρώσεις στην Πύλο και στην Περιστεριά, η πρώτη από τις οποίες είναι σίγουρα πρώιμη Μυκηναϊκής εποχής⁶, και οι δύο ίσως είχαν κτίρια, φυλάκια ή μικρούς πύργους, χτισμένους μέσα στα τείχη, αλλά η μόνη προσπάθεια μνημειώδους κατασκευής είναι η πύλη στην Πύλο. Το πλάτος της και η προφανής απουσία θύρας έχουν δημιουργήσει την αμφιβολία αν αυτή αντιπροσωπεύει καν μια οχύρωση⁷, αλλά αυτή φαίνεται να είναι ακόμη η πιο πιθανή ερμηνεία. Αυτές οι οχυρώσεις είναι τέτοιου απλού ρυθμού, ώστε δεν χρειάζεται

να οφείλουν τίποτε σε ξένη επίδραση· είναι τα μόνο αποδεκτά πρώιμα Μυκηναϊκά παραδείγματα, αν και δεν είναι απίθανο ότι όμοια τέχνη σε άλλες θέσεις, όπως στις Μυκήνες και Τίρυνθα, θα μπορούσαν να έχουν απομακρυνθεί χωρίς να αφήσουν ίχνη. Η εμφάνιση πολλών ηγεμονιών στη Μεσσηνία μπορεί να προσφέρει μια αιτιολόγηση της ανάγκης οχυρώσεων που ένωσαν εκεί.

Οι μεγάλες τεχνολογικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις αυτής της περιόδου αναγνωρίζονται σε τρεις κύριες τάξεις τεχνουργημάτων που έχουν διακριθεί στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, όπλα (στα οποία μπορεί να συμπεριληφθεί και ο εξοπλισμός), κοσμήματα και στολίδια, και πολύτιμα μεταλλικά κύριος όγκος αυτού του υλικού είναι από μέταλλο και αναμφίβολα μεταλλικά αντικείμενα εκτιμώνταν πάρα πολύ, αν και άλλα υλικά απαντούν σε κάποια ποσότητα. Αυτό είναι εξίσου αληθές για τους πρώιμους πριγκιπικούς Μυκηναϊκούς τάφους και μεταγενέστερες συσσωρεύσεις όπως εκείνες στους τάφους των Δεντρών, παρά την αύξηση της δημοτικότητας των σφραγισμένων, των λίθινων αγγείων (όλα επεισακτα) και ελεφάντινων αντικειμένων, τα οποία πιθανώς αντιπροσωπεύουν μια τοπική βιοτεχνία. Αντίθετα, η λιθοτεχνία φαίνεται ότι ήταν σε τόσο υψηλή εκτίμηση, όσο και στη σύγχρονη Κρήτη: οι ωραίες σειρές λίθινων αγγείων από το ανάκτορο της Ζάκρου είναι η άριστη ένδειξη γι' αυτό⁸. Θα ήταν βιαστικό να προτεινουμε ότι μεταλλοτεχνία τόσο λεπτότεχνη όσο εκείνη από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους και τους Πρώιμους θολωτούς δεν παραγόταν στην Κρήτη: η επιδεξιότητα να παράγουν αυτή πρέπει πρώτα να αναπτύχθηκε εκεί, με σωζόμενα παραδείγματα τα ξίφη και τους πελέκεις του Αρκαλοχωρίου, και τέτοια αριστουργήματα όπως τα χρυσά κύπελλα του Βαφειού και των Δεντρών μπορούν εύκολα να θεωρηθούν ως Κρητικά προϊόντα, με βάση την ομοιότητά τους στο θεματολόγιο και στην τεχνολογία με τα Κρητικά λίθινα ρυτά. Αλλά μπορεί να προταθεί ότι έργα λιθοτεχνίας δεν άρεσαν πολύ στους Ελλαδίτες πρίγκιπες, που αποθησαύριζαν αντικείμενα περισσότερο για την πραγματική τους αξία παρά για την ομορφιά τους.

Αυτό εισάγει το οξύ πρόβλημα του ορισμού της «Μυκηναϊκής τέχνης». Έχει ήδη υποστηριχθεί στο Κεφ. ΙΙΙ ότι πολύ από το υλικό των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων πρέπει να έχει παραχθεί από τεχνίτες εκπαιδευμένους σύμφωνα με την Κρητική παράδοση, αφού μόνο αυτοί θα κατείχαν τις κατάλληλες επιδεξιότητες. Έχει επίσης προταθεί στα Κεφ. Ι και ΙV ότι το ισχυρό Κρητικό στοιχείο στην πρώιμη Μυκηναϊκή κεραμική είναι μερικώς αποδοσιμένο σε αποίκους αγειοπλάστες και ότι οι νέοι τύποι τάφων πρέπει να έχουν κατασκευασθεί από επαγγελματίες, που αρχικά προέρχονταν έξω από τον ελλαδικό χώρο. Επομένως συνέβη κάτι σαν εισορή Αιγαιακών τεχνιτών, πολλοί από τους οποίους έφθασαν από αυτήν την Κρήτη στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο. Αυτούς κάλλιστα πρέπει να ακολουθήσαν οι γιοί, άλλοι συγγενείς ή μαθητευόμενοι, που και αυτοί ήλθαν

από το Αιγαίο. Το Κρητικό καλλιτεχνικό ιδίωμα, ήδη κυρίαρχο στο Αιγαίο, θα απλώθηκε έτσι στην ηπειρωτική Ελλάδα, και η Ελλαδική τέχνη θα αναδύθηκε ως ένας κλάδος της Κρητικής τέχνης. Οι διαφορές που παρατηρούνται στους προτιμώμενους τύπους, θέματα, υλικά και λεπτομέρειες απεικόνισης δίνουν στο υλικό της ηπειρωτικής Ελλάδας μοναδικότητα, αλλά δύσκολα συνιστούν έναν ξεχωριστό ρυθμό, και σίγουρα δεν μπορούν να αποδοθούν σε μια κληρονομημένη αντίληψη στη διακόσμηση ή στην αντιπροσωπευση, όταν μια καλλιτεχνική παράδοση μόλις υπήρχε στην ηπειρωτική Ελλάδα προηγουμένως. Πράγματι, βρισκω εξαιρετικά δύσκολο να δεχθώ ότι είτε οι Ελλαδίτες είτε οι Κρητικοί είχαν κληρονομημένες πνευματικές τάσεις για τον έναν ή τον άλλο ρυθμό, ειδικά όταν υπάρχει πολλή μαρτυρία που υποδηλώνει ότι οι Κρήτες καλλιτέχνες εξελίσσονταν παράλληλα με πολλές νέες καταευθύνσεις ακριβώς σ' αυτή την περίοδο. Δύσκολα θα εμποδίζονταν να περαματαπισθούν δουλεύοντας για νέα αφεντικά που θα είχαν διαφορετικά γούστα και θα μπορούσαν να προμηθεύσουν, όπως συνιστούν τα περιεχόμενα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, σχεδόν απεριόριστες ποσότητες ακατέργαστων υλών.

Αν και χωρίς αμφιβολία οι Ελλαδίτες τεχνίτες έμαθαν τόσο γρήγορα όσο μπορούσαν, είναι σίγουρα ρομαντισμός να προτείνουμε ότι η «Ελληνική» τους φυλή τους έδωσε κληρονομημένη καλλιτεχνική ικανότητα, που θα τους έκανε ικανούς να πετύχουν εύκολα ό,τι, με βάση την υπάρχουσα μαρτυρία, δεν είχαν ποτέ πριν προσπαθήσει. Το να μάθουν τις τεχνικές χροιάματος σε καλούπια διακοσμημένων όπλων ή «σφουρηλασίας» μεταλλικών αγγείων από έλασμα ή να αναπτύξουν ένα σίγουρο χέρι στο σχεδιασμό ή στη διακόσμηση των κοσμημάτων, θα έπαυνε χρόνο και θα απαιτούσε φυσική επιδεξιότητα. Έτσι, νομίζω ότι η φυλή του πρώιμου Μυκηναίου τεχνίτη είναι εντελώς άσχετη με ό,τι θα μπορούσε να παράγει, και ο όρος «Μυκηναϊκός» όταν χρησιμοποιείται για την τέχνη δεν πρέπει να υποδηλώνει τίποτε περισσότερο από «τυπικό ελλαδικό»· είναι, πράγματι, μόνο μια υπόθεση ότι τα πλείστα αντικείμενα που βρέθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα κατασκευάστηκαν εκεί, αφού κανένα εργαστήριο ή περιοχή εργασίας δεν έχουν ανασκαφεί εκτός από τον κλββανο στο Μπεριπάτι⁹ και λίγες μήτρες ή εργαλεία τεχνιτών¹⁰.

Σκοπός των επόμενων ενότητων θα είναι πρωταρχικά να καθορίσουν τη σειρά των τύπων που βρέθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στις πλείστες τάξεις το υλικό από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους υπέρχει τεράστια από το σύνολο άλλων ευρημάτων από την ηπειρωτική Ελλάδα και συγκριτικό υλικό από την Κρήτη και το Αιγαίο είναι γενικά εξαιρετικά σπάνιο: παράλληλα μπορεί ακόμα να εμφανίζονται για τύπους που θεωρήθηκαν ότι είναι χαρακτηριστικοί μόνο της ηπειρωτικής Ελλάδας και τα συμπεράσματα πρέπει να θεωρούνται ως υποθετικά. Η κατεύθυνση της εξέλιξης στην επόμενη περίοδο θα μελετηθεί επίσης, αλλά, επειδή πολύ από το υλικό είναι ήδη καλά γνωστό

από άλλες μελέτες, η κύρια τάση πρέπει να είναι η απομόνωση των σημαντικών χαρακτηριστικών, παρά η εξαντλητική κάλυψη κάθε παραδείγματος.

(2) ΟΠΛΑ ΚΑΙ ΟΠΛΙΣΜΟΣ

Ο νέος οπλισμός που αντιπροσωπεύεται από τα περιεχόμενα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων συζητήθηκε σύντομα στο Κεφ. III. Μακρά και βαριά όπλα αντικατέστησαν τα σχετικά μικρά και ελαφρά ΜΕ εγχειρίδια και μαχαίρια (Εικ. 6,8), το κράνος και η ασπίδα του σώματος άρχισαν να χρησιμοποιούνται και εισάχθηκε το άρμα. Αυτές οι επινοήσεις αντιπροσωπεύουν μια επανάσταση στις μεθόδους του πολέμου, και η πρόωμη επιτυχία των Μυκηνών μπορεί να οφείλεται ευρέως στην ταχύτερη και πιο αποτελεσματική τους υιοθέτηση. Υπάρχει ακόμα ανεπαρκής μαρτυρία για να υποστηρίξουμε συμπεράσματα για την ταχύτητα με την οποία αυτή η εξέλιξη πραγματοποιήθηκε αλλού, αλλά ευρήματα σε θολωτούς δείχνουν ότι κατά τον 15ο αιώνα το αργότερο όμοια όπλα κυκλοφορούσαν στην περισσότερη Πελοπόννησο. Τα συννηρήματα συνιστούν ότι όπλα τύπων των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων ήταν ευρέως στην κατοχή εκείνων που είχαν υψηλό αξίωμα· κανονικοί τάφοι αυτής της περιόδου και ακόμα μερικοί θολωτοί περιέχουν μόνο σειρές από αιχμές βελών, μαχαίρια και εγχειρίδια¹. Τάση για συλλογή πολύτιμων όπλων θα μπορούσε να εξηγήσει αυτό· μεγάλες συλλογές όπως εκείνες των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων δύσκολα μπορούν να βρεθούν αργότερα, και όπλα δεν ήταν ποτέ κοινά σε Μυκηναϊκούς τάφους, αν και η ανακάλυψη σκόρπων καρφιών υποδηλώνει ότι πολλά απομακρύνθηκαν με την ευκαιρία νεότερων ταφών ή κατά τη διάρκεια σύλησης. Με βάση τη διαθέσιμη μαρτυρία, θα ήταν βιαστικό να υποθέσουμε ότι ξίφη και λόγχες ήταν ιδιαίτερα κοινά.

Τα ξίφη είναι αναμφισβήτως τα πιο θεαματικά από τα νέα όπλα καθώς και τα πιο καλά αντιπροσωπευμένα (Εικ. 8:1-2,5). Η καταγωγή και κατανομή τους έχουν συζητηθεί εξαντλητικά αλλού², και λίγα χρειάζονται να προστεθούν. Ο τύπος Α του μακρού ξίφους αναμφισβήτως πήρε το τελικό του σχήμα στην Κρήτη, και έφτασε στις Μυκήνες πλήρως ανάπτυγμένος· οι Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι περιέχουν τα περισσότερα από τα γνωστά δείγματα, αλλά απαντούν κι άλλα στον Ταφικό Κύκλο της Πύλου, στους θολωτούς τάφους στην Πύλο, στον Κακόβατο και Ρούτσι, και στον Τάφο της Σκοπέλου³, και κάποιοι βραχείς παράγωγοι τύποι είναι γνωστοί⁴. Ο Τύπος Β του μακρού ξίφους μπορεί επίσης να κατάγεται από Κρητικά πρότυπα⁵, αλλά αυτά είναι κοντές λεπίδες, μόλις μεγαλύτερα από εγχειρίδια και χωρίς κεντρικές νευρώσεις· ανάλογες λεπίδες έχουν βρεθεί στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους μαζί με μακρύτερα όπλα τα οποία είναι σαφώς οι απευθείας πρόγονοι των μακρών ξιφών, και φαίνεται πιθανό ότι η εξέλιξη στο πλήρες ξίφος έγινε στις ίδιες τις Μυκήνες⁶. Ο Τύπος

σημ. ο. 222

1

2

3

5

6

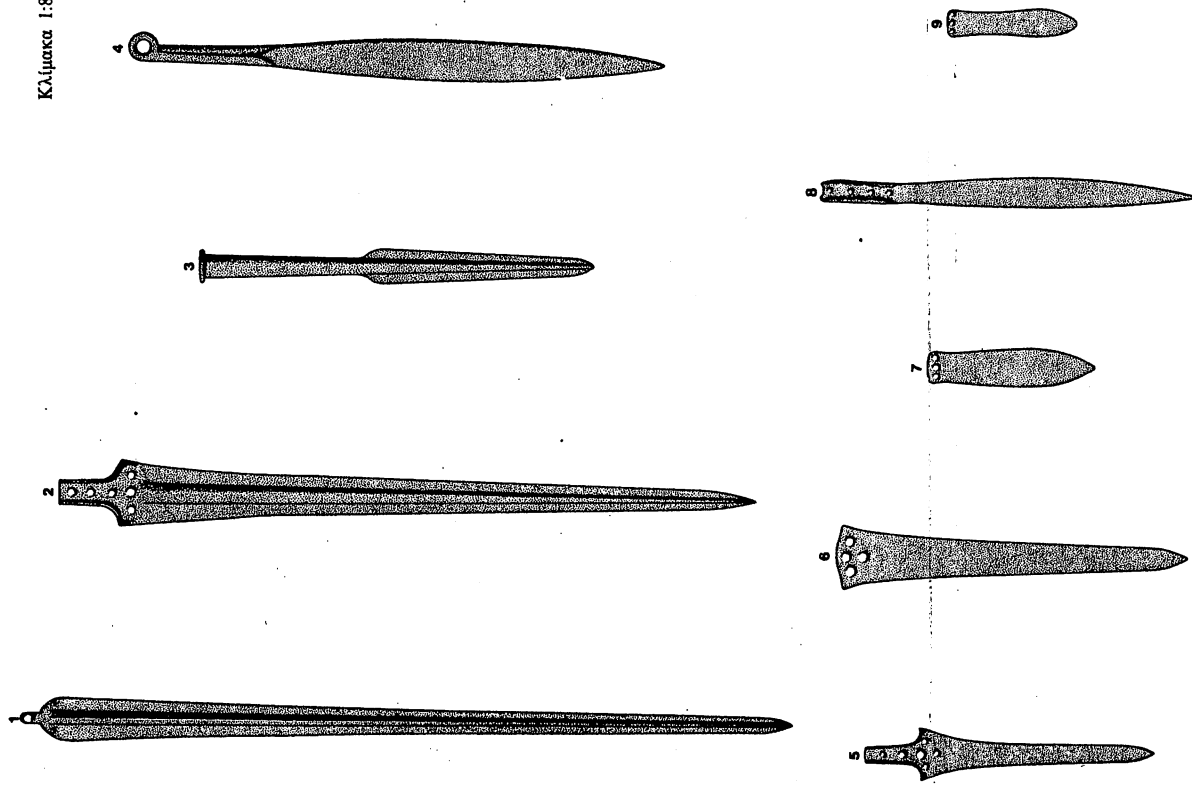
10

9

Β είναι, αντίθετα με τον Τύπο Α, εξαιρετικά σπάνιος: εκτός από δώδεκα στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, τα μόνα γνωστά πλήρους μεγέθους δείγματα είναι ένα από τον θολωτό τάφο των Δεντρών και ένα τυχαίο εύρημα από τη Ρωμιαϊκή αγορά στη Σμύρνη, του οποίου η αρχική θέση εύρεσης είναι προφανώς άγνωστη, και υπάρχουν λίγα βραχεία ξίφη, μερικά παράγωγα⁷. Ακόμη είναι ο ουσιαστικός πρόγονος των Τύπων C και D, που διαφέρουν κυρίως στις προεξοχές των ώμων που βοηθούσαν στην προστασία των χεριών⁸ και έχουν μια σχετικά ευρεία κατανομή. Είναι πιθανό ότι η παραγωγή αυτών των πιο αποτελεσματικών όπλων ήταν στα χέρια λίγων μεταλλοτεχνιτών στα μεγαλύτερα κέντρα, όπως οι Μυκίνες και η Κνωσός: το εύρημα στο Ρούτσι συνιστά ότι ο Τύπος Α του ξίφους επιβίωσε στη Μεσογία ως και την ΥΕ.ΙΙΙΑ1 παράλληλα με νεότερα όπλα (η ομάδα επίσης περιλαμβάνει ένα βραχύ τύπο D), και το ξίφος Τύπου Β των Δεντρών και τα όπλα της Σκοπέλου είναι αναλόγων συνευρημάτων, που είναι υστερότερα από την πρόωμη Μυκηναϊκή Φάση.

Αμφότεροι οι τύποι ξίφους χρησιμοποιούνταν ως επί το πλείστον εύκολα για το νόσον χτύπημα, γενικά απεικονιζόμενο ως ένα χτύπημα από πάνω προς τα κάτω. Σηχνά αναφέρεται ότι ο Τύπος Α ξίφους ήταν πολύ ευπαθής στην ένωση της λαβής του ώμου, αλλά δύσκολα θα ήταν τόσο δημοφιλής, αν δεν ήταν αποτελεσματικός: η ύπαρξη παραδειγμάτων με επιμηκυσμένες λαβές, κατασκευασμένες να συγκρατούν διάφορα καρφιά¹⁰, συνηγορεί φροντίδα για το σύστημα λαβής. Ο Τύπος Β ξιφών ήταν βραχύτερος και πλατύτερος από τον Τύπο Α, αλλά οι εξίσου ψηλές ράχες θα έκαναν κάθε χτύπημα εκτός από τρύπημα δύσκολο. Οι Τύποι C και D επανήλθαν στη λεπτότητα του Τύπου Α. Αρκετά ξίφη έχουν λεπίδες επιμελώς διακοσμημένες σε ανάγλυφο ή εύθραυστα χρυσά επικαλύμματα της λαβής: λίγα έχουν ακόμα και χρυσό ή ασπμένο φύλλο κολλημένο στη λεπίδα¹¹. Αυτά πιθανώς προορίζονταν για επίδειξη, αλλά διακοσμητικά στοιχεία, όπως αυλακώσεις ή σπείρες σε ανάγλυφο κατά μήκος της ράχης, χρυσά ή αργυρά καλύμματα καρφιών και επίμηλα από ελεφαντόδοντο, αλάβαστρο, ή ξύλο επικαλυμμένο με χρυσό αναγκαστικά δεν αποκλείουν αποτελεσματική χρήση. Τα ξίφη ήταν ασφαλώς όπλα γοήτρου και μπορεί να είναι εντελώς σπάνια. Οι μεγάλες συλλογές στους «βασίλικους» Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους μπορεί να αντιπροσωπεύουν μια μορφή πλούτου: οι κάτοχοί τους θα μπορούσαν να έχουν φυλάξει αριθμούς ξιφών για να εξοπλίσουν τους ακολούθους τους, ακριβώς όπως όπλα ήταν αποθηκευμένα στο μεταγενέστερο ανάκτορο της Κνωσού¹² και πιθανώς επίσης συνέλεγαν αυτά, αφού πολλές από τις διακοσμημένες λεπίδες έφθασαν σε ύψη τεχνικής τελειότητας που ποτέ δεν μπόρεσαν να τα συναγωνιστούν αργότερα.

Το εγχειρίδιο ήταν πιθανώς ένα πιο κοινό νόσον όπλο. Ποικιλίες αναπτύχθηκαν στην Κρήτη, τα βραχεία πλατιά και τα «περυγωτά» εγχειρίδια¹³ κυκλοφορούσαν ήδη στην ύστερη ΜΕ (Εικ. 6:3,6) και συνέχισαν στην πρόωμη

Εικ. 8: Όπλα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων.

θολωτούς του Βαφειού και Ρούτσι, και ένα από την ακρόπολη των Μυκηνών έχει θεωρηθεί ότι είναι πρώιμο λόγω της πρωτόγονης τεχνικής διαταραγμένου τάφου στο Δράμειο της Βοιωτίας, τα περιεχόμενα των οποίων φαίνεται ότι υστερότερα από την ΥΕ.ΙΙΑ, έχουν δώσει τρεις σπασμένες λόγχες μια του τύπου «Σέσκλω», και είναι πιθανό, από την εμφάνισή της, ότι μια από τις λεπίδες της Καζάρμας είναι μια επιπεδη στερεωμένη με καρφιά λόγχη²³. Όλες του τύπου με αυλό είναι αδιακόσμητα όπλα, με λεπίδες και λαβές περίπου ίσου μήκους, με μόνη διακόσμηση μια ευκαιριακή λωρίδα χρυσού φύλλου διπλωμένη γύρω από το κοντάρι²⁴. Ο αυλός ήταν σχισμένος, είτε χυτός με αυτό τον τρόπο ή σφρηλατημένος σ' αυτό το σχήμα από ένα επίπεδο έλασμα και ήταν στερεωμένος με καρφιά και συχνά ένα χάλκινο δακτύλιο στη βάση του. Μια τουλάχιστον από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους είχε μια θηλιά προσαρμωσμένη στη μια πλευρά του αυλού, ο σκοπός της οποίας είναι ασαφής²⁵.

Οι απεικονίσεις δείχνουν λόγχες χρησιμοποιούμενες για διάτρηση: αυτές έχουν γενικώς εξαιρετικά μακρά κοντάρια και απαιτούν τη χρήση και των δύο χεριών. Έχει προταθεί ότι ένας ραβδωτός χάλκινος σωλήνας που βρέθηκε στο λάκκο του Βαφειού, 78 εκ. μακρύς, ήταν το κάλυμμα ενός κονταριού λόγχης, το οποίο θα συνιστούσε ένα βραχύ όπλο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ένα ακόντιο²⁶, αλλά αυτό πρέπει να μείνει υποθετικό: το όπλο μπορεί να ήταν τελευταίου τύπου. Η σπανιότητα λογχών στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους και η απουσία τους από τις καλά κτερισμένες ταφές του Ταφικού Κύκλου της Πύλου θα μπορούσαν να συνιστούν ότι η λόγχη δεν ήταν αναγκαστικά ένα βασικό όπλο του πρώιμου Μυκηναϊκού εξοπλισμού, αλλά αυτά τα ευρήματα μπορεί να δίνουν μια διαταραγμένη εικόνα, υπό την έννοια ότι τα πιο πολύτιμα παρά τα πιο χρήσιμα όπλα ενταφίζονταν: οι πιο πραγματικές απεικονίσεις δείχνουν τη λόγχη ως ένα κανονικό μέρος του εξοπλισμού. Οι πρώιμες λόγχες είναι ιδιαίτερα αδιακόσμητα όπλα σε σύγκριση με τις διαδόχους τους της περιόδου του «Τάφου του Πολεμιστή», οι οποίες είναι ακόμη πιο φοβερές και σαφώς ήταν σε μεγάλη εκτίμηση.

Όλοι οι τύποι που έχουν ως τώρα συζητηθεί είναι ασφαλώς όπλα, είτε για χρήση ή επίδειξη, εκτός από τα πραγματικώς πλατυλέπια «ξυράφια». Το ίδιο δεν μπορεί να λεχθεί για τα μονόστομα μαχαίρια, αν και χωρίς αμφιβολία θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ως όπλα αν η ανάγκη το απαιτούσε: αυτά συνεχίζονται έναν τύπο καθιερωμένο στους ΜΕ χρόνους²⁷, ο οποίος πιθανώς προοριζόταν να είναι ένα οικιακό εργαλείο, και τα πλείστα είναι κυρίως μικρά και λεπτά. Αλλά υπάρχουν μερικά πολύ μεγαλύτερα μήκους και πλάτους που θα μπορούσαν αναμφίβολα να χρησιμοποιηθούν ως κοφτερά όπλα, και είναι δύσκολο να φαντασθούμε τι άλλο ήταν τα μέγιστα αυτής της ομάδας, αφού δεν φαίνεται κανένας σοβαρός λόγος επιμηκύνσεως αυτών σ' αυτή την έκταση: απαιτούν σε πλούσια σύνολα μόνο, σε ταφές ανδρών υψηλού αξιώματος, και έτσι είναι απίθανο να ήταν κανονικοί μαχαροπελέκαις κρεοπάλη και μια ερμηνεύα ως

Μυκηναϊκή περίοδο (Εικ. 8:6-7,9). Τα παραδείγματα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων κυμαίνονται από εκείνα που είναι πολύ περισσότερο από 30 εκ. σε μήκος, αρκετά μακριά για να θεωρηθούν βραχέα ξίφη και συχνά έχουν επιπλέον καρφιά και ακόμα μια κοντή απόληξη για να ισορροπήσει τα επιβήματα της λαβής¹⁴, ως τα αδιακόσμητα παραδείγματα 20 εκ. μακρά ή λιγότερο, πολύ όμοια με ΜΕ παραδείγματα¹⁵. τα πρώτα είναι συχνά με ένθετη ή άλλη διακόσμηση, τα τελευταία ως επί το πλείστον έχουν χρυσά ή αργυρά καλύμματα στα καρφιά. Ο βραχύς πλατύς τύπος είναι κοινός άλλου, επιβήμοντας σε ολόκληρη την πρώτη Μυκηναϊκή περίοδο: τα παραδείγματα αυτά έχουν συνήθως ένα τέταρτο καρφί για να συγκρατούν τις επενδύσεις των λαβών ελαφρώς πεπλατυσμένο σχήμα και μάλλον στρογγυλή ακμή, ένα γνώρισμα των υστερότερων, βραχύτερων όπλων που συνιστά ότι θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για ένα κοφτερό χτύπημα¹⁶. Φαίνεται προτιμότερο να μη θεωρήσουμε όλα αυτά «ξυράφια», ένας όρος που πρέπει να διατηρηθεί για λεπίδες που πλατύνουν πολύ περισσότερο σημειωτικά και μόλις έχουν μια ακμή: οι τελευταίες μπορούν επίσης να ανιχνευθούν πίσω στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους¹⁷. Εξίσου, είναι απίθανο να είναι μαχαίρια, για τα οποία υπάρχει ένας καλά καθορισμένος μονότομος τύπος. Το εγχειρίδιο με στενούμενες προς τα κάτω ή ωσειδείς κόψεις, που κατάγεται από το «περυγωτό» εγχειρίδιο (πρβ. Εικ. 6:7), απαντά λιγότερο κοινά¹⁸, αλλά περιλαμβάνει τα ωραιότερα διακοσμημένα παραδείγματα. Υπάρχουν μερικά παράδοξα, τα δύο βραχεία τριγωνικά εγχειρίδια από τους Τάφους VI και II και το πλατύ άκρωμο όπλο, όπως συχνά λανθασμένα αποκαλείται λογχοπέλεκυς από τον Τάφο VI¹⁹, το οποίο φαίνεται να είναι μια τοπική προσπάθεια να αναπτύξουν ένα ξίφος με την απλή επιμήκυνση ενός εγχειριδίου: τα κοινά καρφιά αυτών των όπλων, κάποτε θεωρούμενα ως σημείο «βόρειας» επίδρασης, μπορεί να παραλληλισθούν από τον Τάφο Γ και με ένα εγχειρίδιο της Πρόσυμνας²⁰, και φαίνεται να είναι μια σπάνια ποικιλία.

Το μέγιστο από αυτά τα όπλα θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί αντί ενός ξίφους, αλλά τα πλείστα ήταν περισσότερο πιθανώς βοηθητικά όπλα, τουλάχιστο για τους καλά οπλισμένους πολεμιστές των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων και του Ταφικού Κύκλου της Πύλου και μερικά είναι τόσο διακοσμημένα, ώστε μπορεί να προορίζονταν μόνο για επίδειξη. Ένα όπλο, που θα μπορούσε να ήταν πιο αποτελεσματικό από κάθε άλλο, αλλά που βρίσκεται εκπληκτικά σπάνια, αν και συχνά εικονιζόμενο²¹, είναι η λόγχη (Εικ. 8:3). Εντεκα του τύπου με αυλό, που πρωτοβρέθηκε στην Κρήτη, ο οποίος επρόκειτο να γίνει ο σταθερός τύπος στον ελλαδικό χώρο, βρέθηκαν στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, ποικιλοσέως σε μήκος από 24 ως 20,5 εκ., ενώ ο Τάφος IV περιείχε επίσης ένα δείγμα του ΜΕ τύπου «Σέσκλω» και θραύσματα δύο πολύ βραχέων με αυλό δειγμάτων, που θα μπορούσαν να είναι αιχμές ακοντίων²¹. Ο τύπος με αυλό αντιπροσωπεύεται επίσης από δείγματα της ΥΕ.ΙΙΑ περιόδου από τους

14

15

16

17

18

19

20

21

21/22

23

24

25

26

27

θυσιαστικών μαχαϊριών δεν εξηγεί την εύρεσή τους κατά ζεύγη ή ομάδες, ούτε την ποικιλία τους και την ευκαιριακή επιμελή κατασκευή τους.

Πολλά από αυτά τα μαχαίρια δεν είναι τίποτε περισσότερο από μεγεθύνσεις κανονικού τύπου²⁸. σχεδόν όλα έχουν λαβές με περιχλωμάτα, συχνά κυματιστά κατά μήκος των άκρων και συνήθως μια ίσια ράχη και κυρτός καμπτομένη κόψη και κυμαίνονται σε μήκος από π.30 ως 50 εκ. (Εικ. 8:8). Αλλά μια ειδικά μεγάλη ποικιλία, τα καταλλήλως ονομασθέντα «μαχαϊρικά μαχαίρια» (Εικ. 8:4), έχει χαρακτηριστική μορφή λαβής ένα σωλήνα προφανώς σφρηλατημένο γύρω από ένα ξύλινο κέντρο από ένα επίπεδο κομμάτι χυμένο μαζί με τη λεπίδα και έχουν ένα τριματικό δακτύλιο²⁹. αυτά κυμαίνονται από περισσότερο των 50 έως και 70 εκ. σε μήκος, και φαίνονται εξαιρετικά φοβερά. Ο σκοπός του τριματικού δακτυλίου δεν είναι σαφής: θα μπορούσε να ήταν για ανάρτηση ή για να κρατά μια λεπτή δερμάτινη λωρίδα που θα τυλιγόταν στον καρπό, για να εξασφαλίσει ότι δεν χανόταν εύκολα στη μάχη. Αυτά φαίνονται σχεδόν ιδανικά όπλα για ένα κοφτερό χτύπημα, και είναι παράξενο ότι δεν επιβιώνουν της πρώιμης περιόδου, αλλά ίσως αντικαθίστανται από τα όπλα Τύπου E και F.

Το μόνο άλλο αναγνωρίσιμο όπλο είναι το τόξο, που πιστοποιείται από απεικονίσεις και ευρήματα αιχμών βελών³⁰ αν και η σφενδόνη παριστάνεται στο Ρυτό Πολιορκίας δεν υπάρχει καμιά άλλη μαρτυρία γι' αυτή και ένας μοναχικός πέλεκυς του Σπριτικού «θυριδοτού» τύπου από το λάκκο του Βαφειού ήταν πιθανώς ένα τελευταίον αντικείμενο³¹. Οι λίθινες αιχμές βελών συνεχίζουν τη ME παράδοση, αλλά αλλάζουν από ένα τριγωνικό σ' ένα φυλλοειδές σχήμα, προφανώς στη διάρκεια της περιόδου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων· είναι λεπτά δουλεμένα, από πυριτόλιθο, ή οψιανό, είναι κοινά ευρήματα στους πρώιμους θολωτούς και θαλαμοειδείς τάφους (ειδικά στη Μέσσηνία), συνεχίζοντας να βρίσκονται σε ΥΕ.ΙΙΙ σύνολα, και έχουν βρεθεί σε θέσεις οικισμών³¹. Οι πρωιμότερες χάλκινες αιχμές βελών είναι δύο εντελώς ασυνήθιστα με αυτά δείγματα από τον Τάφο Δ, το χαρακτηριστικό τριγωνικό σχήμα με οπές προσήλωσης βρίσκεται ήδη στο θολωτό της Καζάρμας και κανένας άλλος τύπος δεν μπορεί να χρονολογηθεί ασφαλώς στην πρώιμη περίοδο³². Το τόξο προφανώς χρησιμοποιούνταν τόσο για κυνήγι όσο και για πόλεμο και αυτός θα μπορούσε να είναι ο σκοπός των ταφικών κτερισμάτων· ήταν το κανονικό όπλο για χρήση σ' ένα άρμα στην Αργολίδα, αλλά δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για τέτοια χρήση στον Αιγαιακό χώρο³³.

Το ίδιο το άρμα μπορεί κάπως να ταξινομηθεί ως ένα όπλο, αλλά ελάχιστα μπορούν να λεχθούν γι' αυτό. Η μόνη μαρτυρία ύπαρξης του προέρχεται από παραστάσεις, στις στήλες των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, στο δαχτυλίδι με το κυνήγι ελαφιού και στους σφραγιδόλιθους από τους θολωτούς της Καζάρμας και του Βαφειού³⁴, από τις οποίες δεν δείχνουν όλες σκηνές πολέμου. Η θεωρία ότι οι στήλες δείχνουν αγώνες³⁵ δεν μου φαίνεται πιθανή· δεν εξηγεί το εξέχον ξίφος στη Στήλη V την παρουσία μιας λόγχης στο κομμάτι VIIa και την

28

29

30

31

32

33

34

35

προφανή μαρτυρία από το ίδιο κομμάτι για δύο άνδρες σ' ένα όχημα, ούτε τη σκηνή στο θραύσμα IXa και στηρίζεται πάρα πολύ στην υπόθεση ότι ο γλύπτης επιχείρησε μια εντελώς πιστή εικόνα ζωής, ενώ είναι σαφές ότι, όπως στο Δαχτυλίδι Κυνηγιού του Ελαφίου, πολλές λεπτομέρειες έχουν παραλειφθεί. Αλλά υπάρχει ασφαλώς περιθώριο αμφιβολίας ως προς το τι ακριβώς απεικονίζεται: η Στήλη I θα μπορούσε καλύτερα να ερμηνευθεί ως μια κυνηγετική σκηνή, και η Στήλη V δεν δείχνει αναγκαστικά έναν αρματιλάτη που καταδίδει έναν πεζό στρατιώτη, αφού ο δεύτερος ίσως συνοδεύει το άρμα. Μόνο ξίφη και δόρατα δείχνονται να φέρονται από τους αρματιλάτες, και έχει ήδη σημειωθεί ότι υπάρχουν λίγη αρχαιολογικά μαρτυρία για ακόντια· η τακτική που χρησιμοποιήθηκε θα παραμείνει σκοτεινή, αφού η απουσία για βλήματα συνιστά μια διαφορετική χρήση από εκείνη που περιγράφεται στην *Ιλιάδα* και είναι γνωστή από αλλού³⁶, ενώ το έδαφος της Ελλάδας είναι ελάχιστα κατάλληλο για μαζικές συρράξεις. Ίσως ο κύριος σκοπός του άρματος ήταν απλώς να τρομάξει τον εχθρό και να διασπάσει τις γραμμές του· ήταν πιθανώς σπάνια στην πρώιμη περίοδο, αφού η κατασκευή τους και η εκπαίδευση των αλόγων και ανδρών θα ήταν μακρές και περίπλοκες υποθέσεις, και δυνάμεις αρμάτων του μεγέθους που συνιστούν τα αρχαία της Γραμμικής B θα δημιουργήθηκαν με πολύ βραδύ ρυθμό.

Μια σημαντική σειρά αμυντικού οπλισμού εμφανίζεται στις παραστάσεις, ειδικά οι πλείστες είναι ποικιλίες του κράνους και της ασπίδας· υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι κάποια μορφή θώρακα ίσως φοριόταν, υπήρχαν βριαές ζώνες, και ταινίες θα χρησιμοποιούνταν για τη συγκράτηση της ασπίδας και του ξίφους, αλλά χρειάζεται να τονισθεί ότι οι περικνημίδες είναι εντελώς απύσους από τις πρώιμες παραστάσεις, και οι αποκαλούμενες «γκέτες» (Gamaschenhälter) δεν μπορούν να εκληφθούν ότι αντιπροσωπεύουν περικνημίδες³⁷. Μεταλλικά κοσμήματα που βρίσκονται κυρίως στους «βασίλικους» τάφους IV και V μπορεί να ήταν επικολημένα σε θώρακες, ζώνες ή ταινίες, αλλά θα ήταν πρόωρο να υποθέσουμε ότι αυτά αντιπροσωπεύουν χάλκινο οπλισμό³⁸. Η μόνη πιθανή μαρτυρία για τη χρήση χάλκιου στον οπλισμό κατά την περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων είναι η σειρά μικρών διατρητών χάλκινων δίσκων από τον Τάφο IV, οι οποίοι έχουν θεωρηθεί ότι είναι επιθέματα κράνους³⁹. Ο οπλισμός αυτής της περιόδου είναι σαφώς από φθαρτά υλικά, όπως δέρμα και τομάρι, ίσως επίσης φοδραρισμένο λινό (πρβ. Αίας ο Μέλιος, λινόθορηξ, *Iliad* II.529) και τα μόνα λείψανα είναι τα πλακίδια από δόντια κάρπου, τα οποία σαφώς στερεώονταν σε κράνη από δέρμα ή τσόχα, και ίσως τα σκαλισκωτά σχήματα μεταλλικά αντικείμενα, που σχετίζονται με χρυσές ταινίες στον Τάφο IV και επομένως ίσως αντιπροσωπεύουν κάποια μορφή στερέωσης ασπίδας⁴⁰. Οι τελευταίες είναι σπάνιες, αλλά πλακίδια από δόντια κάρπου έχουν αρκετά συχνά βρεθεί, ώστε να συνιστούν ότι τέτοια κράνη

36

37

38

39

40

φοριόνταν πολύ συχνά από υψηλούς αξιωματούχους⁴¹, και είναι χαρακτηριστικά στις παραστάσεις.

Εντούτοις, είναι σαφές ότι υπήρξε σημαντική εξέλιξη στο χώρο του οπλισμού προς το τέλος της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου⁴². Η κύρια μαρτυρία γ' αυτό προέρχεται από την πανοπλία του T.12 των Δεντρών, που πρέπει να χρονολογείται στο 1400 π.Χ., και περιλαμβάνει ένα θώρακα με επώμια και επιθέματα για κάλυψη των μηρών, επίσης κομμάτια για τα κάτω χέρια, περικνημίδες και ένα κράνος από πλακίδια δοντών αγριόχοιρου με χάλκινες παραγοναθίδες. Ένα χάλκινο θραύσμα από τον Τάφο 8 των Δεντρών, που χρονολογείται μια γενιά ή περισσότερο προωμότερα, αρχικά ερμηνεύθηκε ως ένα κράνος, αλλά τώρα μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι επώμιο, και αφού μόνο του δεν θα ήταν πολύ χρήσιμο, είναι πιθανώς ένα διασφθέν θραύσμα ενός όμοιου θώρακα που απομακρύνθηκε από υστερότερους χρήστες του τάφου· υπάρχει άλλη μαρτυρία όμοιας χρονολογίας για χάλκινο οπλισμό από την Κρήτη. Αυτή η εξέλιξη, με βάση την παρούσα μαρτυρία, πρέπει να συνέβη στον 15ο αιώνα, αλλά τίποτα δεν μπορεί να λεχθεί γ' αυτό, εκτός από το ότι τέτοιος οπλισμός θα ήταν εξαιρετικά δαπανηρός και δύσκολο θα μπορούσε να είναι κοινός. Θα μπορούσε κάλλιστα να είχε αναπτυχθεί για να τον φορούν σ' ένα άρμα, για να αποφύγουν την αναγκαιότητα μιας βαριάς ασπίδας⁴³. Οι περικνημίδες ίσως σχεδιάστηκαν ομοίως για να συνοδεύουν μια μικρότερη ασπίδα, όπως εκείνες που παριστάνονται γενικά σε ΥΕ.ΙΙΙ παραστάσεις.

Αυτή η εξέλιξη στο πεδίο του οπλισμού συνόδευσε εκείνη που ήδη σημειώσαμε στην περίπτωση των ξιφών και των λογών. Το κέντρο εξέλιξης μπορεί να ήταν κάλλιστα μάλλον η Κρήτη παρά η πρωτοική Ελλάδα, αλλά σε αμφότερες τις θέσεις μερικά κέντρα ίσως είχαν αναπτυχθεί πιο πολύ από άλλα, και οι νέες εξελίξεις να ήταν αποτέλεσμα δουλειάς λίγων μεταλλοτεχνιτών. Οι ίδιες οι Μυκήνες μπορεί κάλλιστα να προπορευόνταν των Ελλαδιτών συγχρόνων τους, αλλά δεν υπάρχει καμιά χρήσιμη μαρτυρία μεταξύ των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων και των Τάφων στα Δεντρά· σίγουρα οι μεταλλουργοί της περιόδου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων πρέπει να ήταν αριστοτέχνες για να κατασκευάζουν τα περίτεχνα όπλα που έχουν βρεθεί, των οποίων η ανάγλυφη διακόσμηση θα έπρεπε να παραχθεί με τη χρήση μητρών. Η γενική κατεύθυνση της εξέλιξης ήταν πιθανώς προς μεγαλύτερη ομοιομορφία: τα πιο πολυτελή όπλα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων δεν έχουν υστερότερους απογόνους, αλλά ακόμα και στη Φάση του «Τάφου του Πολεμιστή» όπλα, ειδικά ξίφη και λόγχες, είναι ακόμα μοναδικά κομμάτια, μερικές φορές ωραία διακοσμημένα.

Σύμφωνα με αυτή την εξέλιξη ίσως υπήρχε μεγαλύτερη οργάνωση της πολεμικής τέχνης. Τα ευρήματα από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους συνιστούν ότι στην αρχή οι πολεμιστές ίσως είχαν εξοπλισθεί σύμφωνα με τις ανάγκες τους και η πολεμική τέχνη είχε επικεντρωθεί γύρω από λίγους καλά

οπλισμένους πρωταγωνιστές· είναι ακόμα πιθανό ότι μερικοί πολεμούσαν άοπλοι, βασιζόμενοι στην ταχύτητά τους και στην ευκινησία, όπως θα έκαναν οι μεταγενέστεροι Κέλτες⁴⁴. Αλλά καθώς οι ηγεμονίες έγιναν πιο οργανωμένες και οι μάχες απαιτούσαν συμμετοχή περισσότερων ανδρών, θα έγινε μια κίνηση για περισσότερο πεθαρχημένη μάχη, αν και αυτό θα ήταν κατά μεγάλο μέρος δουλειά των καλά οπλισμένων και εκπαιδευμένων ομάδων που υποστηρίζονταν από τα ανάκτορα. Αλλά η πολεμική τέχνη μπορεί ακόμα να είχε περισσότερο επηρεασθεί από «ηρωικά» ήθη σ' αυτά τα υστερότερα στάδια, παρά από τις σχεδιασμένες εκστρατείες της Εγγύς Ανατολής, και να συνεχίσθη σε μικρή κλίμακα.

(3) ΚΟΣΜΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Δυστυχώς, αν και οι τοιχογραφίες και άλλες εικονιστικές παραστάσεις από την Κρήτη και τη Θήρα δείχνουν λεπτότεχνες σειρές κοσμημάτων, πολύ λίγα που είναι σύγχρονα με το πρώιμο Μυκηναϊκό υλικό έχουν διασωθεί, και η Ελλαδική κοσμηματική πρέπει ευρέως να μελετηθεί ξεχωριστά. Οι Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι παρέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό της μαρτυρίας, περιλαμβάνοντας τα πλείστα δείγματα κοσμηματικής κατά χώραν· οι λεπτομερείς μελέτες του Karo και του Higgins⁴⁵ έχουν καλύψει πλείστα προβλήματα, αλλά χρειάζονται μερικές προκαταρκτικές σημειώσεις για τη φύση του υλικού των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων.

Υπάρχει μια έντονη διάκριση μεταξύ των «βασιλικών» τάφων ΙΙΙ, ΙV και V, στους οποίους μπορεί επίσης να καταταγεί απ' αυτή την άποψη και ο I, και των υπόλοιπων. Πολλοί τάφοι του Κύκλου Β περιείχαν έναν αριθμό αντικειμένων κοσμηματικής αλλά, αν και αυτά θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν περισσότερες περόνες και περιδέραια από όσα θα μπορούσαν να φοριούνται μαζί, αυτοί δεν περιείχαν τις τεράστιες ποσότητες υλικού, ειδικά χρυσά ή επίχρυσα κοσμήματα, που βρέθηκαν στους «βασιλικούς» τάφους. Η αφθονία αυτών είναι τέτοια, ώστε να έχει προκαλέσει υποθέσεις ότι πολλά είχαν κολληθεί σε ξύλινα φέρετρα που περιείχαν τους νεκρούς, ή ήταν σκόρπια στον τάφο ως μέρος της νεκρικής τελετουργίας, ή κατασκευάστηκαν μόνο για τον τάφο. Η διατήρηση ξύλου στους τάφους του Κύκλου Α ήταν αρκετά καλή για τον Schliemann, που είχε ένα καλό μάτι για τη λεπτομέρεια, για να μπορούσε να παρατηρήσει φέρετρα, αν υπήρχε κανένα, και αυτή η υπόθεση μπορεί ασφαλώς να απορριφθεί (φυσικά κανένα φέρετρο δεν βρέθηκε στον Κύκλο Β)· αλλά η περιγραφή του για τη διάταξη των κοσμημάτων στον Τάφο I και το σχόλιο ότι πραγματικά σκέπαζαν τα σώματα στους Τάφους ΙΙΙ και ΙV, μαζί με τις συχνές αναφορές του σε «στάχτες» που περιέβαλαν τα σώματα, κάνουν να φαίνεται πολύ πιθανό ότι χρησιμοποιούνταν χιτώνες ή σάβανα κάποιου

είδους². Αν κοσμήματα, όπως οι προσωπίδες και τα «επιστήθια», είχαν προσαρμοσθεί σε χιτώνες, αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει πως, στην περίπτωση της ταφής «μούμια» στον Τάφο V, χρυσοί δίσκοι βρέθηκαν κάτω από αυτά³, και τέτοια τυλίγματα θα μπορούσαν ακόμα να βοηθήσουν να εξηγήσουμε την αξιοσημείωτη κατάσταση διατήρησης της «μούμιας». Μπορεί επίσης να σημειωθεί ότι μερικά από τα κοσμήματα είχαν ίχνη μιας κόλλας στην πίσω πλευρά αντί για τρύπες στερέωσης⁴, μια τέτοια μέθοδος στερέωσης θα μπορούσε να εφαρμοσθεί μόνο για τυλίγματα που χρησιμοποιούνταν σε μια κηδεία, αλλά δύσκολα θα ήταν για φορέματα ή ρόμπετες που θα προορίζονταν για κάποια χρήση.

Είναι επομένως πιθανό ότι μερικά από τα χρυσά κοσμήματα στους «βασιλικούς» τάφους ήταν καθαρά νεκρικά, όπως ήταν σίγουρα οι προσωπίδες, και η σπάταλη χρήση χρυσού θα μπορούσε να είχε κάποια ειδική σημασία. Αυτή η πρακτική δεν μπορεί αναγκαστικά να προταθεί για άλλες περιπτώσεις όπου ο χρυσός εμφανίζεται σε ποσότητες, όπως στον θολωτό IV της Πύλου, αν και η ύπαρξη ενός χιτώνα έχει υποτεθεί σε μια από ταφές σε πθάρσι στον Ταφικό θολωτό (τάφο) V Κύκλου της Πύλου⁵: δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία γ' αυτό στους άθικτους τάφους των θολωτών της Καζάρμας, Ρούτσι και Δεντρών. Αλλά πρέπει να σημειωθεί ως ένας περαιτέρω παράγοντας περιπλοκής στη συζήτηση των κοσμημάτων των Κάθետων Λακκοειδών Τάφων και των παραλλήλων τους ή της απουσίας τους από άλλου, στην οποία έχουν σημασία επίσης διαφορές στην ενδυμασία ή στο γούστο.

Μερικές ΜΕ ταφές στην Κόρινθο και στον Άγιο Στέφανο δίνουν μια πολύ καλή ιδέα της έκτασης της ύστερης ΜΕ κοσμηματικής⁶: εκτός από χάντρες, και ελικοειδή σύρματα που φοριούνταν στα μαλλιά, και τα δύο απαντώμενα κοινώς και αλλού, υπάρχουν παραδείγματα περονών, δακτυλιδιών, ενωτίων, βραχιολιών, ένα από ασημένα πλάκα και ένα από χάλκινο σύρμα, και μια επίχρυση ταινία κεφαλής, και υπάρχει αυξανόμενη μαρτυρία για ύπαρξη όμοιων τύπων αλλού στη βορειοανατολική Πελοπόννησο και στην κεντρική Ελλάδα⁷. Ως τώρα, δεν έχει βρεθεί τέτοια κοσμηματική στη Μεσσηνία — απουσιάζει για παράδειγμα στον σημαντικό τάφο Κεφαλόβρυσου T.1 στα Βολιμίδια — ως τα όρια με την ΥΕ, στην οποία ανήκει μια λεπτότεχνη χάλκινη περόνη από ένα τάφο στα Νιχώρια, όπως επίσης και αντικείμενα από τον Ταφικό Κύκλο της Πύλου⁸. Το συγκρίσιμο υλικό της MM.III-ΥΜ.Ι εποχής στο Αιγαίο αποτελείται σε μεγάλο ποσοστό από τον «Θησαυρό της Αίγινας»⁹: αυτόν και σ' άλλα ευρήματα που παραθέτει ο Higgins μπορεί να προστεθεί μια μικρή ομάδα κοσμηματικής που αναφέρεται ότι είναι από την Παλαιόπολη στα Κύθηρα, δώρα από παιδικούς τάφους προχωρημένης ΜΚ χρονολογίας στην Αγία Ειρήνη στην Κέα και από ένα λαξευτό τάφο στον Πόρο στο Ηράκλειο, και εντελώς πρόσφατα μια λεπτότεχνη περόνη και μερικά ασημένια κυκλίσκοι, ίσως στολίδια μαλλιών από το Ακρωτήρι στη Θήρα⁹. Αυτά είναι αρκετά για να

δείξουν ότι υπήρχε μια στενή σχέση μεταξύ της ΜΕ κοσμηματικής και της απλούστερης Αιγαιακής κοσμηματικής, αλλά τα πολύ λεπτότεχνα φυλακτά και δακτυλίδια του «Θησαυρού της Αίγινας» και οι τεχνικές κοκκίδωσης, χρυσοκέντησης και ενθετικής που βρίσκονται σ' αυτά και άλλα κομμάτια δεν μπορούν να παραλληλισθούν στην ηπειρωτική Ελλάδα σ' αυτή την εποχή¹⁰. Μνηματίζονται, αυτές οι τεχνικές ελάχιστα εμφανίζονται πριν το τέλος της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου.

Η σειρά των δώρων στους πλούσιους γυναικείους και παιδικούς τάφους του Κύκλου Β δεν δείχνει εξέλιξη από εκείνη των ΜΕ τάφων που ήδη αναφέρθηκαν, μόνο μεγαλύτερο πλούτο και μια ειδική επιμέλεια στα εξαρτήματα¹⁰ κεφαλής. Πολλά παράλληλα μπορούν να ανηυθούν μεταξύ αυτών και του «βασιλικού» τάφου III, ορισμένοι όμως παραδοσιακοί τύποι ήταν ήδη απαρχαιωμένοι ή έκαναν την τελευταία τους εμφάνιση στους Κάθետους Λακκοειδείς Τάφους. Οι τελευταίοι σαφώς αναγνωρισμένοι κρικοί μαλλιών βρίσκονται στους Ξ και Ο, αλλά η συνέχεια τους δεν μπορεί να αποκλεισθεί, αφού διάφορα θραύσματα σύρματος βρίσκονται συχνά σε Μυκηναϊκούς τάφους: τα ενώτια, εντούτοις, πραγματικά εξαφανίζονται. Ένα ζευγάρι από τον Ο είναι του παραδοσιακού κυκλικού-τύπου, παράλληλο με τρία ζεύγη αυξημένης επιμέλειας από τον III που έχουν σπειροειδείς απολήξεις¹¹, αυτά πρέπει να κρέμονταν από κυκλίσκου, που διατηρούνται σ' ένα άλλο ζεύγος στον III οδοντωτού σχήματος και διακοσμημένο με τραχιά κοκκίδωση, το οποίο έχει ένα καλό παράλληλο σε μια πρόσφατα αποκαλυφθείσα τοχογραφία της Θήρας¹². Από τότε μόνο δύο συννησιτοί τύποι έχουν αναγνωρισθεί, από τον Θολωτό IV της Πύλου, μια ροζέτα και ένα κυλινδρικό φυλακτό από σύρμα, η πρώτη ίσως σύγκριση με βαριές ροζέτες που θεωρούνται ότι κρέμονταν πάνω στα αυτά από μια ταινία που φοριόταν στο κεφάλι, στον T. 10 των Δεντρών¹³. ο χαρακτηριστικός τύπος «βουκρανίου» που βρίσκεται στην Κρήτη και στην Κύπρο δεν έχει ακόμα αναγνωθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα, και είναι δύσκολο να μη συμπεράνουμε ότι η μόδα των ενωτίων είχε τελειώσει.

Βραχιόλια και περιβραχιόλια φαίνονται να έκαναν μια έξισου σύντομη εμφάνιση. Συρμάτινα βραχιόλια κατασκευασμένα από ίσιες ταινίες με σπειροειδείς-ενώσεις βρίσκονται στους Τάφους Ο και III και σαφώς σχετίζονται με χάντρες και ενώτια με επίθετες σπείρες στους ίδιους τάφους και με κοσμήματα από τη Θήρα¹⁴. Επίπεδες ταινίες πλάκας που αναπτύχθηκαν από τον τύπο που βρέθηκε στην Κόρινθο T.3 και πιθανώς σχετιζόμενες με το βραχιόλι από το «Θησαυρό της Αίγινας», εμφανίζονται με διάφορες αντρικές ταφές στους Κάθետους Λακκοειδείς Τάφους, η πρωιμότερη, στον Β, κατασκευασμένη από δύο ταινίες σχήματος διπλού-φοειδούς, αλλά οι υπόλοιπες έχουν ίσιες πλευρές και κάποτε μια εξέχουσα άκρη¹⁵. Δεν έχουν βρεθεί υστερότερα παραδείγματα.

Οι περόνες έχουν μια μακρότερη ιστορία. Σαφώς κατάνονται από ΜΕ δείγματα, συνήθως από κόκαλο, με τα οποία μερικές μεταλλικές περόνες των

Κάθετων Λακκοειδών Τάφων παραγμάτια κοιζούν έχοντας αυλακώσεις ή δακτυλίου κοντά στην κεφαλή και οι οποίες αυτές καθαυτές αποτελούν μέρος μιας Αιγαιικής παράδοσης. Τέτοιες περόνες έχουν συχνά θεωρηθεί ότι χρησιμοποιούνταν για τη συγκράτηση της ενδυμασίας, αλλά έχει έντονα αντιταχθεί ότι μερικές τουλάχιστο φοιρόνταν στα μαλλιά, για να συγκρατούν και κοσμούν περιτέχνες κομμώσεις¹⁷. Αυτό ασφαλώς θα ταίριαζε με τη θέση που βρέθηκαν διάφορα ΜΕ δείγματα¹⁸ και θα ήταν πιο ταίριαστο στο μικρό μέγεθος πολλών και στο υλικό τους, τα οποία δύσκολα θα επέτρεπαν ένα συνδυασμό μιας πραγματικά οξείας μύτης και ενός χοντρού στελέχους. Θα ταίριαζε επίσης με τη θέση των περονών στους Ξ και Ο, αν και μια στον δεύτερο βρέθηκε στο στήθος, προφανώς με τη μύτη προς τα πάνω¹⁹, μπορεί να είχε μετακινήθει. Δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να τεθεί το ερώτημα για το αν αυτές οι περόνες χρησιμοποιήθηκαν όπως οι περόνες του Σκοτεινού Αιώνα, για να συγκρατήσουν ένα ένδυμα τύπου πέπλου, αφού αυτές βρέθηκαν κανονικά ανά ζεύγη σε κάθε ώμο και ήταν συχνά εξαιρετικά μεγάλες, κυμανόμενες από 25 ως 45 εκ. μήκους²⁰, ενώ οι περόνες των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων βρέθηκαν μόνο σε μερικούς γυναικείους τάφους, συχνά δεν ήταν στενά συνδεδεμένες με το σώμα (όπως στον Τάφο Υ) και ποίκιλαν σε μήκος από λιγότερο των 15 εκ. ως λίγο περισσότερο από 25 εκ. Είναι πιθανό ότι μερικές χρησιμοποιούνταν για το κομψό πανωφοριών, σαλιών ή σάβανων στο μπροστινό μέρος, όπως η λεπτότεχη περόνη από τον ΙΙΙ με ένα χρυσό κρεμαστό κόσμημα, που βρέθηκε σ' ένα σώμα, σύμφωνα με τον Schliemann²¹.

Κοντές αδιακόσμητες περόνες από διάφορα υλικά, σπάνια ξεπερνώντας τα λίγα εκατοστά σε μήκος, απαντούν σε μορφή θραυσμάτων σε πολλούς μεταγενέστερους Μυκηναϊκούς τάφους, μερικές συνεχίζοντας τον ΜΕ τύπο με την αυλακωτή κεφαλή²². αυτές μπορεί κάλλιστα να είναι περόνες κόμης, αν και θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για να στερεώσουν κοσμήματα, όπως εκείνα σε διάφορους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους²³. Μεγαλύτερες και πιο διακοσμημένες περόνες ποικίλου τύπου επιβίωσαν επίσης για λίγο, αλλά δεν μπορούν ασφαλώς να ανιχνευθούν πέρα από τον πρώιμο 14ο αιώνα. Πολλές έχουν χωριστές κεφαλές από πολύτιμα υλικά, αρχικά χρυσό ή ορεία κρύσταλλο, αλλά αργότερα πιο συχνά από λίθο ή γυαλί, συχνά επίχρυσα²⁴. τα στελέχη είναι από ασήμι ή χαλκό, και μερικές περόνες είναι εξ ολοκλήρου από αυτά τα υλικά· μόνο τα παραδείγματα του Τάφου ΙV είναι από καθαρό χρυσό²⁵, και υπάρχουν μερτυρία για επίχρυσες περόνες από χαλκό ή ξύλο²⁶. Οι ολόχυαλες περόνες περιλαμβάνουν μια ομάδα στη Μεσηνία που έχει διάτρητα εξογκώματα κάτω από την κεφαλή και έτσι πιθανώς χρησιμοποιούνταν ως συνδετήρες-περόνες για συγκράτηση ενός σαλιού ή μανδύα (όλες βρέθηκαν ανά μία), ένα κορδόνι παρασμένο μέσα από την τρύπα και περιτυλιγμένο μεταξύ της κεφαλής και της ακτής για να παρέχει ένα πιο ασφαλές στέρωμα· αυτός ο πιο χρήσιμος τύπος δεν φαίνεται όμως να ήταν κοινός, αν και έχει μερικά πρώιμα

παράλλαξα²⁷. Οι μεγαλύτερες περόνες κανονικά έχουν εξέχουσες κεφαλές, σφαιρικές σφικωνικές, μανιταρόσχημες ή παρόμοιες παραδείγματα από τους Τάφους ΙΙΙ και ΙV είναι ειδικά, αυτό από τον ΙΙΙ είναι Κρητικού «ραβδοειδούς» τύπου σε ασήμι με ένα επιμελώς επεξεργασμένο χρυσό απόκορμα που κρέμεται από την κεφαλή, εκείνα από τον ΙV είναι από χρυσό, δύο απομειωμένα κέρατα ελαφίου και ένα επιστεφόμενο από ένα όρθιο αγρίμι, που μπορεί να συγκριθεί με ένα παράδειγμα πολύ πρωιμότερης εποχής από την Αμοργό²⁸.

Μια τζέη σπάνια σε ΜΕ σύνολα αλλά δημοφιλής, σχεδόν χαρακτηριστική, στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους είναι εκείνη των κοσμημάτων από μεταλλικό έλεσμα, συνήθως χρυσό, αλλά μερικές φορές από ηλεκτρο ή ασήμι. Αυτά έχουν μια μακρά παράδοση στο Αιγαίο, αν και δείγματα σαφώς χρονολογούμενα στη Μέση Εποχή του Χαλκού είναι σπάνια· τα πρωιμότερα στη ηπειρωτική Ελλάδα είναι στενά συγκρίσιμα με κομμάτια από το «Θησαυρό της Αίγνας» και έναν τάφο στην Αγία Ειρήνη στην Κέα, και εκείνα που βρέθηκαν έξω από τις Μυκήνες, μπορεί πράγματι να είναι σύγχρονα με τα πρωιμότερα στον Κύκλο Β²⁹. Ένα από τα πιο δημοφιλή σχήματα είναι η ταινία κεφαλής (διάδημα), μια μακρά ταινία, μερικές φορές πραγματικά ορθογώνια, με μυτερά άκρα, και μερικές φορές ωοειδούς σχήματος· τα πρωιμότερα δείγματα ειδικά έχουν θηλιές από σύρμα σε κάθε άκρο, που θα μπορούσαν να ενωθούν με ένα κορδόνι ή σύρμα, αν η ταινία φοριόταν γύρω στο κεφάλι, για να την κρατεί στη θέση της (οι πλείστες αυτού του σχήματος είναι τόσο μικρές για να περιβάλουν πλήρως ένα κανονικού μεγέθους κεφάλι ενήλικου), οι μεταγενέστερες έχουν διάτρητες οπές, μερικές φορές τοποθετημένες σε μια κοντή λωρίδα που θα μπορούσε να εξηγηθεί τον ίδιο σκοπό ή να δίνει τη δυνατότητα στερέωσης σε ένα στήριγμα κάποιου υλικού³⁰. Η χαρακτηριστική διακόσμηση αυτών των ταινιών είναι μια σειρά ομφαλών που περιέονται και περιβάλλονται από έκτυπες στιγμές και οι οποίες είναι συχνά διαταγμένες για να σχηματίζουν ένα συμμετρικό θέμα, μερικές φορές αυξανόμενο σε μέγεθος προς το κέντρο της ταινίας· είναι πιθανό να διακρίνουμε μια πορεία επεξεργασίας, που αντανακλά την αυξανόμενη αυτοπεποίθηση και επιδεξιότητα των τεχνιτών (Εικ. 9), αλλά το βασικό σχήμα της διακόσμησης είναι το ίδιο σε όλα σχεδόν τα παραδείγματα και συγκρίσιμο τύποι διακόσμησης, όχι πάντα συμμετρικά διαταγμένοι, χρησιμοποιήθηκαν σε πλείστα άλλα κοσμήματα αυτής της τάξης.

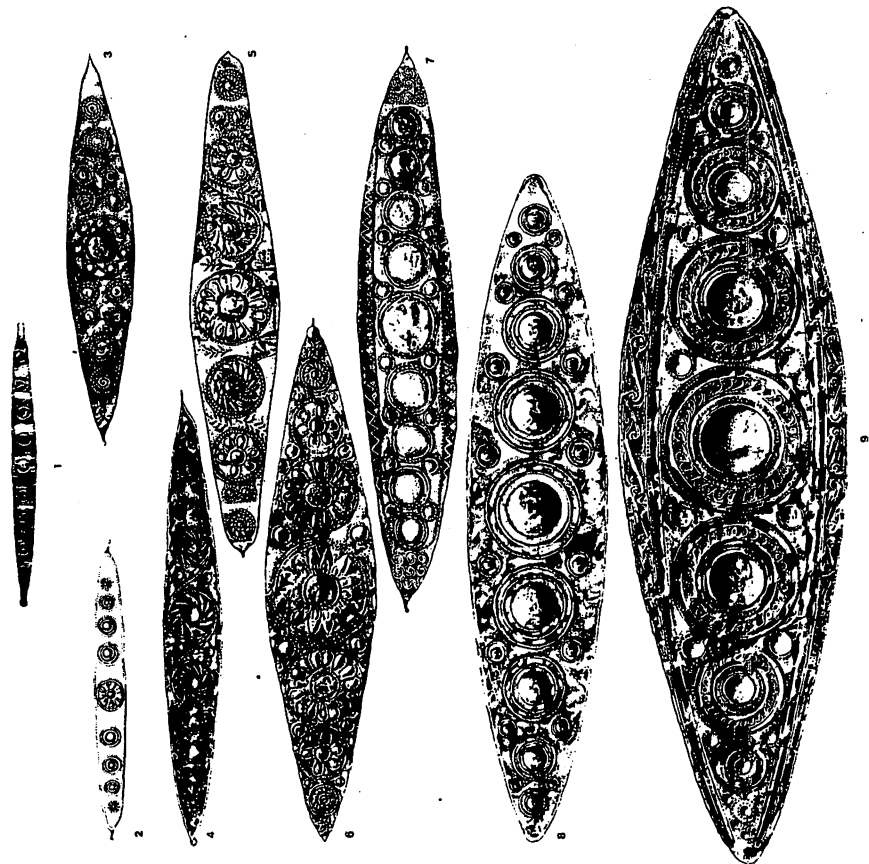
Άλλοι τύποι απαντούν ήδη στους σπάνιους ΜΕ τάφους και περιλαμβάνουν ό,τι είναι πιθανώς το πρωιμότερο δείγμα αυτής της τάξης στον Κύκλο Β, το βραχιόλι από τον Β. Πιο κοινές είναι οι ημωοειδείς «ημιτανίες» και τα «άστρα», που αποτελούνται από συνδυασμούς μακρών ταινιών και διπλών ωοειδών ταινιών· βρέθηκαν επίσης ποικίλοσχημα κομμάτια, τα οποία πιθανώς στερεώνονταν σε ενδύματα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται τα ήδη μνημονευθέντα «επιστήθια» και οι «πεπιγονατίδες» (ανωτ. σσ. 73,118) και μια ποικιλία βραχιολιών έχουν όμοια διακόσμηση³¹. Τα πλείστα απ' αυτά έχουν

οπές στερέωσης, συνήθως στα άκρα και μερικές φορές αλλού. Ενώ ταινίες κεφαλής (διαδήματα) έχουν βρεθεί σε κάποια ποσότητα έξω από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, αυτές είναι σπάνιες: ένα στολίδι κεφαλής από χρυσά φύλλα αναφέρεται από μια γυναικεία ταφή στο θολωτό της Καζάρμιας, ασημένες ημιταινίες βρέθηκαν στον Ταφικό Κύκλο της Πύλου και χρυσά διπλά φοειδή στο Λάκκο 2 του Τ.2 στο Ρούτσι³². Από αυτά οι ημιταινίες και ένα θραύσμα από μια ταινία κεφαλής από τον Τάφο IV, όλες έχοντας διακόσμηση εκτύπων στιγμών εντελώς διαφορετικού τύπου από τις υπόλοιπες, των οποίων πρόδρομοι μπορούν ίσως να διακριθούν σε πολύ πρωιμότερες ταινίες³³. Ούτε αυτές ούτε οι πιο κοινοί διακοσμημένοι με ομφαλούς τύποι έχουν κάποιο σαφώς σύγχρονο παράλληλο στο Αιγαίο, πλην των πρώιμων τύπων που σημειώσαμε παραπάνω, σίγουρα κανένα το οποίο θα μπορούσε να αναχθεί στην ΥΜ.Γ μια χρυσή ταινία, που αναφέρεται ότι είναι από την περιοχή της Ζάκρου³⁴ έχει διακόσμηση διαφορετικού είδους, τόσο μοναδική στην ανάμιξη διαφορετικών στοιχείων, ώστε θα μπορούσε να είναι κίβδηλη.

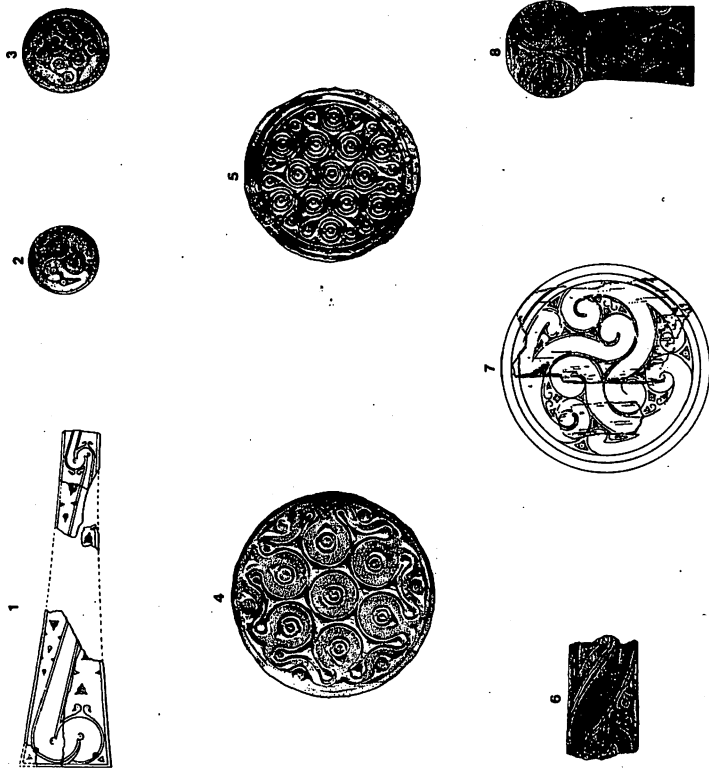
Ο σκοπός αυτών των κοσμημάτων είναι μερικές φορές σαφής από το σχήμα τους, ή τη θέση που βρέθηκαν και έχει συζητηθεί αλλού³⁵. Όπως ήδη σημειώθηκε, υπήρχε μαρτυρία από τον Τάφο I που συνιστούσε ότι οι κοντάτοι τύποι θα μπορούσαν να κοσμούν σάβανα ή όμοια τυλίγματα ευκαιριακά· η διάταξη που περιγράφεται από τον Schliemann ομιλεί έντονα κατά της θεωρίας που κατά καιρούς έχει προταθεί, ότι οι ημιταινίες ήταν τοποθετημένες πάνω από μια πλήρη ταινία ως μέρος ενός στέμματος (στην περίπτωση της ομάδας που έχει αποκατασταθεί σύμφωνα με αυτές τις γραμμές με τη μεγάλη ταινία-κεφαλής (SG.3) από τον Τάφο III, το στέμμα θα ήταν τουλάχιστο μισό μέτρο ψηλό!) και φαίνεται πιο πιθανό να είχαν προσαρμοσθεί σε ένδυμα ή σάβανα κατά κάποιο τρόπο, ίσως όπως ο Schuchhardt πρότεινε, ως εξαρτήματα από ένα κόσμημα εγκολπίου. Τα «άστρα» θα μπορούσαν να είναι προσαρμοσμένα σε ένδυμα ή, όπως και στους Ξ και Υ, να αποτελούν τμήμα καλλωπισμού της κεφαλής: το στέμμα 230 από τον IV έχει έξι στερεωμένα «άστρα» ενός απλούστερου είδους. Οι «επιγονατίδες», κρίνοντας από τη θέση ενός παραδείγματος στον IV και δύο όμοιων κομματιών στον I, θα κοσμούσαν τα εμπρόσθια των κοιλίων περικνημίδων που φορούσαν οι άντρες στο κνήγη και στον πόδεμο, ή θα ήταν κοσμήματα ζωνών, όπως έχει προταθεί για το μεγάλο παράδειγμα του Α· το 637 από τον τάφο V βρέθηκε με ξίφη, και μπορεί να διακοσμούσε μια θήκη ή άλλο εξάρτημα.

Το πάχος και το βάρος αυτών των κοσμημάτων ποικίλλει σημαντικά· θα μπορούσε να υποτεθεί ότι τα βαρύτερα τουλάχιστο φοριόνταν εν ζωή, αλλά πράγματι οι ταφικές προσωπίδες, σαφώς κατασκευασμένες για τον τάφο, ήταν από εξίσου βαρύ έλασμα μετάλλου. Δεν φαίνεται να υπάρχει καμιά αιτία για την οποία τα διαδήματα και στέμματα δεν θα μπορούσαν να έχουν φορεθεί εν ζωή· θα ήταν άσκοπο να στερεώσουν συνδέσμους στα στέμματα των III και

Κλίμακα 1:5.

Εικ. 9: Η Εξέλιξη της «Ταινίας-κεφαλής» (Διαδήματος).
 1. Τάφος γ, 2. Τάφος Ξ, 3. Τάφος Γ, 4. Τάφος Η, 5. Τάφος Ο,
 6-7 Τάφος IV, 8. Τάφος I, 9. Τάφος III. Κλίμακα 1:4.

Εικ. 10: Ελλαδική διακοσμητική παράδοση σε κόκκαλο, χρυσό και ελεφαντόδονο
1. Ασίτη, 2-5. Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι. 6-8. Κακόβατος.
Όχι σε κλίμακα

διακοσμούσαν νεκρικές ενδυμασίες και περιτυλίγματα· μερικά μπορεί, όπως προτείνει, να είχαν στρωθεί στο δάπεδο του τάφου, αλλά φαίνεται απίθανο να διακοσμούσαν φορέματα καθημερινής χρήσης με όχι ισχυρότερο είδος στερέωσης από κόλλα. Ακόμη τους απασχόλησε σημαντικά η διακόσμηση των παραδειγμάτων του τάφου III, αν και εκείνα από τους Τάφους IV και V είναι γενικώς μάλλον άτεχνα. Με όσα γνωρίζουμε, μόνο αδιακόσμητα ή πολύ ευκαιριακά διακοσμημένα παραδείγματα δισκόμορφα απαντώνται σε μεταγενέστερα σύνολα· έτσι την παράδοση επίδειξης των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, σ' αυτή όπως και σε άλλες περιπτώσεις, δεν τη μιμήθηκαν αργότερα.

Δεν είναι μεγάλη εξέλιξη από δίσκους διακοσμημένους με ένα φουσκοκρατικό

IV, αν αυτά ήταν καθαρά ταφικά κοσμήματα, και υπάρχουν ενδείξεις για μερικά τουλάχιστον ότι επισκευάστηκαν ή ξαναχρησιμοποιήθηκαν³⁷. Το χαρακτηριστικό της ενίσχυσης των άκρων με ορειχάλκινο σύρμα, που βρίσκεται ειδικά στις ημιταινίες, φαίνεται ότι απέβλεπε στην ενίσχυση αυτών και θα μπορούσε να είναι μια ένδειξη ότι φοριόνταν εν ζωή, αν δεν συνέβαινε όλα τα κοσμήματα από τον Τάφο I, που μπορεί κάλλιστα να διακοσμούσαν σάβανα, να δείχνουν αυτό το χαρακτηριστικό. Το ασφαλέστατο συμπέρασμα είναι ότι αυτή η τάξη έχει μια ποιικιλία χρήσεων και ότι μερικά, ίσως τα πλείστα φοριόνταν εν ζωή, και ίσως μόνο σε ειδικές περιπτώσεις.

Σχεδόν όλα τα παραδείγματα αυτής της τάξης ανήκουν στην περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, αν και τα παραδείγματα από την Καζάρμα, το Ρούτσι και τη Σκόπελο υποδηλώνουν ότι η παράδοση ή μοναδικά αντικείμενα επιβίωσαν κάλλιστα στον 15ο αιώνα. Όμως κανένα δεν βρέθηκε στους πλούσιους τάφους του Βαφειού και των Δεντρών, και δεν έχουν αναγνωριστεί ανάμεσα στα σχετικώς άφθονα θραύσματα χρυσού στον θολωτό Τάφο IV της Πύλου. Αυτή φαίνεται να είναι μια άλλη περίπτωση αρχαίας κατηγορίας κοσμημάτων που πέρασε η μόδα τους, αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι χρυσά κοσμήματα συνέχισαν σε άλλες μορφές. Σ' αυτά περιλαμβάνονται πρόχειρα σχεδιασμένα κομμάτια από φύλλο χρυσού με εμπέστη διακόσμηση, συχνά ροζετών ή φύλλων, που μπορεί να είχαν στερεωθεί σε ένδυμα ή νεκρικά περιτυλίγματα, ή σε έπιπλα, ή να είχαν χρησιμοποιηθεί για να καλύψουν το δάπεδο του τάφου, ή να ήταν κάποιου είδους κρεμαστά κόσμηματα· είναι ιδιαίτερα κοινά στους Μεσσηνιακούς θολωτούς τάφους³⁸. Όμως πολύ πιο δημοφιλής ήταν τα σχήματα δίσκου, οι ροζέτες και μια πλατιά σειρά από αποκόμματα μορφών, από τα οποία πολλά έχουν οπές πρόσδεσης, που εντόνως υποδηλώνει ότι ήταν μάλλον κοσμήματα ενδυμασίας.

Αυτή η παράδοση αρχίζει, όσον αφορά στην ηπειρωτική Ελλάδα, στους «βασίλικους» κάθετους λακκοειδείς τάφους, αν και μπορεί να πηγάει από μια πιο παλιά Μινωική παράδοση³⁹. Μεγάλες σειρές από χρυσούς δίσκους με όμοια θέματα βρέθηκαν ειδικά στον Τάφο III, συμποσοούμενοι σ' ένα σύνολο 701 και μικρότερες ομάδες στους Τάφους IV και V, ενώ αναφέρονται επίσης παραδείγματα από τον I⁴⁰. Αυτοί πρέπει να κατασκευάζονταν με χρήση σφραγίδων, πιθανώς από κόκαλο ή ξύλο· η διακόσμηση τους είναι γενικά εντελώς συμμετρική και περιλαμβάνει ένα σημαντικό στοιχείο που βασίζεται στη χρήση του διαβήτη για την παραγωγή ομόκεντρων κύκλων, ένα χαρακτηριστικό που ήδη βρίσκεται στη σπάνια ME μικροτεχνία κόκαλου (Εικ. 10:1), αλλά επίσης έντονα γεωμετρικοποιημένα φουσκοκρατικά θέματα, φουνκοειδή, ροζέτες, πεταλούδες και χταπόδια. Αισθητά λίγα σε κάθε ομάδα έχουν οπές προσήλωσης και πλείστα πρέπει να είχαν στερεωθεί, αν όχι καθ' ολοκληρία, με κόλλα. Τα παραδείγματα του Τάφου III περιγράφονται από τον Schliemann ότι βρέθηκαν «τόσο κάτω όσο και πάνω και γύρω από τα σώματα»⁴¹, και έτσι πιθανώς

θέμα ως τα αποκόμματα με παραστάσεις ενός αντικειμένου· πράγματι, χωριστά φινικιοειδή και λίγες ροζέτες βρέθηκαν στον Τάφο III, και πολλές ροζέτες στον Τάφο IV. Μια ποικιλία συλλογή αποκομμάτων με παραστάσεις ζώων και αντικειμένων, συχνά σ' ελαφρά ανάγλυφα, βρέθηκε στους τάφους III και IV, τα οποία είναι σχεδόν πάντοτε εφοδιασμένα με οπές στερέωσης· η τεχνική τους είναι μάλλον τραχιά και οι μορφές είναι γενικά άκαμπτες και συχνά κατωμένες, όσο το δυνατό συμμετρικές⁴². Οι οπές συνιστούν ότι ήταν κοσμημένα ενδυμασίας, αλλά υπάρχουν μερικές περιπτώσεις ζυγών που έχουν συνενωθεί για να σχηματίσουν τις κεφαλές περονών⁴³ και υπάρχουν χάντρες κατασκευασμένες με όμοιο τρόπο. Η παράδοση των κοσμημάτων από αποκόμματα συνεχίζεται σε αρκετό βαθμό, αν και δεν είναι με κανένα τρόπο καθολική: οι ροζέτες είναι ο μόνος πράγματι κοινός τύπος, που απαντά σε πλούσιους Μυκηναϊκούς τάφους όλων των περιόδων, αλλά άλλα κτερίσματα έχουν βρεθεί, ειδικά σε πρώιμους Μεσσηνιακούς θολωτούς (τρείς από τους οποίους στον Κακόβατο, Περιστεριά και Πύλο έχουν παραδείγματα από κουκουβάγιες στο ίδιο στυλ και πιθανώς από το ίδιο εργαστήριο), σε τάφους των Μυκητών, και στον θολωτό στο Κατακλί κοντά στο Βόλο⁴⁴. Δεν είναι σαφές αν οι τύποι που επλέγονταν είχαν κάποια σημασία· μερικοί μπορεί να είναι καθαρά διακοσμητικοί, αλλά διάφοροι άλλοι έχουν μια θρησκευτική σχέση, περιλαμβανοντας απεικονίσεις ιερών, θεαινών, και ίσως τις πεταλούδες, που υποδηλώνουν την ανθρώπινη ψυχή⁴⁵. Δίσκοι και ταινίες χρησιμοποιούνταν επίσης ως κοσμήματα σε μεταγενέστερους τάφους, και ήταν μερικές φορές διακοσμημένοι⁴⁶.

Μια τρίτη κατηγορία, στενά συσχετισμένη με τους δίσκους στη διακόσμηση, αποτελείται από δίσκους και διακάρια από ξύλο, οστό ή ελεφαντόδοντο εφοδιασμένα με ένα χρυσό κάλυμμα· η διακόσμηση χαρασσόταν στην αρχική επιφάνεια και το χρυσό κάλυμμα εντυπωνόταν σ' αυτή. Ο Schliemann κάνει μια ενδιαφέρουσα διάκριση μεταξύ των δίσκων, που πιστεύει ότι προσαρμόζονταν σε θήκες ξύφω και τα συναφή, και των *διακαρίων*, που τα συγκρίνει με τα κουμπιά των ημερών του και πιστεύει ότι είναι κουμπιά⁴⁷. Σίγουρα η θέση στην οποία βρέθηκαν πολλοί από τους δίσκους θα ενίσχυε την άποψη ότι προορίζονταν να διακοσμήσουν θήκες κλπ., και η άλλη υπόθεση φαίνεται αρκετά πιθανή, αν και κανένα δεν φαίνεται να βρέθηκε σε μια θέση που θα μπορούσε να αποδείξει αυτό. Τέτοια κοσμήματα βρέθηκαν κυρίως στους Τάφους IV και V, με πολύ λίγα στον Ο· οι πρώτοι δύο περιείχαν επίσης παραδείγματα από επίχρυσα ρομβόσχημα κοσμήματα διακοσμημένα με όμοιο τρόπο, συχνά σχηματίζοντας ζεύγη, που πιθανώς διακοσμούσαν εξάρτημα κάποιου είδους⁴⁸. Έχουν επίσης βρεθεί στους θολωτούς του Κακόβατου (Εικ. 10:7) και στις Μυκηνές και ένας όμοιος οστάνος δίσκος είναι γνωστός από την Πρόσμινα⁴⁹, διακοσμημένοι όλοι στο ίδιο στυλ όπως τα παραδείγματα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων· τα παραδείγματα των Μυκητών από τον Θησαυρό του Ατρέα και τον Τάφο της Κλυταμνήστρας, υποδηλώνουν ότι αυτός ο τύπος

επιβίωσε στον 14ο αιώνα, αλλά ως τώρα κανένα άλλο παράδειγμα δεν είναι γνωστό.

Η τελευταία μεγάλη κατηγορία που απαιτεί μελέτη είναι αυτή των χαντρών· σφραγιδόλιθοι και όμοια κοσμήματα που φαίνονται ότι θεωρούνταν ως ανώτερης ποιότητας χάντρες στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο, μπορούν να μελετηθούν μαζί με αυτές. Οι χάντρες είναι η πιο πλατιά διαδομένη και η ελάχιστα ενιαία τάξη· δεν είναι δυνατό να διακρίνουμε ένα πραγματικό σχήμα εξέλιξης ή κάποιου σταθερού τύπου εκτός από τους απλούστατους, και δεν αξίζει να ασχοληθεί κανείς λεπτομερειακά με κάθε εύρημα. Ποικιλοσχημής χάντρες από λίθο, μέταλλο και φαγεντιανή είχαν ήδη αρχίσει να εμφανίζονται με κάποια συχνότητα στους τάφους της Ύστερης Φάσης της ME, και συνεχίζουν· στον Κύκλο Β παραδείγματα από διάφορα υλικά ήταν συναρμολογημένα, προκαλώντας ένα πολύχρωμο αποτέλεσμα, αλλά σύνολα από ένα και μόνο υλικό φαίνονται ότι προτιμούνταν αργότερα. Κορνάλινη και ορεία κρύσταλλος είναι κατ' αρχήν οι πιο δημοφιλείς λίθοι, ενώ ο αμέθυστος κερδίζει έδαφος αργότερα και ο λάπις λαζούλι (κύανος) εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου, απαντώμενος σε σημαντική ποσότητα στον Κακόβατο⁵⁰. Τα σχήματα είναι κατά το πλείστον σφαιρικές, δίσκοι ή ωοειδείς και αμυγδαλοειδείς τύποι που μοιάζουν με σφραγιδόλιθους· έχει υποστηριχθεί από τη μελέτη των πρώιμων χαντρών της Πρόσμινας ότι πολλές εισάχθηκαν σε τελειωμένη κατάσταση, ίσως από την Αίγυπτο, αλλά ότι εκείνες από κορνάλινη, τον κοινότατο λίθο, καταργούνταν επί τόπου⁵¹.

Παραδείγματα από γυαλί και φαγεντιανή μπορεί επίσης να προταθεί ότι είναι επείσακτα σε πολλές περιπτώσεις, που περιλαμβάνουν και τις ορθογωνίες πλάκες από τους τάφους Ξ και Υ, τις «Nuzi-χάντρες» των Μυκητών, του Κακόβατου και της Πύλου και τις πολύχρωμες γυάλινες χάντρες του T.2 στο Ρούτσι⁵². τουλάχιστο μερικές από αυτές είναι πιθανό να είναι από την Εγγύς Ανατολή, ενώ απλούστερα σχήματα όπως σφαιρικές μπορεί να προέρχονται από την Κρήτη ή να έχουν κατασκευασθεί επί τόπου. Χάντρες από ήλεκτρο μπορεί να έχουν εισαχθεί σε έτοιμα περιδέραια, όπως υποδηλώνει η παρουσία των Ευρωπαϊκών τύπων πλακιδίων-χαντρών⁵³, αλλά μικροί αριθμοί ηλεκτρινών χαντρών βρίσκονται σε πολλούς τάφους, και υπάρχουν προφανώς εγχώρια κατασκευασμένα αντικείμενα από ήλεκτρο⁵⁴, που συνιστούν τόπια κατανομή και ίσως τη μεταγενέστερη εισαγωγή ήλεκτρου ως ακατέργαστου υλικού· σίγουρα κανέναν από τους Ευρωπαϊκούς τύπους δεν έχει βρεθεί σε καθαρά μετά-ΥΕ.Π σύνολα.

Χάντρες από μέταλλο έχουν μια ευρύτερη σειρά και μπορούν γενικά να εκληφθούν ότι είναι γτόπια προϊόντα. Παραδείγματα από ασήμι και χαλκό είναι συγκριτικά σπάνια· μερικά βρέθηκαν στον Κύκλο Β, και μια ομάδα από ασημένιες χάντρες από τον T.5 Νικητοπούλου στα Νιχώρια μπορεί κάλλιστα να ανήκει σ' αυτή την περίοδο⁵⁵, αλλά ο χρυσός προφανώς προτιμούνταν, ή

άλλως έχει διασωθεί καλύτερα. Το υλικό δεν είναι πολύ άφθονο: εκτός από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, τα σύνολα είναι λίγοι πρώιμοι θολωτοί και ο πλούσιος θαλαμνοειδής τάφος 44 της Πρόσφυνας, στα οποία υλικό από τον θολωτό IV της Πύλου και τον «Χρυσό Θεσαυρό» και τον T.518 στις Μυκίνες μπορεί πιθανώς να προστεθεί⁵⁶. Οι μόνοι κοινοί τύποι είναι εκείνοι που διακοσμούνται με κοκκίδαση, η οποία είναι όμως σχετικώς σπάνια, και οι αδιακόσμητες σφαιρικές χάντρες. Άλλα απαντώμενα σχήματα έχουν Κρητική ή στην περίπτωση των «φανοσχημων χαντρών» Μεσανατολικά παράλληλα, αλλά η ανακάλυψη ενός θραύσματος λίθινης μήτρας στα Νιχώρια, που ήδη αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, υποδηλώνει ντόπια κατασκευή σ' ένα λιγότερο σημαντικό κέντρο από τις Μυκίνες. Τα ευρήματα του θολωτού IV της Πύλου περιλαμβάνουν όχι μόνο παράλληλα για τις σωληνοειδείς χάντρες με σπειροειδείς συνδέσμους που βρέθηκαν στους τάφους III και O, αλλά και περίτεχνες τυμπανόσχημες χάντρες με κρεμαστά κοσμήματα από φύλλο χρυσού που δεν βρίσκουν στενά παράλληλα, αν και μια σχέση με την παράδοση που εκτερωπείται ειδικά από τα κρεμαστά κοσμήματα του «Θησαυρού της Αίγινας» φαίνεται σίγουρη⁵⁷, και εδώ και στον Τάφο 3 της Περιστεριάς⁵⁸, έχουν βρεθεί χάντρες από πλακίδια χρυσού, υποδηλώνοντας μια μεγαλύτερη ποσότητα και επεξεργασία των χρυσών περιδερσίων από αυτήν που συνιστούν τα σωζόμενα ευρήματα.

Μεταξύ των τύπων με καθαρά παράλληλα αλλού είναι εκείνοι από τον Τάφο O, ποικλοτρόπως περιγραφόμενοι ως όμοιοι με ένα ζευγάρι φτερών ή φουνκώ φυλλων. Αυτές είναι μεταξύ των πρωιμότετων Ελλαδικών παραδειγμάτων ανάγλυφων χαντρών, από τις οποίες υπάρχουν διάφοροι τύποι στον Τάφο III, και ένας άλλος στον Τάφο V, οι πλείστες αναρτημένες από ένα ραβδωτό στέλεχος⁵⁹, ο III επίσης περιλαμβάνει δύο παραδείγματα γυάλινων ανάγλυφων χαντρών με διακόσμηση φύλλου κισσού, πολύ κοντά τυπολογικά στην τυποποιημένη Μυκηναϊκή κατηγορία⁶⁰. Υπάρχουν μερικά παραδείγματα ανάγλυφων χαντρών σε YE.IIA σύνολα και μερικά όμοια χρυσά κοσμήματα, που αποτελούνται από διακοσμημένους δίσκους αναρτημένους από ένα στέλεχος, βρέθηκαν στον T.5 Νικητοπούλου στα Νιχώρια⁶¹, αλλά δεν φαίνεται πιθανό να συνθέσουμε αυτούς τους πρώιμους τύπους κατευθύν με τις τυποποιημένες χάντρες των μεταγενέστερων χρόνων, που έχουν μια καθορισμένη έκταση η οποία μπορεί να έχει αναπτυχθεί στην Κρήτη και δεν εμφανίζεται στην ηπειρωτική Ελλάδα πριν από την YE.IIB. Όχι λιγότερο, όμως, είναι σαφές ότι πολλά απομένουν να μάθουμε για την πρώιμη Μυκηναϊκή κοσμηματική του χρυσού.

Οι σφραγιδόλιθοι συναρμολογήθηκαν σαν τα κεντρικά κομμάτια περιδερσίων στους Τάφους M και O⁶², και άλλα παραδείγματα συνδόστηκαν με κανονικές χάντρες στον Γ, στον III (οι επιπεδομορφοί κύλινδροι) και στον θολωτό της Καζάρμας⁶³. Στον κβωποσχημο του θολωτού τάφου του Βαφειού βρέθηκαν

πολλοί σφραγιδόλιθοι σε μικρές ομάδες, υποδηλώνοντας ότι είχαν συναρμολογηθεί υπέρχει μία συγκρίσιμη ομάδα δίπλα στην τελική ταφή στον T.2 του Ρούτσι⁶⁴. Μερικώς κενά παραδείγματα μπορεί να φοριόνταν σ' ένα κορδόνι στον καρπό του χεριού, όπως ένας σφραγιδόλιθος από τον θολωτό των Δεντράν και ένα δαχτυλίδι από τον T.44 της Πρόσφυνας⁶⁵. Η ομάδα από τον κβωποσχημο του θολωτού του Βαφειού, που αποτελείται από ένα δαχτυλίδι και τριάντα σφραγιδόλιθους, είναι μοναδικά μεγάλη⁶⁶, σπάνια υπάρχουν περισσότεροι από δύο ή τρεις σε έναν τάφο, και η κατανομή είναι πολύ άιση. Ένας μεγάλος αριθμός έχει βρεθεί στην Αργολίδα, αλλά κανένα δεν διασώθηκε από τους σωλημένους θολωτούς των Μυκηνών, της Πρόσφυνας και του Μπεριπράτι υπάρχουν διάφορες ομάδες από τους Μεσοηλιακούς θολωτούς, αλλά κανένα από εκείνους στην Περιστεριά ή στους θαλαμνοειδείς τάφους των Βολυμίδων⁶⁷. Παραδείγματα από αλλού είναι εξαιρετικά σπάνια σε πρώιμα σύνολα⁶⁷. Πολλοί έχουν θέματα που υπολογίζουμε ότι ανταποκρίνονταν στις Ελλαδικές προτιμήσεις, όπως σκηνές πολέμου και κυνηγιού, αλλά αυτό δεν λύνει το πρόβλημα της θέσης κατασκευής τους: μερικοί, όπως οι «αποτρόπαιοι» λίθοι, είναι σαφώς επίστακτοι και πολλοί, ανάμεσά τους χρυσά δαχτυλίδια και κοσμήματα, εμφανίζουν μια εξαιρετική τεχνική κατασκευής που φαίνεται να απαιτεί έναν Κρητικό τεχνίτη. Υπάρχουν παραδείγματα των οποίων η ακαμψία του στυλ ή άλλες προχειρότητες θα μπορούσαν να υποδηλώνουν εργασία από χέρια άπειρων αρχαίων⁶⁸, ακόμα και αν είναι έτσι, δεν μπορεί να υποτεθεί ότι τέτοιοι αρχαίοι ήταν ντόπιες καταγωγής. Φαίνεται να είναι λίγοι σταθεροί τύποι, και πολλοί είναι σαφώς μοναδικά προϊόντα: φαίνονται να περιορίζονται στην κατανομή τους στους πλούσιους και, καθώς κανένα πρώιμο Μυκηναϊκό σφράγισμα δεν έχει βρεθεί, να μην έχουν καμιά κοσμική χρήση.

Μια μεγάλη ποικιλία αντικειμένων πιθανώς φοριόνταν ως κρεμαστά κοσμήματα στο κέντρο των περιδερσίων⁶⁹ ποικίλλουν από το απλό λίθινο αντικείμενο στον Τάφο Y ως την οκτάσχημη ασπίδα και το βάτραχο, διακοσμημένα με κοκκίδαση, που βρέθηκαν αντίστοιχα στον θολωτό IV της Πύλου και στον T.A του Κακόβατου⁶⁹. Άλλα ανάμικτα αντικείμενα περιλαμβάνουν τους χρυσούς «θύσανους», που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για να διακοσμήσουν σχεδόν οτιδήποτε⁷⁰, και διάφορα οστέινα δισκόμορφα αντικείμενα τα οποία έχουν αποδειχθεί ότι δεν είναι χαλινάρια αλόγου, αλλά μπορεί να είναι κάποιου είδους παγίδες⁷¹. Μερικά κωνικά με αυλακώσεις χρυσά κοσμήματα, ίσως απομιμήσεις όστρεων έχουν βρεθεί στον T.2 του Ρούτσι και στον T.A του Κακόβατου όπως και σε μεταγενέστερα σύνολα, και φαίνεται από τη θέση των παραδειγμάτων του Ρούτσι να είναι κοσμήματα ζώνης⁷².

Δεν είναι εύκολο να βγάλουμε πολλά γενικά συμπεράσματα από το ετερογενές υλικό, κυρίως επειδή τόσο πολύ απ' αυτό δεν έχει καλά παράλληλα. Στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους είναι πιθανό να παρατηρήσουμε τη μεγέθυνση και επεξεργασία των παραδοσιακών ME τύπων, μαζί με μια

αυξανόμενη έμφαση στα κοσμήματα ενδυμασίας και στη χρήση μιας πολύ ευρύτερης σειράς υλικών. Ένα αυξανόμενο ποσό μαρτυρίας από άλλα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας συνιστά ότι πολλοί τύποι παρόντες στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους εμφανίζονται αλλού, ως άμεσες απομιμήσεις των σολιδικών των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, ή ως τοπικά υιοθετημένα παραδείγματα τύπων που μπορεί να έχουν βρεθεί σ' ολόκληρο το Αιγαίο. Αλλά αυτοί δεν φαίνονται να έχουν ριζώσει βαθιά· ίσως για λόγους κόστους, οι πιο περίτεχνοι τύποι εξαφανίστηκαν και μόνο οι απλούστεροι επιβίωσαν, ενώ ορισμένες κατηγορίες, όπως τα ενότια και περιστασιακά οι περόνες, φαίνεται να μην ήταν πια της μόδας. Στους άθικτους κιβωτιόσχημους των θολωτών της Καζάρμας, του Ρούτσι, του Βαφειού και των Δεντρών, αφήνοντας τους πολλούς θαλαμοειδείς τάφους, προσωπικά κοσμήματα εμφανίζονται σπάνια, αλλά τα λείψανα από συλημένους τάφους, όπως εκείνους στον Κακόβατο και στον θολωτό IV της Πύλου, συνιστούν ότι ήταν πιο κοινά σ' αυτούς και φαίνεται ασφαλέστερο να αποφεύγουμε τελικά συμπεράσματα, όταν ο βαθμός μαρτυρίας είναι τόσο άσχημος. Μερικοί τύποι εμφανίζονται κυρίως μορφές αποκομμάτων από κοσμήματα ενδυμασίας, αλλά η πιο χαρακτηριστική κοσμηματική των ύστερων Μυκηναϊκών χρόνων εκτός από αυτά, οι ανάγλυφες χάντρες, δεν μπορούν για την ώρα να θεωρηθεί ότι κερδίζουν σε δημοτικότητα στη διάρκεια της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου, αλλά μάλλον φαίνονται να έχουν εισαχθεί εντελώς γρήγορα στο τέλος της και να έχουν συνοδεύσει μια εξέλιξη προς μαζική παραγωγή. Λίγα ακόμα μπορούν να λεχθούν προς το παρόν, και δεν είναι πράγματι πιθανό να διακρίνουμε τοπικά πρότυπα εξέλιξης, αλλά είναι εκπληκτικός ο βαθμός με τον οποίο τύποι των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων εμφανίζονται στη Μεσσηνία.

συφ. δ. 230 (4) ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΑΓΓΕΙΑ

Διαφορετικά από τις κατηγορίες που συζητήσαμε προηγουμένως, αυτή εδώ δεν έχει καμιά ΜΕ καταγωγή ή σχέσεις· δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για να στηρίξει τη συχνά προτεινόμενη υπόθεση ότι τα Μινυακά αγγεία απομμήθηκαν μέταλλο, πράγματι η όλη αντίληψη της ΜΕ βιοτεχνίας μεταλλικών αγγείων είναι αντίθετη στη γενική εντύπωση για ΜΕ φτώχεια και τεχνολογική οπισθοδρόμηση. Δύσκολα υπάρχει κάποια μαρτυρία επίσης για εισαγωγή πολύτιμων αγγείων, τα μόνα ευλογοφανή παραδείγματα είναι από λίθο. Παραδείγματα από μέταλλο, που επρόκειτο να κυριαρχήσουν στην προτίμηση της ηπειρωτικής Ελλάδας για την πλείστη, αν όχι ολόκληρη τη Μυκηναϊκή περίοδο, πρωτοεμφανίζονται στους ύστερους τάφους του Κύκλου Β, και για την ώρα είναι πιθανώς τα πρωιότερα από οποιαδήποτε άλλα που έχουν βρεθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα. Είναι οι πρόδρομοι μιας πραγματικής πλημμύρας· ο

συνολικός αριθμός πολύτιμων αγγείων όλων των ειδών από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους είναι περίπου-διακόσια, από τα οποία τα 4/5 βρέθηκαν στους τάφους III, IV και V, ίσως περισσότερο από ογδόντα μόνο στον IV. Αυτή η εικόνα ξεπερνά σημαντικά το σύνολο από όλα τα άλλα πρώιμα Μυκηναϊκά σύνολα· αυτό ακριβώς οφείλεται στο ότι τόσο πολλοί πλούσιοι τάφοι έχουν συληθεί, αλλά τα σωζόμενα ευρήματα δίνουν την εντύπωση ότι πολύτιμα αγγεία δεν καταθέτονταν σε μεγάλους αριθμούς, αν και 14, αν συμπεριληφθεί και μια ασημένια αρύταينا, βρέθηκαν στον κιβωτιόσχημο του θολωτού του Βαφειού και θραύσματα τουλάχιστον οκτώ στον θολωτό της Πρόσφυνας¹.

Η κατανομή τους είναι πολύ περιορισμένη· πράγματι όλα τα πρώιμα παραδείγματα έχουν βρεθεί σε θολωτούς τάφους ή, όπως ο «χρυσός θησαυρός» και ο θησαυρός στα Σωτηριάτικα, θα μπορούσε να προέρχονται απ' αυτούς αν και απλούστερα αγγεία από μέταλλο και λίθο εμφανίστηκαν σε θαλαμοειδείς τάφους της Αργολίδας πριν από το τέλος της ΥΕ.ΙΙ. Έτσι αυτά ανήκουν σε πρόσωπα υψηλού αξιώματος, και πρέπει να ήταν συγκριτικά σπάνια. Σχετικώς λίγο συγκρίσιμο υλικό έχει βρεθεί σε σύνολα όμοιας χρονολογίας (ΜΜ.ΙΙΙ-ΥΜ.Ι) στην Κρήτη και στα νησιά εκτός από λίθινα και αδιακόσμητα ορειχάλκινα/χάλκινα αγγεία· δεν υπάρχει πράγματι τίποτε σε χρυσό, που είναι μια καλώς-αντιπροσωπευόμενη κατηγορία στον Ελλαδικό χώρο, και τίποτε σε ασημί-της ποιότητας να συναγωνισθεί τα αγγεία των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, αν και η πιθανότητα παραμένει για μερικά αγγεία να ήταν απευθείας επείσακτα από την Κρήτη και να αντιπροσωπεύουν την κατά τα άλλα στοτεινή Κρητική βιοτεχνία.

Αυτή η συζήτηση θα επικεντρωθεί στα μεταλλικά αγγεία και οφείλει πολλά στις μελέτες των Strong και Catling². τα λίθινα αγγεία θα αναφερθούν μόνο σύντομα, αφού είναι σαφές ότι όλα είναι απευθείας επείσακτα από την Κρήτη ή την Αίγυπτο³, ενώ εκείνα από άλλα υλικά, κυρίως από φαγεντιανή και ελεφαντόδοντο, μπορεί κάλλιστα σε μεγάλο βαθμό να κατάγονται από την Κρήτη, και είναι, οπωσδήποτε, γενικώς τόσο πολύ θρυμματισμένα για να επιτρέπουν πολύ χρήσιμο σχόλιο. Είναι δυνατό να κατατάξουμε όλα τα πολύτιμα αγγεία σ' έναν αριθμό πλατιών κατηγοριών. Τα πιο κοινά είναι αγγεία πόσης, συνήθως από χρυσό ή ασημί, και μεγάλα οικιακά αγγεία όπως λεβέτια και υδρίες, συνήθως από ορείχαλκο ή χαλκό· απαντούν επίσης μικρές πρόχοι, λάμπες αποθηκευτικά όπως πυξίδες και κιβώτια, και σπονδικά αγγεία, κατά το πλείστον ρυτά, ειδικά στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους. Αυτά μπορεί να είναι από μια ποικιλία υλικών, στα οποία συμπεριλαμβάνονται το ελεφαντόδοντο και τσ'ξύλο, συχνά επικαλυμμένα με πλάκα μεταλλική ή ένθετα στην περίπτωση των αποθηκευτικών. Φιάλες απαντούν επίσης οι πλείστες από λίθο.

Η συζήτηση πρέπει αναγκαστικά να περιστραφεί κυρίως στα πλήρη αγγεία κλειστής, που να μπορεί να καθοριστεί, χρονολογίας· θραύσματα αγγείων από

πόσις και όλα είναι μοναδικά κομμάτια εκτός από δύο, ένα αργυρό παράδειγμα με κολλημένες χρυσές ροζέτες από τον III και ένα χρυσό παράδειγμα με έκτυπες ροζέτες από τον IV, που είναι πολύ όμοια¹⁵. Αυτά μπορεί κατά το πλείστον να είναι εμπνευσμένα από τις κωθόμορφες κύλικες και τα στελεχωτά κύπελλα της Ελλαδικής κεραμικής, αλλά το με ένθετη διακόσμηση κύπελλο από ήλεκτρο θα μπορούσε να σχετίζεται με τα MM γωνιώδη κύπελλα που έχουν ήδη αναφερθεί (σημ. 7) και το Κύπελλο του Νέστορα με τους λίθινους κάλυκες¹⁶ ένα θραύσμα αγγείου από την Κνωσό, χρονολογούμενο στη MM.IIB-III και σίγουρα μμιούμενο μεταλλικό, ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη προωμότερων μεταλλικών αγγείων όμοιου είδους, αφού αυτό έχει νεύρωση στο ανώτερο σώμα, όπως τα SG 122 και 351, και μια πηνιόσχημη λαβή, όπως το Κύπελλο του Νέστορα¹⁶.

Μη αναφερόμενα ως κύπελλα είναι τα αβαθή αγγεία με ίσια χελίη, δακτυλίσχημες λαβές και κάποτε με πλάγια προσοχή, από τα οποία οι Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι περιείχαν δύο από ορειχάλκινο/μπρούντζο και δύο από ασήμι με χρυσοκαλυμμένα το χείλος και τη λαβή¹⁷. Ο δεύτερος τύπος είναι δημοφιλής σε υστερότερη εποχή, αφού δείγματα έχουν βρεθεί στους θολωτούς του Μπερμπάτι, της Καζάρμας και του Βαφειού και στον T.10 των Δεγνρών¹⁸, αυτό από την Καζάρμα φαίνεται να περιείχε μαρτυρία ότι ήταν ένας λύχνος, στη μορφή καμένης ουσίας και αυτή φαίνεται να είναι η πιθανότατη ερμηνεία του σχήματος, αφού τα πλατιά διακοσμημένα χείλη θα έκαναν σίγουρα αδύνατη την πόση. Δύο αβαθή χωρίς χείλη λεκανόσχημα αγγεία από ασήμι μπορεί να είχαν όμοια χρησιμοποίηση, αλλά θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν και ως κύπελλα: μεταγενέστερα παραδείγματα όμοιου σχήματος φαίνονται πολύ λεπτότερα για να έχουν τεθεί σε οικιακή χρήση¹⁹. Ένα πλατύ, αλλά μάλλον αβαθές ορειχάλκινο/μπρούντζινο κύπελλο, που μοιάζει στο σχήμα με το κωνικό κύπελλο, μπορεί να είναι ένα αγγείο πόσης ή λύχνος²⁰.

Εκτός από τα πολύ γνωστά χρυσά κύπελλα του Βαφειού και αδιακόσμητα ασημένια που τα συνόδευαν, έχουν βρεθεί λίγα ακέραια μεταλλικά κύπελλα σε άλλα πρώιμα Μυκηναϊκά σύνολα. Ο T.3 της Περιστεριάς, όμως, περιείχε όχι λιγότερα από τρία μεγάλα χρυσά κύπελλα με διακόσμηση τρεχουσών σπειρών, δύο του τύπου Βαφειού και ένα αβαθές «κύπελλο τσαγιού», καθώς και ίχνη από ένα ακόμα μεγαλύτερο ασημένιο κύπελλο ή κωθόμορφο κύλικα²¹. Άλλα Μεσοηνιακά ευρήματα είναι ένα θραυσμένο ασημένιο κύπελλο με ομφαλωτή διακόσμηση από τον Ταφικό Κύκλο της Πύλου και τα χρυσά αγγεία του Θησαυρού των Σωτηριάτικων²². Αυτά περιλάμβαναν έναν πλήρη και ατόφιο κώνηρο (το βάρος του είναι 337,5 γρ. συγκρινόμενο με τα 205,2 γρ. του παραδείγματος από τον Τάφο IV) και δύο θρυμματισμένα αγγεία όμοιου τύπου, αλλά πολύ μικρότερα, τα οποία δεν έχουν τις λαβές τους και ζυγίζουν μόνο 55,5 και 56,5 γρ. Έχει θεωρηθεί ότι αυτά βρίσκονταν ακόμα στην πορεία της κατασκευής όταν αποκρυστάθηκαν, αλλά φαίνεται εξίσου πιθανό ότι η κατάστα-

μέταλλο και φαγεντιανή έχουν αναφερθεί από διάφορες πηγές, και ολόκληρα αγγεία, κυρίως λίθινα χαρακτηριστικών MM.III-ΥΜ.Ι τύπων, που βρέθηκαν στους θαλαμαιοειδείς τάφους των Μυκηνών σπάνια μπορούν να χρονολογηθούν ακριβώς μέσα στη Μυκηναϊκή περίοδο⁴.

Τα αγγεία πόσης εμφανίστηκαν πρώτα, με πιθανώς αρχαιότητα το ασημένιο κύπελλο από τον Τάφο Γ⁵. Είναι πολύ μικρό, μόνο 6 εκ. ψηλό και με διάμετρο στομίου 7 εκ., αλλά πράγματι τα χρυσά κύπελλα από τους Τάφους Γ και Ν είναι ακόμα χαμηλότερα, αν και λίγο πλατύτερα. Αυτά και τα άλλα κύπελλα από τον Κύκλο Β, που περιλαμβάνουν και ένα φαγεντιανό παράδειγμα από τον Α, μπορούν κατά το πλείστον να θεωρηθούν παραλλαγές του Βαφειού ή του Κεφτιού, που είναι ένα πολύ αρχαίο Κρητικό κεραμικό σχήμα: έχουν ταινιωτές λαβές όπως τα κεραμικά μάλλον παρά τα πηνιόσχημα που βρέθηκαν στα κύπελλα από τα Βαφειά και άλλα παραδείγματα, τα οποία φαίνονται να είναι ένας ειδικός μεταλλικός τύπος λαβής, που έχει επίσης μια μακρά καταγωγή⁶. Το κύπελλο από τον Ν μπορεί, εντούτοις, να σχετισθεί πιο στενά με τα MM κεραμικά γωνιώδη κύπελλα⁷. Όλα είναι μοναδικά κομμάτια, απλά, ακόμα και λίγο άτεχνα και από λεπτή πλάκα μετάλλου και μικρού μεγέθους: το φαγεντιανό κύπελλο είναι σίγουρα επείσακτο, αφού είναι πολύ όμοιο με παραδείγματα από τις Αποθήκες του Ιερού⁸ και θα μπορούσαν επίσης να είναι και άλλα.

Ένας μεγάλος αριθμός κύπελλων βρέθηκε στους τάφους του Κύκλου Α. Η πλειονότητα είναι του τύπου Βαφειού, σε διάφορες ποικιλίες, μερικά έχοντας πηνιόσχημες λαβές. Πολλά έχουν μια νεύρωση γύρω στο σώμα, όπως τα πήλινα κύπελλα των MM.IIB-ΥΜ.ΙΑ και ΥΕ.Ι, μερικά επίσης μια νεύρωση στη βάση. Πάλι, πολλά είναι μοναδικά κομμάτια, αλλά διάφορα έχουν τύπους ανιδωτής διακόσμησης, τρία πρώιμα παραδείγματα όντας πραγματικά ταυτόσημα, ένα θέμα που μπορεί να ανιχνευθεί πίσω σε MM.II αγγεία, τα οποία αυτά καθ' εαυτά ίσως μμιούνται μεταλλικά πρότυπα⁹. Άλλα θέματα που βρίσκονται στη σύγχρονη κεραμική απαντώνται, όπως τρέχουσες σπείρες, φυλλοφόρος ταινία και ένα παράδειγμα χαρακτηριστικών άκαμπτων κάθετων κλάδων σε ΥΕ.Ι ρυθμό¹⁰. Ένα πολύ ωραίο κύπελλο διακοσμείται με δελφίνια, που βρίσκονται σε μια ποικιλία Αιγαιακών αγγείων αυτών των χρόνων¹¹, ενώ ένα πιο θρυμματισμένο από τον Δ φέρει μια σύνθεση που ίσως μοιάζει με εκείνη μερικώς από τις ταφικές στήλες, αφού περιέχει ένα λιοντάρι που τρέχει και που μπορεί να συγκριθεί ρυθμολογικά με άλλες παραστάσεις των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων και έναν άνδρα με ασπίδα¹². Το ζεύγος των χρυσών από τον IV με την οριζόντια νεύρωση δεν έχουν κανένα φανερό παράλληλο άλλο, αλλά ένα ασημένιο κύπελλο από τον V μπορεί να είναι του ίδιου τύπου¹³.

Σπανιότερα είναι τα αγγεία σχήματος ημισφαιρικών κεραμικών «κύπελλων τσαγιού», δύο από τα οποία μμιούνται ME κώνηρους, και διάφορα αγγεία με στέλεχος¹⁴. Τα τελευταία είναι τα πιο μεγάλα και πιο βαριά από τα αγγεία

σμένα από διάφορα ελάσματα μετάλλου ενωμένα με καρφιά, στα οποία θα μπορούσαν να προστεθούν χωριστά χείλη, λαβές και βάσεις· διάφορα είχαν σαφώς επισκευασθεί³². Αυτά σπανιώς έχουν κάποια μορφή διακόσμησης εκτός από τις λαβές και κάποτε στους ώμους³³. Είναι σχετικά ομοιόμορφα, αν και υπάρχουν διάφοροι τύποι λέβητος, και δεν είναι καθόλου απίθανο να είναι Κρητικά προϊόντα και εισαγμένα απευθείας σε σειρές.

Ακέραια δείγματα αυτής της τάξης σπάνια βρίσκονται εκτός των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων. Ο Ταφικός Κύκλος της Πύλου περιείχε ένα λέβητα και κρατήρα σε σύνολο τόσο πρώιμα όσο οι υστερότεροι Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι, και τα δύο ήταν μικρότερα από τα αντίστοιχα τους στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, ο κιβωτιόσχημος του θολωτού στο Βαφείο ένα πύραυλο και κουτάλα³⁴. Όμως κομμάτια τα οποία πρέπει να ανήκουν σε τέτοια αγγεία έχουν βρεθεί σε διάφορους θολωτούς, περιλαμβανομένης και μιας λαβής 55 εκ. μακριάς που σίγουρα ανήκει σε μια υδρία, από τον θολωτό τάφο της Πρόσ-μνας³⁵ και η επιβίωση της τάξης έντονα, είναι πλατιά αποδειγμένη από τους θησαυρούς μεταγενέστερης χρονολογίας από τους τάφους των Μυκηνών, Δεντρών, Τραγάνας και αλλού. Οι Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι περιείχαν επίσης δείγματα μεγάλων ασημένιων αγγείων, ειδικά τη λεπτότεχνα διακοσμημένη πρόχοι και τον «Κρατήρα Μάχης» και ένα αδιακόσμητο σκύφο με καλαθόσχημη λαβή³⁶, αλλά αυτά σίγουρα δεν έχουν βρεθεί πουθενά αλλού.

Τα μόνα σπονδικά αγγεία από μέταλλο είναι τα τέσσερα ρυτά από τον Τάφο IV, από τα οποία το Ρυτό Ελαφιού, ασυνήθιστα τραχύ και βαρύ (πάνω από 2,5 χιλίγραμ.) συχνά θεωρείται ως ένα επείσακτο από την Ανατολία³⁷. Τα σχήματος κεφαλής ζώου ανήκουν σε μια τάξη που αντιπροσωπεύεται καλά σε λίθο και στη Θήρα, σε πηλό και το σχήματος Ρυτού Πολιορκίας είναι μια κοινή ΥΜ.Ι ποικιλία³⁸. Υπάρχουν θραύσματα ρυτών σε άλλα υλικά, ένα κοχύλι τρίτονα και ωσειδές τύποι σε φαγεντιανή και τα ωσειδή σχήματα αυγού στρουθοκαμήλου ρυτά με μεταλλικά ή φαγεντιανιά εξαρτήματα, που είναι πιθανώς απευθείας επείσακτα από την Κρήτη, όπως η πλειονότητα των φαγεντιανών και λίθινων αγγείων· αυτά περιλαμβάνουν άλλους τύπους που μπορεί να είχαν τελετουργικές χρήσεις, όπως οι λίθινοι κάλυκες και οι διάφορες πρόχοι, μια με διπλό στόμιο, όπως λίθινα και πήλινα αγγεία από την Κρήτη και τη Μήλο³⁹. Εκτός κι αν οι πολλοί λίθινοι λύγχοι και οι ευκαιριακές πρόχοι που βρέθηκαν σε πρώιμους Μυκηναϊκούς Τάφους είχαν μια τελετουργική χρήση, αυτή η τάξη δεν μπορεί να ανιχνευθεί έξω από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους.

Επίσης μοναδική στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους είναι η σειρά με πώμα χρυσών πιθαμοφόρων και αγγείων από τον Τάφο III⁴⁰, αλλά πυξίδες από άλλα υλικά απαντούν πιο πλατιά. Παραδείγματα από φαγεντιανή φαίνονται να αντιπροσωπεύονται από θραύσματα των Τάφων I και III, και ένα αναφέρεται από τον θολωτό του Κορυφασίου⁴¹, κομμάτια μιας στρουγγυλής ελεφάντινης πυξίδας έχουν συγκελληθεί από τον Τάφο I και το πιθανό χείλος μιας άλλης

σή τους οφείλεται στη λαθραία μετακίνησή τους από το αρχικό τους σύνολο ή ακόμα στις διακοπείσες προετοιμασίες για να τα λιώσουν.

Ένας αριθμός άλλων σημειμένων αγγείων, όλα προφανώς αδιακόσμητα, είναι αριθμός ή πιθανώς αγγεία πόσης, ένας βαθύς άωτος σκύφος και μικρό αγγείο από τον κιβωτιόσχημο του θολωτού τάφου στο Βαφείο και δύο κύπελλα τύπου Βαφείου από την Καζάρμα και τον T.2 στο Ρούτσι²³. Μια πηνιόσχημη λαβή με ένθετη διακόσμηση, πιθανώς από ένα κύπελλο τύπου Βαφείου, βρέθηκε στο Προϊστορικό Νεκροταφείο μαζί με άλλα λεπτότεχνα δώρα και ΥΕ.III-A-B κεραμική²⁴. Τα αγγεία από τον «Χρυσό Θησαυρό», τέσσερις κυածόσχημες κύλικες και ένα «κύπελλο τσιγνού» μπορεί να είναι όμοιας πρώιμης χρονολογίας ή λίγο υστερότερης²⁵. Άλλα πιθανά προϊόντα αυτής της περιόδου είναι ένας μικρός χρυσός κάνθαρος στο Μητροπολιτικό Μουσείο και ένα στελεχωτό κύπελλο, κυρίως από χρυσό στο Βρετανικό Μουσείο²⁶. Δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος γιατί να μην είναι αυτά γνήσια, αλλά δύο στελεχωτά κύπελλα διακοσμημένα με τρέχοντα ζώα στο στυλ να είναι κίβδηλα, λόγω της υπερβολικά του τάφο V είναι περισσότερο πιθανό να είναι κίβδηλα, και για άλλες αιτίες, στην στενή ομοιότητάς με αυτή την κυածόμορφη κύλικα και για άλλες αιτίες, στην περίπτωση του παραδείγματος των Βρυξελλών, για το φτωχό στυλ, στην περίπτωση του παραδείγματος του Μπενακείου, για την εντελώς μοναδική απόδοσή της χαιτής²⁷.

Μεταξύ των άλλων τάξεων, η μικρή πρόχους είναι πρώιμη αλλά σπάνια, μη ανιχνευόμενη για την ώρα εκτός των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων. Η πρωμότητα είναι πιθανώς το αποστασματικό ασημένο παράδειγμα, διακοσμημένο με ημικύκλια, που αναφέρεται από τον Τάφο Ξ· υπάρχουν διάφορες άλλες, ακέραιες και ελλιπείς, όλες πιθανώς όμοιου περιπού σχήματος με στενό λαιμό και ραμφοειδές στόμιο²⁸, που μπορεί να συγκριθεί με μια φαγεντιανή πρόχου από τις Αποθήκες του Ιερού, ενώ μια μικρή ασημένια πρόχους ΥΜ.Ι εποχής από ένα σπίτι της Κνωσού είναι ένα μακρύτερο παράλληλο²⁹.

Πολύ κοντότερα είναι τα οικιακά αγγεία από χαλκό ή ορείχαλκο· οι τάφοι IV και V περιείχαν επίσης μολύβδινους λέβητες, που είναι, για την ώρα, χωρίς πρώιμο παράλληλο³⁰. Υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός σύγχρονων ή ελαφρώς υστερότερων παράλληλων για αυτή την τάξη από την Κρήτη, τώρα ενισχυμένων με παραδείγματα από τη Θήρα, των οποίων η χρονολόγηση δεν μπορεί να είναι μεταγενέστερη από την ΥΜ.ΙΑ³¹. Αποτελούνται κυρίως από υδρίες και λέβητες με έναν ορισμένο αριθμό κρατήρων, λεκανών, λύγχων και ένα ή δύο ασυνήθιστους τύπους· τα άριστα δείγματα βρέθηκαν στους τάφους Δ, Ε, III, IV και V, αλλά ελλιπή παραδείγματα έχουν βρεθεί σε διάφορων άλλους τάφους και των δύο κύκλων. Με λίγες εξαιρέσεις, είναι μεγάλων διαστάσεων, οι υδρίες γενικώς γύρω στα 50 εκ. ψηλές και οι κρατήρες όμοιοι (ένας είναι κοντά στα 80 εκ.), οι λέβητες κυμαινόμενοι μεταξύ 30 και 50 εκ. σε διάμετρο, οι λεκάνες και οι λύγχοι ή ταψιά μεταξύ 20 και 30 εκ. Τα μεγαλύτερα αγγεία ήταν κατασκευα-

μπορούσαν να μεταφερθούν στην πειρωτική Ελλάδα από την Κρήτη — ένας ορειχάλκινος λέβητας μοναδικού γωνιάδους σχήματος από τον Τάφο IV έχει αποδειχθεί ότι έχει ένα σύμβολο της Γραμμικής Α στο έλασμα της λαβής, που είναι σίγουρα μια ένδειξη Κρητικής καταγωγής⁵¹ — θα μπορούσε κανείς να διαρωτηθεί αν υπάρχει κάποιος λόγος να υποθέσουμε ότι κάποια μεταλλικά αγγεία κατασκευάζονταν στην πειρωτική Ελλάδα. Στην περίπτωση των πιο αδιακόσμητων αγγείων αυτό είναι ασφαλώς δύσκολο να δείχθει, αλλά ιδιαίτερα τα πρώια αγγεία πόσης έχουν πολλά γνωρίσματα που συνιστούν ντόπια κατασκευή, όπως η σχετική ατεχνία, απλότητα, μικρό μέγεθος και λεπτότητα, και οι σχέσεις με την Ελλαδική κεραμική που φαίνεται στην απομίμηση σχημάτων όπως ο κάνθαρος και η κυαθόμορφη κύλικα και σε γνωρίσματα όπως οι νευρώσεις στα κύπελλα Βαφειού και διακόσμηση του SG 313. Το γεγονός ότι μερικά αγγεία των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων φαίνονται να είναι παραλλαγές σε μέταλλο τύπων που βρίσκονται αλλού σε λίθο (κυρίως τα ρυτά και ίσως το Κύπελλο του Νέστορα) θα μπορούσε επίσης να υποδηλώνει ένα ντόπιο σχολείο στις Μυκίνες, όπως θα μπορούσαν οι καλλιτεχνικές σχέσεις μεταξύ μερικών από τα αγγεία και άλλων αντικειμένων από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους. Οι σχέσεις μεταξύ των πρώιμων αγγείων στη Μεσημρία και εκείνων των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων είναι τέτοιες ώστε αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως «επίσασκτα» από τις Μυκίνες μάλλον, παρά ως προϊόντα ενός ντόπιου σχολείου, ή τουλάχιστον ότι αντιπροσωπεύουν μια βιοτεχνία που εισάχθηκε από την Αργολίδα.

Μερικές εξαιρετικά πλούσιες ομάδες αγγείων, κυρίως εκείνες από τους τάφους των Δεντρών, δίνουν μια εικόνα συνεχούς εξέλιξης ως τον πρώιμο 14ο αιώνα. Μολονότι τα πελώρια αγγεία από ορείχαλκο/χαλκό εξαφανίζονται, και δεν υπάρχουν ενδείξεις κατασκευής κάποιων ευμέγεθων αγγείων σε ασήμι που να συγκρίνονται με εκείνα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, η έκταση παραγωγής ήταν ακόμα πλατιά, περιλαμβάνουσα επιμελώς διακοσμημένα χρυσά και αργυρά κύπελλα και κυαθόμορφες κύλικες και νέους πλατείς σκύφους με «διχαλωτές» λαβές που εμφανίζονται επίσης σε χαλκό, και μια μεγάλη ποικιλία από ορειχάλκινα ή χάλκινα αγγεία οικιακών τύπων, συχνά με χείλη, λαβές ή ελάσματα ώμου, διακοσμημένα σε ανάγλυφο⁵². Σειρές από τέτοια χάλκινα αγγεία φαίνονται να έχουν αποτελέσει ένα πολύ κοινό γνώρισμα των πλούσιων ταφών. Η έλλειψη συγκρίσιμων ευρημάτων σαφώς χρονολογημένων στους ύστερους 14ο και 13ο αιώνες δεν επιτρέπει την ανίχνευση της εξέλιξης τόσο ακριβώς, και υπάρχουν ενδείξεις, για παράδειγμα από τις πινακίδες της Πύλου, ότι έπιπλα διακοσμημένα με ένθετα κοσμήματα ήταν τουλάχιστο σε πολύ ψηλή εκτίμηση⁵³, αλλά οι ύστεροι θησαυροί και ο θησαυρός της Τίρυνθας δηλώνουν ότι συνεχίζονταν η παραγωγή χάλκινων αγγείων. Η υπερβολή των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων ήταν, με βάση τη μαρτυρία των ευρημάτων των Δεντρών και συγκρίσιμων ομάδων, όχι εντελώς απαράλλη-

βρέθηκε στον II⁴². Φαίνεται πιθανό ότι η τοπική παραγωγή ελεφάντινων δογείων εγκαινιάστηκε σ' αυτά τα χρόνια, αφού η πυξίδα του I είναι διακοσμημένη με απλά γεωμετρικά στοιχεία και συνιστούν ντόπια κατασκευή, και τα μεταγενέστερα δείγματα περιλαμβάνουν αδιακόσμητα κυλινδρικά παραδείγματα από τον T.518 των Μυκηνών, πιθανώς πρώια, και διακοσμημένα από τον Θορικό και τον T.2 στο Ρούτσι, πιθανώς YE.II, δύο από τα οποία διακοσμούνται με έναν τύπο σπείρας που θεωρείται ειδικά Μυκηναϊκός: ένα κυκλικό πόμα από ένα YE.IIB σύνολο στην Τίρυνθα μπορεί επίσης να αναφερθεί⁴³.

Υπάρχει επίσης μαρτυρία για ξύλινα κιβώτια, συνήθως επικαλυμμένα με χρυσό ή με ποικίλη ένθετη διακόσμηση: τα πιο σίγουρα παραδείγματα έχουν βρεθεί στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, αλλά μερικά ενθέρματα από αυτά και από τον T.A του Κακόβατου και του T.1 της Περιστεριάς θα μπορούσαν να έχουν διακοσμηθεί επιπλά, όπως προτείνεται για δείγματα μικρά ορειχάλκινα τάφο IV της Πύλου⁴⁴. Έχει επίσης προταθεί ότι τέσσερα μικρά ορειχάλκινα «κιβώτια» από τον Τάφο III κάλυπταν τα πόδια ενός κιβωτίου⁴⁵. Η διακόσμηση των χρυσών ελασμάτων φαίνεται να υποδηλώνει ντόπια κατασκευή, αλλά η παρουσία τεμαχίων στον Τάφο IV, που σίγουρα διακοσμούσαν μια βάση παιχνιδιού του τύπου που βρίσκεται καλό παράλληλο στην Κνωσό, δείχνει ότι τέτοια ένθετη εργασία θα μπορούσε να έχει εισαχθεί απευθείας⁴⁶.

Λίθινα αγγεία Κρητικής προέλευσης ποικίλλουν τυπολογικά, αλλά περιλαμβάνουν ένα μεγάλο αριθμό λύχνων και ποικίλων τύπων πρόχων: Αργυπιακά «απόσχημα αλάβαστρα» από αλάβαστρο είναι επίσης πολύ κοινά⁴⁷. Το λεπτότεχνο ρυτό που διακοσμείται με ένα χταπόδι από τον T.26 των Μυκηνών έχει συχνά θεωρηθεί ως χαρακτηριστικό YM.IB έργο, αλλά το κατώτερο μισό έχει πρόσφατα αποδειχθεί ότι είναι ένα υποκατάστατο του αρχικού, και ότι πιθανώς δεν κατασκευάστηκε πριν από την YE.IIIA⁴⁸. Αυτό ήταν το μόνο αγγείο τέτοιας ποιότητας που θεωρήθηκε ότι εξήχθηκε αυτό το διάστημα αφού τα υπόλοιπα είναι σχετικά αδιακόσμητα. Άλλα επίσασκτα είναι ένας πιθαμφορέας από τον Τάφο II και ένας σκύφος από τον θολωτό της Πρόσυμνας από Αργυπιακή φαγεντιανή και ένας γυάλινος σκύφος από τον T.B του Κακόβατου⁴⁹. Η εμφάνιση όλων αυτών των επίσασκτων είναι μάλλον σποραδική, και δεν υπάρχει τίποτε να συνιστά ότι έπαιξαν ένα σπουδαίο ρόλο: αυτά δεν θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν τις πιο δημοφιλείς τάξεις, αν και στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους υπάρχουν πιθανά κομμάτια φαγεντιανά από κυαθόμορφες κύλικες⁵⁰.

Υπάρχει εντελώς ένας υψηλός βαθμός ομοιομορφίας στα ευρήματα, που συνιστά ότι μπορεί να έχουν κατασκευασθεί και να έχουν εξαχθεί από σχετικά λίγα κέντρα: «εμπόριο» μπορεί να είναι το λάθος σύνολο το οποίο θα φανταζόμαστε αυτά, και μπορεί να κυκλοφορούσαν με τη μορφή διπλωματικών δώρων. Επειδή όχι μόνο λίθινα και φαγεντιανά, αλλά και χάλκινα αγγεία θα

τρέχουν είναι ένθετα αποκόμματα⁴. Τρία άλλα εγχειρίδια είναι ολόκληρα διακοσμημένα με τέτοια αποκόμματα, αλλά σε μια περίπτωση, μια σειρά αναλλασσόμενων κρινολούλων που είναι απευθείας παράλληλο με ένα ΥΕ.Ι διακοσμητικό θέμα⁵, περίπλοκα στην περίπτωση των εγχειριδίων του Κωνηγιού Λιονταριού και της Σκηνής Ποταμιού, το πρώτο από τα οποία, σύμφωνα με τον Τσούντα, βρέθηκε στο ένα από τα σώματα που είχαν τοποθετηθεί από βορρά προς νότο στον Τάφο IV⁶, δηλαδή μια από τις πρωιμότερες «βασιλικές» ανδρικές ταφές. Είναι πιθανό να συμπεράνουμε ότι τα εγχειρίδια δεν σχημάτιζαν αναγκαστικά μια τυπολογική ακολουθία, αλλά ότι απλούστερα και πιο περίπλοκα παραδείγματα παράγονταν ταυτόχρονα· πράγματι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτά τα δύο εγχειρίδια αντιπροσωπεύουν το αποκορύφωμα της τεχνικής, που ουδέποτε ξεπεράστηκε αργότερα. Η χρήση μιας ποικιλίας μεταλλικών μινμάτων για την απόδοση διαφορετικών χρωμάτων και του νιέλλου για να εξάρουν λεπτομέρειες είναι τόσο επιδέξια, ώστε να δικαιολογεί τον όρο «ζωγραφική σε μέταλλο».

Ένα μοναδικό κύπελλο από ήλεκτρο από τον Τάφο IV ήταν όμοια διακοσμημένο, με τρία χρυσά αποκόμματα τοποθετημένα μέσα σε κοιλότητες στο σώμα του, και χρυσά δίσκοι τοποθετημένοι μέσα σε αυλακώσεις γεμισμένες με νιέλλο που περιτρέχουν το σώμα ακριβώς κάτω από το χείλος και στο ύψος της βάσης της λαβής⁷. Νιέλλο προφανώς χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει το σώμα, ένα χαρακτηριστικό που βρίσκεται σε διάφορα άλλα αργυρά αγγεία των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, στον «Κρατήρα Μάχης» όπου καλύπτει το βάθος, ώστε οι μορφές να εξέρχουν στο αρχικό ασήμι· αυτή η ειδική τεχνική δεν βρίσκεται παράλληλα πουθενά αλλού, εκτός από τη λαβή ενός κύπελλου, από τον Τ.10 των Δεντρών⁸.

Τώρα έχει αναγνωρισθεί ένας μεγάλος αριθμός μεταγενέστερων εγχειριδίων και αγγείων⁹. Αυτά είναι κοινά στην ίδια την Αργολίδα: εκτός από το καλά γνωστό ασχημένο κύπελλο με χρυσές κεφαλές από τον Τ.24 των Μυκητών, υπάρχουν διάφορα κομμάτια αγγείων, ανάμεσα τα οποία μια λαβή πρόχου, από διάφορα μέρη της θέσης, δύο εγχειρίδια από τους Τάφους 3 και 14 της Πρόσυμνας, ο ωραίος σκύφος από το θολωτό των Δεντρών και ένα σπασμένο κύπελλο από τον Τ.12 των Δεντρών. Ο θολωτός του Βαφειού έχει δώσει ακέραια και σπασμένα εγχειρίδια, ο Τ.2 στο Ρούτι δύο εγχειρίδια, ο Τ.2 στην Περιστέρα κομμάτια ενός τουλάχιστον ένθετου ασχημένου αγγείου, όλα δε αυτά είναι απίθανο να προέρχονται από σύνολα μεταγενέστερα από τους Τάφους των Δεντρών. Ένα εγχειρίδιο σχετιζόμενο με τον θολωτό στις Φαρές στην Αχαΐα είναι πιθανώς όμοιας χρονολογίας και πολύ όμοιο στο σχέδιο με ένα από την Πρόσυμνα, ενώ ένα κύπελλο από τα ερείπια του ανακτόρου της Πύλου και ένας σκύφος από την Έγκωμη είναι πολύ όμοια με το κύπελλο του Τ.24 των Μυκητών και το σκύφο του θολωτού των Δεντρών. Το μόνο άλλο καλά δημοσιευμένο κομμάτι είναι το θραύσμα μιας λεπιδας ξίφους στο Εθνικό

στη αριότερα σ' αυτή την τάξη, ακόμα κι αν η έκταση ήταν πιο περιορισμένη και ασφαλώς φαίνεται ότι μια παράδοση διαρκούσας δημοφιλίας εγκαθιδρύθηκε στη φάση των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων.

(5) ΕΝΘΕΣΗ ΚΑΙ «ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΕ ΜΕΤΑΛΛΟ»

Μεταξύ των πιο ελκυστικών αντικειμένων από πρώιμα Μυκηναϊκά σύνολα είναι τα εγχειρίδια και αγγεία με ένθετη διακόσμηση και αξίζουν μερικών ξεχωριστών σχολίων. Έχει αναγνωρισθεί από καιρό ότι τα πρωιμότερα παραδείγματα της ειδικής τεχνικής, που περιλαμβάνει τη χρήση νιέλλου και αποκομμάτων μεταλλικής πλάκας, πρέπει να βρίσκονται στη Συρία, στους βασιλικούς τάφους της Βύβλου του ύστερου 19ου και πρώιμου 18ου αιώνων π.Χ. η εμφάνισή της στο Αιγαίο στον 16ο αιώνα είναι περίπου σύγχρονη με την εμφάνισή της στην Αίγυπτο, σε όπλα από τα οποία τουλάχιστον ένα δείχνει καθαρή Αιγαιακή επίδραση¹. Αυτή και άλλη μαρτυρία συνιστά ότι υπήρχε μια ανταλλαγή καλλιτεχνικών επιδράσεων μεταξύ του Αιγαίου και της εγγύς Ανατολής σ' αυτά τα χρόνια, ένα ιδανικό υπόβαθρο για τη μετάδοση νέων τεχνικών στο Αιγαίο. Από μια ρεαλιστική άποψη, η Κρήτη πιθανώς πρέπει να ήταν ο πρώτος δέκτης τέτοιων επιδράσεων, αλλά μαρτυρία για πρακτική της ένθετης στην Κρήτη παραμένει αξιοσημείωτα απειλητική², ούτε αυτό μπορεί να εξηγηθεί εξ ολοκλήρου από την απουσία πλούσιων ταφικών ομάδων της περιόδου: κάποιος θα ανέμενε ότι τέτοια κομμάτια θα απαντούσαν, για παράδειγμα, στα θησαυροφυλάκια της Ζάκρου, ή ότι θραύσματα ένθετων αντικειμένων θα διατηρούνταν στη θέση της Κνωσού, που είναι τόσο πλούσια σε μαρτυρία για άλλες τέχνες, όπως έχουν επιβιώσει στις Μυκήνες. Απομένει, επομένως, η πιθανότητα να δεχθούμε ότι μολονότι οι τεχνικές ήταν πρώτα γνωστές στην Κρήτη, η τάξη των ένθετων αντικειμένων κατά μεγάλο μέρος αναπτύχθηκε από Κρητικούς τεχνίτες που εργάζονταν για τους νέους κυρίως στις Μυκήνες, και περισσότερο από ένα στάδια σε μια τέτοια εξέλιξη μπορούν πράγματι να αναγνωρισθούν.

Τσως πρωιμότερα είναι τα εγχειρίδια μέσα στις λεπιδες των οποίων μια ξεχωριστή μεταλλική πλάκα τοποθετούνταν, τα οποία πρέπει να διακριθούν από το εγχειρίδιο του Τάφου Α, η διακόσμηση του οποίου έγινε με το χύσιμο σε μήτρα της λεπιδας και κατόπιν με επικάλυψη αργύρου· στα ωραιότερα από αυτά η πλάκα, χρυσού, ήταν διακοσμημένη με εγχάρακτες σπείρες των οποίων οι γραμμές γεμίζονταν με νιέλλο³. Ένα από τα πιο επιμελημένες κατασκευής εγχειρίδια φαίνεται να αντιπροσωπεύει μια μετάβαση από αυτό στον τύπο όπου αποκόμματα τοποθετούνται μέσα σε προετοιμασμένες μήτρες σε μια τέτοια πλάκα, αφού τα λιοντάρια που τρέχουν κατά μήκος της ήταν χρωμένα μονοκόμματα με την πλάκα και επιχρυσωθεί, ενώ οι βράχοι ανάμεσα στους οποίους

ποικιλίες στο βαθμό της δεξιοτεχνίας με την οποία έγιναν. Τίποτε περισσότερο δεν μπορεί επωφελέως να λεχθεί εδώ.

(6) ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Αυτή η ενότητα μπορεί να κάνει κάτι περισσότερο από του να αναφερθεί στην πολύ ποικίλη σειρά αντικειμένων που δεν συμπεριλήφθηκαν στις τρεις μεγάλες κατηγορίες που συζητήθηκαν προηγουμένως. Πράγματι, πολλοί τύποι μπορούν να σημειωθούν που πρέπει να ήταν πολύ κοινότεροι από το πλείστο του υλικού που ήδη διαπραγματευθήκαμε, για παράδειγμα μια πλατιά σειρά εργαλείων και σφηνερων, πολλά από λίθο ή κόκαλο, και υφαντικά βάρη και σφονδύλια αδραχτιών που σχετίζονται με την υφαντική. Πολλά από αυτά συνεχίζουν ME τύπους που πράγματι δεν αλλάζουν, όπως ιδιαίτερα μαρτυρείται στα Νιχώρια, όπου πολλά μικροεργήματα της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής έχουν ανασκαφεί¹. μια ομάδα χάλκινων και λίθινων εργαλείων από ένα λάκκο στον Τ.6 του Κορασιού στα Βολιμίδια παρέχει επιβεβαιωτική μαρτυρία που είναι σχεδόν σίγουρα πρώιμης εποχής². Αυτά περιλαμβάνουν μια σμίλη, σουβλί, και χάλκινα μαχαίρια, και ακόνια, σφυρί, τριφτή και λίθινο στυλβωτή στελέχους βελών, πολλά από τα οποία μπορούν να παραλληλισθούν στους Κιάθετους Λακκοειδείς Τάφους³. Αντικείμενα αυτού του είδους ίσως αναμένεται να απαντούν παντού σε θέσεις οικισμών, ενώ εμφανίζονται πιο σπάνια σε τάφους⁴. Κομμάτια ή λεπίδες πυριτόλιθου και οψιανού απαντούν στους θαλαμοειδείς τάφους των Βολιμιδιών⁵. Δεν υπάρχει καμιά διεξοδική συζήτηση τέτοιων ευτελών αντικειμένων και δεν υπάρχει κανένα σημάδι, με δεδομένη τη σπανιότητα των δημοσιευμένων παραδειγμάτων, για κάτι περισσότερο από την υποδηλώση ότι αυτά υπάρχουν.

Πιο εξειδικευμένης χρήσης χάλκινα εργαλεία μπορούν να ξεχωρίσουν, αλλά ο σκοπός τους δεν είναι πάντα σαφής. Επίπεδες λεπίδες με μια εξαιρετικά πλατιά μύτη μπορεί να είναι αληθινά ξυράφια⁶. μια ποικιλία άλλων τύπων βρίσκεται στους «βασίλικούς» Λακκοειδείς Τάφους και ευκαιριακά αλλού⁷, αλλά πριόνια και πελέκει, αν και κανείς θα τα περίμενε, είναι δύσκολο να αναγνωρισθούν σε χαλκό ή λίθο⁸. Μερικά δείγματα τριχολαβίδων έχουν βρεθεί, ένας άλλος τύπος που θα ανέμενε κανείς να είναι σχετικά κοινός⁹. Θραύσματα χάλκινων και οστρίνων «περονών», που είναι πολύ κοινά μπορεί πράγματι να είναι βελόνες. Οι χάλκινοι «δίσκοι-πλάστιγγας» που βρέθηκαν σ' έναν αριθμό σπουδαίων τάφων, στην περίπτωση του θολωτού τάφου στο Βαφειό μαζί με τα λείψανα σειράς ζυγών¹⁰, μπορεί να ήταν αντικείμενα καθημερινής χρήσης, και συνιστούν, όπως τα ακόμα πιο μονότονα βαρίδια μολύβδου¹¹ την απασχόληση των κατοίκων τους με το εμπόριο· αλλά τα χρυσά σύνολα ζυγών στον Τάφο III, ένα για κάθε ταφή, θα μπορούσαν να έχουν συμβολική σημασία¹².

Μουσείο της Δανίας, που αναφέρεται ότι είναι από τη Θήρα¹⁰. η Vermeule εικονίζει ένα παράδειγμα διακοσμημένο με ιπτάμενα πουλιά από μια ιδιωτική συλλογή, το οποίο δεν είναι εμφανώς κίβδηλο και μπορεί κάλλιστα να είναι γνήσιο¹¹. Οι τοιχογραφίες των «Κεφτιν» από την Αιγυπτιακή Θήβα δείχνουν ό,τι είναι σχεδόν σίγουρα ένθετα κύπελλα τύπου Βαφειού να φέρονται ως δώρα στην Αίγυπτο, από τα οποία κανένα ίχνος δεν έχει εμφανισθεί εκεί¹².

Αυτά τα μεταγενέστερα κομμάτια ποικίλων σημαντικά σε θεματολόγιο και περιπλοκότητα, αλλά μόνο το σπασμένο εγχειρίδιο των «κολυμβητών» από το Βαφειό και εκείνο που δείχνει λεοπαράδειες να περιφέρονται για λεία από το Ρούτσι, επιχειρούν μια νατουραλιστική σκηνή του τύπου Κυνηγιού του Λιονταριού, ενώ τα υπόλοιπα χρησιμοποιούν θέματα, από οποιαδήποτε πηγή, σε τυπικές σειρές. Η δημοτικότητα των θαλασσινών θεμάτων θα μπορούσε να συνιστά μια σχέση με την ΥΜ.ΙΒ/ΥΕ.ΙΙΑ κεραμική, που ανιχνεύεται πιο σίγουρα σε άλλα χαρακτηριστικά¹³. οι τυποποιημένοι ναυτικοί της λαβής πρόγυ των Μυκητών θα μπορούσε να σχετίζεται με μεταγενέστερους ρυθμούς, αλλά δεν υπάρχει κανένα άλλο ευλογηφάνες «ύστερο» γνώρισμα εκτός πιθανώς από τη χρήση ως διακοσμητικού θέματος κεφαλών ανδρών, που θα μπορούσε να σχετίζεται με τον Μυκηναϊκό εικονιστικό ρυθμό, αλλά εξίσου θα μπορούσε να πηγάζει από την πολύ πρωιμότερη εικονιστική διακόσμηση που εμφανίζεται σε διάφορα μέσα, και ειδικότερα από την απεικόνιση ανδρικών κεφαλών σε μερικούς πρώιμους σφραγιδόλιθους¹⁴. Η πτέρυγα γρύπα από την «Οικία του Μολύβδου», που ίσως ανήκει σε ένα αγγείο εν χρήσει όταν καταστράφηκε, υπαινίσσεται κάτι πιο επιμελημένο από αυτά, αλλά θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί ότι κανένα δεν έγινε ύστερα από την ΥΕ.Π.Α.Ι, αφού τα παραδείγματα από μεταγενέστερα σύνολα είναι «κεμήλια».

Η ποικιλία διακόσμησης θα συνιστούσε κατασκευή σ' έναν αριθμό διαφορετικών κέντρων, αλλά η μεγάλη συγκέντρωση στην Αργολίδα και τα στενά παράλληλα μεταξύ των Αργολικών παραδειγμάτων και μερικών από αλλού, θα μπορούσε εξίσου να υποδηλώνει ότι το κύριο, ίσως το μόνο, κέντρο κατασκευής ήταν εκεί. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, δεν υπάρχει πραγματικά καμιά μαρτυρία κατασκευής στην Κρήτη: παραδείγματα αποσιάζουν όχι μόνο από ΥΜ.Ι ανάκτορα και πόλεις, αλλά και από πλούσιους ΥΜ.ΙΙ-ΙΙΙΑ τάφους. Όμως, αφού πρέπει να υποταθεί ότι οι τεχνικές πρωτοεισαχθήκαν στην Κρήτη, θα αποτελούσε έκπληξη αν δεν υπήρχε ντόπια παραγωγή: η λεπίδα από τη Θήρα θα μπορούσε να είναι ένα πρώιμο παράδειγμα, και οι απεικονίσεις στις τοιχογραφίες των «Κεφτιν» θα μπορούσε να εκληφθεί ως μαρτυρία για μια Κρητική βιοτεχνία.

Προς το παρόν η γενική εντύπωση είναι ότι τα ένθετα εγχειρίδια και αγγεία ήταν πολύ σπάνια. Ίσως παράγονταν μόνο σπάνια· σίγουρα τα πλείστα είναι εντελώς μοναδικά, χωρίς στενή σχέση με τα υπόλοιπα, και υπάρχουν μεγάλες

σημ. σελ. 235

Στα αντικείμενα προσωπικής χρήσης περιλαμβάνονται καθρέπτες και χτένες. Οι πρώτοι ήταν αδιακόσμητοι δίσκοι χάλκيني, στους οποίους συχνά θα μπορούσε να προσαρμολογηθεί διακοσμημένη ελεφαντινή λαβή· το πιο πρώιμο δείγμα προέρχεται από τον Τάφο V, αλλά έχουν βρεθεί και διάφορα άλλα.¹³ Χτένες, κανονικά από ελεφαντόδοντο και μερικές φορές επίχρυσες, έχουν βρεθεί μάλλον συχνότερα, χαρακτηριστικά έχουν μια καμπυλωλαβή και μπορεί να είναι διακοσμημένες με γεωμετρικά ή φυσιοκρατικά θέματα, μια από το Ρούτσι, μια ζαπηρή σκηνή λεοπαρδαλέων που επιτίθενται σε πάπιες.¹⁴ Η κατανομή αυτών των αντικειμένων είναι συγκεντρωμένη στους θολωτούς και στους πλουσιότερους θαλαμοειδείς τάφους, υποδηλώνοντας σημαντική φροντίδα των αριστοκρατών για την εμφάνισή τους, ή υποτιθέμενες «γλυφίδες αυτών» από χρυσό και ασήμι έχουν μια εξίσου αριστοκρατική κατανομή.¹⁵ Δεν υπάρχει κανένα λόγο να υποθέσουμε ότι αυτά τα αντικείμενα ανήκουν μόνο σε γυναίκες· ο πρωιμότερος καθρέπτης βρέθηκε σ' έναν ανδρικό τάφο.

Μπορούν επίσης να αναγνωρισθούν αντικείμενα τελετουργικής ή σπονδικής χρήσης. Σημαντικού ενδιαφέροντος είναι η μαρτυρία για μια τάξη διακοσμημένων ράβδων, που ίσως χρησιμοποιούνταν για να δηλώσουν βαθμό ή αξίωμα: πάλι τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, αλλά υπάρχουν και άλλα σε θολωτούς και πλουσιότες θαλαμοειδείς Τάφους, ειδικά στην Αργολίδα.¹⁶ Αυτά ίσως είναι οι πρόγονοι αντικειμένων όπως το σκήπτρο από το Κούριο, αν και οι ενδιάμεσοι τύποι δεν έχουν βρεθεί. Οι φαγεντιανοί «εφοί κόμβου» από τον Τάφο IV μπορεί να αποτελούσαν μέρος τελετουργικών διασήμων και είναι πιθανώς εισαγμένα απευθείας από την Κρήτη.¹⁷ Επίσης, σαφώς τελετουργικής χρήσης είναι μια πηλίνη τράπεζα προσφών από τον T.44 της Πρόσμινας, που βρέθηκε με μια σειρά αγγείων, από τα οποία πολλά είχαν διάτρητες βάσεις,¹⁸ και τα πρωιμότερα ανθρώπινα και ζωομορφα ειδώλια ανήκουν πιθανώς σ' αυτή την περίοδο.¹⁹

Τέλος, απομένουν αντικείμενα από κόκαλο και ελεφαντόδοντο από διάφορα σύνολα, η χρήση των οποίων είναι εντελώς αβέβαιη· μόνο τα μέγιστα αναφέρονται εδώ και μπορεί να υπάρχουν κάλλιστα πολύ περισσότερα από αυτά ή άλλα υλικά ανάμεσα στα θραύσματα από διάφορους τάφους.²⁰

236 (7) ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΣΤΥΛ: ΜΕΡΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Κάτι έχει ήδη λεχθεί στην Εισαγωγή για το ζήτημα της πρώιμης Μυκηναϊκής τέχνης. Είναι σαφές ότι δεν δέχονται τη διαφορά που συχνά γίνεται μεταξύ Μυκηναϊκής και Μινωϊκής τέχνης, που τείνει να εκλάβει ότι οι καλλιτέχνες και τεχνίτες της Κρήτης εργάζονταν μέσα στα όρια των κληρονομημένων προσεγγίσεων στην αναπαράσταση και διακόσμηση, ούτε ότι οι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας είχαν κανένα ειδικό έμφυτο καλλιτεχνικό ταλέντο. Όχι

μόνο δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για μια ΜΕ καλλιτεχνική παράδοση (η απλή γεωμετρική διακόσμηση των Αμαυρόχρωμων και άλλων διακοσμημένων αγγείων μπορεί δύσκολα να αξιολογηθεί αυτό του ονόματος), αλλά η υπόθεση που φαίνεται να γίνεται για τη Μινωϊκή τέχνη είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτή. Στην τέρασια σειρά αυτής της τέχνης, νομίζω ότι υπάρχει μαρτυρία για σχετικές ξαφνικές επινοήσεις και αλλαγές κατεύθυνσης, μεμονωμένους πειραματισμούς και μεγάλες ποικιλίες στο στυλ και στην ποιότητα που είναι δύσκολο να προσαρμολογηθούν σε μια εικόνα μιας ομοιογενούς αναπτυσσόμενης παράδοσης, και αυτή φαίνεται να είναι ειδικά η περίπτωση στην αρχή της περιόδου των Δεύτερων Ανακτόρων, η οποία είναι η πιο σχετική με την άνοδο του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Επιπλέον, νέες ανακαλύψεις, ειδικά εκείνες στο Ακρωτήρι της Θήρας, ρίχνουν πολύ φως στη σειρά των θεμάτων και στυλ που χρησιμοποιούνταν· οι μικρογραφικές τοιχογραφίες από το Δωμάτιο 5 της Δυτικής Οικίας είναι ιδιαίτερα πολύτιμες, παρέχοντας όχι μόνο μια προφανή σύνδεση με το θέμα παράστασης του Ρούτου Πολιορκίας, αλλά και παράλληλα για πολλά δείγματα της τέχνης των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων με ζωικά θέματα, και αυτό συνιστά ότι τέτοια θέματα,¹ δεν ήταν καθόλου ξένα στο πνεύμα της Μινωϊκής ή της Μινωϊζουσας τέχνης.

Με αυτές τις προϋποθέσεις, φαίνεται άστοχο να γίνουν οποιοσδήποτε ευρείας έκτασης προσαγγελίες για το τι ένας Κρητικός καλλιτέχνης, ή ένας εκπαιδευμένος σύμφωνο με την Κρητική παράδοση, θα μπορούσε ή δεν θα μπορούσε να παράγει. Είναι επίσης πιθανό να ξεφυγούμε από την παραδοσιακή προσέγγιση σε άλλες κατευθύνσεις, με την άρνηση να μελετήσουμε τα περιχόμενα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων ως ένα ομοιογενές σύνολο και αμφιβάλλοντας εάν, σ' αυτά, είναι δυνατό να διακρίνουμε την εξέλιξη «ενός γνήσιου Μυκηναϊκού στυλ».² Είναι σαφές ότι η ασυνήθιστη έκταση κεραμεικής στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους λίγο σχετίζεται με την εξέλιξη του Μυκηναϊκού στυλ, και πρέπει να αντιμετωπισθεί η πιθανότητα ότι αυτό είναι εξίσου αληθές και για άλλο διακοσμημένο υλικό: πάρα πολλά από τα άριστα κομμάτια θα μπορούσαν τότε να θεωρηθούν ως μοναδικά αντικείμενα τέχνης που κατασκευάσθηκαν κατόπιν εντολής, κάτι που θα μπορούσε να ταιριάζει καλύτερα με τις ιδιορρυθμίες τους. Είναι επίσης σαφές, όπως ήδη σημειώθηκε στο Κεφ. III, ότι ορισμένα αντικείμενα βρίσκονται μόνο σε λίγους τάφους και έτσι δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ως χαρακτηριστικά των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων συνολικά. Ο σκοπός αυτής της ενότητας είναι να ξεχωρίσει τα χαρακτηριστικά που φαίνονται να έχουν μια πλατιά κατανομή, στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους και σε άλλα πρώιμα Μυκηναϊκά σύνολα, αλλά δεν αναμένεται ότι αυτά θα προσθέσουν σε μια εικόνα της εξέλιξης της πρώιμης Μυκηναϊκής τέχνης, η οποία είναι ακόμα πρόωρα να επιχρησθεί, αφού απουσιάζουν μεγάλες ομάδες υλικού έξω από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους.

σηψη της κεραμεικής: δεν εκτλήσει ότι αυτό βρίσκεται σε μεταλλικά αγγεία, όπως τα κύπελλα Βαφειού που μιλούνταν στενά τα αντίστοιχα τους κεραμικά, αλλά οι λεπτότεχνες αλληλοσυνδεδεμένες σπείρες του κύπελλου από τον Τάφο V, που βρίσκονται επίσης στο ωραιότερο από τον Τ.3 της Περιστεριάς, δεν έχουν κανένα παράλληλο στην κεραμική. Αυτό δεν είναι το μόνο παράδειγμα σχέσεων μεταξύ θεμάτων κεραμικής και εκείνων που χρησιμοποιούνταν σε άλλα υλικά: τυπικά και φωτογραφικά θέματα χλωρίδας, συνδεδεμένοι συμπτωγείς κύκλοι, ακόμη και μερικά από τα «ανακτορικά» θέματα απαντούν σε πρώιμα Μυκηναϊκά αντικείμενα, μερικές φορές προφανώς προηγούμενα της εμφάνισης αυτών των θεμάτων στην κεραμική⁷. Αλλά, όπως με άλλα θέματα, αυτά τα παραδείγματα είναι μάλλον σποραδικά παρά κανονικά και μόνο η σπειρά απαντά με συχνότητα σε μεταγενέστερα Μυκηναϊκά αντικείμενα⁸.

Μια μεγάλη σειρά φυσιοκρατικών θεμάτων χρησιμοποιήθηκε επίσης στην τέχνη των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, μεταξύ των οποίων ανθρώπινα όντα, ζώα όλων των μορφών, φυτά και αντικείμενα τέτοια όπως ασπίδες, διπλοί πελέκεις, και βωμοί, αλλά αυτά δεν συνιστούν ένα ρυθμό. Συχνότατα αυτά χρησιμοποιούνται μεμονωμένα ως διακοσμητικά θέματα μάλλον, παρά σε μια πραγματική σκηνή δράσης, και είναι συμμετρικά και άκαμπτα. Τα αποκόμματα είναι τα άριστα παραδείγματα αυτού του τύπου: έχουν λίγα Κρητικά παράλληλα, αν και διάταξη δύο ζώων που αντικύβουν το ένα το άλλο ή πλάτη-με-πλάτη έχει μερικά⁹, και είναι συχνά μάλλον αμελώς εκτελεσμένα. Αλλά ως ένας τύπος αυτά ήταν σχετικά βραχύβια: σπάνια βρίσκονται έξω από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους και τους πρώιμους Μεσσηνιακούς τάφους, η ροζέτα όντας ο μόνος κοινός τύπος. Οι ανάγλυφες χάντρες είναι οι κληρονόμοι αυτής της παράδοσης, αλλά έχουν λίγες σχέσεις με το πρωιμότερο θεματολόγιο και είναι πολύ καλύτερης κατασκευής.

Ζώα σε κίνηση, συχνά μετέχοντας σε σκηνές δράσης, είναι μια από τις καλύτερες γνωστές κατηγορίες της τέχνης των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων. Ο «ιπτάμενος καλπασμός» χρησιμοποιείται συχνά, και μερικές από τις συνθέσεις, όπως αυτή στο Εγχερίδιο Κυνηγιού Λιονταριού, είναι εξαιρετικά επιμελημένες. Αλλά υπάρχει μια μεγάλη διακύμανση ποιότητας: τα παιδαριώδη λιοντάρια και γρύπες σ' ένα κάλυμμα επίμηλου¹⁰, και τα παράξενα έρποντα ή τριποδίζοντα κτήνη σε μια πλάκα μεταλλική του Τάφου III και το κβόπιο με την ένθετη διακόσμηση ελεφαντόδοντου από τον Υ¹⁰, μόλις συγκρίνονται ακόμα και με τα ζώα των μεταλλικών πλακών του Τάφου V που θεωρούνται ότι κοσμούν ένα εξαγωνικό κουτί, το οποίο έχει θεωρηθεί άτεχνο¹¹ και μάλλον πολύ λιγότερο με τα πιο λεπτότεχνα παραδείγματα σε ανάγλυφο σε όπλα και αγγεία, σκαλιστά σε σφραγίδες, ή ένθετα σε εγχερίδια, και το στυλ των σπηλών, αν και ζωηρό, πρέπει να παραδεχτούμε ότι είναι πρωτόγονο. Διαφορές αυτού του είδους μπορεί να πηγάζουν μερικές από τις ποικιλίες στα υλικά και τεχνικές, αλλά διάφορες διαφορετικές παραδόσεις φαίνονται να εμπλέκο-

Στη ΜΕ Υστερη Φάση δεν υπήρξε μόνο μια σημαντική εξέλιξη στη διακόσμηση της κεραμεικής, αλλά απλώς διακοσμημένα αντικείμενα από κόκαλο και μεταλλική πλάκα άρχισαν να εμφανίζονται κυκλικές θηλές και στιγμές με στυλ γερούσε είναι χαρακτηριστικές στις τελευταίες, ενώ η χρήση διαβήτη τεκμηριώνεται στις προηγούμενες, τα θέματα έχοντας λίγη σχέση με τη σύγχρονη κεραμική σε κάθε περίπτωση. Ένα σημαντικό τμήμα του υλικού είναι διακοσμημένο με παράγωγα αυτών των ρυθμών στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους: το θηλή-και-στιγή στυλ παραμένει χαρακτηριστικό των επίχρυσων κοσμημάτων, αν και σταδιακά εμπλουτισμένο με συμπληρωματικά θέματα (Εικ. 9), και ο διαβήτη χρησιμοποιείται κοινώς στα επίχρυστα οστένια διακάρια και επίπεδους χρυσούς δίσκους των «βασιλικών» τάφων. Υπάρχει σαφής μαρτυρία για μια συνέχεια του στυλ: τα μικρά τρίγωνα, που εξέχουν από τη μια πλευρά των κύκλων της οστέινης πλάκας της Ασίτης, επανέρχονται σε πολλούς από τους χρυσούς δίσκους και επίχρυστα διακάρια (Εικ. 10:2-4) και αμφότερα αυτά και το γενικό σχήμα διακόσμησης μπορούν να παραλληλισθούν στο υλικό από τον Τ.Α του Κακόβατου (Εικ. 10:6-8). Κύκλοι με κεντρική στιγμή επίσης εμφανίζονται στις επίχρυσες λαβές ξιφών και όμοιων κοσμημάτων μερικές φορές συνδεδεμένα με θηλές, ώστε αυτά να μοιάζουν με σπείρες.

Και οι δύο αυτές παραδόσεις μπορούν ευλόγως να θεωρηθούν ως τοπικές εξελίξεις. Το θηλή-και-στιγή στυλ λίγο επηρεάστηκε από μεταγενέστερες επιρροές, αλλά το στυλ των δίσκων και διακαριών αναμίχθηκε με διαφορετικές γεωμετρικές παραδόσεις, που αντιπροσωπεύονται ειδικά στις Κρητικές σφραγίδες, τις στροβιλιζόμενες σπείρες, τρισκελή και όμοια θέματα, τα οποία μπορούν να ανχνευθούν προς τα πίσω στην τέχνη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, και τα κυκλικά θέματα που γίνονταν με σωληνωτό τρυπάνι, το οποίο εγκαταστάθηκε στην εποχή των Πρώτων Ανακτόρων⁵. Αυτά ταίριαζαν ιδανικά σε στρογγυλά αντικείμενα, και επιβιώνουν τόσο όσο και τα ίδια τα αντικείμενα: υπάρχουν διάφορα στενά συγκρίσιμα κομμάτια στον Τ.Α του Κακόβατου, αλλά λίγα σε μεταγενέστερα σύνολα⁵, και ούτε αυτά ούτε το στυλ τύπου θηλή-και-στιγή μπορούν πράγματι να θεωρηθούν σημαντικά στοιχεία της Μυκηναϊκής τέχνης.

Οι πιο συμβατικοί τύποι σπείρας, η ταινία τρεχουσών σπειρών και η ζώνη των αλληλοσυνδεδεμένων σπειρών, απαντούν συχνά σε αντικείμενα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, καλύπτοντας διάφορα αντικείμενα επίχρυστα και μεταλλικά αγγεία, ή διατρέχοντας την κεντρική ράχη των όπλων, και χρησιμοποιούνται με όλο και περισσότερο σύνθετες ποικιλίες, τόσο σε ζώνες όσο και ως συμπληρωματικό κόσμημα στις πλείστες στήλες⁶. Η εμφάνισή τους πρέπει σίγουρα να σχετίζεται με την αύξουσα προβολή της σπείρας ως διακοσμητικού θέματος στην τέχνη των Δεύτερων Ανακτόρων, η οποία έφθασε σε τέτοια ακμή ώστε η ζώνη των τρεχουσών σπειρών έγινε και παρέμεινε ένα από τα πιο δημοφιλή θέματα της Υστερης Χαλκοκρατίας, ειδικά στη διακό-

από μεμονωμένη παραγωγή τέτοιων κομμητιών από καιρού σε καιρό, και δεν είναι δυνατό να ανιχνεύσουμε πολλή συνέχεια του στυλ ή του θέματος. Με εξαίρεση ενός αποσπασματικού λίθινου αγγείου από την Επιδαυρο¹⁷, περιήλο-κης και μεγάλης κλίμακας σκηνές αυτού του είδους φαίνονται να εξαφανίζονται από πολύτιμα αγγεία, για να επανεμφανισθούν σε διαφορετική μορφή στα εικονιστικά αγγεία και στις τοιχογραφίες. Είναι δυνατό να υποστηριχθεί από το υλικό μια συνέχεια προτίμησης, αλλά δύσκολα ενός στυλ.

Η εξερθρωμένη φύση αυτών των παρατηρήσεων είναι ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα της σχετικής σπανιότητας του υλικού. Μετά τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, είναι δύσκολο να ανιχνευθούν σε πρώιμα Μυκηναϊκά σύνολα παραδείγματα που να αντιπροσωπεύουν κάποιον από τα στυλ που αναγνωρίζονται στην τέχνη των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, και να είναι αρκετά κοινά για να δικαιολογούν τη θεώρησή τους ως αντιπροσωπευτικών μιας ζωντανής παράδοσης. Όπως δείχνουν οι προηγούμενες ενότητες, διάφορες κατηγορίες αντικειμένων χαρακτηριστικών των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, ή που βρέθηκαν σε ποσότητα στους «βασίλικους» τάφους, λιγότερου ή εξαφανίζονται αργότερα και μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Μυκηναϊκή καλλιτεχνία εγκαινιάζει μια νέα αρχή στον ύστερο 15ο αιώνα, ίσως σαν αποτέλεσμα μιας αλλαγμένης σχέσης με την Κρήτη. Το πλείστο από το Ελλαδικό υλικό, όπως φαίνεται καθαρά στην περίπτωση των σφραγιδολίθων, απλώς αντιπροσωπεύει ντόπιες εμφανίσεις κατηγοριών που θα μπορούσαν να βρεθούν σ' ολόκληρο το Αιγαίο και οι οποίες κατέγονταν και συνεχίζονταν στην Κρήτη. Μια αύξηση του υλικού μπορεί να αλλάξει αυτά τα συμπεράσματα, φυσικά· αλλά στην παρούσα κατάσταση μαρτυρίας φαίνεται ασύνητο να υποστηρίξουμε ότι καθετί από την πραγματικά λεπτότεχνη, αλλά σπάνια αντιπροσωπευόμενη εργασία που βρέθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα αντιπροσωπεύει μια γνήσια εξέλιξη, που πηγάζει, όπως ήταν, από το έδαφος υπό γενικευμένο Κρητικό κίνητρο, αλλά στερούμενο Κρητικού παράλληλου.

νται, και είναι δυνατό να διακρίνουμε καλλιτέχνες ακόμα και μέσα στην ίδια κατηγορία. Έτσι τα λιοντάρια στους δύο τύπους της μεταλλικής πλάκας από τον Τάφο V διαφέρουν στις λεπτομέρειες της κεφαλής, χαιτίης και ποδιών· εκείνα του Εγχειριδίου Κυνηγιού Λιονταριού παριστάνονται πολύ λιγότερο άκαμπτα από ό,τι στο εγχειρίδιο SG 395· εκείνα στην κυαθόμορφη κύλικα SG 656 σχετίζονται σε διάφορες λεπτομέρειες με εκείνα που ήδη σημειώσαμε, αλλά έχουν διαφορετικά κεφάλια, ενώ εκείνο στο ασημένιο κύπελλο από τον Δ σχετίζεται με ένα από τους τύπους της μεταλλικής πλάκας του V στον τύπο των ποδιών του¹². Ομοίως, οι γρύλες της λεπιδας ξίφους από τον Δ διαφέρουν σε διάφορες λεπτομέρειες από εκείνους του βραχέος ξίφους SG 747 και είναι πολύ περισσότερο επιμελημένοι· αντίθετα με όλα τα άλλα ζώα σε όπλα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων εκείνα στο Εγχειρίδιο Κυνηγιού Λιονταριού δείχνονται να επικαλύπτονται.

Αυτή η ζωηρή τέχνη-ζώων, όπως ήδη αναφέρθηκε, μπορεί κάλλιστα να μην είναι τόσο μη-Μινωική όσο έχει θεωρηθεί. Αν και αντιπροσωπεύεται καλά στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, είναι μάλλον δύσκολο να ανιχνευθεί υστερότερα. Εγχειρίδιο και χτένα από το Ρούτσι φαίνονται πολύ κοντά στο πνεύμα, και το πόμα-τυξίδα από την Τίρυνθα μπορεί επίσης να μνημονευθεί¹³. Το στυλ φαίνεται να επιβιώνει άριστα στην ελεφαντουργία, η οποία όμως μπορεί να καταταγεί μαζί με Κρητικό υλικό ακόμη περισσότερο περίπλοκτης καταγωγας¹⁴. Σκηνές ζώων σε βίαιη κίνηση είναι επίσης δημοφιλείς σε σφραγιδολίθους, και μια ποικιλία συνηθισμένων τύπων αναπτύχθηκαν, αλλά το κέντρο ανάπτυξης είναι σχεδόν σίγουρο ότι σ' αυτήν την περίπτωση ήταν η Κρήτη. Η Κρήτη έχει επίσης εύλογα θεωρηθεί ως η πηγή των χρυσών κυπέλλων του Βαφειού και των θολωτών τάφων από τα Δεντρά και δεν είναι καθόλου απίθανο και τα άλλα λεπτότεχνα μεταλλικά αγγεία από τους τάφους των Δεντρών με έκτυπη διακόσμηση να έχουν Κρητική προέλευση· παράλληλα είναι πολύ σπάνια για να υπάρξει κάποια βεβαιότητα, αλλά τα λίθινα ρυτά και άλλα αγγεία με ανάγλυφη διακόσμηση προμηθεύουν πολλά παράλληλα. Συνοψίζοντας, τα Ελλαδικά παραδείγματα τέτοιων στυλ, ακόμη και εκείνα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι είναι τόσο τυπικά Ελλαδικής εργασίας, όσο τα θέματα θηλής-και-στιγμής ή κύκλων.

Οι μικρές κλίμακας σκηνές με ανθώπινα όντα, στα κοσμήματα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, φαίνονται αρκετά συγγενείς σε διάφορες λεπτομέρειες για να αντιπροσωπεύουν πιθανώς εργασία ενός και μόνου εργαστηρίου, ίσως ενός και μόνου ανθώπου· οι μεγάλης κλίμακας συνθέσεις σε πολύτιμα αγγεία¹⁵ είναι μοναδικά κομμάτια, που δύσκολα μπορούν να ταξινομηθούν ως προϊόντα μιας και μόνο παράδοσης. Θεματικά μερικά από αυτά μπορούν να σχετίζονται με τις πιο περίπλοκες στήλες, και λιγότερο λεπτομερειακές σκηνές κυνηγιού, πολέμου και αρματοδρομίας απαντούν σε άλλα πρώιμα κοσμήματα¹⁶, αλλά τα δείγματα είναι τόσο σπάνια για να συνιστούν κάτι περισσότερο

καμιά λεπτομερειακή έκθεση των ευρημάτων, τα οποία έχουν ευρέως συζητηθεί στα προηγούμενα κεφάλαια· η πρόθεση θα είναι να προτεινουμε κάτι για την πιθανή πορεία των γεγονότων, και την πορεία της εξέλιξης του Μυκηναϊκού πολιτισμού, σε κάθε επαρχία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΟΙ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Οι διαιρέσεις της πειρωτικής Ελλάδας που χρησιμοποιούνται σ' αυτό το κεφάλαιο είναι συχνά μεγαλύτερες από τις επαρχίες της κλασικής Ελλάδας, οι οποίες γενικά αποτελούν τη βάση των ερευνών. Δεν υπάρχει καμιά εγγύηση ότι αυτές αντιστοιχούν καθόλου πιστά στις εθνικές ή πολιτικές διαίρεσεις της εποχής του Χαλκού· χρησιμοποιούνται ως βολικά, συνήθως αυθόρμητα τμήματα χώρας, που έχουν συχνά δώσει αρχαιολογική μαρτυρία για έναν ευκρινή τοπικό «χαρακτήρα». Η συχνότητα ανακαλύψεων είναι πολύ άνοση, και η κατανομή των οικισμών ακόμα πολύ ατελώς γνωστή· μια πρόσθετη δυσκολία για την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο είναι ότι δεν υπάρχει κανένας κοινός «καθερισμένος τύπος», που να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αναγνωρισθούν κατοικημένες θέσεις με τον τρόπο που μπορούν τα ΜΕ Μιννακά αγγεία και τα Υστερομυκηναϊκά θραύσματα κύλικας. Σίγουρα πρόμα Μυκηναϊκά όστρακα διακοσμημένων αγγείων έχουν μόνο βρεθεί σε ένα σχετικά μικρό αριθμό θέσεων· είναι μια καλή υπόθεση ότι πλείστες ΜΕ θέσεις συνέχισαν να κατοικούνται, αλλά σε μερικές περιπτώσεις η ανασκαφή εμφανίζεται να δείχνει ένα κενό μεταξύ ΜΕ και ΥΕ.ΙΙΙ. Η μεγάλη εξαπλώση οικισμών που έφθασε το αποκορύφωμά της στην ΥΕ.ΙΙΙ μπορεί να άρχισε στην πρώιμη περίοδο, αλλά ως τώρα υπάρχει λίγη μαρτυρία. Πράγματι, η μαρτυρία από οικισμούς δίνει λίγες χρήσιμες πληροφορίες, και για μερικές επαρχίες τ'ό μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι ορισμένες θέσεις κατοικήθηκαν επιπλέον, η προφανής σημασία τέτοιων θέσεων μπορεί να είναι απατηλή, ένα αποτέλεσμα του μικρού αριθμού των ανασκαφών. Η μαρτυρία από νεκροταφεία είναι πολύ πιο αξιόπιστη, αλλά περιορισμένη σε έκταση και συχνά όχι πλήρως δημοσιευμένη· κατ' ανάγκη θα βασισθούμε σ' αυτή εδώ. Δεν θα δοθεί

(I) Η ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Η Κορινθιακή και η Αργολική πεδιάδα είναι τα δύο φυσικά κέντρα αυτής της επαρχίας, αλλά οι λόφοι που τα χωρίζουν περικλείουν κοιλάδες που θα μπορούσαν να στηρίζουν ένα σημαντικό πληθυσμό, το πιο πολύ ειδικά εκείνη των Κλεωνών, και μια σειρά από τοπικά κέντρα εκτείνονται κατά μήκος των ακτών της ανατολικής χερσονήσου, της Ακτής· αυτή η περιοχή, εντούτοις χωριζόταν από την Αργολική πεδιάδα από ένα ευδιάκριτο φράγμα λόφων και ποτέ δεν φαίνεται να έπαιξε ένα πολύ σημαντικό μέρος στην ιστορία της επαρχίας, το οποίο επικεντρώνεται στις πεδιάδες. Αν και δεν υπάρχει καμιά σημαντική έρευνα, πολλές θέσεις είναι γνωστές, και σχετικά πολλές έχουν ανχνευθεί με δοκιμαστική ανασκαφή· οι ιστορίες τουλάχιστο μιας δωδεκάδας θέσεων της Εποχής του Χαλκού μπορούν να σκιαγραφηθούν, και σαν αποτέλεσμα η εικόνα της εξέλιξης είναι καθαρότερη σ' αυτή την επαρχία παρά σε οποιαδήποτε άλλη.

Η κατοίκηση ήταν ήδη πυκνή στην Πρώιμη Εποχή Χαλκού και η επαρχία πέτυχε ένα ψηλό βαθμό στην ΠΕ.Ι· κέντρα ειδικής σπουδαιότητας μπορούν να αναγνωρισθούν στη Λέρνα, Τίρυνθα και Ζυγυριές, και άλλες θέσεις όπως η Παλιά Κόρινθος και η Φλυώντα σαφώς είχαν την εποχή αυτή μεγάλους πληθυσμούς. Η καταστροφή η οποία τερμάτισε την ΠΕ.ΙΙ προκάλεσε την εγκατάλειψη μερικών θέσεων, αλλά το οικιστικό πρότυπο δεν άλλαξε ριζικά· πολλές θέσεις έχουν δώσει μαρτυρία για ΠΕ.ΙΙΙ κατοίκηση, και περί το μέσον της ΜΕ σχεδόν όλες οι παλιές θέσεις είχαν ξανακατοικηθεί και διάφορες νέες είχαν ιδρυθεί. Το αποτέλεσμα ήταν πιο βαθύ στο επίπεδο πολιτισμού και ευφορίας· οι τέχνες της ΠΕ.ΙΙ δεν επιβίωσαν και τα πιο σημαντικά κέντρα δύσκολα μπορούν να ορισθούν ως κάτι περισσότερο από χωριά. Από αυτά, η Λέρνα είναι η πιο εκτεταμένα ανασκαμμένη, και έχει δώσει μαρτυρία για κανονικές εμπορικές σχέσεις με τους Αιγαιακούς πολιτισμούς από την αρχή της ΜΕ· το ίδιο δεν μπορεί να λεχθεί για άλλες μεγάλες θέσεις όπως το Άργος (μια ουσιαστικά νέα εγκατάσταση), η Τίρυνθα, η Ασίνη, ή το Κοράκου, αν και μια διασπορά επισακτων προϊόντων μπορεί να αναγνωριστεί. Εντούτοις, η επαρχία ήταν μια από τις πιο εξελγμένες στον Ελλαδικό χώρο, μέρος της ΜΕ «κεντρικής περιοχής». Στην Υστερη Φάση, οι Αιγαιακές επιδράσεις είναι ορατές στη λεπτότεχνη κεραμική που κυκλοφόρησε σ' ολόκληρη την περιοχή και στα πιθανώς επισακτα κοσμήματα και μια μέτρια ευφορία ήταν ευρέως

σημ. σ. 238

ειδείς τάφοι που μπορούν αναμφίβολα να ανήκουν στην πρόφιμη περίοδο είναι εκείνοι από το νεκροταφείο στο λόφο Καλκάνι, που είναι αρκετά μέτρα κτερισμένοι· αλλά τα πλούσια κτερίσματα του T.102 ανήκουν στην άμεση επόμενη φάση² και μερικοί από τους άλλους πλούσιους θαλαμοειδείς τάφους που ανέσκαψε ο Τσούντας μπορεί να είναι πρόφιμοι, αφού τα κτερίσματα τους περιλαμβάνουν λίθινα αγγεία των MM.III-YM.I τύπων³. Ακόμα και οι τάφοι στο Καλκάνι θα μπορούσε να σημειωθεί, ότι περιέχουν λείψανα κοσμημάτων, όπλων και άλλων αντικειμένων, που θα μπορούσαν γενικά να χρονολογηθούν μέσα στα πλαίσια της YE.IIA-III.A1, σε μια κλίμακα που δεν βρίσκεται συχνά αλλού, και έτσι αυξάνουν τη μαρτυρία για τον πλούτο των Μυκητών. Η κατασκευή του «τέλειου θολωτού τάφου», του Τάφου των Δαιμόνων, πιθανώς στην YE.IIB, και του Θησαυρού του Ατρέα, πιθανώς στην πρόφιμη YE.IIA, δηλώνουν αρκετά καθαρά τη συνεχιζόμενη υπεροχή των Μυκητών⁴.

Θολωτοί τάφοι κατασκευάστηκαν επίσης σε θέσεις πολύ κοντά στις Μυκήνες, στην Πρόσφυμα και στο Μπεριπάτι, στην YE.IIA, και το εκτεταμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στην πρώτη περιλαμβάνει μερικούς πλούσιους τάφους. Αυτές οι θέσεις θα μπορούσαν κάλλιστα να είναι οι έδρες δόκιμων κλάδων της άρχουσας δυναστείας των Μυκητών, και να είχαν σημασία λόγω της θέσης τους· φαίνονται να είναι σταθμοί στο οδικό σύστημα που απλωνόταν από τις Μυκήνες και η «Κοντοπορεία», το σύντομο πέραςμα στην Κορινθία, περνάει από την κολάδα του Μπεριπάτι⁵. Ομοίως, ο άλλος πρώιμος θολωτός τάφος, στην Καζάρμα, είναι σε στρατηγική θέση, στο νέο δρόμο Ναυπλίου-Επιδάουρου, ενώ το υστερότερο κέντρο των Δεντρών δεσπόζει της αρχαίας οδού από το Άργος στην Επίδαυρο· οι εκπληκτικές σειρές πλούσιων τάφων στα Δεντρά αρχίζει μόνο προς το τέλος της YE.IIA, και μπορεί αυτή η θέση να αντικατέστησε μία ή και περισσότερες προωμότερες θέσεις ως ένα κέντρο δύναμης, από το οποίο θα μπορούσαν να ελέγχονται τα ανατολικά τμήματα του κράτους. Όπως η Πρόσφυμα και το Μπεριπάτι είναι τόσο πολύ κοντά στις Μυκήνες, για να αντιπροσωπεύει μια ανεξάρτητη δύναμη, και δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστέψουμε ότι ο έλεγχος της Αργολικής πεδιάδας εναλλάσσεται με ταξίδι των Μυκητών και άλλων κέντρων· το περιεχόμενο του θολωτού τάφου των Δεντρών είναι θεματικό, αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να συμκρινθεί από εκείνα των πολύ μεγαλύτερων και ωραιότερων θολωτών τάφων των Μυκητών, αν αυτά είχαν διασωθεί.

Η Τύρυνθα είναι πιθανώς η πιο σημαντική από τις θέσεις στο νότιο μέρος της πεδιάδας, αλλά τα πρώιμα λείψανα είναι μάλλον φτωχά. Όπως στις Μυκήνες, βρέθηκαν ίχνη ενός τοιχογραφημένου κτίριου, προφανώς του πρώτου μιας σειράς που κατέληξε στο Μικρό Μέγαρο⁶. Η διασπορά υλικού οικισμών είναι πλατιά, και υπάρχει ένα εκτεταμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στον Προφήτη Ηλία στα ανατολικά· ένας θολωτός που ανασκάφηκε εδώ είναι πιθανώς μεταγενέστερος από την πρόφιμη περίοδο, αλλά είναι γνωστό ότι

διαδομένη: τάφοι που περιείχαν κεραμική και όπλα ή απλά κοσμήματα έχουν βρεθεί σε μισή δωδεκάδα θέσεων, ιδιαίτερα στην Ασίνη και Χελιοτόμυλο κοντά στην Παλιά Κορίνθο, και οι ποσότητες οικιστικού υλικού από άλλες, όπως η Τύρυνθα και το Κοράκου, συνιστούν ότι και αυτές επίσης ευημερούσαν.

Δεν υπάρχει καμιά προφανής αιτία γιατί οι Μυκήνες θα μπορούσαν να υπερτερήσουν έναντι όλων αυτών των δυναμικών ανταγωνιστών· τα ευρήματα εκεί είναι μη εντυπωσιακά μέχρι την Υστερη Φάση. Αλλά ελάχιστα αμφισβητείται ότι πριν ακόμη από το τέλος της ΜΕ οι Μυκήνες είχαν πετύχει μια κυρίαρχη θέση· οι τεράστιες συλλογές υλικού στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους δεν μπορούν να συγκριθούν με άλλης θέσης στην επαρχία, αν και οι λακκοειδείς τάφοι της Λέρνας, ο τύμβος της Ασίνης και ίσως οι πλουσιότεροι τάφοι του Χελιοτόμυλου εξισώνονται μερικούς με τον Ταφικό Κύκλο Β. Πράγματι, λείψανα της επόμενης YE.I φάσης είναι πολύ φτωχά έξω από τις Μυκήνες, που υποδηλώνουν λίγο περισσότερο από τη συνεχιζόμενη κατοίκηση των θέσεων· νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων ιδρύθηκαν στην Πρόσφυμα και πιθανώς και σε άλλες θέσεις, ενώ κιβωτιόσχημοι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται στη Λέρνα. Η άνοδος των Μυκητών στην εξουσία δεν φαίνεται να συνοδεύθηκε από μεγάλες διασπάσεις· καμιά θέση δεν εγκαταλείφθηκε, αν και μερικές φορές μπορεί να μειώθηκαν σε σημασία, για παράδειγμα η Λέρνα, που δεν φαίνεται να είχε κάποια ιδιαίτερη σπουδαιότητα στη Μυκηναϊκή περίοδο.

Όπως υποστηρίχθηκε στο Κεφ. III, το προσπατούμενο για τη διατήρηση της θέσης των Μυκητών ήταν ο έλεγχος της Αργολικής πεδιάδας, που παρείχε μια γεωργική βάση για το κράτος και μια ασφαλή οδό προς το Αιγαίο. Προτάθηκε επίσης ότι η Κορινθία ίσως ήταν υπό τον έλεγχο των Μυκητών, παρέχοντας πρόσβαση στον Κορινθιακό κόλπο και στις δυτικές θάλασσες, αλλά πρέπει να παραδεχθούμε ότι η μόνη μαρτυρία γι' αυτό είναι η απουσία κάθε είδους ευρημάτων που θα συνιστούσαν ένα σημαντικό Μυκηναϊκό κράτος στην περιοχή. Το ίδιο επιχείρημα θα μπορούσε να συνιστά και έλεγχο της Ακτής, αλλά αυτό ήταν σίγουρα περιττό για τις ανάγκες των Μυκητών, και η περιοχή πολύ πιθανώς αφέθηκε στις δικές της επινοήσεις. Η κατανομή των σημαντικών ευρημάτων σίγουρα υποδηλώνει ότι η Αργολική πεδιάδα ήταν η καρδιά του βασίλειού των Μυκητών, και η YE.IIA και υστερότερη μαρτυρία είναι επαρκώς άφθονη για να συνιστά κάτι σαν μια ιεραρχία θέσεων.

Αν και τα ευρήματα από τις Μυκήνες δεν είναι τόσο πλούσια όπως στην περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, ακόμα κατέχουν σημαντική θέση: έξι θολωτοί τάφοι, ο Τάφος Ρ, και ένας άγνωστος αριθμός θαλαμοειδών τάφων μπορούν να αποδοθούν στην YE.IIA, και τα λείψανα πλούσιων τάφων στο Προϊστορικό Νεκροταφείο¹ και ο «Χρυσός Θησαυρός», που μπορεί κάλλιστα να είχε αρπάξει από ένα θολωτό τάφο, ανήκουν σ' αυτή τη φάση ή στην πρόφιμη επόμενη. Θραύσματα τοιχογραφιών έχουν επίσης βρεθεί σ' ένα σύνολο όχι υστερότερο από την YE.IIA κάτω από το YE.III ανάκτορο. Οι μόνοι θαλαμο-

υπάρχει τουλάχιστον ένας άλλος, και ευρήματα όπως τα χρυσά δαχτυλίδια από το θησαυρό της Τίρυνθας και τα χρυσά διαδήματα που αναφέρονται ότι βρέθηκαν στον Πιροφήτη Ηλία το 1939, θα μπορούσαν κάλλιστα να προέχουν από έναν πρώιμο θολωτό τάφο⁷. Σ' αυτή την περίοδο, η Τίρυνθα μπορεί να ήταν πολύ κοντά στη θάλασσα, και να χρησιμοποιε σαν λιμάνι⁸ η Ναυπλία και η Ασίνη ήταν επίσης λιμάνια, πολύ επιφανή στους υστερομυκηναϊκούς χρόνους, αν κρίνουμε από τα λείψανα, αλλά έχουν δώσει λίγο πρώιμο υλικό. Το Άργος ήταν η κύρια θέση του δυτικού μέρους της πεδιάδας αλλά, εκτός από ένα θαλαμοειδή τάφο και ένα μικρό κτιστό τάφο, λίγα έχουν βρεθεί της πρώιμης εποχής⁹, ό,τι μπορεί να είναι ο εγκαταλελειμένος δρόμος ενός εξέχοντος θολωτού τάφου, που βρέθηκε τη Δειράδα, είναι δασκόλο να χρονολογηθεί και μπορεί να μην είναι πρώιμο¹⁰. Και το Άργος και η Τίρυνθα μπορεί να απέκτησαν σπουδαιότητα στους υστερομυκηναϊκούς χρόνους¹¹ με τις Μυκίνες και τα Δεντρά αποτελούν μια τετράδα ακροπόλεων που δεσπόζουν στην πεδιάδα και στις πλείστες προσβάσεις σ' αυτή, αλλά αυτό το πρότυπο δεν θα έπρεπε αναγκαστικά να προβληθεί προς τα πίσω.

Πουθενά αλλού δεν έχουν αποκαλυφθεί ευρήματα μεγάλης σπουδαιότητας. Πρώιμη μυκηναϊκή κεραμική έχει βρεθεί σε πλείστες ανασκαμμένες θέσεις και σε έναν ικανό αριθμό από εκείνες που ανακαλύφθηκαν με έρευνα, και θαλαμοειδείς τάφοι έχουν βρεθεί σε διάφορες ασημέντες θέσεις. Αν περιοχές όπως η κοιλάδα των Κλεωνών και η Κορινθιακή πεδιάδα εξουσιάζονταν από τις Μυκίνες, κάποιος θα μπορούσε να αναμένει ότι θέσεις όπως οι Ζυγοριές και το Κοράκου θα ήταν τοπικά κέντρα διακυβέρνησης¹²· υπάρχει κάποια μαρτυρία γι' αυτό σε μεταγενέστερη περίοδο, αλλά τίποτε για την πρώιμη Μυκηναϊκή¹⁰. Οι θέσεις της Ακτής έχουν δώσει λίγα εκτός από κεραμική¹¹. Σύνορο μπορεί να σημειωθεί για το ειδικά καλό πρώιμο Μυκηναϊκό υλικό¹¹, και η θέση του Ασκληπείου κοντά στην Επίδαυρο έχει δώσει, εκτός από κεραμική, ένα βραχύ ξίφος με ράχη διακοσμημένη με σπείρες και άλλες λεπίδες που μπορεί κάλλιστα να είναι αυτής της εποχής ή ακόμη ενωρίτερης, αν και τα συνεννόημά τους είναι προφανώς πολύ υστερότερα¹². Αυτά πιθανώς αντιπροσωπεύουν τα αποτελέσματα αρχαίας τυμβωρυχίας στη γειτονική περιοχή.

δ. 239
Συμ.
2) ΑΡΚΑΔΙΑ

Πολύ λίγα είναι γνωστά γι' αυτή την επαρχία, αλλά η πρόσφατα δημοσιευμένη έρευνα του R. Howell έχει δείξει ένα σεβαστό αριθμό θέσεων στα ανατολικά μέρη, ειδικά στην πεδιάδα της Τεγέας¹. Έχουν γίνει λίγες ανασκαφές: ένας ΠΙΕ-ΜΕ οικισμός έχει αναγνωρισθεί στην ακρόπολη της Μαντινείας, ένας άλλος ΠΙΕ-ΥΕ σ' εκείνη του Φενεού, αλλά οι μόνες λεπτομερείς πληροφο-

ρίες προέρχονται από τις θέσεις της Ασέας και Ανάληψης, που αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα τις πρώιμες προϊστορικές περιόδους και τη Μυκηναϊκή.

Η Ασέα στη νότια Αρκαδία² ήταν ένα μικρό χωριό προφανώς κατοικούμενο συνεχώς από την ΠΙΝ ως τη μέση φάση της ΜΕ, με μόνη διακοπή μια καταστροφή στην ΠΕ-ΙΙ· δύσκολα αναγνωρίζεται κάποιο ίχνος της ύστερης ΜΕ, αλλά καλά πρώιμα και ύστερα Μυκηναϊκά όστρακα βρέθηκαν στο επιφανειακό στρώμα. Παρά την καλή της θέση, δεν υπήρξε μαρτυρία ότι ήταν ποτέ πραγματικής σπουδαιότητας. Άλλες θέσεις με άφθονα ΠΙΕ-ΜΕ λείψανα, που ανακαλύφθηκαν από τον Howell θα μπορούσαν να έχουν παρόμοια ιστορία: αυτός σημειώνει μια αλλαγή από ένα πρότυπο πολυάριθμων μικρών ΠΙΕ θέσεων σε λιγότερες, ευκολότερα προστατευμένες και πιθανώς μεγαλύτερες ΜΕ θέσεις. Η έκταση της ΜΕ κεραμικής είναι περιορισμένη σε σύγκριση με εκείνη της κεντρικής περιοχής, και η γενική εντύπωση είναι φτώχειας και απομόνωσης, αλλά η διάδοση του υψιανού δείχνει ότι η επαρχία συνδεόταν εμπλορικά με τις ακτές του Αιγαίου.

Η Ανάληψη, στην πεδιάδα των Καρυών κοντά στην ένωση του δρόμου από το Άστρος και του κεντρικού δρόμου Τρίπολης-Σπάρτης, έχει μια σκεπτική πρώιμη ιστορία³. Υπάρχει ένα μακρύ κενό μετά τον Νεολιθικό (ΜΝ): οικισμός μέχρι τη ΜΕ ύστερη φάση στην οποία μια παιδική ταφή σε κιβωτίοσχημο θα μπορούσε πιθανώς να χρονολογηθεί⁴: ένα από τα αγγεία της είναι ενός άτεχνου πιθαμορέας, πιθανώς διακοσμημένος με επιθέτα κουμπιά και άλλα κομμάτια αυτής της κεραμικής αναφέρονται από αυτή τη θέση. Άλλα φαινομενικά πρώιμα αγγεία βρέθηκαν σε έναν τάφο απροσδιόριστου τύπου⁵ στους πρόποδες ενός λόφου στον οποίο είχαν κατασκευασθεί ένας μεγάλος θολωτός και οκτώ μικρότεροι λιθοκτιστοί τάφοι. Ο θολωτός περιείχε κεραμική της ΥΕ.ΙΙΑ-Β εποχής και τα λείψανα πλουσιών κτερισμάτων, και οι μικρότεροι τάφοι επίσης ανέγονταν πίσω στους πρώιμους Μυκηναϊκούς χρόνους: είναι σαφώς οι τάφοι της οικογένειας του τοπικού άρχοντα και των πιο επιφανών υπηκόων της. Η πεδιάδα των Καρυών τουλάχιστον ελεγχόταν από αυτή τη θέση, αλλά παραμένει μυστήριο πώς αναδείχθηκε αυτό το μικρό κράτος: μπορεί να σχετίζεται με τη θέση του στην οδική αρτηρία δια μέσου της ανατολικής Πελοποννήσου. Μπορεί να παρήκμασε αργότερα, ίσως εξαιτίας μιας επίθεσης, αφού αναφέρεται ένα πυρακτωμένο στρώμα με ΥΕ. ΙΙΒ κεραμική⁶, σίγουρα ο θολωτός τάφος δεν είχε κανένα διάδοχο. Η απουσία οποιονδήποτε άλλων πρώιμων Μυκηναϊκών ευρημάτων, εκτός από ένα μικρό κτιστό τάφο κοντά στην Τεγέα (βλ. Κεφ. IV, υποσ. 34), καθιστά αδύνατο να αποτιμηθεί πόση γενικά θα μπορούσε να είναι η εξέλιξη που αντιπροσωπεύεται από την Ανάληψη· άλλες θέσεις με άφθονη Μυκηναϊκή κεραμική θα μπορούσαν να είναι όμοια τοπικά κέντρα, αλλά για να αποδείξουμε αυτό χρειάζεται ανασκαφή. Κρίνοντας από τη μεταγενέστερη ιστορία της Αρκαδίας, είναι απίθανο να είχε παίζει έναν ηγετικό ρόλο στην Πελοπόννησο.

σημ 239(3) ΛΑΚΩΝΙΑ

Παρά τη διεξαγωγή μιας παραγωγικής έρευνας¹, δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι αυτή η περιοχή είναι καλά γνωστή· έχουν γίνει πολύ λίγες ανασκαφές, και οι πλείστες από αυτές είναι τάφων. Η επαρχία είναι έντονα αποκομμένη από τις οροσειρές του Πάρωνα και του Ταυγέτου σε τέτοια έκταση ώστε η ανατολική ακτή, η αρχαία Κυνουρία, και η χερσόνησος του Ταΐναρου να είναι πολύ πιο εύκολα προσιτές μέσω της θάλασσας από τις γειτονικές ακτές, και κάλλιστα μπορεί να είχαν λίγες επαφές με την κεντρική Λακωνία. Η φυσική εστία της επαρχίας είναι η κοιλάδα του Ευρώτα, που διαιρείται με λόφους στις πεδιάδες της Σπάρτης και του Έλους· υπάρχουν και άλλα εύφορα τμήματα γης και μικρές πεδιάδες στους πρόποδες λόφων και κάτω στη χερσόνησο του Μαλέα, όπου έχουν βρεθεί αρχαίες θέσεις. Η κατοίκηση ήταν ήδη εκτεταμένη στην ΠΕ.ΙΙ, περιλαμβανομένων των νησιών Ελαφώνησος και Κύθουρα· είναι πιθανό η υποβρύχια πόλη στο Παυλοπετρί, μακριά από την Ελαφώνησο, να ανήκει σ' αυτήν την περίοδο². Μετά την ΠΕ.ΙΙ υπάρχει ένα κενό στην αρχαιολογική έρευνα· πολλές από τις μικρότερες θέσεις φαίνονται ότι εγκαταλείφθηκαν, ιδιαίτερα εκείνες πάνω και κοντά στην Ελαφώνησο, το νησί των Κυθήρων κατοικήθηκε από αποίκους της Κρήτης και πολιτιστικά έγινε «Μινωικό», και κανένα σίγουρο ΠΕ.ΙΙ ή πρώιμο ΜΕ υλικό δεν αναγνωρίσθηκε οπουδήποτε. Τύποι της διακοσμημένης Μινωικής φάσης είναι, εντούτοις, πλατιά διαδομένοι, και γύρω σ' αυτή την εποχή κατοικήθηκαν οι πιο σημαντικές θέσεις της κεντρικής Λακωνίας μερικές από αυτές σε νέες βάσεις. Η κεραμική ανήκει στην τοπική παράδοση, πιο περιορισμένη από εκείνη της κεντρικής περιοχής και προφανώς μάλλον συντηρητική· τα άτεχνα αγγεία, που είναι χαρακτηριστικά των Αρκαδικών και Μεσσηνιακών θέσεων, δεν αναφέρονται, και σχέσεις της Λακωνίας μπορεί κάλλιστα να υπήρχαν μάλλον με την Αργολίδα και το Αιγαίο, δια θαλάσσης, παρά με τους γείτονες της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Οι ανασκαφές στον Άγιο Στέφανο αρχίζουν να δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τη ΜΕ και τη Μυκηναϊκή περίοδο στη Λακωνία. Η θέση ήταν πολύ κοντά στη θάλασσα, αν όχι πάνω σ' αυτήν εκείνο τον καιρό, και μπορεί να ήταν ένα μεγάλο λιμάνι, μέσω του οποίου οφειανός και ευκαιριακά κομμάτια επείσαστης κεραμικής έφθαναν στις μεσόγειες θέσεις⁴, η μαρτυρία για Αιγαιακές σχέσεις είναι ιδιαίτερα ισχυρή στην ύστερη ΜΕ φάση. Ένα εμπόρευμα που μπορεί να είχε αξιοποιηθεί από τον Άγιο Στέφανο είναι ο σπαρτιατικός βασάλτης (lapis lacedaemonius), ένας λίθος του οποίου τα λατομεία δεν είναι πολύ μακριά από τα βορειοδυτικά της θέσης· αυτός σίγουρα χρησιμοποιούταν στην Κρήτη από την ΥΜ.Ι για αγγεία και σφραγιστικούς, και ο Άγιος Στέφανος έχει δώσει δείγματα γεωτρήσεων που συνιστούν τοπική καταργασία,

ίσως μόνο για εργαλεία⁵. Ένας άλλος λίθος, ο ερυθρός πορφύρετος (apico rosso) χρησιμοποιούνταν επίσης στην Κρήτη, ίσως τόσο νωρίς όσο η ΜΜ.Ι, αλλά το μόνο Λακωνικό λατομείο, είναι πολύ κάτω στη χερσόνησο του Ταΐναρου⁶.

Στρώματα που πραγματικά καλύπτουν τη μεταβατική περίοδο ΜΕ-ΥΕ έχουν βρεθεί στον Άγιο Στέφανο, αλλά αυτά δηλώνουν μόνο την υιοθέτηση της Μυκηναϊκής κεραμικής· δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για κάποια ριζική αλλαγή, και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται για ταφές ενήλικων. Θαλαμωσιδείς τάφοι κατασκευάστηκαν στην Επιδάουρο-Λιμηρά στην ανατολική ακτή όχι αργότερα από την αρχή της Μυκηναϊκής περιόδου, και οι κάπως υστερότεροι λιθόκτιστοι ωσιδείς τάφοι στο Παλαιοχώρι ακόμη βορειότερα μπορεί να σχεδιάστηκαν με πρότυπα αυτούς· αλλά δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστεύουμε ότι κάποια απ' αυτές τις δύο θέσεις ήταν ιδιαίτερα σημαντική, αν και βρίσκονται στα εύφορα μέρη της ανατολικής ακτής. Το πιο σπουδαίο πρώιμο Μυκηναϊκό εύρημα είναι αναμφίβολα ο θολωτός τάφος του Βαφειού, που καθαρά υποδηλώνει την ύπαρξη μιας πλούσιας ηγεμονίας στην κεντρική Λακωνία. Αν και μερικές συλημένες περιείχε ένα σαρκό υλικό που μπορεί να συγκριθεί με εκείνα των Κάθετων Λακκοσιδών Τάφων και του θολωτού των Δεντρών· ειδικότερα τα κτερίσματα του άθικτου λακκοσιδούς τάφου περιλάμβαναν 13 πολύτιμα αγγεία, 14 όπλα και εργαλεία και 23 σφραγιστικούς, και τα λείψανα πιο πλούσιων κτερισμάτων βρέθηκαν στο δάπεδο. Η χρήση του τάφου χρονολογείται από τα θραύσματα ανακτορικών ΥΕ.ΙΙ πθιμφορέων που βρέθηκαν στο δρόμο, πιθανώς μετακινουμένων από τον τάφο κατά τη διάρκεια της σύλησης, και από τις καθαρόχρημες κύλικες της ίδιας εποχής, μια διακοσμημένη, στο λάκκο· υπάρχουν ένα ή δύο θραύσματα υστερότερων αγγείων. Ο τάφος βρίσκεται στον ψηλότερο από μια σειρά λόφους στη Σπαρτιατική πεδιάδα, και έχει υποστηριχθεί ότι ο οικισμός σ' αυτό το λόφο, το Παλαιοπετρί, ήταν το πρώιμο κέντρο της κυβέρνησης· χωρίς ανασκαφή, αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί, και τώρα φαίνεται ότι στη θέση Μεγαλίων κοντά στην ίδια τη Σπάρτη υπάρχουν σημαντικά κτίρια τουλάχιστον τόσο πρώιμα όσο η ΥΕ.ΙΙΒ⁷. Αλλά, κρίνοντας από τη διασπορά της ΥΕ.Ι-ΙΙ-ΙΙ-ΙΙΑ κομματιών, πολλές Λακωνικές θέσεις ήκμασαν σ' αυτήν την περίοδο⁸.

Η βάση του πλούτου αυτής της πρώιμης Λακωνικής ηγεμονίας δεν είναι σαφής· πιθανώς έλεγε τουλάχιστον τη Σπαρτιατική πεδιάδα. Είναι δυνατόν ο έλεγχός της να εκτεινόταν στην ακτή και ο πλούτος να προερχόταν από την εκμετάλλευση των λατομείων του lapis lacedaemonius. Αλλά η μαρτυρία για το Κρητικό ενδιαφέρον στη Λακωνία κατά την ΥΜ.Ι περιλαμβάνει κεραμική από τις ανατολικές Λακωνικές θέσεις, την Επιδάουρο-Λιμηρά και το Παλαιοχώρι, και πιθανώς από το Παυλοπετρί· είναι λιγότερο εύκολο να θεωρήσουμε αυτές ως τμήμα της Λακωνικής ηγεμονίας. Μπορεί να είναι λάθος να συμπερινούμε

σίας ως την πεδιάδα Σουλμία, και άλλες είναι διάσπαρτες πιο αραιά κατά μήκος των ακτών ως πάνω στην περιοχή της Ολυμπίας, όπου υπάρχει μια άλλη συγκέντρωση. Αυτή η κατανομή θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει την εκμετάλλευση μιας παρθένας περιοχής από έναν εξαπλούμενο πληθυσμό, τμήμα του οποίου να είχε φθάσει στην επαρχία από την Αρκαδία: τα αδιακοσμητά και τα εγχάρακτα τραχιά αγγεία, αποκαλούμενα «Αδριατικά» από τον Valmin, αλλά τώρα θεωρούμενα ως μια ποικιλία της ΜΕ, είναι κοινά σε αμφοτέρους τις περιοχές.

Παρά τον αριθμό των θέσεων, έχουν γίνει λίγες ανασκαφές, και μερικές απ' αυτές έχουν δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα από όσα έχουν λύσει η δημοσίευση του Μάλθι (UMME, αρ. 222) για παράδειγμα πρέπει να χρησιμοποιείται με επιφύλαξη, αφού υπάρχει σοβαρή αιτία αμφισβήτησης των χρονολογιών της πιο πολλής κεραμικής και η έκθεση της στρωματογραφίας δεν είναι πολύ σαφής, ενώ οι οικίες που βρήκε ο Dörpfeld στην Ολυμπία (UMME, αρ. 315) περιείχαν μερικές κατηγορίες κεραμικής χωρίς παράλληλο στην ηπειρωτική Ελλάδα. Τα Νιχώρια (UMME, αρ. 100) θα δώσουν τελικά μια καλή εικόνα μιας ΜΕ θέσης, αλλά η δημοσίευση δεν θα είναι έτοιμη για κάμποσο καιρό. Η γενική εντύπωση είναι ότι η κεραμική ήταν περιορισμένη και συντηρητική, έχοντας, λίγη λεπτομερειακή ομοιότητα με εκείνη της κεντρικής περιοχής, αλλά ότι άλλα μικροεπιτεύγματα είναι όχι χειρότερης ποιότητας: πολύ λίγα, εντούτοις, μεταλλικά αντικείμενα έχουν βρεθεί, αν και βρέθηκε μαρτυρία καταργασίας ορείχαλκου στα Νιχώρια στην πρωιμότετη φάση. Ταφικοί τύμβοι εμφανίζονται να είναι σχετικά κοινοί, ιδιαίτερα στη γειτονική περιοχή της Πύλου, αλλά περιείχαν λίγα ευρήματα, εκτός από τα σώματα, συχνά θαμμένα σε πελώριους πύθους· κανονικοί κιβωτιόσχημοι έχουν επίσης βρεθεί στο Μάλθι και ίσως άλλου (π.χ. UMME, αρ. 209). Μέχρι την ύστερη ΜΕ δεν υπάρχουν πολλά σημάδια ευφορίας ή σχέσεων με τον έξω κόσμο, αλλά αυτό μπορεί να οφείλεται στην περιορισμένη φύση των πλειστων ανασκαφών και δημοσιεύσεων· στα Νιχώρια υπάρχουν πιθανά σημάδια Κρητικής ή Κυθηραϊκής επίδρασης στα διακοσμημένα αγγεία. Δεν υπάρχει λόγος να αμφιβάλλουμε ότι θέσεις σαν τα Νιχώρια, το Μάλθι και την Πύλο ήταν πάντα τοπικά κέντρα σημαντικά· πολλές άλλες θέσεις είναι μεγάλες, και μπορεί να μην είναι συμπτωματικό ότι οι τύμβοι έχουν βρεθεί κοντά σε θέσεις όπου αργότερα ήταν θολωτοί, όπως στο Ρούτσι, στην Περιοτεριά και στο Γουβαλάρι, υποδηλώνοντας ότι η σπουδαιότητά τους εκτεινόταν πίσω στη ΜΕ.

Η εμφάνιση δυναστικών ή «πριγκιπικών» κέντρων είναι το κυρίαρχο γνώρισμα της ύστερης ΜΕ και της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου. Αρκετά συχνά αυτά είναι εξέχουσες θέσεις ακροπόλεων, προσφερόμενες για άμυνα και σε μερικές περιπτώσεις οχυρωμένες· η σχύρωση του Μάλθι θα μπορούσε να ανήκει κάπου σ' αυτή την περίοδο, ενώ εκείνη της Πύλου και πιθανώς της Περιοτεριάς είναι κυρίως Μυκηναϊκές. Οι ανακαλύψεις εκτείνονται από την

τόσα πολλά με βάση λίγα επεισόδια αγγεία, που θα μπορούσαν να προέρχονται όχι μακρύτερα από τα Κύθηρα και να είχαν συνοδεύσει μικρής κλίμακας ανταλλαγή ντόπιων εμπορευμάτων.

Μετά την περίοδο του Βαφειού, τα κτίρια της θέσης του Μεγελίου παρέχουν μαρτυρία για τη συνεχιζόμενη ύπαρξη μιας σημαντικής δύναμης στην κεντρική Λακωνία· αλλά αυτά φαίνονται να έχουν εγκαταλειφθεί στο τέλος της ΥΕ.ΙΙΙΑ.1, και η μεταγενέστερη ιστορία της Λακωνίας είναι μάλλον σκοτεινή. Μπορεί η ηγεμονία που αντιπροσωπεύεται από τον τάφο του Βαφειού να παρήκμασε, όπως έχει υποθεθεί για την Ανάληψη· αλλά η κατάσταση της μαρτυρίας είναι τέτοια, ώστε ένα και μόνο νέο εύρημα θα μπορούσε να αλλάξει αυτή την εικόνα.

(4) Η ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

σμπ. 240

Η περιοχή που θα μελετηθεί σ' αυτή την ενότητα συμπύκνωση με εκείνη που καλύφθηκε με έρευνες και δημοσίευση της Αποστολής του Πανεπιστημίου της Μινεσότα για τη Μεσσηνία, η οποία περιλαμβάνει στα όριά της σχεδόν όλα τα γνωστά λείψανα κάθε σπουδαιότητας στη δυτική Πελοπόννησο. Είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε κάτι να κερδηθεί με τη χωριστή διαπραγμάτευση των υποδιαιρέσεων της, αφού υπάρχει μια πλατιά εξάπλωση σημαντικών πρώιμων Μυκηναϊκών λειψάνων στην επαρχία, αλλά υπάρχουν μερικά αξιοσημείωτα φυσικά σύνορα, και η περιοχή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια φυσική ενότητα.

Η μαρτυρία για ΠΕ κατοίκηση είναι εκπληκτικά ισχυρή, επικεντρωμένη στην κοιλιά του Πάμισου και του κατώτερου Αλφειού, γύρω και κάτω από την Ολυμπία· υπάρχει επίσης μια διασπορά θέσεων γύρω στην ακτή. Η ανακάλυψη στα Ακοβίτικα (UMME, αρ. 151) κτιρίων που συναγωνίζονται την Οικία των Κεράμων, συνιστά ότι μέχρι τώρα γνωρίζουμε πολύ λίγα για την ΠΕ.ΙΙ στη Μεσσηνία, αλλά μπορεί κάλλιστα μεγάλο τμήμα της επαρχίας, η Λοφώδης και πιο πολύ διασπασμένη ενδοχώρα, να παραμένουν άθικτα. Μετά την ΠΕ.ΙΙ υπάρχει ένα κενό στην αρχαιολογική καταγραφή, όπως στη Λακωνία· ΠΕ.ΙΙΙ έχει βρεθεί στην Ολυμπία, αλλά όχι πιο νότια (τα θεωρούμενα Διακοσμημένα Αγγεία από το Μάλθι είναι πιθανώς ΜΕ με στυλβωτή βαφή). Αλλά το κενό δεν ήταν μακρύ· τα Νιχώρια και πιθανώς πολλές άλλες θέσεις κατοικήθηκαν από την αρχή της ΜΕ, όταν αρχίζει η πραγματική ιστορία της επαρχίας. Η Μεσσηνία είναι αξιοσημείωτη με το να δείχνει σαφή μαρτυρία μιας σημαντικής αύξησης κατοικημένων θέσεων στη διάρκεια της ΜΕ. Το πρότυπο κατοίκησης είναι διαφορετικό από εκείνο της ΠΕ, δείχνοντας μια αξιοσημείωτη προτίμηση για θέσεις με «ακρόπολη» στο εσωτερικό και μια αλοφυγή της κατώτερης κοιλιάς του Πάμισου· συγκεντρώσεις θέσεων εκτείνονται από τον Κόλπο του Ναυαρίνου ως τον Μεσσηνιακό κόλπο και ψηλά στην κοιλάδα της Κυπαρισ-

ανατολική ακτή του Μεσσηνιακού κόλπου ως πάνω στην Τριφυλία, αλλά δεν μπορεί να υποθεθεί ότι αυτές είναι εξαντλητικές: διάφορες σπουδαιές ομάδες τάφων δεν μπορούν να συναφθούν με μια πρώτη θέση, και υπάρχουν μεγάλες σε στρατηγική σημαία θέσεις, καλά χωρισμένες από τις υπόλοιπες με τις οποίες έχουν σχετισθεί πιθανοί θολωτοί τάφοι, οι οποίες μπορεί κάλλιστα να υπήρξαν σπουδαιές σ' αυτή την περίοδο, αλλά που δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι (π.χ. U/MME, αρ. 15(Κάναλος), 79(Φοινικικός), 137(Ελληνικά)). Θα είναι εύκολο να μελετήσουμε τα λείψανα γεωγραφικά, από ανατολικά προς τα δυτικά.

Σε μια θέση κοντά στα Σωτηριάτικα, στην ανατολική πλευρά του Μεσσηνιακού κόλπου, βρέθηκε ένας θησαυρός χρυσών αντικειμένων, που σώθηκε πριν πολλά απ' αυτά λιωθούν². Αυτά περιλάμβαναν έναν κώνηρο και θραύσματα ενός κοσμημάτος από έλασμα που έχουν στενές σχέσεις με τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους: δύο μικρότερα, πολύ τσακισμένα αγγεία, προφανώς τύπου κανθάρου, έχουν θεωρηθεί ότι ήταν ακόμα στο στάδιο καταργασίας, πράγμα που συνιστά ότι αυτός ήταν θησαυρός αρχαίου μεταλλουργού, που κρύφθηκε σε κάποια στιγμή ταρχής και μηδέποτε ανακτήθηκε. Φαίνεται πιθανό ότι η κατάστασή τους είναι το αποτέλεσμα προετοιμασίας για να λιωθούν, και ότι θα μπορούσαν να είναι προϊόν σύλληψης ενός αρχαίου τάφου, ασφαλικά ωραία θολωτός. Κανένας τέτοιος τάφος δεν έχει αναγνωρισθεί· ο εξαιρετικά ωραίος θολωτός στον Κάμπο (U/MME, αρ. 146) είναι τέτοιας ποιότητας που δεν μπορεί να έχει κτισθεί πριν περίπου το 1450 π.Χ., το πιο ενωρίς, και πράγματι κεραμική που βρέθηκε γύρω απ' αυτόν είναι YE.III³. Όμως υποδηλώνει την ύπαρξη μιας πλούσιας γεμονίας στην ίδια γενική περιοχή, ίσως τη Γερηνία της παράδοσης. Είναι σημαντικό ενδιαφέροντος το γεγονός ότι μια τέτοια σχετικά απόμακρη περιοχή θα μπορούσε να παράγει ευρήματα αυτής της ποιότητας, μολονότι παραδεχόμαστε ότι είναι μόνο μια υπόθεση ότι αυτός ο θησαυρός προέρχεται από έναν τάφο στην άμεσα γειτονική περιφέρεια.

Τα Νιχώρια, κοντά στη βορειοδυτική άκρη του κόλπου, και δεσπόζοντα του νέου δρόμου Καλαμάτας - Πύλου, στο σημείο όπου στρίβει ο δρόμος προς την Κορώνη, είναι σαφώς ένα κέντρο σημαντικής σπουδαιότητας. Μεγάλοι και μικροί θολωτοί τάφοι έχουν βρεθεί στο δυτικό τέρμα, ένας περιέχοντας μερικούς χρυσούς δίσκους διακοσμημένους σ' ένα στυλ τύπου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, και υπάρχουν ένα μεγάλο ποσό υλικού απ' αυτή τη θέση⁴. Έχει υπολογισθεί ότι 80% της περιοχής της θέσης κατοικούνταν στην YE.IIIA. Έχει κατασκευές μπορούν να αποδοθούν σ' αυτή την περίοδο, αλλά η κοινή λιγές κατασκευές της YE.IIIA και επίσης πιθανώς YM.IB ερείσασταν, τόσο ανακάλυψη ανακτορικής YE.IIIA όσο και μικρά κτύελλα είναι μαρτυρία της ευημερίας από ανακτορικά αγγεία όσο και μεγάλο κτιριακό συγκρότημα της YE.IIIA1, που μπορεί να είναι ένα πρώιμο ανάκτορο, βρίσκεται πάνω από ένα ακόμα

μεγαλύτερο YE.II συγκρότημα, το οποίο ελάχιστα έχει ερευνηθεί: αυτή η περιοχή μπορεί κάλλιστα να υπήρξε το κέντρο της θέσης.

Η περιοχή της Πύλου, η μάλλον διασπαρμένη αλλά εύφορη χώρα βόρεια και ανατολικά του κόλπου του Ναυαρίνου, περιέχει πολλά σπουδαία ευρήματα και τον μεγαλύτερο αριθμό Μυκηναϊκών οικισμών της επαρχίας. Προεξέχουσα είναι η ίδια η Πύλος (U/MME, αρ.1)⁵ τα ερείπια από αυτή τη θέση, ο Ταφικός Κύκλος και ο θολωτός IV δείχνουν τη σπουδαιότητά της από την αρχή της Μυκηναϊκής περιόδου, ενώ ο Θολωτός III κατασκευάστηκε όχι αργότερα από την YE.IIIA. Στα Βολμίδα (U/MME, αρ. 20) περίπου 4 χλμ. βορειαανατολικά, το εκτεταμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων αντιπροσωπεύει μια ευημερούσα κοινότητα: ο υστερο-ME T.1 του Κεφαλόβρυσου μπορεί να αποδοθεί σε μια ντόπια άρχουσα οικογένεια εκείνης της περιόδου, αλλά δεν υπάρχει τίποτε υστερότερο αυτού του είδους, και αυτή η περιοχή μπορεί να ήταν υπό την άμεση κυριαρχία της Πύλου. Δεν είναι δυνατό να είμαστε σίγουροι για το κέντρο που αντιπροσωπεύουν οι θολωτοί του Ρούτσι (U/MME, αρ. 54) περίπου σε ίση απόσταση ανατολικά της Πύλου: οι τάφοι μπορεί κάλλιστα να χτίσθηκαν στην YE.I και σίγουρα χρησιμοποιούνταν στην YE.IIIA. Ομοίως, ο πολύ πρώιμος θολωτός τάφος στο Κορυφάσιο (U/MME, αρ. 5) και τα ωραία δαίγματα στην Τραγιάνα (U/MME αρ. 11) δεν είναι πολύ παραπέρα από την Πύλο στα νότια: είναι πιθανό ότι αντιπροσωπεύουν μια ξεχωριστή γεμονία, που ήλεγχε την παράκτια πεδιάδα, αλλά αυτή θα έφραζε την πλησιέστατη πρόσβαση της Πύλου προς τη θάλασσα, χωρίς την οποία είναι δύσκολο να πιστεύουμε ότι αυτή θα μπορούσε να ήταν μεγάλη σπουδαιότητας. Μπορεί να είναι ευκολότερο να δούμε όλους αυτούς τους τάφους ως ανήκοντες σε μικρότερους τοπικούς δυνάστες, ίσως σχετιζόμενους με την άρχουσα οικογένεια της Πύλου ή τουλάχιστον εξαρτημένους απ' αυτή, θαμμένους στους τόπους τους· αν στα πρώτα χρόνια της αρχής της Μυκηναϊκής περιόδου θα μπορούσαν να είναι ανεξάρτητοι, η άνοδος της Πύλου συνιστά ότι δεν θα μπορούσαν να έχουν παραινείν έτσι για πολύ διάστημα.

Είναι ευκολότερο να πιστεύουμε ότι το σύμπλεγμα θέσεων και τάφων γύρω από τη σημερινή Κουκουνάρα (U/MME, αρ. 35-6)⁶ αντιπροσωπεύει μια ξεχωριστή πρώιμη γεμονία. Το κέντρο της είναι η ακρόπολη στο Καταραράκι, που είναι εντελώς αποκομμένη με χαράδες: εκεί έχουν βρεθεί κτίρια της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής. Πέρα από την ανατολική χαράδρα είναι η περιοχή του Γουβαλάρι, όπου έχουν ανασκαφεί δύο θολωτοί και ένα ανάκτορο που περιέχει μικρογραφικές θολοειδών κατασκευών. Όλα είναι πρώιμα, πολύ πιθανώς χτισμένα κατά την YE.I. Περίπου 1 χλμ. νότια ή νοτιοανατολικά είναι ένας μικρός θολωτός στο Λειβαδίτι, που αναφέρεται ότι είναι εντελώς υπέργειος και περιείχε ως πρωμώτατο υλικό του λίγα YE.I-II δστρακα· μόνο 600μ. βορειοδυτικά είναι δύο θολωτοί, στην Ακόνα, ο μικρότερος από τους οποίους αναφέρεται ότι περιείχε λίγα κορμάρια μεγάλων YE.II αγγείων, πιθανώς ανακτορικών παθμι-

τύμβο πάνω από αμφοτέρους τους τάφους, αλλά η περιφέρειά του δεν φαίνεται να έχει κλειστεί στα βόρεια: δεν είναι σαφές πότε κατασκευάσθηκε.

Αμφοτέροι, ο Τ.2 και ο πολύ ωραίος Τ.1, είχαν συληθεί, αλλά περιείχαν τα λείψανα πλούσιων κτερισμάτων, μεταλλικά και λίθινα αγγεία, πολλά χρυσά κοσμήματα και κομμάτια ΥΕ.ΙΙΑ πιθαμορέων. Ο Τ.1, πράγματι, μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί ως ο ωραιότερος πρώιμος θολωτός έξω από τις Μυκήνες: είναι, μαζί με τον Τ.Α του Κακόβατου, ο μέγιστος (διάμετρος εκάστου λίγρο περισσότερο από 12μ.) και τα σημάδια των χτιστών στην πρόσοψη του συνιστούν ότι σχεδιάστηκε από έναν Κρητικό αρχιτέκτονα. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην πρώιμη περίοδο η Περιστεριά ήταν πιο σπουδαία από την Πύλο: ήταν σίγουρα ισάξια, και όπως αυτή πιθανώς οχυρωμένη. Σε υστερότερους Μυκηναϊκούς χρόνους φαίνεται ότι παρήκμασε: τουλάχιστον, κανένα σπουδαίο εύρημα αυτής της περιόδου δεν βρέθηκε, αν και η θέση συνέχισε να κατοικείται, και η δύναμη ίσως είχε μεταφερθεί στη γειτονική Μουριατάδα.

Πιο μέσα είναι η πεδιάδα Σούλιμα, μέσω της οποίας δρόμοι οδηγούν στις κοιλάδες του Πάμισου και της Κυπαρισσίας. Η θέση του Μάλθη, είναι ένα προφανές κέντρο, αν και υπάρχουν συγκρίσιμες μη ανασκαμμένες θέσεις-ακροπόλεις κοντά: φαίνεται πιθανό ότι ο μέτριου μεγέθους θολωτός στο Βασταλικό (ΥΜΜΕ, αρ. 220), δούμοι χλιμ. νοτιοανατολικά, που περιείχε θραύσματα ενός ΥΕ.ΙΙ πιθαμορέα, θα μπορούσε να σχετίζεται με αυτή τη θέση. Οι θολωτοί τάφοι στο Κοπανάκι (ΥΜΜΕ, αρ. 234), κάπου οκτώ χλιμ. δυτικά, μπορεί να αντιπροσωπεύει μια άλλη πρώιμη ηγεμονία, αλλά το πιο πρώιμο δημοσιευμένο υλικό από τον έναν ανασκαμμένο είναι ΥΕ.ΙΙΙΒ. Κανένα από τα λείψανα αυτής της περιοχής δεν είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό, και το Μάλθη φαίνεται μια μάλλον αγροτική ακρόπολη: αλλά το κέντρο του οικισμού μπορεί να έχει μετακινηθεί σε χαμηλότερο έδαφος (πρβλ. ΥΜΜΕ, αρ. 223).

Τέλος, υπάρχει ο Κακόβατος στην Τριφυλία (ΥΜΜΕ, αρ.300). Ήταν μια αρκετά μικρή θέση-ακρόπολη, αλλά είχε ίχνη κατοίκησης στις χαμηλότερες πλαγιές γύρω της: υπάρχουν ίχνη σχύρωσης που μπορεί να είναι Μυκηναϊκά, αλλά, όπως στην Περιστεριά, τα σπουδαία λείψανα είναι οι θολωτοί τάφοι. Και οι τρεις είναι μεγάλοι συγκρινόμενοι με πλείστους Μεσσηνιακούς θολωτούς, και έδωσαν θραύσματα πολλών ΥΕ.ΙΙΑ πιθαμορέων και λείψανα πλούσιων κτερισμάτων: ο καθένας από τους τάφους Α και Β περιείχε ένα λάκκο, ο οποίος στον Α φύλασσε τα οστά ενός μόνου ενήλικου, προφανώς ενός άνδρα περίπου τριαντάρι, αλλά η ποσότητα των ευρημάτων από τον Α, που περιλάμβανε 18 πιθαμορέας, περίπου 500 χάντρες ηλεκτρον και πολλές άλλες από χρυσό, γυαλί και κύανο, και τα λείψανα χάλκινων και λίθινων αγγείων, ένευαν αντικειμένων, και όπλων, φαίνεται πολύ μεγάλη για να ανήκει σε μια και μόνη ταφή. Αυτοί οι τάφοι δεν περιέχουν υλικό που να συνιστά ασφαλώς χρήση μετά την ΥΕ.ΙΙ Α, και μπορεί τούτο να οφείλεται στο ότι αυτό το κέντρο παρήκμασε

φορέων. Όλοι αυτοί οι θολωτοί και διάφοροι άλλοι στη γειτονική περιοχή χρησιμοποιούνταν κατά την ΥΕ.ΙΙΙ: οι τάφοι στο Γουβαλάρι, αν και συλημένοι, περιείχαν τα λείψανα πλούσιων κτερισμάτων, όπως επίσης ένας ή δύο άλλοι. Οι τάφοι ποικίλλουν, μέσα μάλλον σε στενά όρια, στο μέγεθος και ποιότητα, αλλά όλοι είναι σχετικά μικροί και φτωχοί, συγκρινόμενοι με εκείνους της Πύλου και της Τραγάνας: οι πλείστοι θα μπορούσαν να ανήκουν σε μια ντόπια αριστοκρατία, ίσως σχετιζόμενοι με την άρχουσα οικογένεια της Κουκουνάρας, δύσκολα με ανθρώπους πολύ υψηλότερης τάξης.

Αρκετά βόρεια, κάπου πέντε ή έξι χλιμ. στο εσωτερικό και νότια του ποταμού της Κυπαρισσίας, είναι η Περιστεριά (ΥΜΜΕ, αρ. 200). Υπάρχουν λείψανα ενός μεγάλου κτιρίου, κατοικημένου κατά την ΥΕ.Ι, που δεν ανασκάφηκε πλήρως, αλλά πιο σπουδαίοι είναι οι τρεις θολωτοί τάφοι. Η πιο λογική υπόθεση θα θεωρούσε τον πιο μικρό απ' αυτούς, τον Τ.3, ως τον πιο πρώιμο, και τον μέγιστο, Τ.1, ως τον πιο ύστερο, μια άποψη που ενισχύουν τα ευρήματα, αφού δύο ΥΕ.Ι αγγεία βρέθηκαν στην ξερολιθά του Τ.3 και ο Τ.1 ήταν τοποθετημένος μέσα στην περιοχή του ΥΕ.Ι κτιρίου. Σε μια ωσειδή τάφο που βρέθηκε μέσα στον Τ.3 υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός πολύτιμων αντικειμένων, τα πλείστα από χρυσό, που έχουν πολλές στενές σχέσεις με κτερίσματα στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, κυρίως τρία κύπελλα, ένα διάδημα και αποκόμματα κοσμήματα - ενδυμασιών και θύσανοι. Ο ανασκαφέας έχει υποστηρίξει ότι αυτή ήταν ένας κάθετος λακκοειδής τάφος, μερικός συλημένος, με μετακινημένα τα οστά μιας ταφής, θραύσματα δύο ΥΕ.Ι αγγείων και μερικά χρυσά φύλλα που βρέθηκαν στο τείχος στο δυτικό άκρο αυτής της τάφου (που προφανώς είναι επίσης το τοίχωμα της θόλου). Αλλά το ωσειδές σχήμα της τάφου, το μικρό της μέγεθος (2 x 0,90μ.) και η ρηχότητά της καθιστούν πολύ δύσκολη την αποδοχή αυτού. Τα σημαντικά ευρήματα ήταν τα πιο πολλά συγκεντρωμένα στο ανατολικό, ρηχό άκρο της τάφου και είναι δύσκολο να θεωρήσουμε πως θα μπορούσαν να έχουν παραληφθεί αν η τάφος είχε συληθεί. Βρίσκω ευκολότερο να πιστέψω ότι η ωσειδής τάφος είναι μέρος της θόλου, το-ανέστειχο-της κοιλότητας που οδηγεί μέσα από την είσοδο σε διάφορους πρώιμους θολωτούς⁷, ότι το τοίχωμα στο οποίο βρέθηκαν η ταφή και τα αγγεία αντιπροσωπεύει τα λείψανα ξερολιθιάς του στομιού: πρέπει να θυμόμαστε ότι πολύ λίγη από την υπέργεια κατασκευή του τάφου σώζοταν. Ο νεκρός και τα αγγεία θα μπορούσαν να είχαν τοποθετηθεί στο δάπεδο του τάφου, που φαίνεται ότι είχε καθαριστεί: αλλά μια επίχωση χώματος και λίθων στην τάφο έκρυβε τους θησαυρούς, που ήταν μέρος των κτερισμάτων της ταφής. Ο τάφος μπορεί να περιείχε μια μοναδική ταφή: αυτός και ο Τ.2 δίπλα σ' αυτόν, που ήταν πολύ μεγαλύτερο και είχε το δρόμο του στα νότια, περιβάλλονταν σε κάποιο στάδιο από ένα ισχυρό περίβολο, που περνούσε δια μέσου του δρόμου του Τ.2, το σχέδιο του οποίου ήταν ελλειπτικό. Αυτός ο περίβολος μπορεί να στήριζε έναν

μετά την πρώιμη περίοδο, αλλά στην ακμή του μπορεί κάλλιστα να είχε συναγωνισθεί την Περιστέρα και την Πύλο.

Δεν υπάρχουν άλλα πρώιμα Μυκηναϊκά ευρήματα στην επαρχία που να μπορούν να συγκριθούν σε ποιότητα. Υπάρχει μαρτυρία για οικισμό σε διάφορες, περιλαμβανομένης και της Ολυμπίας, και για απλούς τύμβους ή ταφές σε κιβωτιόσχημους, ιδιαίτερα στην Τριφυλία, αλλά τίποτε που να συνιστά κέντρα μεγάλης σπουδαιότητας. Καθάρια με βάση την απόσταση μεταξύ τους, θα μπορούσε κάποιος να αναμένει ότι Κακόβατος, η Περιστέρα, το Μάλθι, η Πύλος, η Κουκουνάρα, τα Νιχώρια και το κέντρο που υποδηλώνεται από το θησαυρό στα Σωτηριάνικα ήταν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο· υπήρχαν πολλά μικρότερα κέντρα στην περιοχή της Πύλου, και μπορεί κάλλιστα να υπάρχουν άλλα που δεν έχουν ακόμα ανακαλυφθεί. Η νοτιοδυτική Πελοπόννησος ήταν σαφώς μια πλούσια περιοχή, τόσο ανεπτυγμένη όσο και η βορειοανατολική, αν και πολιτικά εύθραυστη, και ίσου ενδιαφέροντος για τους Κρήτες τεχνίτες και εμπόρους. Η ευημερία της επιβίωσε και σχημάτισε τη βάση του υστερομυκηναϊκού κράτους της Πύλου, το οποίο μπορεί κάλλιστα να περιλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής, αν και πιθανώς όχι την Τριφυλία, ή την ανατολική ακτή του Μεσσηνιακού κόλπου.

Αυτός ο πρώιμος πλούτος δεν εξηγείται εύκολα. Η Μεσσηνία πρέπει να ήταν πάντοτε ένα από τα πιο εύφορα μέρη της Ελλάδας, οι πινακίδες Γραμμικής Ταφής Β και πολύ μεταγενέστερη μαρτυρία δείχνουν ότι παρήγαγε πολλά εμπορεύματα, κυρίως λινάρι, ξύλο, ρετσίνα, ελιές και ζώα⁸. Αλλά τέτοια εμπορεύματα δεν θα απέφεραν μεγάλο κέρδος και κάποιος θα ανέμενε πιθανώς πελάτες, τέτοιους όπως τα Κρητικά ανάκτορα, να έχουν ήδη εξασφαλίσει εφόδια· μπορεί η εξάπλωση στη ΜΜ.ΙΙΙ-ΥΜ.Ι, που σηματοδεύτηκε από την κατασκευή των «επαύλων» ανάμεσα σ' άλλα πράγματα, να αύξησε τη ζήτηση και τα Μεσσηνιακά εφόδια να ήταν πλησιέστερα και φτηνότερα. Η πρώιμη εμφάνιση του ηλεκτρού και άλλων ευρωπαϊκών ρεταινιών, συνιστά εισόδο στο δυτικό εμπόριο, το οποίο έχω προτείνει ότι πιθανώς διαχειριζόταν εφοδιασυσσιών μετ'άλλων. Αλλά η εμφάνιση των Μεσσηνιακών ηγεμονιών παραμένει μάλλον σκοτεινή, και είναι αξιοσημείωτο ότι δεν υπάρχει κανένα σημείο πολλής ευημερίας μέχρι περίπου το τέλος της ΜΕ, αν και υπάρχουν οικισμοί κάποιου μεγέθους στα ή κοντά στα πλείστα από τα κέντρα που αναφέρθηκαν. Ακόμα υπάρχουν πιθανά ίχνη πρώιμων Αιγαιακών σχέσεων με τα Νιχώρια και ίσως το ενδιαφέρον για τη δυτική Ελληνική ακτή που σίγουρα υπήρχε στους ΠΠΕ χρόνους (βλ. επόμενη ενότητα) δεν έσβησε εντελώς.

Το Αιγαιακό ενδιαφέρον και οι επιδράσεις σίγουρα έπαιξαν ένα μεγάλο ρόλο στην ακμή των Μεσσηνιακών ηγεμονιών, και μερικά από τα πρώιμα αγαθά έχουν ειδικές ομοιότητες με τύπους των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, συνιστώντας επίδραση επίσης και από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, που αργότερα αντιστάθηκε με τη διάδοση των θολωτών. Αλλά ένα διαφορετικό

πρότυπο, πολλών, ίσως μάλλον ασταθών, ηγεμονιών αναδύθηκε, και η ακμή της Πύλου μπορεί να συνοδεύτηκε από πολλές πολεμικές επιχειρήσεις· η επαρχία, αν και πλούσια, ποτέ δεν καθιέρωσε πραγματικά τις δικές της καλλιτεχνικές παραδόσεις, αλλά συνεχώς ακολουθούσε την πρωτοπορία των Μυκητών, και μια κάποια μοναδικότητα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αποσοφορικότητα.

(5) ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Κάτω απ' αυτόν τον τίτλο θα συγκεντρωθεί το υλικό από την Ήλιδα βόρεια της περιοχής της κοιλάδας του Αλφειού, την Αχαΐα, Αιτωλία και τα Ιόνια Νησιά, εν μέρει επειδή τα ευρήματα είναι ως τώρα τόσο σπάνια σ' αυτές τις επαρχίες, ώστε δεν εγγυώνται ξεχωριστή συζήτηση και εν μέρει επειδή υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις ότι έχουν κοινά χαρακτηριστικά. Λίγη επιφανειακή έρευνα έχει γίνει και αναγκαστικά στηρίζομαστε στις λίγες ανασκαφές, από τις οποίες λίγες είναι εκτεταμένες¹. Ν και ΠΕ ευρήματα έχουν βρεθεί σε διάφορους τόπους: δύο θέσεις, το Τείχος Δυμαίων στην Αχαΐα και τα Πελεκάτα στην Ήθακη, έχουν δώσει όχι μόνο ΠΕ.ΙΙ αλλά και ΠΕ.ΙΙΙ διακοσμημένα αγγεία, και υπάρχουν μαρτυρία για πρώιμο Αιγαιακό ενδιαφέρον σ' αυτές τις σχετικά απόμακρες περιοχές, με τα Κυκλαδικά λίθινα ειδώλια από την Ήλιδα και την Κεραμική, τα όπλα και τα κοσμήματα από τους τύμβους R στη Λευκάδα². Τα τελευταία περιλαμβάνουν δύο εγχειρίδια ενός Κρητικού τύπου που βρέθηκε επίσης και στην Αλβανία³, παρασύρεται κανείς να θεωρήσει όλα αυτά τα ευρήματα ως μαρτυρία για πρώιμη διείσδυση της Αδριατικής, ίσως σ' αναζήτηση ορειχάλκου (βλ. παραπέρα Κεφ. VII(2)).

Η ΜΕ αντιπροσωπεύεται μόνο ελαφρώς καλύτερα από την ΠΠΕ. Χαρακτηριστική κεραμική, περιλαμβανούσα ντόπια Μίνυακή, διακοσμημένα και αδιακόσμητα αγγεία, έχει βρεθεί σε μόλις περισσότερες από έξι θέσεις· ταφικοί τύμβοι και ταφές σε κιβωτιόσχημους που περιείχαν αδιάγνωστο υλικό, αλλά που πιθανώς ανήκει σ' αυτή την περίοδο, συναντάται σε μια ή δυο ακόμα. Θέσεις έχουν το πιο πολύ συχνά βρεθεί στα βόρεια Ιόνια Νησιά, εξαιρώντας τη Ζάκυνθο και την περιοχή Φαρών στην Αχαΐα, δύο περιοχές όπου έχουν γίνει ορισμένες ανασκαφές και/ή έρευνα· η έρευνα που έχει αναληφθεί στην Ήλιδα στην περιοχή του προγραμματισμένου φράγματος του ποταμού Πηνειού και συνακόλουθες ανασκαφές έδωσαν τρεις θέσεις σε μια σχετικά μικρή περιοχή⁴. Είναι μια ασφαλής υπόθεση ότι και άλλες θα ανακαλυφθούν, αλλά αυτή η επαρχία μπορεί κάλλιστα να είχε μια αραιά κατοικηθεί συγκριτικά με τα πιο ανατολικά μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Η ύπαρξη μιας κοινής κεραμικής παράδοσης και στις δύο πλευρές του δυτικού Κορινθιακού κόλπου έχει προταθεί στο Κεφ. I (σ.20)· οι ντόπιοι

Μινυακοί κάνθαροι έχουν βρεθεί σε θέσεις από την Κεφαλονιά ως την Ήλιδα και μια μοναδική ποικιλία με εγχάρακτες σπειρές κάτω από τη λαβή, που βρέθηκε στις οικίες του Dörpfeld στην Ολυμπία, μπορεί να παραλληλισθεί στην Ιθάκη⁵. Επικοινωνία δια θαλάσσης μπορεί να ήταν πολύ κοινή σ' αυτή την επαρχία, και πρώτες ύλες, η μικρή ποσότητα αργύρου που βρέθηκε στη Λευκάδα, και τα επείσακτα όστρακα Γκριζας Μινυακής κεραμικής, που σημειώθηκαν ειδικά στα Πελλικάτα, είναι πιθανό όλα να έφθασαν δια θαλάσσης. Ταφές στα Ιόνια Νησιά, οι τύμβοι της Λευκάδας και οι κηφοπόσχημοι στα Κοκκολάτα της Κεφαλονιάς ήταν σχετικά πλούσια κτερισμένοι, και μαζί με τα ΜΕ χάλκινα και τους Αιγαιακούς τύπους που βρέθηκαν στην Αλβανία⁶, συνιστούν συνεχές ενδιαφέρον σ' αυτό το μέρος της Αδριατικής. Το έθιμο της ταφής σε τύμβους είναι ευρέως διαδομένο, συνδέοντας αυτή την επαρχία με τις ακτές βόρεια και νότια. Με τα σημερινά δεδομένα η Λευκάδα είναι η πιο βόρεια επέκταση του ΜΕ πολιτισμού, που δεν μπορεί να ανιχνευθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα πιο βόρεια από το Θέριμο στην Αιτωλία· οι τοπικοί πολιτισμοί της Ηπείρου και της Αλβανίας φαίνονται να έχουν μια διαφορετική προέλευση, αν και τα ταφικά έθιμα είναι όμοια και σαφώς υπήρχε κάποια επικοινωνία.

Η εμφάνιση του ήλεκτρου σε σύνολα της περιόδου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων στις Μυκίνες και στην Πύλο θα ήταν από μόνη της αρκετή για να υποδηλώσει ότι το ενδιαφέρον για την περιοχή της Αδριατικής συνεχιζόταν, στην πραγματικότητα ενισχύθηκε, στην αρχή της Μυκηναϊκής περιόδου· είναι πιθανότατο ότι αυτό ήρθε στην Ελλάδα δια θαλάσσης από αυτή την κατεύθυνση. Άλλη μαρτυρία για πρώιμο Μυκηναϊκό εμπόριο βόρεια και δυτικά της ηπειρωτικής Ελλάδας έχει ήδη μνημονευθεί στο Κεφ. III και θα συζητηθεί περισσότερο στο Κεφ. VII. Θα ανέμενε κάποιος, αυτή η επαρχία να είχε δώσει σπουδαία λιμάνια για αυτό το εμπόριο και να είχε ωφεληθεί από αυτό, αλλά πράγματι η μαρτυρία είναι πολύ ισχνή. Τα ΥΕ.Ι όστρακα από τον Καλόγερρο στη Ζάκυνθο έχουν ήδη αναφερθεί (σ.25)· άλλα πρώιμα Μυκηναϊκά ευρήματα υπάρχουν στο νησί και υπάρχει μια διασπορά πιθανού υλικού στην Ιθάκη και Κεφαλονιά, δύσκολα αρκετή για την υποδήλωση κέντρων κάποιας σπουδαιότητας⁷ και τελειώς κανένα πρώιμο από τη Λευκάδα. Υπάρχει όμοια απουσία πρώιμου υλικού από την ελλαδική ακτή, και το ΥΕ.ΙΙΑ κύπελλο από το Pazhok της Αλβανίας είναι η μόνη σφραγής μαρτυρία για εμπόριο σ' αυτή την περιοχή.

Ισχνά είναι επίσης τα ευρήματα σε κάθε πλευρά του Κορινθιακού κόλπου. Το πρωιμότερο υλικό σ' αυτή την περιοχή, εκτός από την ενεπιβεβαίωτη έκθεση για ΥΕ.Ι από τις Ακάρνες στην Αχαΐα, είναι η άφθονη κεραμική στο Θέριμο, που βρέθηκε σ' ό,τι φαίνεται να είναι ένας αποθέτης καταστροφής της ΥΕ.ΙΙΑ περιόδου, και η οποία περιλαμβάνει πιθανώς επείσακτα ανακτορικά ΥΕ.ΙΙΑ αγγεία⁸. Οι τάφοι του Αγ. Ηλία στην Αιτωλία δεν περιέχουν τίποτε το πρωιμότερο από ΥΕ.ΙΙΒ και τα λεπτότεχνα αντικείμενα που σχετίζονται με ένα

βολωτό τάφο κοντά στον Καταρράκτη στην Αχαΐα είναι απίθανο να είναι πρωιμότερα από ΥΕ.ΙΙΑΑ⁹. Άλλο υλικό αυτής της εποχής έχει αναφερθεί από το Τείχος Δυμιαίων και την Κάτω Γουμένιτσα στην Αχαΐα¹⁰. Τέλος, η Ήλιδα δεν έχει δώσει τίποτε, εκτός από μερικά πιθανά πρώιμα όστρακα κυσθόμορφων κλικίων από το Χλεμούτσι¹¹.

Η μαρτυρία από το Θέριμο, Άγιο Ηλία, Καταρράκτη και Ζάκυνθο υποδηλώνει ότι πρώιμες πνευμονίες εμφανίσθηκαν σ' αυτή την περιοχή, που ακολουθούσαν τα πρότυπα που είχαν τειθεί πιο πέρα σ' ανατολικά· η ποιότητα των όπλων και μεταλλικών αγγείων από το εύρημα του Καταρράκτη δείχνει ότι έργα υψηλής τεχνικής ήταν διαθέσιμα προς το τέλος του 1ου αιώνα. Αλλά τόσο λίγο είναι γνωστό για την πορεία της Μυκηναϊκής ανάπτυξης σ' αυτήν την περιοχή ακόμα και για τη σκιαγράφησή της· τα αυνηθιστά σχέδια σπιτιών και οι σημαντικές ποσότητες κεραμικής καθαρού ντόπου τύπου στο Θέριμο συνιστά ένα μεγαλύτερο βαθμό επιβίωσης, και ίσως οπισθοδρομικότητας, από ό,τι υπήρχε πιο νότια. Αυτό φαίνεται παράξενο, με δεδομένη την ισχυρή υπόθεση ότι πρώιμοι εμπορικοί δρόμοι περνούσαν μέσα από αυτή την περιοχή, και αποκαλύπτει την έκταση της άγνοιάς μας.

(6) Ο ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ

Λείψανα από την Αττική, τη Μεγαρίδα, Σαλαμίνα και Αίγινα θα καταταγούν κάτω από αυτόν τον τίτλο. Σε όλες τις φάσεις της Εποχής του Χαλκού, αυτές ήταν πιο κοντά στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, από τις περιοχές που συζητήσαμε πριν, στην κεραμική τους και άλλα πολιτιστικά γνωρίσματα. Δεν έχει γίνει καμιά κατάλληλη έρευνα, αλλά ένας σημαντικός αριθμός θέσεων είναι γνωστές, ξεπερνώντας τις σαράντα για την ΠΕ.ΙΙ φάση¹. Όπως η βορειοανατολική Πελοπόννησος, η Αττική έφθασε τότε στην κορυφή της ακμής, και διατηρούσε στενές επαφές με τις Κυκλάδες· οι πιο σπουδαίες θέσεις ήταν στις ακτές. Ιδιαίτερα αξιοσημειώτες είναι η θέση της Κολόνας στην Αίγινα και στην ανατολική Αττική το Ασκηταριό και πιθανώς ο Μαραθώνας (Πλάσι, Τσέπι), από τις οποίες οι δύο πρώτες ήταν οχυρωμένες· η δυτική Αττική φαίνεται να ήταν λιγότερο σπουδαία, και η πιο σημαντική θέση ήταν ίσως ο Άγιος Κοσμάς.

Η ίδια καταστροφή που συνέβη στη βορειοανατολική Πελοπόννησο στο τέλος της ΠΕ.ΙΙ φαίνεται ότι επέδρασε στην Αττική. Ο Άγιος Κοσμάς πυρπολήθηκε, το Ασκηταριό και πολλές μικρότερες θέσεις εγκαταλείφθηκαν η Κολόνα επίσης ίσως πυρπολήθηκε σ' αυτά τα χρόνια, αλλά επιβίωσε ως ένα σημαντικό κέντρο. Μια ΠΕ.ΙΙΙ φάση μπορεί μόνο να ανιχνευθεί στην Κολόνα, σε λίγες θέσεις της δυτικής Αττικής, και στις Παγές στον Κορινθιακό κόλπο, αλλά η ΜΕ μαρτυρία παρουσιάζει μια πιο κανονική εικόνα. Πάνω από είκοσι

συμ. σελ. 242

θέσεις είναι γνωστές, πολλές απ' αυτές σημαντικές, επικεντρωμένες σε μια εξέχουσα ακρόπολη σ' αυτές περιλαμβάνονται, εκτός από την Αθήνα, τα πλείστα από τα παραδοσιακά κέντρα της Αττικής, τα οποία συχνά διατήρησαν θρησκευτική σπουδαιότητα στην Κλασική περίοδο, η Ελευσίνα, η Βραυρώνα, ο Μαραθώνας, η Αφίδια, ο Θορικός και ίσως οι Αχαρνές (Νέμεση), λιγότερο φημισμένα ημι-κέντρα τέτοια όπως η Ανάβυσσος και η Αραφίνα (Ραφίνα) και τοπικά κέντρα στη Μεγαριίδα, Παλαιόκαστρο (Νισαία); και Παγές, στη Σαλαμίνα και στην Αίγινα. Σε μερικές περιπτώσεις υπάρχει μια πλατιά εξέπλωση οικιστικού υλικού ή μαρτυρία για τουλάχιστο δύο θέσεις πολύ κοντά η μια στην άλλη, όπως στην Αθήνα, Μαραθώνα και Βραυρώνα².

Έχει ήδη καταδειχθεί ότι η Κολόνα διατήρησε ένα βαθμό εξελίξης που συγκρίνεται με εκείνον των Κυκλαδικών πόλεων. Αυτό δεν είναι δυνατό να αντανακλασθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά η γενικά υψηλή ποιότητα και η πλατιά ποιότητα της κεραμικής στην Αθήνα και Ελευσίνα, και άλλα ευρήματα, όπως μεγάλα κτίρια στη Βραυρώνα και στο Μαραθώνα, και τύμβοι στο Μαραθώνα και στην Αφίδια, υποδηλώνουν την τοπική σπουδαιότητα και ευημερία αυτών των κέντρων. Κυκλαδική κεραμική Μυκηναϊκού ρυθμού έχει βρεθεί στην Αθήνα και αναφερθεί από τον Μαραθώνα (Πλάσι), μαζί με ΜΜ «Καμαραϊκή», που έχει σίγουρα βρεθεί στην Κολόνα, και άλλοι πιθανοί Κυκλαδικοί τύποι έχουν βρεθεί στην Αθήνα, στην Ελευσίνα και ίσως στην Αφίδια³. Η σχέση με τα νησιά που σημειώθηκε στην ΠΕ.Π φαίνεται έτσι να έχει διατηρηθεί ή αναβιώσει τα ευρήματα πιθανώς αντιπροσωπεύουν τόσο τοπικό εμπόριο όσο και, κατά μήκος της ανατολικής ακτής, ευκαιριακές σχέσεις σε λιμάνια-σταθμούς καθ' οδόν προς τα βορειότερα. Τα επίσασκα όστρακα από επίπεδα που ανήκουν στην ύστατη ΜΕ στο Θορικό μπορούν κάλλιστα να αντιπροσωπεύουν ένα πιο ειδικό ενδιαφέρον για το ασήμι του Λαυρίου, το οποίο προφανώς παραγόταν με κυπέλλωση από το μεταλλείο του Θορικού⁴.

Περισσότερη μαρτυρία για τοπική ευημερία παρέχεται από τους τάφους. Στην Αθήνα ο μόνος τάφος που αξίζει να μνημονευθεί είναι ένας που βρέθηκε στον Κεραμεικό και περιείχε τρία συνήθιστα αγγεία και ένα χάλκινο βραχιόλι⁵. Στην Ελευσίνα, τάφοι στη θέση και στο ύψτερο νεκροταφείο περιείχαν μερικά ενδιαφέροντα ευρήματα, κυρίως ένα εγχειρίδιο με επάργυρα καρφιά και μερικά επίχρυσα χάλκινα ψέλια, καθώς και πολύ καλή κεραμική⁶. Ο τύμβος της Αφίδνας, που χρονολογείται στη μέση φάση της ΜΕ περιείχε πολλές ταφές, μερικές σε πελώριους πήλινους· μια απ' αυτές συνοδεύταν από έναν ασημένιο και έξι χρυσούς κυκλικούς και μερικά ασυνήθη αγγεία, ενώ άλλοι χάλκινοι κυκλικοί, θραυστά αργύρου και χαλκού, και μερικές χάντρες βρέθηκαν σ' έναν κιβωτιόσχημο⁷. Ο Τ.Ι στο Μαραθώνα (Βρανά) μπορεί να είναι προωμότερος από την Ύστερη Φάση, αν και η κεραμική, μάλλον φτωχή ποιότητας, θα μπορούσε εξίσου κάλλιστα να ανήκει στην Ώριμη Μινωική φάση· οι ταφές

δεν συνοδεύονταν με τίποτε άλλα κτερίσματα, αλλά οι επιμελημένοι λιθόκτιστοι τάφοι και ο τύμβος υποδηλώνουν τον κόπο που στοίχισε αυτός το τάφος και έτσι πιθανώς τη σπουδαιότητα των κατόχων του⁸.

Μετά από αυτά τα σχετικάς ενθαρρυντικά ξεκινήματα, τα πρώιμα Μυκηναϊκά ευρήματα είναι σαφώς απογοητευτικά· μόνο στον Θορικό υπάρχει υλικό της ποιότητας που θα περίμενε κανείς να αντιπροσωπεύει μια πρώιμη ηγεμονία. Το υλικό είναι πολύ ισχνά καταμετρημένο, και σπάνια δείχνει περισσότερο από ότι θέσει κατοικούνταν, όπως στον Άγιο Κοσμά, Παλαιόκαστρο (Νισαία); Βραυρώνα, Ασκηταριό και Αφίδια, ή ότι, στην ΥΕ.ΙΙΑ χρησιμοποιούνταν νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων, όπως υποδηλώνεται από αγγεία που αναφέρονται ότι πρόέρχονται από διάφορα μέρη αυτής της περιοχής, ειδικά από τη δυτική Αττική⁹. Ο Τ. ΙΙ στο Μαραθώνα (Βρανά) πιστεύεται ότι είναι πρώιμη Μυκηναϊκής εποχής, αν και είχε διαταραχθεί και κανένα δείγμα κεραμικής δεν έχει δημοσιευθεί· τα ευρήματα περιλαμβάναν λίθινες αιχμές βελών Μυκηναϊκού τύπου, μερικά σφονδύλια και ένα χάλκινο μαχαίρι. Αν οι τύμβοι σχηματίζουν μια συνεχή ακολουθία αυτή είναι μια πιθανή χρονολογία, αφού ο Τ.ΙV σίγουρα χρησιμοποιούσαν στην ΥΕ.ΙΙΑΙ, αλλά τα κτερίσματα δεν ήταν θεματικά σε κανέναν από τους δύο. Ο θολωτός τάφος στο Μαραθώνα, που είναι πολύ κοντά στους τύμβους, αναμφίβολα υποδηλώνει πλούτο και σπουδαιότητα, αλλά η χρονολογία κατασκευής του είναι απίθανο να αναχθεί πριν από το τέλος της ΥΕ.ΙΙ¹⁰.

Στην Αθήνα και Ελευσίνα το υλικό είναι πιο άφθονο. Πράγματι, η θέση της Ελευσίνας και το νεκροταφείο έχουν δώσει ένα σημαντικό ποσό υλικού της ΥΕ.Ι-ΙΙ εποχής, που δείχνει πόσο μη δραματική ήταν η φύση της μετάβασης· ούτε τα σπτικά ούτε οι τάφοι άλλαξαν σε τύπο ή περιεχόμενα¹¹. Υπάρχει σίγουρα λίγο ΥΕ.Ι υλικό από την Αθήνα, αλλά ένας πρόσφατος αποκαλυφθείς κιβωτιόσχημος περιείχε μερικά αγγεία, μαζί με έναν ύστερο Αμυρόχρωμο πιθαμορέα και χάντρες από ορεία κρύσταλλο και ύαλο, και δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφισβητήσουμε την ύπαρξη μιας τέτοιας φάσης¹². Η ΥΕ.ΙΙΑ αντιπροσωπεύεται καλύτερα, ειδικά από μερικά πολύ λεπτότεχνα όστρακα, μερικά ίσως επίσασκα ΥΜ.ΙΒ, από την Ακρόπολη¹³. Ένας θαλαμοειδής τάφος στα νότια ήταν επίσης σε χρήση σ' αυτή τη φάση, αλλά κανένας από τους τάφους στην Αγορά δεν μπορεί να χρονολογηθεί τόσο πρώιμα, αν και διάφοροι ανήκουν στην ΥΕ.ΙΙΒ ή ΥΕ.ΙΙΑΙ¹⁴. Φαίνεται πιθανό ότι το πρώιμο κέντρο των Αθηνών ήταν νότια της Ακρόπολης μάλλον παρά στην περιοχή της Αγοράς, αλλά η μαρτυρία είναι ακόμα μάλλον φτωχή¹⁵.

Ο Θορικός, τέλος, είναι αξιοσημείωτος για τις σειρές των ταφών του, που ήδη συζητήθηκαν στο Κεφ. ΙV· μια πλατιά εξέπλωση ΜΕ/ΥΕ.Ι αναφέρεται στο λόφο, υποδηλώνοντας ένα μεγάλο οικισμό¹⁶. Κανένα αγγείο από τους τάφους δεν είναι προωμότερο από την ΥΕ.ΙΙΑ· όλοι είχαν συληθεί, αλλά περιείχαν τα λείψανα πλούσιων κτερισμάτων, ειδικά ο στρωγγυλός θολωτός, του οποίου τα

σφoζόμενα περιεχόμενα περιλάμβαναν χρυσά αντικείμενα, ένα δίσκο ζυγαριάς, μια λίθινη λάμπα και μια ελεφάντινη πυξίδα. Αυτός ο τάφος περιείχε ΥΕ.ΙΙΒ αλάβαστρο και ΥΕ.ΙΙΒB ειδώλια, καθώς και ένα αδιακόσμητο σκύφο μάλλον δύσκολα χρονολογούμενο, που μπορεί να είναι ΥΕ.ΙΙΙΑΑ (FS 290)· είναι πιθανό αυτός το τάφος να ήταν σε συνεχή χρήση μάλλον παρά να ξαναχρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ.ΙΙΙΒ, όπως προτείνεται στην τελική δημοσίευση. ΥΕ.ΙΙΙ υλικό είναι σχετικά σπάνιο στο Θορικό, αλλά θα ήταν απερίσκεπτο να υποθέσουμε ότι αυτή η ηγεμονία παρήκμασε μετά την ΥΕ.ΙΙ, όπως έχει προταθεί για μερικές στην Πελοπόννησο· αλλά δεν υπάρχει αρκετή μαρτυρία.

Ότι τοπικές ηγεμονίες αναδείχθηκαν όχι μόνο στο Θορικό, αλλά και στην Αθήνα και Μαραθώνα, φαίνεται σίγουρο από την υστερότερη μαρτυρία σ' αυτές τις θέσεις· μπορεί κάλλιστα να υπήρχαν άλλες, για παράδειγμα στη Βραυρώνα και Ελευσίνα και στη Μεγαρίδα. Η Σαλαμίνα μπορεί, όπως σε μεταγενέστερες εποχές, να κυριαρχούσαν είτε από την Αθήνα, την Ελευσίνα, ή τη Μεγαρίδα, αλλά δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφιβάλλουμε ότι η Αίγινα συνέχιζε να είναι ανεξάρτητη, διοικούμενη από την Κολώνα· η τελευταία φάση σχύρωσης εκεί ανάγεται στην πρώτη Μυκηναϊκή κεραμική¹⁷. Η περιοχή ήταν πιθανώς ένα λεπτότεχνη πρώτη Μυκηναϊκή κεραμική¹⁷. Η περιοχή ήταν πιθανώς ένα μωσαϊκό από μικρές ηγεμονίες, όπως η Μεσσηνία, αλλά η πρώτη ιστορία της είναι σχεδόν ολοκληρωτικά σκοτεινή. Η μαρτυρία δε συνιστά ότι η μετάβαση από τη ΜΕ στην ΥΕ ήταν δραματική στην Ελευσίνα και Μαραθώνα ή στην Αίγινα, όπου τα πρώτα Μυκηναϊκά λείψανα δείχνουν έναν ισχυρό βαθμό συνέχειας από το παρελθόν· στο Θορικό, εντούτοις, ωραίοι τάφοι νέων τύπων κατασκευάζονταν στην ΥΕ.ΙΙΑ, στο διάστημα σε άλλα μέρη της Αττικής. Έτσι φαίνεται ότι φθάσει στην Αθήνα και πιθανώς σε άλλα μέρη της Αττικής. Έτσι φαίνεται ότι διάφορα μέρη της περιοχής είχαν ανταποκριθεί διαφορετικά· η εξέλιξη μπορεί να ήταν βραδύτερη από εκείνη στην ανατολική και νότια Πελοπόννησο, αλλά τα λείψανα στο Θορικό έχουν μοναδικά χαρακτηριστικά, που δεν μπορούν να πηγάσουν κατευθείαν από εκεί. Δεν φαίνεται η Αττική ως σύνολο να έπαιξε έναν ηγετικό ρόλο στους πρώιμους Μυκηναϊκούς χρόνους, αλλά υπάρχει πάντα η δυνατότητα να έχουμε νέα μαρτυρία που θα αλλάξει αυτή την εντύπωση.

σημ. 243 (7) ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΥΒΟΙΑ

Για τους σκοπούς αυτής της ενότητας, «κεντρική Ελλάδα» θα σημαίνει ολόκληρο τον ηπειρωτικό χώρο από την Αττική ως την Αιτωλία και τη γειτονική περιοχή των Θερμοπυλών. Οροσειρές σε μεγάλη έκταση χωρίζουν το κέντρο αυτής της περιοχής από τις ακτές, κάνοντας την πρόσβαση δύσκολη· οικισμοί συγκεντρωμένοι στη Βοιωτική πεδιάδα ανατολικά της Κορφαίδας λίμνης και στην κοιλάδα του Κηφισού δυτικά από αυτήν, απαντούν επίσης σε

εννοϊκά σημεία κατά μήκος της ακτής και ειδικά στην περιοχή γύρω από τους Δελφούς. Τα βουνά στην Εύβοια ομοίως χωρίζουν το ανατολικό τμήμα του νησιού από το δυτικό· η καρδιά του νησιού ήταν η δυτική παράκτια λωρίδα, στενά συνδεδεμένη με την παράκτια Βοιωτία και περιλαμβανούσα τα αρχαία κέντρα της Χαλκιδίδας και της Ερέτριας και το Ληλάντιο πεδίο του οποίου την κατοχή διεκδικούσαν. Αλλά παρά τους φυσικούς φραγμούς μια ομοιόμορφη παράδοση κεραμικής απαντάται στο μεγαλύτερο τμήμα αυτής της περιοχής σε πολλές προϊστορικές φάσεις¹. Όπως σε άλλα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας, η ΠΕ.ΙΙ ήταν μια κορυφαία περίοδος· γύρω στις σαράντα σίγουρες θέσεις είναι γνωστές, στις οποίες θα μπορούσαν πιθανώς να προστεθούν δύο δωδεκάδες ή περισσότερες «ΠΕ» θέσεις στην Εύβοια. Υπάρχουν σημάδια ότι αμφότερες, η Βοιωτία και η Εύβοια, περιλάμβαναν κέντρα που θα μπορούσαν να συναγωνιστούν τη Λέρνα ή το Ασκητάρειο, κυρίως η Θήβα, όπου έχει αποκαλυφθεί στο Αμφείον κάτι που φαίνεται να είναι ένας συλλημένος βασιλικός τάφος, οι Λιθάρες, μια πολυάνθρωπη πόλη, και ο οχυρωμένος οικισμός στη Μάνικα· η αργύρη και χρυσή φιάλες στο Μουσείο Μπενάκη, που θεωρούνται ότι προέρχονται από την Εύβοια, δεν θα έπρεπε να ξεχαστούν².

Σ' αυτή την περιοχή υπάρχουν λίγα σημάδια καταστροφής που έπληξε την Αττική και την ανατολική Πελοπόννησο στο τέλος της ΠΕ.ΙΙ· εκτός από την Εύβοια, όπου πολλές θέσεις ίσως εγκαταλείφθηκαν, και ο αριθμός των θέσεων που σίγουρα κατοικήθηκαν στην ύστερη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού περιορίζεται σε ξέι ή επτά. Στη Στερεά υπάρχουν γύρω στις είκοσι ΠΕ.ΙΙΙ θέσεις, στις οποίες περιλαμβάνονται και νέες εγκαταστάσεις, όχι πολύ λιγότερες από τον αριθμό που σίγουρα κατοικείται στην ΠΕ.ΙΙ, και, μολονότι η συγκέντρωση υλικού, ειδικά της κεραμικής, αλλάζει σχεδόν τόσο ριζικά όπως στη βορειο-ανατολική Πελοπόννησο, δεν υπάρχει κανένα ίχνος καταστροφής σε καμία ανασκαμμένη θέση· η μεγάλη καταστροφή στην Εύτερη συμβαίνει στην ΠΕ.ΙΙΙ, μετά την αλλαγή. Εκτός απ' αυτή τη θέση πολύ υλικό έχει ανασκαφεί στη Θήβα, όπου υπάρχουν σπουδαία κτίρια, στον Ορχομενό, και στην Αγ. Μαρίνα, αλλά πολύ λίγο εκτός από κεραμική έχει δημοσιευθεί· μια σημαντική ομάδα αντικειμένων, που περιλαμβάνει δύο ορειχάλκινα εγχειρίδια, βρέθηκε στην Αγία Μαρίνα και ένα αγγείο γεμάτο με χάλκινα και ορειχάλκινα εργαλεία στη Θήβα³. Η Εύβοια διαφοροποιήθηκε από τη Στερεά για τουλάχιστον ένα μέρος αυτής της φάσης· οι θέσεις που επιβίωσαν έχουν δώσει ένα σύνολο κεραμικής που έχει σαφείς δεσμούς με την Ανατολία, άριστα αντιπροσωπευόμενος στο Λευκαντί, αλλά επίσης συναντώμενος στη Μάνικα, και που απαντά επίσης στις Κυκλάδες, κυρίως στην Αγία Ειρήνη⁴. Αλλά σχέσεις υπήρχαν και με τη Στερεά, μέσω της οποίας ο κεραμικός τροχός, ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του συνόλου «της Ανατολίας», ίσως εισάχθηκε. Η δημοσίευση του υλικού των Θηβών θα δείξει πόσο πλουσία ήταν η ΠΕ.ΙΙΙ φάση, και μπορεί να ήταν κάλλιστα λιγότερο ισχυρή η παρακμή της ΠΕ.ΙΙ στην

κεντρική Ελλάδα παρά στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, αλλά τα ΜΕ λείψανα δεν συνιστούν καμιά υπεροχή.

Ο αριθμός των κατοικημένων ΜΕ θέσεων αυξήθηκε σημαντικά, ειδικά στην Εύβοια, όπου η αύξηση είναι τόσο εμφανής, ώστε να συνιστά ότι περισσότερες θέσεις κατοικούνταν στην ύστερη Πρώμη Εποχή του Χαλκού από αυτές που έχουν αναγνωρισθεί. Η αύξηση μπορεί, εντούτοις, να συνέβηκε σε διάστημα σημαντικού χρόνου, αφού το υλικό ανάγεται συχνότατα στην Όρμη Μινυακή φάση. Πάνω από ογδόντα θέσεις κατοικούνταν αυτή την εποχή· πολλές ήταν σημαντικοί οικισμοί σε προεξέχοντα υψώματα ή ακροπόλεις, όπως αλλού, αλλά η επίπεδη θέση της Μάνικα σε ακρωτήριο επίσης συνέχισε να κατοικείται. Εντούτοις ο χαρακτήρας αυτής της περιόδου στην κεντρική Ελλάδα και στην Εύβοια είναι δύσκολο να κριθεί, αν και υλικό έχει αναφερθεί από σχεδόν είκοσι ανασκαφές, οι οποίες σπάνια είναι αρκετά εκτεταμένες, ώστε να παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες, και δεν έχουν όλες πλήρως δημοσιευθεί.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα είναι ο τύμβος στο Δραχμάνι, που σκέταζε μια μόνο ταφή εφοδιασμένη με μια σχετικά πλούσια σειρά κτερισμάτων· υπήρχαν αρκετά σαφείς ενδείξεις θυσίας στην περίπτωση της ταφής, και ένα μεγάλο αγείο τοποθετημένο στο σφρό του χώματος ίσως προοριζόταν για μεταγενέστερες σπονδές⁷. Ο χαρακτήρας της κεραμικής είναι αναμφίβολα πρώιμος, προηγούμενος εκείνης από την Αφίδια, και περιλαμβάνει αργεία Μινυακού τύπου και άλλα με τοπικά παράλλαλα, αλλά επίσης διακοσμημένες πρόχους, που μπορεί να έχουν Κυκλαδικές σχέσεις. Αναφέρεται ότι η ταφή ήταν γυναικεία, προφανώς λόγω της παρουσίας ενωπίων και κυκλακών-κόμης· η παρουσία ενός μαχαίριου δεν αναιρεί αναγκαστικά αυτό, αφού μαχαίρια βρέθηκαν πολύ αργότερα στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους ΙΙΙ και Ι. Αλλά πολύ λίγα μπορούμε να συμπεράνουμε από αυτόν τον μεμονωμένο τάφο· είναι ο μόνος τύμβος που αναφέρεται από την κεντρική Ελλάδα πλην ενός παράδειγματος στο Καμάριο της Εύβοιας, που περιείχε τρεις κηφοπόσχημους και μπορεί κάλλιστα να είναι ΜΕ⁸.

Κεραμική καλής ποιότητας και, στις πιο εκτεταμένες ανασκαφές, σημαντικά κτήρια έχουν γενικά βρεθεί. Λείψανα των προωμότερων ΜΕ φάσεων δεν αντιπροσωπεύονται καλά, αλλά δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι οι θέσεις ερημώθηκαν· σχετικώς ύστερο υλικό έχει βρεθεί άφθονο σε διάφορες θέσεις, κυρίως στη Θήβα, την Εύτρηση, τον Ορχομενό, το Δραχμάνι (Πίτερς), την Κίρρα και την Κρίσα. Όλες αυτές, εκτός από το Δραχμάνι, έχουν δώσει ύστερους τάφους στη θέση, εφοδιασμένους με λεπτότεχνά αργεία και ευκαριακά με χάντρες τύπων όμοιων με εκείνους που απαντούν σε τάφους της Ύστερης Φάσης στη βορειοανατολική Πελοπόννησο⁹. Χρυσά κοσμήματα αναφέρονται από τη Θήβα, την Κίρρα και ίσως από την Κρίσα. Μερικοί απ' αυτούς τους τάφους μπορεί να είναι σύγχρονοι με τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, ιδιαίτερα ένας στη Θήβα που περιείχε χρυσά κοσμήματα με σπειροειδείς

απολήξεις όπως εκείνα των τάφων Ο και ΙΙΙ. Σπάνια διακοσμημένα αντικείμενα από κόκαλο και πλάκες από δόντια αγριόχοιρου έχουν επίσης βρεθεί σε λίγες θέσεις, και ένα πραγματικό εργαστήρι που παρήγαγε αυτά ανασκάφηκε στην Εύτρηση (βλ. Κεφ. ΙΙ, σ.44). Επέσκατη κεραμική είναι σπάνια, αλλά μπορούν να σημειωθούν μια ομάδα Κυκλαδικόντων αγγείων από την Εύτρηση και ένα όστρακο που θεωρείται σίγουρα ΜΜ.ΙΙΙ και βρέθηκε σε επιφανειακό στρώμα στην Αμάρυνθο⁸. Αμυρόχρωμη κεραμική του ρυθμού «Λιανοκλάδι» απαντάται επίσης σε μερικές θέσεις. Πλήρης δημοσίευση του υλικού της Θήβας μπορεί να συμπληρωθεί αυτή την εικόνα, αφού η θέση ήταν σαφώς σημαντικής σπουδαιότητας.

Όπως στην Αττική, τα πρώιμα Μυκηναϊκά λείψανα είναι λιγότερα από τις προσδοκίες που προκάλεσε το ύστερο ΜΕ υλικό. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως στη Θήβα, αυτό πιθανώς οφείλεται στην αναγκαστικά τμηματική έρευνα της θέσης, και πράγματι καμιά φάση της Μυκηναϊκής περιόδου δεν αντιπροσωπεύεται τόσο καλά όπως στη βορειοανατολική Πελοπόννησο ή τη Μεσσηνια. Σίγουρα πρώιμη κεραμική έχει βρεθεί σε μόλις λίγο περισσότερες από μια δωδεκάδα θέσεις και έχει αναφερθεί από περίπου είκοσι ακόμα. Η ΥΕ.Ι είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αναγνωρισθεί, αλλά αυτό πιθανώς οφείλεται στις ευκαιρίες της ανασκαφής, αφού έχει βρεθεί σε θέσεις σε διάφορα μέρη της περιοχής, στη Θήβα, Λευκαντί, και στην Κίρρα.

Η φύση της μετάβασης στη Μυκηναϊκή εποχή είναι σκοτεινή. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η Θήβα ήταν μια θέση μεγάλης σπουδαιότητας, που ίσως να μπορεί να συγκριθεί ακόμα και με τις Μυκήνες της φάσης των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων. Το νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων χρονολογείται από την ΥΕ.Ι και περιλαμβάνει διάφορους μεγάλους πλουσίους τάφους της ΥΕ.ΙΙΑ εποχής· η Τοιχογραφία της Πομπής από το πρωιότερο ανάκτορο έχει κι αυτή θεωρηθεί ότι είναι σύγχρονης εποχής, αλλά θα μπορούσε πιθανώς να χρονολογηθεί πολύ αργότερα υπό το φως των πρόσφατων ανακαλύψεων⁹. Η Θήβα ήταν σίγουρα το κέντρο μιας ηγεμονίας του τύπου που ήδη αναγνωρίσθηκε σε άλλες περιοχές, και μπορεί κάλλιστα να δέσποζε στο μεγαλύτερο τμήμα της Βωιωτίας· το υλικό από την Εύτρηση στα νοτιοδυτικά αποτελείται από λίγα όστρακα και αυτή η θέση μπορεί να ήταν κάτω από την κυριαρχία της Θήβας, που μπορεί κάλλιστα να είχε επεκταθεί ως την ακτή σε μια ή και στις δύο καταυθύνσεις. Στις πρώιμες παράκτιες θέσεις περιλαμβάνονται το Λειβάδοστρο στον Κορινθιακό κόλπο, όπου ΥΕ.ΙΙΒ βρέθηκε επιφανειακά, και το Δράμεσι στον Εύρτο· αργεία και θραύσματα ακοντίων πιθανώς προέρχονται από κηφοπόσχημους στη δεύτερη θέση, και συνιστούν ένα τοπικό κέντρο κάποιας σπουδαιότητας¹⁰.

Στη δυτική ακτή της Κορινθίας λίμνης ο Ορχομενός έχει σίγουρα δώσει υλικό αυτής της περιόδου, όπως και το Δραχμάνι πιο πάνω στην κοιλιά του Κηφισού¹¹. ως παραδοσιακός ανταγωνιστής της Θήβας, ο Ορχομενός θα μπορούσε να αναμένει κανείς ότι ήταν σημαντικός σ' αυτό το στάδιο, και

μερικά αναφερόμενα από το μεγάλο νεκροταφείο των θαλαμοειδών τάφων να ήταν τόσο πρώιμα, αλλά υπάρχει λίγη απτή μαρτυρία. Στη νότια Φωκίδα, υπήρχαν κιβωτιοσχημες ταφές στην Κίρρα και ίσως στην Κρίσα, όπου και στις δύο συνεχίστηκε η κατοίκηση στους ύστερους Μυκηναϊκούς χρόνους.¹² Η σχέση μεταξύ αυτών είναι σκοτεινή, αλλά η Κίρρα φαίνεται να ήταν πιο σημαντική πρώιμότερα, κρίνοντας από την παρουσία μερικών ταφών κτερισμένων με καλά όπλα: αυτές δεν είναι ακριβώς χρονολογημένες, αφού δεν περιείχαν κεραμεική, αλλά τα όπλα είναι των τύπων του «Τάφου του Πολεμιστή», δηλ. ανήκουν στην επόμενη φάση μετά την πρώιμη Μηκηναϊκή.¹³ Αν και οι Δελφοί και το Μπδέον (Άγιος Θεόδωρος) κατοικούνταν πιθανώς σ' αυτή τη φάση, έχοντας δώσει πρώιμότερο και υστερότερο υλικό, δεν υπάρχει τίποτε σίγουρα πρώιμο Μυκηναϊκό.¹⁴ Θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ότι η παράκτια λωρίδα εδώ θα ήταν δυνατό να υποστηρίξει θέσεις κάποιας σπουδαιότητας, όπως η Κρίσα και το Μπδέον φαίνονται να είναι αργότερα, αλλά τα λείψανα αναφερθεί από διάφορες θέσεις κατά μήκος της δυτικής ακτής της Εύβοιας, από τις οποίες η Χαλκίδα και το Λευκαντί έχουν δώσει τα πιο σημαντικά λείψανα.¹⁵ Στη Χαλκίδα ένα νεκροταφείο κανονικών θαλαμοειδών τάφων περιείχε πολλή λεπτότεχη YE.IIA κεραμεική, μερική ανακτορικού τύπου, και λίγα αγγεία που ίσως είναι YM.IB επείσασκα, και στο Λευκαντί υπήρχαν στρώματα που περιείχαν ένα μίγμα από YE.I-II διακοσμημένους και αδιακόσμητους τύπους, και μερικούς κιβωτιοσχημους τάφους. Αυτά σίγουρα ήταν τοπικά κέντρα, αλλά είναι απίθανο να είχαν πολλή σπουδαιότητα πιο μακριά.

Γενικά, μπορεί να λεχθεί ότι η πρώτη σπουδαιότητα πολλών κέντρων σ' αυτή την περιοχή απομένει να αποδειχθεί, αν και είναι ως ένα βαθμό πιθανή μόνο η Θήβα έδωσε αρκετό υλικό που συνιστά μια θέση πραγματικά σημαντική. Τα χωράφια καλαμποκιού της Βοιωτίας και το εμπόριο κατά μήκος των ακτών¹⁶ θα μπορούσαν να προσπορίσουν πλούτο σ' αυτές τις θέσεις αυτής της επαρχίας, αλλά η άνοδος της Θήβας και του Ορχομενού δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί με λεπτομέρεια, και η επιβίωση του παραδοσιακού κιβωτιοσχημου τάφου σε διάφορες θέσεις συνιστούν ένα στοιχείο συντηρητισμού και ίσως οπισθοδρομικότητας έξω από τα πιο σημαντικά κέντρα.

Συμφ. σελ. 215 (8) ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Η αρχαία επαρχία της Θεσσαλίας και των εξαρτημένων της περιοχών έχει κυρίως τραβήξει την προσοχή των αρχαιολόγων για τους πολλούς της Νεολιθικούς οικισμούς-μαγούλες, που έχουν δώσει μακρές και πλούσιες πολιτιστικές σειρές πράγματι, η Θεσσαλία δεν ήταν ποτέ τόσο σημαντική περιοχή στον Αιγαϊακό κόσμο αργότερα, όσο στη Νεολιθική περίοδο. Σχετική άγνοια της

Θεσσαλικής Εποχής του Χαλκού οφείλεται μερικός στη διάβρωση, η οποία σε πολλές θέσεις έχει μειώσει τα στρώματα της Εποχής του Χαλκού σε ένα μόνο στην ή κοντά στην επιφάνεια, και μερικός στην έλλειψη ανασκαφής και δημοσίευσης: δεν έχει γίνει καμιά άλλη επιφανειακή έρευνα που να επικεντρώνεται στα προβλήματα της Θεσσαλικής Εποχής του Χαλκού από εκείνη του Hunter, αν και επίκειται η δημοσίευση μιας πρόσφατης από τον D.H.French.¹ Γι' αυτές τις αιτίες η παρακάτω έκθεση θα πρέπει να θεωρηθεί εξαιρετικά επιφυλακτική.

Η ενδοχώρα της Θεσσαλίας περιβάλλεται από οροσειρές που εμποδίζουν την εύκολη πρόσβαση στην ακτή πλην μέσω της περιοχής του Βόλου (αρχαία Ιωλκός) στην κορυφή του Παγασιτικού κόλπου: αυτά τα βουνά εξίσου διαρρούν την ακτή σε διάφορες αυτόνομες περιοχές, κλείνουν την κοιλάδα του Σπερχεού, διακλώντας αυτή και από τη Θεσσαλία και από την Κεντρική Ελλάδα, και διασπώντας τις Θεσσαλικές πεδιάδες σε ανατολικά και δυτικά τμήματα. Η δια ξηρής επικοινωνία δεν ήταν, εντούτοις, τόσο δύσκολη όσο θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, αφού η κατανομή ορισμένων χαρακτηριστικών τύπων της Νεολιθικής και της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού καλύπτει μέρη της Θεσσαλίας, της κοιλάδας του Σπερχεού και της Κεντρικής Ελλάδας, περικλείοντας περισσότερο θέσεις της ενδοχώρας από τις παράκτιες.² Υπήρχε επίσης επικοινωνία δια θαλάσσης, που επικεντρωνόταν στις θέσεις στην κορυφή του Παγασιτικού κόλπου: η ανασκαφή της Μαγούλας στα Πευκάκια παρέχει μαρτυρία για μια πλατιά σειρά επείσασκων αγγείων.³

Η διαδοχή στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Θεσσαλία φαίνεται να συνδέεται στενά μόνο με εκείνη της νότιας Ελλάδας στην πρωιμότερη φάση, όταν βρίσκεται κεραμική όμοια με την ΠΕ.Ι' σχέσεις κατά την ΠΕ.ΙΙ περιορίζονται στα επείσασκα των Πευκακίων. Μια ΠΕ.ΙΙΙ φάση που περιλαμβάνει υλικό όμοιο με εκείνο της κεντρικής Ελλάδας έχει αναγνωριστεί στο Λιανοκλάδι στην κοιλάδα του Σπερχεού, αλλά όχι στα Πευκάκια, όπου ΠΕ.ΙΙΙ τύποι και «Τρωικά» δέματα, που μπορεί να είναι προϊόντα του ύστερου ΠΧ «Ανατολιακού» πολιτισμού της Εύβοιας και της Κέας, είναι προφανώς επείσασκα. Η κεραμική που βρέθηκε στην Άργισσα στον Πηνεϊό συνδέεται επίσης με τις ΠΕ.ΙΙΙ της κεντρικής Ελλάδας, και μερικοί τύποι μπορούν να ανηχθούν βόρεια ως τα Σέρβια στη δυτική Μακεδονία: δεν είναι ακόμα σαφές ποιο τέλος αυτής της κατανομής αντιπροσωπεύει η πηγή αυτών των τύπων.⁴

Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Άρπασσα, και ίσως επίσης στα Πευκάκια, τερματίστηκε με μια καταστροφή από πυρκαγιά, αλλά υπάρχει σημαντική συνέχεια στην πρώτη, μολονότι πολλά σμήματα και αγγεία φαίνονται να εκλείπουν.⁵ Οι καταγωγές του ΜΧ πολιτισμού φαίνονται έτσι να είναι ντόπιες, και φέρουν μια οικογενειακή ομοιότητα με τον ΜΕ., που είναι ιδιαίτερα σαφής στην και κοντά στον Κόλπο των Παγασών και στην κοιλάδα του Σπερχεού. Γκρίζα Μινυακή είναι αρκετά κοινή σ' αυτές τις θέσεις για να

θεωρηθεί ένα ντόπιο προϊόν⁶, και υπάρχουν επίσης καθαρά τοπικές απομιμήσεις φτωχότερης ποιότητας, μια αδιακρίστη οικιακής χρήσης ποικιλία, και μια διακοσμημένη που έχει σχέσεις με την Αμιαυρόχρωμη. Πιο πέρα στην ενδοχώρα η αδιακρίστη οικιακής χρήσης κεραμεική κυριαρχεί, και η Γκρίζα Μινυακή είναι αρκετά σπάνια ώστε να θεωρείται ως ελείασκτη⁷ είναι συχνά η μόνη σίγουρη ένδειξη ότι μια θέση κατοικήθηκε στη Μέση Εποχή του Χαλκού. Άλλες σχέσεις με τον ΜΕ πολιτισμό μπορούν να γίνουν αντιληπτές στα ευρέως διαδομένα νεκροταφεία κιβωτισόχμων τάφων, στα μέγαρα με τελειώματα αμυδιωτά, και στα εργαλεία κανονικών ΜΕ τύπων. Κάπου πενήντα ΜΧ θέσεις είναι ήδη γνωστές, μερικές από τις οποίες είναι συγκεντρωμένες κοντά στο Βόλο, στον Αλμυρό και στη Λάρισα, ενώ άλλες απλώνονται κατά μήκος του ποταμού Πηνειού και των παραποτάμων του, και κατά μήκος της νότιας Θεσσαλικής ακτής και της κοιλάδας του Σπερχείου· ο πραγματικός αριθμός είναι πιθανώς πολύ ψηλότερος.

Τα πιο ενδιαφέροντα ΜΧ λείψανα έχουν βρεθεί στην περιοχή του Βόλου. Στο Βόλο και στα Πευκάκια υπάρχει μια πλατιά σειρά ερείσασκτης κεραμικής, που προέρχεται από τη νότια Ελλάδα και το Αιγαίο⁷. Πιο μέσα, στο Σέσκλο και Διμήνη, υπάρχουν νεκροταφεία που περιλαμβάνουν τάφους κτερισμένους με μεταλλικά αντικείμενα και κοσμήματα, «γυάλινες» και από κορνάλινη χάντρες, και μερικές φορές με Γκρίζα Μινυακή αγγεία μαζί με ασήμαντα ντόπια προϊόντα· ένα νεκροταφείο, που αναφέρεται σε μια πρώτη έκθεση ανασκαφών στο Κάστρο του Βόλου, μπορεί να είναι της ίδιας χρονολογίας⁸. Τέτοια αντικείμενα δεν έχουν βρεθεί άλλου στη Θεσσαλία, αν και τάφοι στα Ζερέλια και Γκκριτσά περιείχαν καλή κεραμική, που περιλάμβανε Γκρίζα Μινυακή, και, σε μια περίπτωση στα Ζερέλια, ένα χάλκινο μαχαίρι και πυρολιθική αιχμή βέλους⁹, και εκτός από Γκρίζα Μινυακή, ΜΕ αγγεία έχουν σπάνια βρεθεί στην ενδοχώρα¹⁰. Το γεγονός ότι η περιοχή του Βόλου παρέχει την πιο εύκολη πρόσβαση στην ενδοχώρα της Θεσσαλίας σίγουρα εξηγεί κατά ένα μέρος τον σχετικά πλούτο και τη μαρτυρία για ξένο ενδιαφέρον· τι πράγματα έφεραν οι ξένοι έμποροι στην περιοχή είναι άγνωστο, αν και μπταίνει κανείς στον πειρασμό να πιστέψει, μαζί με τον Davies, ότι θα μπορούσε να είναι ορείχαλκος, εξοργυμένος στα βουνά της Όρθρος και ίσως λιωμένος επί τόπου· υπάρχουν μαρτυρία για τοπικά εργαστήρια χαλκού σε διάφορες απ' τις θέσεις, αλλά αυτό δεν θα μπορούσε να είναι τίποτε περισσότερο απ' ό,τι θα ανέμενε κανείς σε σημειωτικά κέντρα¹¹.

Όποιαδήποτε κι αν είναι η αιτία για τη σπουδαιότητα αυτής της περιοχής, η πρωιμότερη Μυκηναϊκή κεραμική βρίσκεται εδώ και πιο νότια, κοντά στην ακτή¹². Κεραμική πιθανώς όχι πρωιμότερη από ΥΕ.IIB έχει βρεθεί σε θέσεις της ενδοχώρας¹³. Μυκηναϊκή κεραμική ήταν πιθανώς σε ευρεία κυκλοφορία στη Θεσσαλία σ' αυτά τα χρόνια, και κατασκευάζονταν επί τόπου, στο Βόλο και στα Πευκάκια, ίσως και αλλού. Άλλα Μυκηναϊκά χαρακτηριστικά, όπως;

τάφοι των νέων τύπων, δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν από την ΥΕ.IIB· ακόμη και τότε, υπάρχει σαφής μαρτυρία ότι στο Βόλο, και πιθανώς στα Πευκάκια, συνέχισαν να χρησιμοποιούνται κιβωτισόχμιοι τάφοι και πιο επιμελημένοι ορθογώνιοι λιθόκτιστοι τάφοι¹⁴. Θα έπρεπε να λεχθεί με έμφαση ότι η εξάπλωση της Μυκηναϊκής κεραμικής και των τύπων τάφων δεν αντιπροσωπεύει τον αποκλεισμό των «Μυκηναϊκών», όπως έχει μερικές φορές προταθεί, αλλά μάλλον την υιοθέτηση μιας νέας λεπτότεχνης κεραμικής και νέων πρακτικών ταφής, ακριβώς όπως στη νότια Ελλάδα· η διαθέσιμη μαρτυρία συνιστά ότι αυτή ήταν μια βραδύτερη διαδικασία στη Θεσσαλία από ό,τι πιο νότια, αλλά ένας σίγουρος συντηρητισμός έχει ήδη σημειωθεί στην κεντρική Ελλάδα, και η πιο σημαντική «Μυκηναϊκή» εξέλιξη ήταν σε κάθε περίπτωση η καθέρωση ηγεμονιών.

Η μόνη πρώτη μαρτυρία για μια τέτοια ηγεμονία είναι ο θολωτός στο Καπακλί¹⁵. Η πρώτη χρονολογία που αποδόθηκε στον θολωτό της Καρδίτσας έχει ήδη απορριφθεί (σ.102). Ο θολωτός στο Καπακλί είναι κοντά στο Κάστρο του Βόλου, και προφανώς θα σχετιζόταν με αυτό· αν και δεν είναι πολύ καλοχτισμένος, είναι σημαντικό μέγεθος (8.10μ.). Από την περιγραφή φαίνεται ότι δεν είχε συληθεί, ίσως λόγω της κατάρρευσης της θόλου· σωροί οστών και κρανίων βρέθηκαν αδιατάρακτοι, και ένας σκελετός με τρία αγγεία βρισκόταν κάτω από μερικές πλάκες. Τα κτερίσματα αποτελούνταν από καλά κοσμήματα και στολίδια ενδυμασίας, ένα ωραίο χρυσό σφραγιστικό-δαχτυλίδι, θραύσματα ελεφαντόδοντου που περιλαμβάνουν λαβές από ένα αγγείο, και λίγα άλλα αντικείμενα· αυτή είναι μια μέτρια σειρά συγκρινόμενη με ό,τι υποδηλώνεται από τα λείψανα συλημένων θολωτών στην Αργολίδα και Μεσσηνία, μην υπολογίζοντας τον περίπου σύγχρονο θολωτό των Δεντρών, και συνιστά ότι αυτή η απόμακρη ηγεμονία δεν μπορεί να συγκριθεί με τις Μυκήνες, την Πύλο ή τη Θήβα, παρά την υπεροχή της Ιωλκού στην Ελληνική παράδοση. Η πρωιμότερη κεραμική είναι ΥΕ.IIB, και ο τάφος μπορεί να συνέχισε να χρησιμοποιείται για μακρύ χρονικό διάστημα, αφού αντιπροσωπεύονται τουλάχιστον είκοσι ταφές, και αναφέρονται θραύσματα ψευδόστομων αμφορίσκων. Τα ωραία όπλα και αγγεία των κιβωτισόχμων της Νέας Ιωνίας είναι μια ακόμα ένδειξη ότι ο Βόλος ήκμασε σ' αυτά τα χρόνια: είναι πιθανό ότι η ηγεμονία του Βόλου δεν ήταν οργανωμένη από πριν, αλλά θα χρειαζόταν περισσότερη μαρτυρία για να βεβαιώσει αυτό. Ο πλούτος του Βόλου πιθανώς προερχόταν, όπως προηγούμενος, από τη θέση του που ελέγχει την πρόσβαση στην ενδοχώρα· κάποιες ποσότητες ορείχαλκου μπορεί ακόμα να διοχετευόταν, και ένα άλλο πιθανό εμπόρευμα συνιστάται από τη μεταγενέστερη φήμη των Θεσσαλικών ίππων.

Δεν είναι δυνατό για την ώρα να συστήσουμε κάποια άλλα πρώιμα Μυκηναϊκά σημειωτικά κέντρα στη Θεσσαλία: η ομάδα των μικρών θολωτών γύρω από το Πτελεόν περιείχε μερικά πλούσια κτερίσματα, και συνιστά ένα

κέντρο εδώ που χρονολογείται πίσω τουλάχιστον στην ΥΕ.ΙΙΙΑ1, αν και αυτοί δεν είναι πλουσιότεροι από την ωραία ομάδα θαλαμειδών τάφων στο Μέγα Μοναστήρι και τους κτιστούς τάφους στα Φάρσαλα¹⁶. Άλλοι Μυκηναϊκοί τάφοι στη Θεσσαλία είναι ασήμαντοι εκτός από τους ωραίους θολωτούς στο Διμήνη, που μπορούν επίσης να σχετισθούν με τη θέση του Βόλου, αφού βρίσκονται μέσα σε εύκολη περπατητή απόσταση. Πλουσιότερος οποιουδήποτε από αυτούς τους τάφους, εκτός από τον τάφο στο Κατακλί, είναι ένας ορθογώνιος λιθόκτιστος τάφος στο νησί Σκόπελος¹⁷, που περιείχε λίγες ταφές, ίσως μόνο δύο. Η κεραμεική κυμαίνεται από την ΥΕ.ΙΙΑ ως την ΥΕ.ΙΙΑ1, αλλά η πλειοψηφία μπορεί να αναχθεί στην ΥΕ.ΙΙΒ· πολλά από τα κτερίσματα είναι «αρχαϊκού» ή ασυνήθιστου τύπου, στα οποία περιλαμβάνονται ένα χρυσό διάδημα και συμπλεγές κάλυμμα λαβής ξίφους που μπορεί να συγκριθεί με αντικείμενα στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, μερικά εγχειρίδια και μαχαίρια με λαβές χωρίς περιχέλιωμα, ένας βαρύς διπλός πέλεκυς, ένας χάλκινος αμφορέας, ένας λίθινος σκύφος και ασυνήθιστο μικρό ειδώλιο. Υπάρχουν εκεί κοντά ίχνη κτιρίων με τα οποία σχετίζονται θραύσματα κωσθόμορφων κυλίκων που μοιάζουν πρόωμες. Απομονωμένη αυτή η ομάδα ευρημάτων μπορεί να μας πει λίγα πράγματα: δεν υπάρχει τίποτε ειδικά Μινωικό που να συνιστά μια σχέση με το μύθο ενός Κρητικού αποικισμού της νήσου, και ακόμα και αν αυτό γινόταν αποδεκτό δεν θα μπορούσε ακόμα να εξηγήσει τον πλούτο. Είναι δυνατό αυτός να αντιπροσωπεύει τους καρπούς επιτυχημένης πειρατείας, τέτοιας όπως συνηθίζονταν να γίνεται από τη Σκύρο στους Κλασικούς χρόνους¹⁸.

Η μαρτυρία για «Μυκηνοποίηση» της Θεσσαλίας είναι γενικά τόσο ανεπαρκής όσο και εκείνη για τη βορειοδυτική Ελλάδα: η κατάσταση είναι ακόμα σκοτεινή στον ύστερο 15ο αιώνα π.Χ., στον οποίο ανήκουν τα πρώτα σημαντικά Μυκηναϊκά ευρήματα, και η συνέχεια μεταξύ του πλούτου των ύστερων ΜΕ τάφων και αυτών των ευρημάτων πρέπει να θεωρείται υποθετική. Οι ανασκαφές στα Πευκάκια μπορούν κάλλιστα να δώσουν πιο πολλή μαρτυρία για τη φύση της μετάβασης από τη ΜΕ στην ΥΕ στην περιοχή του Βόλου· η κατάσταση στην ενδοχώρα είναι ακόμα ένα πραγματικά πλήρες μυστήριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΥΠΕΡΠΟΝΤΙΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

σ. 247

Ναυτιλία και εμπόριο στο Αιγαίο χρονολογούνται πίσω σε μια πολύ πρόωμη περίοδο, όπως καθιστά σαφές η κατανομή του Μηλιακού οψιανού. Η εισαγωγή μιας τεχνολογίας μετάλλου κατέστησε αναγκαίο ένα σταθερό εφοδιασμό ορειχάλκου, που δεν ήταν ποτέ άφθονος στο Αιγαίο· η ίδρυση πόλεων και ανακτόρων πρέπει να αύξησε τεράστια τη ζήτηση, και η αυξανόμενη μεταλλουργική εμπειρία κατέστησε τον κασσίτερο μια άλλη αναγκαιότητα, για τον οποίο δεν είναι γνωστή καμιά πηγή στο Αιγαίο ή πολύ κοντά σ' αυτό. Μόλυβδος επίσης χρησιμοποιούνταν από μια πρόωμη περίοδο, κυρίως για να επισκευάζουν σπασμένα αγγεία, μεγάλα και μικρά. Αυτά τα μέταλλα πρέπει να κυκλοφορούσαν, έστω και σε μικρές ποσότητες, από το τέλος της Πρόωμης Εποχής του Χαλκού, μαζί με τον οψιανό, πολυτέλειες όπως ο χρυσός, άργυρος, ελεφαντόδοντο, και ημιπολύτιμοι λίθοι, και από παραγόμενα αγαθά όπως λεπτότεχνη κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα, και χάντρες. Επιπλέον, υπήρχε σίγουρα εμπόριο ντόπιων προϊόντων όπως κρασιού, μελιού, ζώων, μαλλιού, και ειδικών ποικιλιών ξύλου και λίθου· αφού, μολονότι πολλά μέρη του Αιγαίου θα μπορούσαν να είναι αυτάρκη σ' αυτά, δεν υπάρχει λόγος να αμφιβάλουμε ότι το άριστο ήταν σε πλατιά ζήτηση, όπως είναι σήμερα οι ελιές της Καλαμάτας ή το Ροδίτικο κρασί, και μερικές εξαγμιμένες περιοχές, όπως τα νησιά των Κυκλάδων, μπορεί να είχαν εξαντλήσει τα ντόπια εφόδια εμπορευμάτων, όπως ξυλείας, αρκετά γρήγορα. Δεν είναι επίσης απίθανο ότι διεξαγόταν κάποια μορφή δουλεμπορίου, όπως γενικά συνηθίζονταν στους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής.

Στη ΜΕ περίοδο η ηπειρωτική Ελλάδα σίγουρα συμμετείχε σ' αυτές τις

Τριάντα στη Ρόδο, και ίσως στην Τροία· σε κάθε περίπτωση μόνο ένα ή δύο κομμάτια έχουν βρεθεί, και δεν υπάρχει σίγουρα κανένα YE.I στην Τροία. Κανένα αυτού του τύπου δεν έχει αναγνωρισθεί στην Κρήτη, στην Κύπρο και στην Εγγύς Ανατολή, όπου τα «YE.I» κομμάτια που αναφέρονται έχουν αποδειχθεί πάντοτε, όταν δημοσιεύονται, να είναι YE.IIA. Αν και η ποιότητα της YE.I δεν είναι πολύ υψηλή, φαίνεται να ήταν τόσο δημοφιλής όσο η YM.IA στις Κυκλάδες, όπου υπήρχε προφανώς μια ειδική ζήτηση για ωραία κύπελλα· όπως κάνει σαφές η μαρτυρία από την Αγία Ειρήνη, το Ακρωτήρι στη Θήρα, και τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, αυτή ήταν μια περίοδος κυκλοφορίας μιας μεγάλης ποικιλίας αγγείων και εκτιμώνταν στις Κυκλάδες και τουλάχιστο σε ορισμένα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας. Αντίθετα, η Κρήτη και οι Κρητικές «αιλικές», όπως το Καστρί και Τριάντα, δείχνουν σχεδόν πλήρη κυριαρχία από αγγεία Μινωικού τύπου, και αυτή η ομοιομορφία τελικά ξαπλώθηκε και στις άλλες περιοχές, καθώς η μαζική παραγωγή έφθασε να κυριαρχεί στην Αιγαιακή βιοτεχνία κεραμικής.

Είναι επίσης πιθανό ότι η Τύπου Β λαβή ξίφους και το με ένθετη διακόσμηση θραύσμα ξίφους από τη Θήρα, και το τύπου Β ξίφος από τη Σμύρνη, που συζητήθηκαν στο Κεφ. V, εξάχθηκαν από την Αργολίδα σ' αυτή την περίοδο, αλλά δεν βρέθηκαν σε χρήσιμα σύνολα, αν και είναι πιθανό ότι τα αντικείμενα της Θήρας προέρχονται από μέρος του οικισμού, ή ίσως από έναν τάφο, που αποκαλύφθηκε κατά την πρώτη εξόρυξη ελαφρόπετρας. Αλλά η ηπειρωτική Ελλάδα ήταν κυρίως ένας δέκτης ελασικών κατά τη διάρκεια της περιόδου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, και οι δραστηριότητες των Ελλαδιτών εμπόρων δεν μπορούν να καταδειχθούν ότι εκτεινόταν ανατολικά πέραν του Αιγαίου.

Η κατάσταση στην YE.IIA είναι διαφορετική. Πολλές ηγεμονίες είχαν ιδρυθεί σ' αυτά τα χρόνια, καθεμιά δημιουργώντας μία ζήτηση για βασικές ακατέργαστες ύλες και πολυτελή αντικείμενα και φαίνεται καλό να υποθέσουμε ότι τουλάχιστο μερικές ίσως είχαν οργανώσει τους δικούς τους εμπορικούς στόλους. Αυτά τα χρόνια η Ελλαδική κεραμική την YM.IB· δεν είναι η ανακτορική τάξη θα μπορούσε να συναγωνιστεί την YM.IB· δεν είναι εκπληκτικό ότι σημαντικές ποσότητες βρίσκονται στις Κυκλάδες και στα Κύθηρα, και μερικά δείγματα ακόμα και στην Κρήτη³. Όπως πριν, υπάρχουν μόνο λίγα κομμάτια στη Μίλητο και Τριάντα, και μπορεί να υποθεθεί ότι η νοτιοδυτική Τουρκία ήταν ευρέως υπό την Κρητική σφαιρα επιρροής· υπάρχουν κάποια σίγουρα δείγματα, το πλείστον από κύπελλα και άλλα μικρά αγγεία, στην Τροία⁴. Τα κλειστά αγγεία που εξαγόταν αυτά τα χρόνια μπορεί να ήταν δοχεία για κάποια πολύτιμη ουσία (-ες), αλλά τα κύπελλα και οι κωαθμορφες κύλικες σαφώς είχαν κερδίσει την εκτίμηση για τη δική τους εγγενή αξία.

Μια ορισμένη ποσότητα YE.IIA έχει βρεθεί στην Κύπρο και στην Εγγύς Ανατολή, κατά το πλείστον σε παράκτιες θέσεις αλλά που εκτείνονται στην

ενδοχώρα της Παλαιστίνης και προς τα άνω του Νείλου⁵. Οι τύποι που βρέθηκαν είναι εκείνοι που είναι κοινοί στο Αιγαίο, κύπελλα, και μεγάλα και μικρά κλειστά αγγεία, μερικά ανακτορικού ρυθμού· το αλφάβαστρο είναι ιδιαίτερα δημοφιλές στην Αίγυπτο στην YE.IIA και IIB. Ο συνολικός αριθμός παραδειγμάτων είναι μόνο περίπου τριάντα· μερικά από τα θραύσματα πιθανόφρον θα μπορούσαν να είναι YM.IB, που αντιπροσωπεύεται από ένα πολύ μικρότερο σύνολο σίγουρων θραυσμάτων, αλλά οι σχετικοί αριθμοί είναι τόσο μικροί για να υποστηρίξουν κάθε υπόθεση ότι οι Μυκηναίοι είχαν αναλάβει τον έλεγχο του ανατολικού εμπορίου από τους Μινωίτες, και τέτοιες υποθέσεις είναι πολύ πιθανό να είναι αναχρονιστικές. Είναι ακόμα πιθανό ότι η Αιγαιακή κεραμική θα μπορούσε να έχει μεταφερθεί πέραν της Κύπρου από Κύπριους εμπόρους, αλλά περιέργως λίγη έχει βρεθεί στην ίδια την Κύπρο.

Η Αιγαιακή κεραμική σαφώς ήταν σε εκτίμηση, αλλά δεν εισαγόταν σε μεγάλη ποσότητα, και μπορεί σίγουρα να μη χρησίμωσε για την πληρωμή όλων των υλικών τα οποία πιθανώς είχαν μεταφερθεί στις ανατολικές αγορές. Πιο πολύτιμα αντικείμενα έχουν ευκαιριακά βρεθεί μερικά Μινωικά λίθινα αγγεία έχουν αναγνωρισθεί, με επιφύλαξη στις πλειότες περιπτώσεις, και υπάρχουν τρία ασημένια αγγεία, ένα με ένθετη διακόσμηση, από μάλλον υστερότερα σύνολα στην Έγκωμη, που παρ' όλα αυτά συνιστούν μαζί με τις παραστάσεις των κυπέλλων Βαφειού, τα ρυτά σχήματα κεραλής ζώου, και άλλα αγγεία, προφανώς από μέταλλο, στις τοιχογραφίες των «Κεφτιού» στη Θήρα, ότι η Αιγαιακή μεταλλουργία εκτιμιόταν στην Εγγύς Ανατολή⁶. Αυτά δεν είναι αναγκαστικά ειδικώς Μυκηναϊκά ούτε οι άνθρωποι που τα μεταφέρουν, οι οποίοι περιγράφονται ότι κατάγονται από τα «νησιά στο Μέσον του Μεγάλου Πράσινου» και/ή «Κεφτιού» (η χρήση στις επιγραφές δεν είναι συνεπής) αυτοί έχουν μεγαλύτερη ομοιότητα με Κρητικούς παρά με Ελλαδίτες, και πρέπει να τονιστεί ότι δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για τη φούστα στην ηπειρωτική Ελλάδα πριν από τις απεικονίσεις της σε τοιχογραφίες στην Κνωσό, πιθανώς YM.II, έτσι ώστε η παρουσία της δεν είναι αναγκαία ένδειξη για Ελλαδίτες. Οι τοιχογραφίες επομένως δεν έχουν καμιά άμεση σχέση με το Μυκηναϊκό εμπόριο, αν και Ελλαδίτες μπορεί κάλλιστα να σχετίζονται με αυτές τις «εμπορικές αποστολές»· δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι έμποροι από διάφορα μέρη του Αιγαίου δεν θα μπορούσαν να συνεργάζονται σ' ολόκληρη αυτή την περίοδο και πέρα απ' αυτή.

Οι Αιγαιακοί έμποροι σαφώς ενδιαφέρονταν για υλικά που θα αποκτούσαν στην Εγγύς Ανατολή μάλλον παρά για τελειωμένα αντικείμενα, αν και υπάρχει ένας ορισμένος αριθμός απ' αυτά, Αιγυπτιακά λίθινα αγγεία και σκαραβαίοι, και αντικείμενα από γυαλί και φαγεντιανή από την Αίγυπτο και (πιθανώς) τη Συρία. Τα εμπορεύματα που ήταν σε ζήτηση από τη νοτιοδυτική Τουρκία και την Τροία δεν είναι προφανή, αλλά θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν τα επιμύων αναφερόμενα, αν και όχι πλήρως βεβαιωμένα, κασσίτερο⁷, άλλα

μέταλλα, και ίσως άλογα από την Τροία. Οι μικρές ποσότητες Αιγαιακής κεραμικής και άλλων αντικειμένων δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ασφαλής οδηγός για τον όγκο του εμπορίου, αφού δύσκολα μπορούν να αντιπροσωπεύουν ό,τι ανταλλασσόταν για τα τελειωμένα αντικείμενα, ελεφαντόδοντο, και λάπης-λαζούλι, εμπορεύματα που πρέπει να έρχονταν από την Εγγύς Ανατολή, για να μην υπολογίσουμε τον ορείχαλκο και χρυσό που μπορεί πολύ καλά να προέρχονταν από εκεί.

(2) Η ΔΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΒΟΡΡΑΣ

Κάποτε ήταν ευρέως αποδεκτό ότι οι τέχνες του πολιτισμού διαδόθηκαν στην Ευρώπη από την Εγγύς Ανατολή και ότι το Αιγαίο έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο στη θεωρία ως ο πιθανώς μεσάζων' ειδικότερα, Μυκηναϊκό εμπόριο και επήρση ανιχνεύθηκαν μακριά ως τη νότια Βρετανία, και η άνοδος πλούσιων πολιτισμών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού της Ευρώπης συνδέθηκε με εκείνο των Μυκηνών και άλλων Ελληνικών κέντρων¹. Η επανάσταση που προκάλεσε η ραδιοχρονολόγηση κατέδειξε πολλές αδυναμίες αυτής της θεωρίας, αλλά δεν έχει εντελώς εγκαταλειφθεί: φαίνεται επομένως αναγκαίο να εκτεθεί η πραγματική μαρτυρία για Μυκηναϊκές επαφές με άλλα μέρη της Ευρώπης στην περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων και στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο, δηλαδή π. 1600-1450 π.Χ.

Το Αιγαιακό ενδιαφέρον για τη δυτική ακτή τη Ελλάδας μπορεί να ανιχνευθεί από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, με βάση τα ΠΚ ειδώλια που βρέθηκαν στην Ήλιδα, μερικά αντικείμενα στους τύμβους R της Λευκάδας, και ίσως επίσης τη διάδοση του οψιανού (βλ. Κεφ. IV (5)). Μπορεί να είχε επεκταθεί ως την κορυφή της Αδριατικής, κρίνοντας από ευλογφανείς σχέσεις με τον πολιτισμό Remedello, αλλά πρέπει δυστυχώς να αναφερθεί ότι δεν υπάρχει καμιά ισχυρή μαρτυρία που να συνιστά Αιγαιακή παρέμβαση στους πρώιμους δυτικούς Μεσογειακούς πολιτισμούς². Η αιτία για αυτή τη δραστηριότητα στην Αδριατική θα μπορούσε να ήταν ο ορείχαλκος που αναφέρεται από την Αλβανία και που είναι γνώστό ότι υπάρχει στη Γιουγκοσλαβία³, αλλά δεν υπάρχουν καθόλου ευρήματα από αυτές τις χώρες Αιγαιακής προέλευσης και ομοίως πρώιμης χρονολογίας.

Οι τύμβοι S και F της Λευκάδας χρονολογούνται σ' ένα σχετικός αναπτυγμένο στάδιο της ME περιόδου, και είναι απλούστεροι και πολύ λιγότερο πλούσιοι από τους τύμβους R, αλλά περιέχουν έναν εκπληκτικό αριθμό μεταλλικών αντικειμένων ειδικώς ME ή πιο γενικά Αιγαιακού τύπου. Τύποι ME, το μονόστομο μαχαίρι και η τύπου «Σέσκλου» λόγχη, έχουν επίσης βρεθεί στους Αλβανικούς τύμβους, μαζί με ένα πιθανώς MM εργαλείδιο και λεπίδες με σχισμές που μπορεί να είναι Κυκλαδικές⁴, αλλά κανένα απ' αυτά δεν είναι

απαραιτήτο να τοποθετήθηκε πριν από την εποχή των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων. Στον Τύμβο A, τάφο 12, στο Vajzé λόγχες και ένα μαχαίρι αυτών των τύπων βρέθηκαν μαζί με ένα ξίφος μήκους πάνω από 90 εκ. που είναι είτε του Τύπου A ή μια πολύ στενή του απομίμηση⁵. επειδή μπορεί να θεωρηθεί εξαιρετικά απίθανο αυτός ο τύπος να έφθασε στην Αλβανία πριν εισαχθεί στις Μυκίνες ή στην Πύλο, αυτή η ταφή δύσκολα μπορεί να χρονολογηθεί πριν από το τέλος της ME. Ένα όμοιο αλλά βραχύτερο ξίφος με μια παράξενη λαβή, που πιθανώς είναι ένα ντόπιο προϊόν, απομιμούμενο τον Τύπο A, βρέθηκε στον Τύμβο 1, Τάφο 7 στο Razhok, μαζί με ένα μαχαίρι, μερικές λίθινες αιγμές βελών, δυο χρυσά περιάπτα και ένα εpees ακτο κύπελλο Βαφείου που είναι πιθανώς YE.IIIA' πρωιμότερες ταφές στους τύμβους του Razhok αναφέρεται ότι συνδεύονταν με ME τύπους όπλων και τριχολαβίδες, αλλά κανένα απ' αυτά δεν έχει δημοσιευθεί, και μια αναφορά για «μιακές λόγγες» μπορεί να υποδηλώνει τον πολυγωνικό τύπο, ο οποίος πάλι δύσκολα μπορεί να προ-χρονολογηθεί των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων⁶. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφισβητήσουμε τη σχετικώς πρώιμη χρονολόγηση αυτών των ταφών, αλλά να ωθήσουμε αυτές πέραν του 1600 π.Χ. φαίνεται πολύ δύσκολο, και το να αποδώσουμε τα όπλα σε ειδικώς Κρητική επίδραση είναι σαν να αγνοούμε τα παράλληλα της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Αυτά τα ευρήματα υποδηλώνουν ένα πρώιμο Μυκηναϊκό ενδιαφέρον γ' αυτή την περιοχή, που μπορεί επίσης να ανιχνευθεί πιο γενικά στα Βαλκάνια μέσω της παρουσίας χάλκινων Αιγαιακών τύπων: πολλά φαίνονται να είναι τοπικές απομιμήσεις και παράγωγα, στα οποία μπορεί μόνο να δοθεί μια terminus post quem χρονολογία από εκείνη των πρωτοτύπων τους⁷. Θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν χαθεί βαθμιαία μετά την εξοφάνισή τους ή την αχρήστευση στο Αιγαίο, όπως θα μπορούσε να είναι η περίπτωση με τύπους που αναφέρθηκαν πριν, αλλά η θεωρία των Αλβανών αρχαιολόγων ότι όλα αυτά κατασκευάστηκαν από χάλκο στην Αλβανία συγχρόνως με πολύ πιο εξελιγμένα όπλα από χάλκο και σίδηρο φαίνεται απαράδεκτη: αυτά είναι σίγουρα Υστερης Εποχής του Χαλκού, σύμφωνα με τους αποδεκτούς Αιγαιακούς όρους. Αντιπροσωπεύουν μια ακμαία τοπική μεταλλοτεχνία χάλκου (που πιθανώς κατάγεται τελικά από την πολύ πρώιμη Βαλκανική μεταλλουργία ορείχαλκου)⁸, στην οποία ήταν έντονη η Μυκηναϊκή επίδραση. Αυτό θα μπορούσε να μην υποδηλώνει τίποτε περισσότερο από τη μετακίνηση μεταλλοτεχνικών εκπαιδευμένων στο Αιγαίο, ή την επιστροφή μισθοφόρων που είχαν υπηρετήσει εκεί: αλλά τα ευρήματα της Αλβανίας τουλάχιστον μπορούν να συσχετισθούν με το εμπόριο ήλεκτρου, που πιθανώς διαρχόταν από την ακτή της (βλ. παρακάτω), και οι Μυκηναϊκές επιδράσεις μπορεί να διοχετευόνταν απ' αυτή την κατεύθυνση μάλλον παρά από την ενδοχώρα, από τη Θεσσαλία ή την Αιτωλία.

Ορισμένες εμπορικές σχέσεις μεταξύ του Αιγαίου και της Δυτικής Μεσογείου δεν μπορούν να αποδειχθούν πριν από την Υστερη Εποχή του Χαλκού.

Η ιστορία των πρώμων ΜΚ πρόχων από τη Μασσαλία και τη Μινόρκα είναι πολύ σκοτεινή⁹, και οι αναφορές για ΜΕ κεραμεική από τη νότια Ιταλία, Σικελία και τα Αιολικά νησιά πρέπει να χρησιμοποιούνται με μεγάλη προσοχή. Η «Μίνυακή» κεραμεική, κατά το πλείστον γκρίζα, που βρέθηκε σε θέσεις κοντά στον Τάραντα ήταν με τάξη στρωματογραφική στην ΥΕ.ΙΙΙ και δεν είναι πιθανώς καθόλου Αιγαιακό προϊόν¹⁰. Τα όστρακα που αναγνωρίστηκαν ως Αμαυρόχρωμα, από το Porto Pegone κοντά στον Τάραντα και από το Filicudi και Lipari, προέρχονταν από σχετικώς πρώιμα σύνολα, αλλά δίσκολα μπορούν να θεωρηθούν ως χαρακτηριστικά, αν και ένα ή δύο μοιάζουν με ύστερα Αμαυρόχρωμα της κεντρικής περιοχής¹¹. Ένας πιθανοφάνης με ταινίες από το Porto Pegone έχει κάποια ομοιότητα με ύστερους ΜΕ και πολύ πρώιμους ΥΕ πιθανοφάνεις από τη Μεσσηνία και Ήλιδα, αλλά είναι πολύ μικρότερος και έχει το λανθασμένο τύπο λαβής¹². Το πιο φημισμένο απ' όλα, το κύπελλο του Monte Sallia, έχει πράγματι διάφορα γνωρίσματα που μπορούν να παραλληλισθούν στη ΜΕ, και είναι σίγουρα διαφορετικό από τα ντόπια αγγεία, αν και το σχήμα απαντά στη Σικελία¹³. αλλά δεν έχει κανένα στενό παράλληλο στα Αμαυρόχρωμα της κεντρικής περιοχής, και η σπανιότητα Αμαυρόχρωμων κάθε είδους στη δυτική Ελλάδα δεν συνιστά ότι παράλληλα θα βρεθούν εκεί. Πιθανώς η ιδέα διακοσμημένων αγγείων εισήχθηκε μέσω επαφών με τη δυτική Ελλάδα, τέτοιον όπως συνιστώνται από ένα ή δύο αξιοσημείωτα παράλληλα μεταξύ δυτικών ΜΕ και τύπου Capo Graziano ή συγγρόνων του¹⁴, αλλά δεν υπάρχουν πολύ καλά ΜΕ παράλληλα για τα διακοσμημένα κομμάτια, και υπάρχει μια υστερότερη μαρτυρία για μια ντόπια διακοσμημένη κεραμεική στο Lipari¹⁵.

Η πρώτη Μυκηναϊκή μαρτυρία είναι πολύ περισσότερο αξιόπιστη, αν και αναγνωρίσιμη οστράκων από το Porto Pegone και Scoglio del Tonno ως ΥΕ.Ι είναι απαράδεκτη και μια αναφορά για ΥΕ.Ι-ΙΙ από το Brindisi είναι ανεπιβεβαίωτη¹⁶. Τέσσερα πιθανά ΥΜ.ΙΑ και περίπου τρεις δωδεκάδες, πρώιμα Μυκηναϊκά όστρακα, από τα οποία είναι σίγουρα ή πολύ πιθανώς ΥΕ.Ι, είναι γνωστά από το Lipari¹⁷. τα λίγα θραύσματα από το Filicudi δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια, αλλά είναι πιθανό να είναι μεταγενέστερα από ΥΕ.ΙΙΒ¹⁸. Κανένα δείγμα κεραμεικής από τα άλλα Αιολικά νησιά, τη Σικελία, ή την Ιταλία σίγουρα δεν χρονολογείται πριν από την ΥΕ.ΙΙΙΑ1, αν και θα μπορούσαν μερικά κομμάτια να είναι προμότερα¹⁹. αντίθετα, λίγο υλικό από το ίδιο το Lipari χρονολογείται μετά την ΥΕ.ΙΙΙΑ1, πράγμα που συνιστά ότι η σχέση με τα Αιολικά νησιά μειώθηκε καθώς εκείνη με τη Σικελία αυξήθηκε. Η κεραμεική είναι εντελώς οικιακών τύπων, τα πλείεστα διακοσμημένα κύπελλα, μικρές πρόχοι και πιθανοφάνεις, και αλάβαστρα, με λίγα αδιακόσμητα αγγεία· αυτά θα μπορούσαν να εκτιμώνταν αυτά καθαυτά όντας ανώτερα από οποιαδήποτε ντόπια προϊόντα, αλλά τα κλειστά αγγεία ίσως περιείχαν κάποια ουσία. Οι αριθμοί δεν συνιστούν μαζικές εισαγωγές, μάλλον μια σταθερή ροή.

Όμως, υπέρχουν περισσότερα πρώιμα Μυκηναϊκά αγγεία που αντιπροσωπεύονται στο Lipari, από ό,τι σ' ολόκληρη την Εγγύη Ανατολή.

Αυτή η κεραμεική παρέχει την πιο αξιόπιστη και στενά χρονολογούμενη μαρτυρία Μυκηναϊκής καταγωγής για μια σχέση με την Ευρώπη, αλλά η παρουσία μεγάλων ποσοτήτων «Βαλτικού» ήλεκτρου, και μερικών κομματιών μιας όμοιας ρητίνης που θα μπορούσε να είναι Σικελική ή Αυστριακή, στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους και στους πρώιμους θολωτούς και θαλαμνοειδείς τάφους, ειδικά στη Μεσσηνία, είναι μια εξίσου αξιόπιστη ένδειξη²⁰. Έχει υποστηριχθεί ότι το ήλεκτρο εμπορευόταν μέσω Lipari, αλλά δεν έχει βρεθεί εκεί σε μια τέτοια πρώιμη εποχή, και φαίνεται πιο πιθανό ότι το ήλεκτρο ερχόταν μέσω Αδριατικής· σπάνια κομμάτια έχουν βρεθεί σε βόρεια Ιταλία ΙΙΧ σύνολα²¹, αλλά το μόνο πιθανό κομμάτι μαρτυρία Μυκηναϊκής δραστηριότητας τόσο βόρεια, το κύπελλο Ledro, είναι αμφίβολης χρονολογίας, και, μολονότι έχει διάφορα κοινά γνωρίσματα με μεταλλικά κύπελλα από τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους, αυτά δεν είναι αποκλειστικά μιας τέτοιας χρονολογίας στο Αιγαίο²². Φαίνεται πιθανό ότι θα βρεθεί τελικά αξιόπιστη μαρτυρία για Μυκηναϊκή δραστηριότητα στην Αδριατική βόρεια της Αλβανίας· προς το παρόν μπορεί μόνο να προταθεί χωρίς περαιτέρω απόδειξη.

Μια εξαιρετικά ποικίλη σειρά αντικειμένων που βρέθηκαν σε διάφορα μέρη της Ευρώπης έχει αναχθεί σε Μυκηναϊκές πηγές στο παρελθόν. Αυτά περιλαμβάνουν τις πλατιά διαδεδομένες χάντρες φαγεντιανής, τους χάλκινους διπλούς πελέκεις, ξίφη ή εγχαιρίδια, μερικά από τα οποία ανήκουν σ' έναν τύπο που έχει συσχετισθεί με ΥΚυπρ. Ι, κομμάτια κοσμηματικής, και ένα μεταλλικό αγγείο, το κύπελλο Dohnsen· Μυκηναϊκή επίδραση έχει επίσης ανιχνευθεί στη διακόσμηση αντικειμένων από κέρατο ελάφου και κόκαλου, λεπίδων ξιφών, λαβών εγχαιριδίων (με χρυσά καρφιά), στην κατασκευή χρυσών κύπελλων και κοσμημάτων, ακόμα και στην κατασκευή της πιο μεγαλόπρεπης φάσης του Stonehenge²³. Έχει παρατηρηθεί ότι πολύ λίγα απ' αυτά τα αντικείμενα που συζητούμε βρέθηκαν σε ένα βεβιωμένο αρχαιολογικό σύνολο· αν αυτό ακυρώνει αυτά είναι ένα σημείο που πιθανώς θα παραμείνει αμφισβητήσιμο, αλλά για τους σκοπούς αυτής της ενότητας είναι πιο ενδιαφέρον ότι ούτε έστω και ένα είναι ενός τύπου, ή έχει σχετισθεί με έναν τύπο, που να είναι αποκλειστικά πρώιμος Μυκηναϊκός. Πράγματι, ο Branigan έχει σημειώσει ότι θα ήταν δυνατό να τα τοποθετήσουμε όλα στην περίοδο 1450-1400 π.Χ., παραδεχόμενος ότι αυτό θα εξέτεινε τη δυνατή χρονολογική τους σειρά στα όρια της σε μερικές περιπτώσεις²⁴. Είναι επομένως εξαιρετικά δύσκολο να συσχετίσουμε τη μαρτυρία της κεραμεικής, του ήλεκτρου και αυτών των πιο αμφισβητήσιμων αντικειμένων σ' ένα «μεγάλο σχέδιο» επικεντρωμένο στην Περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων.

Μερικά δύσκολα μπορούν να συσχετισθούν με τη Μυκηναϊκή Ελλάδα καθόλου. Κανένα δείγμα του ΥΚυπρ.Ι τύπου ξίφους δεν έχει βρεθεί εκεί, και

λίγοι τύπου κοινών χαντρών από φαγεντιανή στην Ευρώπη²⁵. μπορεί να σημειωθεί ότι αυτά είναι επίσης σπάνια ή απουσιάζουν από περιοχές όπου το Μυκηναϊκό εμπόριο μπορεί να αποδειχθεί από την παρουσία της κεραμεικής. Διπλοί πελέκες δεν είναι ένας χαρακτηριστικός πρώιμος Μυκηναϊκός τύπος, αν και κοινός στην Κρήτη και απαντώμενος στην ηπειρωτική Ελλάδα αργότερα. Τα οστένα και από κέρατο ελάφου αντικείμενα βρίσκουν καλά παράλληλα στο Αλαλάκ, και σε κάθε περίπτωση δεν είναι στενά χρονολογήσιμα σύμφωνα με τους Ευρωπαϊκούς όρους²⁶. Είναι επίσης δύσκολο να διακρίνουμε κάποιο πραγματικά στενό παράλληλο μεταξύ Ευρωπαϊκής και πρώιμης Μυκηναϊκής χρυσοχοΐας, ειδικά στα κοσμήματα, και η υπόθεση ότι θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί η Μυκηναϊκή εμπειρία στην ανακατασκευή του Stonehenge είναι αναχρονιστική για τον 16ο και πρώιμο 15ο αιώνα, προβάλλοντας προς τα πίσω τη δεξιοτεχνία που είναι εμφανής στην κατασκευή των οχυρώσεων και των μέγιστων θόλων σε μια πολύ μεταγενέστερη εποχή.

Δύο από τα πιο ευλογωφανή Αιγαιακά «επεισοκτα», το κύπελλο Dohnsen και η λαβή-ξήφους της Lyon, παραλληλίζονται άριστα στη φάση του «Τάφου του Πολεμιστή» (π. 1450-1380 π.Χ), στην οποία ανήκουν επίσης ο χρυσοδέτος δίσκος ήλεκτρο από τον Τάφο των Διπλών Πελέκων, που μπορεί να είναι Ευρωπαϊκής προέλευσης, και τα πρωτότυπα των όπλων που βρέθηκαν στα Βαλκάνια· η εισαγωγή της Τ-σχημής λαβής στην Ευρώπη, που θεωρήθηκε ως ένα δείγμα Αιγαιακής επίδρασης²⁷, δεν μπορεί να είναι πρωιμότερη, έχει είναι υστερότερη. Αυτή η περίοδος μάλλον, παρά η πρώιμη Μυκηναϊκή, έχει επομένως μεγαλύτερη απαιτία να είναι αυτή κατά την οποία έγινε αισθητή η Μυκηναϊκή επίδραση στην Ευρώπη, και η σχέση που εγκαινιάσθηκε τότε σαφώς οδήγησε σε μεταγενέστερες ανταλλαγές τεχνολογικής εμπειρίας, ειδικά εμφανείς προς το τέλος του 13ου αιώνα²⁸.

Αντί να θέσουμε όλη τη μαρτυρία σ' ένα μόνο σχήμα, φαίνεται άριστο να διακρίνουμε το δυτικό εμπόριο από το Αδριατικό εμπόριο. Έχει ήδη προταθεί στο Κεφ. III ότι και στις δύο περιπτώσεις αντικείμενο του εμπορίου δεν ήταν η πόληση κεραμεικής ή αγορά ήλεκτρο, αλλά μάλλον η αναζήτηση κάποιου πιο σημαντικού εμπροσμάτος, όπως τα βασιικά μέταλλα, και ότι εκείνο που πρόσφεραν σ' αντάλλαγμα οι Μυκηναίοι είναι ανεξίτηλα στο, φθαρτά προϊόντα ή ίσως χρυσός. Στην περίπτωση του δυτικού εμπορίου τα Αιολικά νησιά κάλλιστα φαίνονται ως ενδιάμεσοι σταθμοί μάλλον, παρά ως κέντρο του εμπορίου μεταξύ ανατολής και δύσης, μια θέση που σίγουρα θα απαιτούσε εξωτερικές σχέσεις και τοπική ευημερία ενός πολύ μεγαλύτερου βαθμού από ό,τι συνστάται από την υπάρχουσα μαρτυρία. Ο τελικός προορισμός μπορεί να ήταν η Εφρουρία και/ή η Σαρδηνία, πηγές ορείχαλκου και, σε μικρότερες, και ίσως μη επικερδείς ποσότητες, κασσίτερου²⁹. οι όγκοι ταλάντων που βρέθηκαν στη Σαρδηνία, σφραγισμένοι με σύμβολα όμοια με Αιγαιακά όταν ακόμα ήταν ζεστοί από το λιώσιμο, θα μπορούσαν ακόμα να συνιστούν

Αιγαιακή ανάμιξη στην ντόπια εξόρυξη ορείχαλκου, αλλά τα συνευρημάτα τους δεν είναι βεβαβαιωμένα και αυτοί θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν προϊόντα λεηλασίας³⁰. Ένα κομμάτι από κασσίτερο αναφέρεται από το Porto Petone, στο ίδιο στρώμα με ένα ΥΕ.IIIB ψευδοστόμο αμφορίσκο, αλλά επειδή άλλα αντικείμενα από «κασσίτερο» από την Ιταλία έχουν αποδειχθεί ότι είναι από αντιμόνιο, αυτή η αναγνώριση πρέπει να παραμείνει προσωρινή³¹. Δεν υπέρχει, επομένως καμιά αδιαμφισβήτητη μαρτυρία, και πρέπει να παραδεχθούμε ότι η Σικελική σχέση δύσκολα μπορεί να ερμηνευθεί ότι είχε ως αντικείμενο τα μέταλλα· επιπλέον, το μέγεθος του εμπορίου δεν φαίνεται να ήταν μεγάλο σε καμιά εποχή. Το δυτικό εμπόριο θα μπορούσε, επομένως, να είχε αρχίσει από μια τέτοια αιτία, αλλά συνεχίσθηκε για μια άλλη, και παρέμεινε ως κάτι δευτερεύον.

Το Αδριατικό εμπόριο είναι κατά κάποιον τρόπο ακόμα πιο υλοθετικό, αφού δεν έχει αναγνωρισθεί ούτε και ένας ενδιάμεσος σταθμός βόρεια των Ιονίων Νησιών. Αλλά υπάρχουν σημεία ότι ήταν πιο σημαντικό, αφού τα πλακίδια-χαντρες Ευρωπαϊκών τύπων που βρέθηκαν ανάμεσα στις χάντρες από ήλεκτρο σε πρώιμα σύνολα³² συνιστούν ότι το ήλεκτρο εισαγόταν ευρέως με τη μορφή έτοιμων περιδέραιων, και τα οστένα επιμήλα από τον Κάβετο Λακκοειδή Τάφο I, που παραλληλίζονται σε κόκαλο στο Bush Barrow στο Έσοξ και σε χρυσό στον τάφο Kenlagat στη Βρετανία³³, πιθανώς αντιπροσωπεύουν ένα άλλο αντικείμενο, ίσως ένα ραβδί, εισαγμένο από την Ευρώπη, αφού δεν έχουν κανένα ντόπιο πρόγονο. Αυτό, τα περιδέραια και τα Αιγαιακά αντικείμενα που βρέθηκαν εκεί, όπως το κύπελλο Dohnsen και η λαβή-ξήφους της Lyon, ή που αντιπροσωπεύονται από απομιμήσεις, σίγουρες ή ευλογωφανείς, όπως στην περίπτωση ποικίλων όπλων, που περιλαμβάνουν και έναν αξιοσημείωτο πέλεκυ με ένθετη διακόσμηση από την Ελβετία³⁴, ή πιο αμφιλεγόμενα, όπως το κύπελλο Ledro και τα εγχειρίδια Britep διακοσμημένα στις λαβές τους με βελόνες, είναι όλα «αντικείμενα γοήτρου», για τα οποία μπορεί να υποτεθεί ότι ήταν φιλικά δώρα ή κάτι παρόμοιο που ανταλλάχθηκαν από τους κυβερνήτες των οποίων η υποστήριξη στο εμπόριο ήταν απαραίτητη σε κάθε πλευρά. Η ανταλλαγή τεχνικών πληροφοριών ήταν ένα φυσικό επακόλουθο αυτού, αλλά πρέπει να τονισθεί ότι ήταν περιορισμένη: η Ευρωπαϊκή παράδοση μεταλλουργίας ήταν ανεξάρτητη από την Αιγαιακή, όπως καθαρά πρέπει να δείχνει κάθε σύγκριση των κοινών τύπων, και μερικές φορές ακόμα και ανώτερη, και δεν μπορεί πλέον να υποστηριχθεί ότι βασίζεται σε Αιγαιακά ή Μεσανατολικά πρότυπα.

Περισσότερη μαρτυρία μόλις χρειάζεται για να καταστήσει ακόμα και αυτή την περιορισμένη άποψη για Μυκηναϊκές επαφές με την Ευρώπη κάτι περισσότερο από μια υπόθεση. Ακόμα και τα στάδια μέσω των οποίων οι έμποροι έφθαναν στα Αιολικά νησιά δεν μπορούν ακόμα να προσδιορισθούν, αν και φαίνεται πιθανό ότι ήταν στις ή κοντά στις θέσεις της μεταγενέστερης

Μυκηναϊκής δραστηριότητας, και υπάρχει λίγο ή καθόλου Μυκηναϊκό υλικό στους τόπους προορισμού που προτείνονται. Πιο εκτεταμένες θεωρίες για πρόφιμη Μυκηναϊκή επιρροή είναι απίθανο να υλοστηριχθούν με βάση την παρούσα μαρτυρία, στηριζόμενοι όχι μόνο σε πολύ ανάμικτη και συχνά φτωχά χρονολογημένη μαρτυρία από την Ευρώπη, αλλά σε μια μάλλον υπερβολική εκτίμηση για τον πρόφιμο Μυκηναϊκό πολιτισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Είναι επιτέλους καιρός να σκεφθούμε τι μπορεί να μάθουμε από το υλικό που συζητήθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια για τις καταγωγές του Μυκηναϊκού πολιτισμού, και να τοποθετήσουμε την ανάπτυξή του μέσα στο πλαίσιο της Αιγαιακής προϊστορίας. Αυτό αναπόφευκτα θα δημιουργήσει υποθέσεις που δεν συμφερνίζονται όλοι οι ειδικοί, και ό,τι ακολουθεί είναι ουσιαστικά μια προσωπική άποψη, που παρουσιάζεται για μια γενική θεώρηση. Η φύση του υλικού επβάλλει τους δικούς της περιορισμούς: η κατανομή των ανασκαφών και η ποιότητα των πληροφοριών που κερδίζουμε απ' αυτές έχουν επηρεασθεί από έναν αριθμό παραγόντων, που παρέχουν μια πολύ άνιση εικόνα. Τα πλείστα είναι γνωστά από τις κεντρικές περιοχές, ειδικά από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, πρώιμες Μυκηναϊκές εξελίξεις αντιπροσωπεύονται ευρέως από τα περιεχόμενα σχετικών λίγων πριγκιπικών τάφων, και ολόκληρες περιοχές μελέτης, όπως η Θρησκεία, είναι στην κυριολεξία εντελώς άθικτες. Αλλά πρέπει να γίνει μια προσπάθεια, τουλάχιστον, να προτείνουμε συμπεράσματα στα οποία οδηγεί το διαθέσιμο υλικό.

Είναι αναγκαίο να αρχίσουμε τονίζοντας ότι μετά την ΠΕ.ΙΙ δεν είναι δυνατό να διαπραγματευθούμε την πειρωτική Ελλάδα μαζί με το Αιγαίο. Οι καταστροφές στο τέλος της ΠΕ.ΙΙ είχαν ένα μόνιμο αποτέλεσμα στην ανάπτυξη της πειρωτικής Ελλάδας, στρέφοντάς τη σε μια διαφορετική κατεύθυνση από την Κρήτη και τις Κυκλάδες. Η μαρτυρία για τη φύση της ελλαδικής κοινωνίας στις ΠΕ.ΙΙΙ-ΠΕ φάσεις έχουν συζητηθεί στο Κεφ. ΙΓ· εδώ θα επαναλάβω μόνο την πεποιθησή μου ότι ήταν φτωχή, οπισθοδρομική και ανοργάνωτη, σε σύγκριση με τις κοινωνίες του Αιγαίου, αποτελούμενη από συχνά αυτάρκεις χωριάτικες κοινότητες όπου ο ρυθμός ανάπτυξης ήταν εξαιρετικά βραδύς.

φαινομένων, αλλά δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι ήταν η μόνη τους αιτία. Η ουσιώδης ανάπτυξη αυτών των χρόνων ήταν η εμφάνιση μιας άρχουσας τάξης, που αν και αρχικά βασιζόταν πολύ πιθανώς σε ντόπια στοιχεία, πρέπει να επέκτεινε τον έλεγχο της πάνω σε πολύ σημαντικές περιοχές, για να εξασφαλίξει πόρους ενισχυτικούς του νέου μεγαλείου της. Ότι αυτοί (οι άρχοντες) ήταν ντόπιοι μάλλον παρά ξένοι κατακτητές έχει συζητηθεί στην περίπτωση της ομάδας των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων στο Κεφ. III, που προς τα παρόν είναι οι πιο πρώιμοι που πέτυχαν πραγματική υπεροχή, κρίνοντας από τη βαθμιαία συσσώρευση του πλούτου τους και τις σαφείς Αιγαιακές ή Ελλαδικές σχέσεις των θησαυρών στους οποίους επιδείχθηκε η εμφάνιση εξωτικών στοιχείων, όπως οι ταφικές στήλες, οι νεκρικές προσωπίδες και τα άρματα, είναι δευτερεύουσα και πρέπει να ερμηνευθεί με κάποιο άλλο τρόπο παρά ως μια ένδειξη ξένης κατάκτησης. Είναι δύσκολο να ανιχνεύσουμε τις αρχές αυτής της άρχουσας τάξης άλλου, με εξαίρεση στη Μεσσηνία όπου αντικείμενα όμοια με εκείνα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων βρίσκονται σε διαφορετικούς τύπους τάφων, κυρίως στον θολωτό, του οποίου η τοπική εξέλιξη από ένα συνδυασμό Αιγαιακών επιδράσεων και ντόπιων προτιμήσεων υποστηρίχθηκε στο Κεφ. IV. Εδώ και αλλού αυτοί οι άρχοντες μπορεί να κατόνταν από μία σκιώδη ΜΕ αριστοκρατία που αντιπροσωπεύεται από ταφικούς τύπους —συνηγορεί σ' αυτό η σχέση τύμβων και θολωτών σε διάφορες Μησσηνιακές θέσεις και επίσης στο Μαραθώνα—, αλλά είναι πιθανό ότι επέβαλαν τη δύναμή τους σ' ένα μεγάλο ποσοστό με επιτυχίες πολέμου, χρησιμοποίησης όπλα και σπληναίο Κρητικών τύπων, που ίσως πρωτο-υιοθετήθηκαν από την ομάδα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων.

Ενώ στη βορειοανατολική Πελοπόννησο οι Μυκίνες φαίνεται ότι γρήγορα υπερίσχυσαν όλων των πιθανών ανταγωνιστών τους, στη Μεσσηνία και πιθανώς αλλού εμφανίστηκε ένα σύνολο από πολλές μικρότερες ηγεμονίες με λιγότερο σταθερή τη θέση τους: οι Μυκίνες ίσως διέθεταν το πλεονέκτημα του αφηδιασμού που έλειπε από τις άλλες. Όμως όλος ο συσσωρευμένος πλούτος σε πολύ θεαματικές ποσότητες, εκτός από την εκμετάλλευση των ντόπιων προϊόντων, τη φορολογία και τη λεηλασία, μπορεί, στην περίπτωση των Μυκηνών και των Μεσσηνιακών ηγεμονιών, να βασιζόταν στη συμμετοχή τους στο εμπόριο με την Ευρώπη που υποδηλώνεται από την εμφάνιση ηλεκτρού στην Ελλάδα και πρώιμης Μυκηναϊκής κεραμικής και άλλων αντικειμένων στην Αδριατική και δυτικότερα. Το εμπόριο, έχω προτείνει, μπορεί να συμπληρώθηκε με τα ουσιαστικά μέταλλα ορείχαλκο και κασσίτερο και μπορεί να εξηγήσει την «ειδική σχέση» μεταξύ αυτών των ηγεμονιών και της Κρήτης.

Πράγματι, ο νέος πλούτος σχετίζεται αφεδιάλτα με την υπερβολική Αιγαιακή, κυρίως Κρητική, επιρροή στην πειρωτική Ελλάδα, που αντιπροσωπεύεται από τὰ έργα τεχνιτών που πήγαν ή στάλθηκαν εκεί, καθώς και από επεισόδια. Φαίνεται στους νεοεσπαχθέντες τύπους τάφων, όπλων και οπλι-

Πρώτες ύλες, όπως ο ορείχαλκος, κασσίτερος και οψιανός, έπρεπε να τις προμηθευθούν με το εμπόριο, το οποίο τεκμηριώνεται από την κατανομή ποικίλων μορφών λεπτότεχνης κεραμικής, αλλά οι αναγκαίες επαφές με το Αιγαίο δεν είχαν κανένα αξιοσημείωτο αποτέλεσμα στις κοινότητες της πειρωτικής Ελλάδας, ούτε ακόμα σε σημαντικές παράκτιες θέσεις, όπως η Λέρνα και η Ασίνη, και δύσκολα θα μπορούσαν να είναι πολύ έντονες. Οι λόγοι γ' αυτή τη μακρά περίοδο στασιμότητας στην πειρωτική Ελλάδα είναι σαφείς. Οι ΠΕ. II καταστrophές πιθανώς προξένησαν μια μείωση του πληθυσμού, που ίσως ήταν πολύ σημαντική, αλλά αυτή μπορεί να ήταν μόνο πρόσκαιρη πράγματι, κατά το σημειακό οικισμοί επιβίωσαν ή σίγουρα ξανακατοικήθηκαν, και κατά τη διάρκεια των επόμενων φάσεων ιδρύθηκαν νέοι, ειδικοί στη Μεσσηνία. Ο συνδυασμός έλλειψης ενδιαφέροντος για την πειρωτική Ελλάδα από την πλευρά των πολιτισμών του Αιγαίου, η έλλειψη οργάνωσης στην πειρωτική Ελλάδα, και ο χαρακτήρας των ίδιων των ανθρώπων μπορεί να είναι υπεύθυνα: σίγουρα, αν και είναι εξαιρετικά πιθανό ότι το κυρίαρχο στοιχείο στον πληθυσμό ήταν εκείνο του οποίου η γλώσσα επρόκειτο να εξελιχθεί σε Ελληνική, δεν δέχθηκαν κανένα από τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται τυπικά «Ελληνικά» και απέτυχαν να διατηρήσουν κάποια εμπειρία από εκείνες που είχαν αποκτήσει από τουλάχιστο μερικές κοινότητες στην ΠΕ. II. Η κύρια ενασχόληση των κοινοτήτων της πειρωτικής Ελλάδας φαίνεται ότι ήταν η εξασφάλιση αρκετής τροφής, και η μαρτυρία των σκελετών της Λέρνας συνιστά ότι, παρά τη σειρά των αυξανόμενων συγκομιδών και των κρεατο-παραγωγών ζώων που ανέτρεφαν ή που κυνηγούσαν, αυτό δεν ήταν πάντα εύκολο.

Φαίνεται σαφές ότι κατά τη ΜΕ Υστερη Φάση υπήρχε μια βελτίωση, πολύ πιθανώς σαν αποτέλεσμα του αυξανόμενου πληθυσμού. Μεγαλύτερη ευημερία υποδηλώνεται από τα κονότερα και πιο πολύτιμα κτερίσματα τάφων, και μπορεί να σχετισθεί με τις ανιχνευόμενες Αιγαιακές επιρροές, Κρητικές και Κυκλαδικές, στη λεπτότεχη κεραμική της περιόδου. Πράγματι, η Κρητική επίδραση αυξήθηκε πολύ αυτόν τον καιρό στο Αιγαίο, την περίοδο των Δεύτερων Ανακτόρων, επηρεάζουσα έντονα τις αρχαίες πόλεις των Κυκλάδων, όπως την Αγία Ειρήνη και τη Φυλακωπή και εκτεινόμενη ως τα Δωδεκάνησα και τη γειτονική Τουρκική ακτή, όπου υπήρχε Κρητικό εμπόριο και οικισμός. Είναι δυνατό να διακρίνουμε σ' αυτή την εξέλιξη την πραγματικότητα πίσω από τη μυθική «θαλασσοκρατία του Μίνωα», αλλά, μολονότι οι Κρητικές επιρροές σημείωσαν τη μεγαλύτερη ακμή τους αυτό τον καιρό, δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι υφίστατο μια ενοποιημένη Κρητική «αυτοκρατορία» κυριαρχούμενη από την Κνωσό, και η βελτίωση των οχυρώσεων σε διάφορες νησιωτικές θέσεις δύσκολα συνιστά την ύπαρξη μιας *rex Minois*.

Η βελτίωση της ευημερίας στην πειρωτική Ελλάδα διαμορφώνει το υπόβαθρο της εμφάνισης των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων και των σχετικών

σμού, κοσμημάτων, κεραμικής, αγγείων από πολύτιμα υλικά, και ακόμα και κανονικών εργαλείων, και είναι τόσο ισχυρή ώστε εμπνέει την ανάπτυξη κάθε γήσιας ντόπιας καλλιτεχνικής παράδοσης, αν και μπορούν να ανιχνευθούν διακριτικά Ελλαδικά γνωρίσματα, που είναι το προϊόν των καλλιτεχνικών σχολών της ηπειρωτικής Ελλάδας ή των τοπικών προτιμήσεων και γούστου. Αυτοί οι νεωτερισμοί δεν εμφανίζονται αμέσως και μαζί: οι νέες τέχνες αντιπροσωπεύονται άριστα στα περιεχόμενα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, όπου πολλοί είναι μοναδικοί, ενώ η καταγωγή της Μυκηναϊκής κεραμικής μπορεί να αναζητηθεί στη νότια Λακωνία² και διάφοροι τύποι του εισάχθηκαν ή αναπτύχθηκαν σε διαφορετικά μέρη της Πελοποννήσου, Αττικής και Βοιωτίας. Αλλά η γρήγορη εξάπλωση αυτών των νέων στοιχείων και η συγχώνυσή τους με επιβιώνοντα ΜΕ χαρακτηριστικά, όπως τα σχέδια κανονικών σπιτιών και τα προϊόντα οικιακής κεραμικής, δημιουργήσαν ένα σχετικώς ομοίωμορφο «Μυκηναϊκό πολιτισμό» που μπορεί να ανιχνευθεί στο πλείστον της ηπειρωτικής Ελλάδας γύρω στα 1450 π.Χ. περίπου.

Στο διάστημα λίγων γενεών, τότε, η φύση της κοινωνίας στην ηπειρωτική Ελλάδα γνώρισε επαναστατικές αλλαγές. Αλλά είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε τα όρια αυτής της επανάστασης. Οι νέες επιδράσεις δεν επεκτάθηκαν πολύ πέρα από τις πρακτικές τέχνες και δεξιότητες: δύσκολα μπορούν να αναγνωρισθούν στην αρχιτεκτονική, αφού τα Ελλαδικά στίπια και οι οικισμοί παραμένουν γενικά τόσο απλά, όσο ήταν και πριν ή στις λιγότερο επιπρεαζόμενες σφαίρες των ιδεών. Η αυξανόμενη αγάπη για οικογενειακούς τάφους και η εμφανής λατρευτικών αντικειμένων, όπως τα ριτά και οι «αερο κόμβοι», θα μπορούσαν να υποδηλώνουν την επίδραση μερικών πίστευων και πρακτικών που κυκλοφορούσαν στην Κρήτη και στα νησιά, αλλά δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για ολοκληρωτική υιοθέτηση της Κρητικής θρησκείας, και ακόμη λιγότερο των Κρητικών μεθόδων διοίκησης και οργάνωσης. Ενώ πρέπει να παραδεχθούμε ότι η μαρτυρία δεν είναι πολύ καλή, φαίνεται πιθανό ότι η οργάνωση των πρώιμων Μυκηναϊκών ηγεμονιών ήταν απλή, προσεγγίζουσα σε αυτή που έχει αποκληθεί «ρωϊκού» τύπου. Σ' αυτή η άρχουσα τάξη, που ξεχώριζε καθαρά από τους αρχόμενους, θα έπαιρνε το μεγαλύτερο μέρος του υπέρχοντος πλούτου με τη μορφή φόρων και εισφορών, σε αντίλλαγμα για την προσφερόμενη προστασία σε περίοδο πολέμου και λιμού, την οργάνωση της δικαιοσύνης και της θρησκείας, η οποία, αφού απαιτούσε θυσίες στους θεούς, θα ήταν μια δαπανηρή επιχείρηση: αυτοί θα ήταν επίσης οι πάτρωνες των εξασκημένων τεχνιτών, θα διεύθυναν πιθανώς τα εμπόριο, που απέβλεπε κατά το πλείστον στην προμήθεια των πολυτελών αντικειμένων τους και των ουσιαστών μετάλλων που χρειαζόνταν για να εφοδιάζουν τους ακολούθους τους, και θα εντυφλούσαν στις παραδοσιακές αριστοκρατικές ενασχολήσεις του πολέμου και του κυνηγιού. Οι κατοικίες τους θα ήταν λίγο καλύτερα εξοπλισμένες από το μέσο όρου σπίτι, αλλά θα είχαν περισσότερα δωμάτια και

μεγαλύτερους χώρους αποθηκευτικούς και, γύρω στο 1450, θα είχαν μερικούς τοιχογραφηθεί με απλό τρόπο. Οι υπήκοοι τους ωφελούνταν από την αυξανόμενη ασφάλεια, τη βελτιωμένη τεχνολογία, όπως δείχνει η αυξανόμενη προτίμηση στη τροχίλατη κεραμικής και η εισαγωγή στοιχείων όπως το περιχέλιμα σε κανονικά εργαλεία, και η μεγαλύτερη διαθεσιμότητα βασικών μετάλλων· η μεγάλη οικιστική εξάπλωση, που κορυφώθηκε στην ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο, πιθανώς άρχισε τώρα, και ήδη τμήμα του πληθυσμού ήταν αρκετά εύπορο για να αποκτήσει οικογενειακούς τάφους νέων τύπων που καταγόταν από το Αιγαίο.

Αυτές οι εξελίξεις δεν έφεραν μόνο τις διάφορες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας σε πολύ μεγαλύτερη επαφή τη μια με την άλλη, αλλά και τις κατέστησαν τμήμα ενός ευρύτερου κόσμου. Αν στην αρχή οι ηγεμονίες υπολογίζονταν κυρίως ως πελάτες πολυτελών αγαθών, μερικοί Ελλαδίτες έμποροι είχαν ήδη δραστηριοποιηθεί στο Αιγαίο και στη δυτική Μεσόγειο πριν από το τέλος του 16ου αι. π.Χ. και γύρω στα 1450 π.Χ., περίπου είχαν πιθανώς διεισδύσει στις αγορές της Εγγύς Ανατολής. Η πολύ μικρή ποσότητα κεραμικής που βρέθηκε δεν επιτρέπει καμιά υπόθεση ότι «είχαν επικρατήσει» στη διεξαγωγή του Αιγαϊκού εμπορίου με την Εγγύς Ανατολή, μια κατάσταση που μοιάζει απίθανη, ενώ επιβίωναν τα Κρητικά ανάκτορα, και φαίνεται πιο πιθανό να συνυπήρχαν με τους Κρήτες εμπόρους: πράγματι, Κρήτες και Ελλαδίτες ίσως βασίζονταν πολύ στην Κυπριακή πείρα του Μεσανατολικού εμπορίου.

Η αβεβαιότητα για την πραγματική χρονολογία της έκρηξης της Θήρας, που πρέπει να είχε ένα τρομερό αντίκτυπο όχι μόνο φυσικά αλλά και στις μνήμες εκείνων που ζούσαν τότε, σκοτίζει την ιστορική εικόνα των γεγονότων στο Αιγαίο κατά τη διάρκεια της περιόδου της πρώιμης Μυκηναϊκής εξέλιξης. Δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία ότι κάποια αποτελέσματα της έκρηξης έγιναν αισθητά στην ηπειρωτική Ελλάδα, της οποίας τα πιο σημαντικά κέντρα δεν εκτέθηκαν στα παλαιορικά κύματα ή στην «ηφαιστειακή τέφρα», μολονότι θα υπέφεραν από σεισμούς που προκάλεσε η έκρηξη· αλλά σε κάθε περίπτωση το ερώτημα παραμένει ακόμα ανοικτό σχετικά με το εάν οι σειρές των καταστροφών στην Κρήτη και στο Αιγαίο, που χρονολογούνται περίπου στο 1450 π.Χ. με βάση την παρουσία ΥΜ.ΙΒ κεραμικής, μπορούν να αποδοθούν στην έκρηξη. Αυτές οι καταστροφές, εντούτοις, σίγουρα σημείωσαν έναν ιστορικό σταθμό στο Αιγαίο, αφού τις διαδέχθηκε μια περίοδος κατά την οποία η Ελλαδική επιρροή στο Αιγαίο αρχίζει να αντικαθιστά την Κρητική και, σύμφωνα με τη γνώμη των ειδικών, μια άρχουσα δυναστεία ή τάξη Ελλαδικής καταγωγής εγκαθιδρύθηκε στην Κνωσό. Οι πινακίδες Γραμμικής Β που σώθηκαν από την καταστροφή του ανακτόρου της Κνωσού στον πρώιμο 14ο αιώνα συνιστούν ότι ο έλεγχος της εκτεινόμενης στην περισσότερη Κρήτη και είναι πιθανό ότι οι ΥΜ.ΙΒ καταστροφές αντιπροσωπεύουν την επέκταση αυτού του ελέγχου, αν και αυτή η άποψη έχει επίσει δυσκολίες αποδοχής³.

στο νεκρικό ναό του Αμένοφι ΙΙΙ, που πιθανώς χρονολογείται μεταξύ 1390 και 1375 π.Χ.⁴ και συμπλήρωσε καλά με την ανακάλυψη στο Αιγαίο διάφορων σκαρφαλιών και άλλων αντικειμένων με το όνομα αυτού του βασιλιά και της γυναίκας του Tiyε.

Οι σημαντικές εξελίξεις και αλλαγές στην ισορροπία δυνάμεως στο Αιγαίο αυτόν τον καιρό μπορούν κάλλιστα να συναγωνισθούν αυτές στην ηπειρωτική Ελλάδα. Κέντρα όπως η Ανάλγηνη, Περιστέρα και Κακόβατος, που σαφώς ήταν σημαντικότατα πριν, φαίνονται να μειώνονται σε σημασία⁵, ενώ άλλα, όπως η Πύλος, η Αθήνα και η Θήβα, ίσως αύξησαν τη σπουδαιότητά τους, και νέα, όπως εκείνα που αντιπροσωπεύονται από τους τάφους του Αγίου Ηλία στην Αιτωλία και του Καταρράκτη στην Αχαΐα, εμφανίσθηκαν. Είναι πιθανό ότι η υπερβολική επίδειξη της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί, αλλά μπορεί να είχε συντελέσει και εσωτερική πολεμική διαμάχη, όπως αυτή που ενμέρι προκάλεσε την ανάδειξη της κυριαρχίας της Πύλου στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Η διακοπή της χρήσης πολλών θολωτών στην ΥΕ.ΙΙΙΑΙ και η εγκατάλειψη της θέσης του Μενελάου θα μπορούσε να υποδηλώνει όμοιες αναταραχές.

Η καταστροφή της Κνωσού στον πρώιμο 14ο αι. π.Χ., από οποιαδήποτε αιτία, απομάκρυνε τον τελευταίο ανταγωνιστή των δυνάμεων της ηπειρωτικής Ελλάδας, των οποίων τα ανάκτορα ήταν καλλιτεχνικά και πολιτικά τα κέντρα του Αιγαίου για το υπόλοιπο του 14ου και 13ου αιώνα, αν και η Κρήτη πάντοτε διατηρούσε μια ορισμένη καλλιτεχνική ανεξαρτησία και συνέχιζε να ακριβάζει σε μικρότερο βαθμό. Μπορεί επίσης να απομάκρυνε την κύρια πηγή νέας καλλιτεχνικής έμπνευσης στο Αιγαίο, επειδή, αν και ο βαθμός στον οποίο οι Ελλαδίτες τεχνίτες ήταν πλήρως δεμένοι με τις προγενέστερες καθιερωμένες παραδόσεις είναι συζητήσιμος, είναι δύσκολο να δείξουμε εκτεταμένες επνοήσεις από μέρους τους, και χωρίς αμφιβολία πολλά προϊόντα αυτής της περιόδου ήταν τεχνικώς εξαιρετά αλλά στερεοτυποποιημένα. Η αφθονία των πρωιμότερων πλούσιων τάφων φαίνεται να έχει αντικατασταθεί από μια ορισμένη εγκράτεια, αν και ανάκτορα και τάφοι ακόμη περιείχαν πολλά αντικείμενα λεπτότεχνης τεχνικής, και φαίνεται να έγινε μια στροφή σε μεγαλύτερη δαπάνη αντί για θησαυρούς στην αρχιτεκτονική, τις μεγάλες οχυρώσεις και ανάκτορα που είναι από τα πιο εντυπωσιακά Μυκηναϊκά λείψανα.

Παρά κάποιες διαφορές, είναι δυνατό να δούμε τα υστερομυκηναϊκά ανάκτορα ως τους κληρονόμους των πρωιμότερων Κρητικών, και η ιστορία της Μυκηναϊκής εξέλιξης μπορεί να κατανοηθεί ως η προϊούσα αφομοίωση των κοινωνιών της ηπειρωτικής Ελλάδας στους πρωιμότερους Αιγαιακούς πολιτισμούς, καλλιτεχνικά και πολιτικά. Σ' αυτό το σύνολο η λαμπρότητα των θησαυρών των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων είναι κάτι το άσχετο, μια πολύ απομονωμένη εξέλιξη που επρόκειτο να έχει λίγη πραγματική συνέχεια το

Δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι η Κνωσός σ' αυτό το τελικό στάδιο είχε υποταγεί σε κάποιο κέντρο της ηπειρωτικής Ελλάδας· είναι πολύ πιο πιθανό ότι συνέχισε να λειτουργεί ως μια ανεξάρτητη δύναμη και πηγή καλλιτεχνικών και τεχνικών επινοήσεων. Οι σχέσεις της με την ηπειρωτική Ελλάδα, ειδικά με τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, φαίνονται ισχυρότερες παρά ποτέ πριν, κρίνοντας από την ομοιογένεια των παραδόσεων στην παραγωγή όπλων, κοσμημάτων και πολύτιμων αγγείων που βλέπουμε στα ταφικά κτερίσματα των πλούσιων τάφων· και πιθανώς συνέβηκε σ' αυτά τα χρόνια, στα ύστατα, ως επακόλουθο της καταστροφής της Κνωσού, πολλά χαρακτηριστικά του Κρητικού ανακτόρου κυριότατα το σύστημά του διοίκησης, αλλά επίσης και οι περισσότερο εξελιγμένες τεχνικές κατασκευές και επιμελημένες μορφές διακόσμησης με τοιχογραφίες και μαρμαροκονίαμα να μεταφωτεύτηκαν στα Ελλαδικά κέντρα. Τα πρωτότυπα των μεταγενέστερων ανακτόρων είχαν ήδη χτισθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως δείχνει η μαρτυρία από τα Νιχώρια και το Μενελάειον, και μπορεί να υποτεθεί ότι όμοια κτίρια είχαν αναγεθθεί και αλλού στις ακροπόλεις των ηγεμόνων. Αλλά οι παλαιότερες παραδόσεις δαπάνης για προσωπικά αποκτήματα και τάφους επιβίβων ακόμα έντονα, και ο 15ος και ο πρώιμος 14ος αιώνας μπορούν να θεωρηθούν ως η χρυσή εποχή του θολωτού τάφου. Η παραγωγή ποικίλων χαρακτηριστικών τύπων Μυκηναϊκών μικροευρημάτων, όπως πήλινων ειδωλίων, χρυσών και γυάλινων ανάγλυφων χαντρών, και αντικειμένων από ελεφαντόδοντο με ανάγλυφη διακόσμηση, καθιερώθηκε επίσης σ' αυτή την εποχή.

Πολλά απ' αυτά τα γνωρίσματα εμφανίζονται σε πιο απομακρυσμένα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας όπως στη βορειοδυτική Ελλάδα και Θεσσαλία, που είχαν παραγάγει λίγα Μυκηναϊκά λείψανα της προηγούμενης περιόδου, και κρίνοντας από την κεραμική οι Μυκηναϊκές επιρροές κυριαρχούσαν τώρα στα νησιά του Αιγαίου, εκτός από την Κρήτη, και εκτεινονταν ως τη Δωδεκάνησο και την Τουρκική ακτή, όπου, με βάση τα ευκρινώς Ελλαδικού τύπου νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων, βγαίνει το συμπέρασμα ότι ο αποικισμός προήλθε από την ηπειρωτική Ελλάδα. Μυκηναϊκή κεραμική άρχισε να εμφανίζεται σε πολύ μεγαλύτερες ποσότητες στην Εγγύς Ανατολή, ιδιαίτερα στην Κύπρο, όπου πολύ λίγη Κρητική κεραμική αυτής της περιόδου έχει βρεθεί (αν και η Κνωσός, όσο επιβίωσε ως ανάκτορο, πρέπει να διατηρούσε στενούς εμπορικούς δεσμούς με την Εγγύς Ανατολή). Είναι επίσης πιο άφθονη στη δυτική Μεσόγειο, αλλά η γενική εντύπωση είναι ότι τα Ελλαδικά κέντρα με αυξανόμενο ρυθμό στρέφονταν προς την ανατολή, όπως είχαν κάνει οι πρόδρομοί τους Κρητικοί και ότι το δυτικό εμπόριο ήταν κάτι σαν πάρεργο. Μια ενδιαφέρουσα επίδειξη των Αιγαιακών δεσμών με την Εγγύς Ανατολή σ' αυτό το διάστημα παρέχεται από τον κατάλογο των ονομάτων «Κεφτού», που πιθανώς περιλαμβάνουν Ελλαδικές και Κρητικές θέσεις, με βάση ένα άγαλμα

σημαντικό γνώρισμα ήταν η ανάδειξη μιας κυρίαρχης τάξης σε πολλά μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας. Προς το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου οι ακροπόλεις και τα ανάκτορα αυτής της άρχουσας τάξης ήταν πιο σημαντικά από τους οικισμούς στους οποίους ανήκαν, οι οποίοι ποτέ δεν αναπτύχθηκαν ώστε να πλησιάσουν κάπως αθηνικές πόλεις με τον τρόπο που έγινε στην Κρήτη και στις Κυκλάδες, εκτός ίσως από τις ίδιες τις Μυκήνες.

Αλλά το επίτευγμα των πρώιμων αρχόντων των Μυκηνών που αντιπροσωπεύεται από τα περιεχόμενα των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων δεν θα έπρεπε να υποτιμηθεί. Αν το αποτέλεσμα αυτής της μελέτης είναι να συστήσει ότι πολλά χαρακτηριστικά Μυκηναϊκά γνωρίσματα δεν διαδόθηκαν από την Αργολίδα, αλλά υιοθετήθηκαν ή αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα στις διάφορες περιοχές, αυτό δεν κάνει την απόδοση του ονόματος «Μυκηναϊκός» σ' όλο τον πολιτισμό κάπως λιγότερο ταιριαστή. Σύμφωνα με την παρούσα μαρτυρία, οι Μυκήνες ήταν το πρωμότερο κέντρο πραγματικής δύναμης στην ηπειρωτική Ελλάδα, μειώνοντας τις διάφορες ακροπόλεις των άλλων περιοχών, και συνέχισε να είναι εκείνο που ασκούσε τη μεγαλύτερη επιρροή για άλλους τρεις αιώνες: καμιά άλλη θέση στην ηπειρωτική Ελλάδα δεν έδωσε τόσες πολλές διαφορετικές ενδείξεις πλούτου και δύναμης, ανταγωνιζόμενη την Κνωσό σε ποικιλία και υπεροχή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Χ. Τσούντας, *Μυκήναι και μυκηναϊός πολιτισμός* (1982), μεταφρασμένο και τροποποιημένο από τον J.I. Manatt ως *The Mycenaean Age* (1987).
2. *BSA* 22 (1916-18) 175-89.
3. *AJA* 32 (1928) 141-54.
4. *BSA* 46 (1951) 16-24, *Historia* 2 (1953-4) 74-94.
5. O W.A. McDonald, *Progress into the Past* (1967), ερουνά την ανάπτυξη της θεωρίας για τον Μυκηναϊκό πολιτισμό ως τα μέσα του 1960.
6. Για την πρώτη άποψη, βλ. *KX* 18 (1964) 135-41, για τη δεύτερη *AM Snodgrass, The Dark Age of Greece* (1971) 385.
7. Οι μελέτες του Buck (*Hesperia* 33 (1964) 231-313 και *Phoenix* 20 (1966) 193-209 και Caskey (*CAH II:1* ch. IV (a)) είναι οι άριστες γενικές επισκοπήσεις, αλλά τείνουν να επικεντρώνονται περισσότερο σε μερικές απόψεις παρά σε άλλες.

ΚΕΦ. Ι. (1)

1. *Korakou* 2, 34-5, 121.
2. *Historia* 2 (1953-4) 84.
3. *Hesperia* 33 (1964) 278-83
4. *Lefkandi* 8-11 (Φάσεις 2-6) για αυτή και όλες τις επόμενες αναφορές στο Λευκαντί.
5. Νιχώρια: *Hesperia* 41 (1972) 257-8. Άγ. Στέφανος: *BSA* 67 (1972) 265. Για υλικό-έρευνας πρβλ. *BSA* 65 (1970) 111-2 (Αρκαδία), *AJA*, 73 (1969) 172 (Μεσσηνία).

6. *Hesperia* 29 (1960) 295-7.
7. *Berbat* 103, 121-3, 156-9.
8. ό.π. (σημ. 6) 298.
9. *Hesperia* 26 (1957) 150.
10. *Hesperia* 23 (1954) 16, 24 (1955) 31-2, αυτόθι (σημ. 8).
11. *Deiras* 134, 136 (Bothros 2).
12. *Asine* 263-4 η πλήρης απουσία διακοσμημένης κεραμικής είναι εναντίον της άποψης ότι αυτή η απόθεση είναι ΠΕ.ΙΙΙ.
13. *Asea* 105-6 (περιχόμενα των Οίκων Β, Η). πρβλ. εικ. 92a-b, 95a.
14. Λακωνία: *BSA* 55 (1960) 80 εικ. 6:11, 101 εικ. 16:3, πρβλ. επίσης 67 (1972) 266 εικ. 37:5.
15. *Deiras*, 136.
16. O D.H. French, στο *Notes on Prehistoric Pottery from Central Greece* (ιδιωτικά κυκλοφορήθεν, 1972) 24-5, παραθέτει παραδείγματα από πολλές θέσεις στην Αργολίδα, Κορινθία, Λακωνία και Μεσσηνία, επίσης στην Αίγινα (Κολόνα) και Εύρτηση· αυτόθι (σημ. 5) για τα Νιχώρια και τον Άγ. Στέφανο.
17. French, ό.π. 37-8 για την κατανομή, και την αναφορά ότι απαντά στο πρώτο ΜΕ στρώμα στη Λέρνα· αυτόθι (σημ. 5) για τα Νιχώρια ΑΙΑ 73 (1969) 172 για τη Μεσσηνία, *BSA* 65 (1970) 112 για την Αρκαδία.
18. *Kiritha* 130 (αγγείο 33).
19. Ό.π. (σημ. 3) 287 σημ. 26 φαίνεται να αναφέρεται σε παραδείγματα από την Οικία 98Α.
20. Ό.π. (σημ. 3) 247-8 για την κατανομή (σχήμα C1; το κομμάτι από τον Άγ. Στέφανο είναι πολύ αμφίβολο).
21. Ό.π. (σημ. 16) 29-30 παραθέτει παραδείγματα, κυρίως σε συλλογές στη λίγες θέσεις στην κεντρική Ελλάδα, Εύβοια, δυτική Αττική, πολλές στη βορειοανατολική Πελοπόννησο και διάφορες στη Λακωνία, Αίγινα (Κολόνα) και Ασέα· πρβλ. επίσης αυτόθι (σημ. 5) για τα Νιχώρια, και *Malthi*, pl. 23D:1, 3, 6, 11, για άλλα πιθανά παραδείγματα.
22. *Deiras*, 119.
23. *Hesperia* 23 (1954) 15.
24. *Hesperia* 23 (1954) 10, 26 (1957) 146.
25. π.χ. στον Άγ. Στέφανο (*BSA* 67 (1972) 265), Νιχώρια (αυτόθι σημ. 5), Μάλθι (*Malthi*, pl. 18:36, 46), Χλεμούτσι (*BCH* 88 (1964) 20, εικ. 9:2-5), Κοκκολάτα (*BSA* 32 (1931-2) pl. 40c).
26. π.χ. *Eleusis* εικ. 39:7, *Eutresis* fig. 187:2, *Dhimini and Sesklo*, εικ. 40, 45.
27. *BSA* 51 (1956) 15-17 (Κυκλάδες), *Prehistoric Macedonia* 210-11 (Μολυβόπυργος), *Troy III* fig. 292a:A64. Αν και συχνά έχει προταθεί ότι οι πολιτισμοί της Τροίας VI και του Μολυβόπυργου σχετίζονται με τον ΜΕ, με βάση τα όμοια τους γκρίζα αγγεία, η απουσία άλλων παράλληλων, για

- παραδείγμα στα τραχεία αγγεία, κάνει αυτό απίθανο. Η κυαθόμορφη κύλικα φαίνεται να είναι το μόνο σχήμα που έχουν κοινό, και έτσι είναι πιο πιθανό να αντιπροσωπεύουν ΜΕ επείσοακτα ή επίδραση. Η κεραμική της Τροίας VI πράγματι έχει άλλες σχέσεις με τη Μυκηναϊκή παράδοση, την αλλάκωση και τη ράχωση των ώμων του αγγείου, και τις όρθιες θηλοσχημες λαβές στα χείλη του αγγείου (Αυτόθι A57-62).
28. *Eutresis* 33-51.
 29. *Eutresis* 35, *CAH* II:1, 119.
 30. *BSA* 61 (1966) 96.
 31. *Asine*, 284-7.
 32. *Eutresis* 561-60, *Kiritha* 91-4.
 33. *Prosymna* Κεφ. IV, *Corinth XIII* part I, G.E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, (1961) 30-31.
 34. *Korakou* figs. 34-6, 40-41, 47-8, pls. 2, 3:1-4, 8.
 35. Βλ. *AE* (1985) 235-53, *AA* (1925) 6-7, 318, σε ανασκαμμένα κτίρια.
 36. Λακωνία: *AM* 52 (1927) pl. 1:4-5, *BSA* 16 (1909-10) 73, fig. 2f, 67 (1972) 267 fig. 38:6, επίσης αδημοσίευτα από τον Άγ. Στέφανο (είναι πιθανό ότι αυτά είναι ντόπια).
 - Μεσσηνία: *ΠΑΕ* (1960) πίν. 160α (δύο στα δεξιά, στη δεύτερη σειρά από τη βάση). *AJA* 70 (1966) pl. 25: fig. 6 (κεντρική σειρά, αριστερά).
 - Αυτόθι (σημ. 5) για τα Νιχώρια, και αδημοσίευτο· *BSA* 67 (1972) 267, fig. 38:8-9, pl. 49c (Άγ. Στέφανος) είναι πιο πιθανώς τέτοιας καταγωγής παρά ΜΕ, και υπάρχουν επίσης εδώ αγγεία με επίχρυσια που φαίνονται ΜΜ· *Hesperia* 23 (1954) 161, pl. 38:8 (Κορυφάσιο)· *ΠΑΕ* (1964) pl. 89c: δεξιά (Βολιμίδα, εκτίθεται στο Μουσείο της Χώρας· χείλος με ταινίες, λαβή με ταινίες και επιχρισμένο εσωτερικό, κανένα απ' αυτά τα γνωρίσματα των ύστερων ΜΕ κυπέλλων, είναι σαφώς ορατά).
 38. *Hesperia* 23 (1954) 158-62, *ΠΑΕ* (1964) 86-9.
 39. Ό.π. (σημ. 3) 245-6 (Σχήμα Β4).
 40. *ΠΑΕ* (1956) 202 (το δακτυλοσχημο αγγείο είναι σαφώς ορατό στον Πίν. 96α), και επίσης *ΑΔ* 16(1960) Β114.
 41. *Pylos III* fig. 196:1, 5 (άνω δεξιά), *BCH* 88 (1964) 33 fig. 18.
 42. *ΠΑΕ* (1958) 167-76.
 43. Βλ. ειδικά *ΑΔ* 1 (1915) 256-63, για το Θέριο (για τη χρονολόγηση παρακάτω (2) σημ. 19), και *Kiritha* pls. 36-8. 46-7 για μεγαλύτερα αγγεία, επίσης 39:46, 50:20, 52.
 44. *ΠΑΕ* (1951) 134-41, (1952) 173-9 (Πτελεόν-Γρίτσα), *Dhimini and Sesklo* Κεφ. 3 παραρ., *AR* (1971-2) 14 fig. 9 (Πευκάκια).
 45. M.S.F. Hood, «An Early Helladic III import at Knossos and Anatolian Connections» στο *Varagnac Mélanges*, (1971) 427-36.

- 204
46. *Hesperia* 29 (1960) 229· ο καθηγητής Caskey ευγενικά μου διευκρίνισε τη σρωματογραφική θέση αυτού του κύπελλου.
47. *BSA* 17 (1910-11) 16-18 (Φυλακωπή), και πληροφορίες από τον κ. G. Cadogan· *Hesperia* 41 (1972) 367-8 (Αγ. Ειρήνη).
48. *PM II* 309.
49. Αυτόθι (σημ. 35).
50. *Hesperia* 26 (1957) 154, pl. 43a-c· είμαι ευγνώμων στους κκ. Hood και Cadogan για τη γνώμη τους στη χρονολόγηση αυτού και άλλων κομματιών της Λέρνας.
51. *Hesperia* 23 (1954) 19, pl. 8e.
52. *Hesperia* 25 (1956), pl. 43a, και 23 (1954) 13, pl. 8d αντίστοιχα.
53. *SG*, pl. 175:956 είναι πιθανώς MM.IIB (πρβλ. *PM I*, fig. 404g), pls. 170, 221, 175, 945, *Cirale B*, pl. 42 είναι πιθανώς YM.IA, επειδή τα σχήματά τους και σε μερικές περιπτώσεις η διακόσμηση είναι χωρίς παράλληλα στην YE.I.
54. *Kythera* 113, 120, 179 (ω 18).
- ΚΕΦ. ΙC)**
1. *BSA* 67 (1972) 103-12, 69 (1974) 109-20.
 2. *Ialysos* 191-2.
 3. *CMP* 85· *Ialysos* 186 σημ. 6.
 4. Λέρνα: *Hesperia* 24 (1955) 34, 25 (1956) 156, *Archaeology* 13 (1960) 130-2 Βορούλια: *ΠΑΕ* (1956) 202, ΑΔ 16 (1960) Β 114. Νιχώρια: *Hesperia* 41 (1972) 259.
'Αγ. Στέφανος: αδημοσίευτο.
 5. Στα ευρήματα που ήδη αναφέρθηκαν μπορεί να προστεθεί ύλικό από τον 'Αγ. Στέφανο (*BSA* 67 (1972) 268, και αδημοσίευτο), από τον οικισμό και το νεκροταφείο των Βολμιδίων (π.χ. *ΠΑΕ* (1952) 477 εικ. 3: ακραία δύο, (1953) 249 εικ. 10), από τους τύμβους του Σεμικού και των Μακρυσίων (Δ 20 (1965) Α, πίν. 11 (τα πλείστα), 13α, 14β, δ, ζ, 23 (1968) Α πίν. 122β, 124α, β.), από τη δυτική Αττική (*Eleusis* fig. 89 (τα πλείστα), ΑΔ 24 (1969) Β, πίν. 59α: δεξιά) και Αγίνα (*Aigina* (1938) 23 fig. 28), Θήβα (*AE* (1910) 225: αγγείο 8), Λευκαντί (αδημοσίευτα στο Μουσείο της Ερέτριας, βλ. *Lefkandi* 5), Κίρρα (*Kirra* pl. 51. 69), και τα Ζερέλια (αδημοσίευτα, στο Μουσείο Ashmolean), Ζάκυνθο και Λίπαρι (*MPI* 21 και πίν. 2:17-18, 8:4 ειδικά), Αγ. Ειρήνη (*Hesperia* 41 (1972) pl. 92. G24-37), Φυλακωπή (*Phylakopi I*, pl. 31. 15-16 και πολλά αδημοσίευτα σε διάφορα μουσεία και συλλογές), Θήβα (*Thera II*, pl. D7.)
 6. Αυτή η έκθεση είναι μια περίληψη του άρθρου μου στο *BSA* 69 (1974) 109-20 όπου υπάρχουν πλήρεις αναφορές.

7. *CMP* 98, *Ialysos* 156-7.
8. π.χ. *SG* pl. 167. 196.
9. *CT* pl. 3. 1., *Prosymna* fig. 659, *CVA USA* 4 pl. 8. 2.
10. Για ρυτά, βλ. *CT*, pl. 1. 10.
11. Πρβλ. *Korakou*, fig. 52. 2., *BSA* 25 (1921-3) pl. 48h, j.
12. Η ακολουθούσα έκθεση για την YE.IIA και YE.IIB βασίζεται στο άρθρο μου στο *BSA* 67 (1972) 103-12, όπου υπάρχουν πλήρεις αναφορές.
13. Για μια μελέτη αυτού του ρυθμού, βλ. *Kythera*, 296-303.
14. π.χ. *CT* pl. 5. 15, *Dendra II* fig. 80.
15. *BSA* 59 (1964) 241-261.
16. Πρβλ. *Korakou* 44, 59· *Hesperia* 41 (1972) 393 αναφέρει παραδείγματα για την Κέα και την αφθονία του στην απόθεση των κάθρων λακκοειδών τάφων της Λέρνας· *Αγ. Kosmas* fig. 135. 59, ΑΔ 19 (1964) Β pl. 21γ κέντρο, 20 (1965) Β pl. 30β (αμφότερα από την Αθήνα) είναι δείγματα της δυτικής Αττικής.
17. π.χ. *AE* (1910) 231-2 εικ. 22-3 (Θήβα), *Αγ. Kosmas* fig. 135. 71 (βαρέλο-σχήμος πιθαμοφρέας).
18. π.χ. *Hesperia* 24 (1955) 34 (Λέρνα), 41 (1972) 393 (Αγ. Ειρήνη), *Prosymna* figs. 185, 195, 499, 210, 380-81.
19. Εδώ ακολουθώ τη γνώμη του Δρ. K. Wardle, στον οποίο είμαι ευγνώμων για πληροφορίες σ' αυτό το σημείο, αλλά ο όγκος του υλικού του Θέρμου αντιπροσωπεύει μια YE. IIA απόθεση-καταστροφής.
20. *Hesperia* 41 (1972) 391, 393, 397 για κωνικά κύπελλα στην Αγ. Ειρήνη.
21. Ό.π. 396, πρβλ. *BSA* 67 (1972) 107.
22. *PM IV* fig. 301γ (Εφυραϊκό), *BSA* 47 (1952) 266 fig. 10:1.9, II.21, 268 fig. 11:III.7-8 (αλόβαστρα, όλα έχοντα ομόκεντρους κύκλους στη βάση, ένα τυπικό YE.IIIA1 γνώρισμα).
23. *MP* 504, *SJMA* 12 (1970) 81-4, 94.

ΚΕΦ. ΙC)

1. *Archaeometry* 13 (1971) 50.
2. Πιο πρόσφατα, I.U. Olson (ed.) *Radiocarbon Variations and Absolute Chronology* (1970), και *PPS* 36 (1970) 280-311.
3. *Radiocarbon* 11 (1969) 157-8.
4. Μεταγενέστερες συζητήσεις: του P. Aström στα *KC* 15-16 (1961-2) I 137-50, και Δεύτερο *Χρητολογικό Συνέδριο* 120-27, του K. Branigan στο *SMEA* 5 (1968) 12-30· πρβλ. επίσης M.S.F. Hood στο *BICS* 13 (1966) 110-11.
5. Βλ. ειδικά *Orientalia N.S.* 36 (1967) 39-54, όπου καταδεικνύεται ότι η «χαμηλή» χρονολογία δεν υπαγορεύεται από τη θεωρία ότι δύο πρίγκιπες με όμοια ονόματα στη Βύβλο είναι ταυτόσημοι.

6. Τα συνειρήματα διευκρινίζονται στο Nestor (1/8/1964) 342-3, πρβλ. επίσης P.M. Warren, *Minoan Stone Vases* (1969) 33.
7. Αν και μια χρονολογία κοντά στο 1550 συχνά είναι αποδεκτή (πιο πρόσφατα, *Orientalia* N.S. 39 (1970) 22-3), όμως υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα εναντίον αυτής· είμαι ευγνώμων στον κ. J.D. Ray του Πανεπιστημίου Birmingham για τη συμβουλή του σ' αυτό το σημείο. Για την τοποθέτηση του Khyan στη δυναστεία των Υκσώς, βλ. J. Van Seters, *The Hyksos: a new investigation* (1967) 157-60.
8. R.W. Ehrich (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology* (1965) 23-4· μια χρονολόγηση στη MM.IIIB των σφραγισμάτων της Ζάκρου είναι παραπλανητική και πιθανώς εσφαλμένη, αφού το *terminus ante quem* τους είναι YM.IB, και θα μπορούσε επίσης να είναι πολύ υψηλό για τα δελφίνια της πρόχου του Lish.
9. P. Dikaios, *Enkomi* (1965) I 229-30 με σημ. 187, II 480.
10. Αυτόθι II 478-9· SCE IV.ID 757f.
11. Δέχομαι τη χρονολογία 1490 π.Χ. για την ανάρρηση του Τούθμωση III, που φαίνεται τώρα να είναι πιο ευνοϊκά αποδεκτή (τονίζεται στα *Chronique d' Egypte* 30 (1965) 317 σημ. 5 ότι το 1504 δεν μπορεί να είναι σωστό), μολονότι ακόμα χαμηλότερες χρονολογίες προτείνονται και υπολογίζουν υστερότερες χρονολογίες προς τα κάτω απ' αυτή. Είμαι ευγνώμων στον κ. Ray και στον καθηγ. J. Baines του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης για συμβουλή σ' αυτό το θέμα.
12. J. Vercoutier, *L' Egypte et le monde égéen préhellénique* (1956).
13. MPL 56-8. AJA 76 (1972) 283-6· μπορεί να σημειωθεί ότι το πατέλο από τη Σακκάρα T.NE 1 θα μπορούσε κάλλιστα να είναι YE.IIB. Βλ. τώρα BSA 68 (1973) 103-11 (που χρησιμοποιεί το 1504-1450 π.Χ. για τον Τούθμωση III, και επομένως έχει υψηλότερες χρονολογίες).
14. *Aegyriaca* nos. 85, 105, 141.
15. Όλη η υπάρχουσα μαρτυρία παρήχθη σε μια συνάντηση του Μυκηναϊκού Σεμιναρίου του Ινστιτούτου Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, την 28η Νοεμβρίου 1973, βλ. τώρα BICS 21 (1974) 142-52.
16. Βλ. *Minutes of the Mycenaean Seminar* (1/12/1971) 372, *Archaeology* 25 (1972) 300.

ΚΕΦ. II

1. CAH I. 2 Ch. XXIV(a), AJA 71 (1967) 1-20, ειδικά 15-18.
2. Οι κλασικές εκθέσεις είναι στο AJA 32 (1928) 141-54 και στο *Hesperia* 29 (1960) 287-305· για τα ανθρόπινα λείψανα βλ. Lerna II.
3. AJA 73 (1969) 171-4.
4. π.χ. BSA 61 (1966) 90, 65 (1970) 113.

5. *Asine* 22-3 (η κάτω πόλη), *Deiras* 235, *Prosymna* Ch. IV, *Tiryas* V2, *Agora XIII* 51-5 (πλατιά εξάπλωση οικισμού και ομαδών τάφων)· για τις Μυκηνες βλ. σ. 39.
6. Λέρνα: *Hesperia* 25 (1956) 159, 29 (1960) 294 (επίσης *Χαριστήριον Ορλάνδου III* 144-52, ειδικά 150, για την ΠΕ.III).
Άργισσα: AA (1955) 199-203.
Χασάμπαλι: *Θεσσαλικά* 4 (1962) 43.
Πευκάκια: AJA 75 (1971) 305.
7. SIMA 22 (1971) 21-4.
8. Ό.π. (βλ. κάτω στη σημ. 6.).
9. π.χ. *Asine* fig. 69. BCH 31 (1907) 139-44 (Άργος), *Asea* figs. 13, 15, 17, 18, 22.
10. π.χ. *Eutresis* figs. 45, 48, *Kirriha* pl. 12.
11. *Orchomenos I* 34-6.
12. *Tiryas III* 97, pl. 6A (Κτίριο 30), *Malthi* 55-7 (Οικία B1 και 3).
13. Ό.π. (βλ. κάτω στη σημ. 6), 145-6, επίσης Άργισσα (AA (1956) 149), Φενεύς (AA 20 (1956) B 159), Θήβα; (AA 22 (1967) B 226-7).
14. *Prehistoric Thessaly* 187-91· πιο πρόσφατες ανασκαφές (AAA 6 (1973) 395-401) παρέχουν περαιτέρω πιθανή μαρτυρία γι' αυτή την τεχνική.
15. Κοράκου Οικία F (Κοράκου 76-7) είναι ένα καλό παράδειγμα.
16. *Eutresis* 62-3. Μερικά τούβλα βρέθηκαν στο ΠΕ.III στρώμα καταστροφής στο Μπερπάτι (*Berbat* 119).
17. Ό.π. (βλ. κάτω στη σημ. 6) και *Hesperia* 26 (1957) 149-51.
18. AA 19 (1964) B 192, 195, 20 (1965) B 230-31 εκ. 1.
19. AAA 3 (1970) 66, 154-5.
20. *Asine* 68-74, πρβλ. επίσης 90.
21. Λέρνα: *Hesperia* 25 (1956) 158-9.
Μαραθώνας: ΠΑΕ (1970) 5.
Εύτρηση: *Eutresis* 26-8.
Κοράκου: Κοράκου 78 (Οικία B).
Νισακούλι: AAA 2 (1969) 10-14.
22. *Lerna II* 45, 46, 49 (Ler 36, 41, 58, 103), πιθανώς *Berbat* 110-111.
23. π.χ. Λέρνα (*Hesperia* 25 (1956) 155), Άργος (*Archaeology* 9 (1956) 168).
Πρβλ. επίσης το Προϊστορικό Νεκροταφείο στις Μυκηνες (BSA 45 (1950) 204-21).
24. Μερικά αναφέρονται ήδη στο Κεφ. I(1) σημ. 33, επίσης *ΜυςCοπ I* 48 (Μπερπάτι), AAA 4 (1971) 147-8 και AR (1971-2) 9 (Ασίνη), *Zygouries* 55-7, AA 22 (1967) B 182 (Μύλοι).
25. π.χ. *Asine* 116-7 (Τάφοι 4, 18), *Zygouries* 39-40, *Kirriha* 116-24.
26. *Hesperia* 23 (1954) 14 (Λέρνα), ΠΑΕ (1952) 61-2 (Ελευσίνα), AR (1971-2) 14 (Πευκάκια).

27. π.χ. οι τάφοι στην Ασίτη (*Asine*, 142-4· για γενικές μελέτες των ΜΕ τάφων βλ. *Symbolae Osloenses* 9 (1930) 28-37 και *Studies Presented to D.M. Robinson I* (1951) 68-82.
28. Λευκάδα: *Alt-Ithaka* 207-50, 286-318.
Μεσσηνία: *AJA* 73 (1969) 172-3 για γενικά σχόλια· *ΠΑΕ* (1953) 250 (Ρούτσι), (1954) 311-5, (1955) 24-5 (Παππούλια), (1956) 216. (1964) 292-3 (Περσιτεριά), (1966) 120-8 (Κισσός), *ΑΔ* 20 (1965) Α 6-40 (Σαμικόν), 23 (1968) Α 284-5 (Μακρίσια).
Αχαΐα: *ΠΑΕ* (1952) 398-400.
Κεντρική περιοχή: *AR* 1972-3) 15 (Ασίτη), *ΑΜ* 21 (1896) 388-97 (Αφιδνα), *ΠΑΕ* (1970) 9-18 (Μαραθώνας), *ΑΕ* (1908) 93-6 (Δραχμάνι).
Αυτοί είναι οι άριστα τεκμηριωμένοι τύμβοι, αν και άλλοι έχουν αναφερθεί και υπάρχουν μερικοί αμιγώς Μυκηναϊκής εποχής· συγκρίνε τον Τ.40 της Αγ. Ειρήνης (*Hesperia* 41 (1972) 386) προφανώς ΜΧ εποχής.
29. *BCH* 92 (1968) 1038-9 (Άργος), *MycCon I* 48 (Μπεριμπάτι), *Archaeology* 13 (1960) 130-32, *Hesperia* 25 (1956) 157-8 (Λέρνα), *ΠΑΕ* (1964) 86-9 (Βολμίδα), *MMA* 89-90 (Ελευσίνα).
30. Νιχώρια: *AJA* 77 (1973) 227.
Πευκάκια *AR* (1971-2) 14.
Σέσκλο: *Dhimini and Sesklo* 333-5, 349.
31. *Thorikos III* 20-24.
32. *MycCon I* 50.
33. *Eutresis* 54, 220.
34. Κωνικά αντικείμενα: *Hesperia* 25 (1956) pl. 47j-k, πρβλ. *Zygouries* fig. 177. Σφραγίδες: *Hesperia* 38 (1969) 509-11· πιθανές ή δυνατές ΜΕ σφραγίδες είναι *Asine* fig. 172.9, *Asea* 117, *Maltzi* pl. 25. 28. «Άγκυρες»: *Hesperia* 25 (1956) pl. 47 l-p, πρβλ. *Asine* fig. 177. 1, *Eutresis* fig. 269 1, 3. πρβλ. *Eutresis* 198-9.
35. *Asine* 246, *Eutresis* 206-7, *AJA* 72 (1968) 314 (Λέρνα)· αλλά ένα αναφέρεται από ένα ΥΝ σύνολο στην Αθήνα (*Agora XIII* 49. no. 225).
36. από ένα ΥΝ σύνολο στην Αθήνα (*Agora XIII* 49. no. 225).
37. *Jdl* 77 (1962) 1-58 για αμφότερα: πρβλ. *Eutresis* 208 για ΠΕ. III αγκυλωτή αιχμή βέλους, *AJA* 68 (1964) για αλλαγή από ουραία σε αγκυλωτή.
38. Οστένες περόνες: π.χ. *Hesperia* 25 (1956) pl. 47a-d, *Gonia* fig. 35, *Eutresis* fig. 284.50-10.
Μεταλλικές περόνες: *BSA* 16 (1909-10) 74 (fig. 4) 75 (Γεράκι), *ΑΔ* 19 (1964) Β πίν. 148α (Άγ. Στέφανος), 25 (1970) Β πίν. 153 (Νιχώρια, προφ. ΜΕ σύνολο), *Hesperia* 26 (1957) pl. 42b (Λέρνα).
39. *Asine* 256 fig. 181, *BCH* 62 (1938) 144-5 fig. 22.21, 32 (Κρίσια), *Eleusis* fig. 119 κάτω. Ένα νέο παράδειγμα, προφανώς από ελεφαντόδοντο, με σταυρωτές διαγγραμμές έχει βρεθεί σ' ένα ύστερο-ΜΕ τάφο στη Θήβα

- (είμαι ευγνώμων στην κ. Κ. Δημακοπούλου για την άδεια να το μνημονεύσω).
40. *Eleusis* fig. 119, *Eutresis* fig. 270, *Asea* fig. 121.21.
41. *Hesperia* 26 (1957) pl. 42c. centre, *Alt-Ithaka* pls. 69.1, 3-4, 70.1-2, *Dhimini and Sesklo* pl. 4.1-2, 12· πρβλ. *Zygouries* 183-4, *Eutresis* 215-8, για ΠΕ. II εργαλεία, *SIMA* 19 (1968) 34-5 για τριχολαβίδες.
42. *PPS* 21 (1955) 174-7, 183, *SIMA* 19 (1968) 33.
43. R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery* (1961) 49-54· νέα δείγματα είναι στα *AAA* 1 (1968) 10 εκ. 14-15 (συριμαίντες σπείρες από τη Θήβα *ΑΔ* 24 (1969) Β 103 (αντικείμενα από έλασμα από το Μούλκι), *AAA* 4 (1971) 147-8 (διάδημα από την Ασίτη)).
44. *Zygouries* pl. 20. 25, *REG* 25 (1912) 276 fig. 15 (Άγ. Μαρίνα), *Hesperia* 26 (1957) pl. 42c για πρώιμα παραδείγματα.
Τα μακρύτερα ύστερα τέτοια είναι: *Prosymna* fig. 58, *Eutresis* fig. 288.8, *Alt-Ithaka* pl. 70.3, *Dhimini and Sesklo* pls. 4.9.5.16, πιθανώς επίσης *Alt-Agais* 56 no. 680 (χρονολογημένο εκεί ΥΕ.Ι).
Τα βραχύτερα είναι: *Corinth XIII* pl. 4.5-5, *Eleusis* fig. 121, *ΠΑΕ* (1964) πίν 91α, *Alt-Ithaka* pl. 73.15, *Dhimini and Sesklo* pl. 4.11, πιθανώς αναφέρονται δείγματα από το Μπεριμπάτι (*AA* (1938) 554, *MycCon I* 48).
45. *BSA* 63 (1968) 187-91.
46. Τα παραδείγματα από την Ελευσίνα και τη Λευκάδα, πρβλ. *Antiquity* 42 (1968) 278-85 για την τεχνική.
47. *Asine* 258.
48. *Hesperia* 24 (1955) pl. 23a, 26 (1957) pl. 42b (Λέρνα), *BCH* 30 (1906) 39-40 (Άργος), *Dhimini and Sesklo* 333-4, 354-5 (Σέσκλο).
49. Για μήτρα, ό.π. (σημ. 30)· λόγγες, *Dhimini and Sesklo*, πίν 4:10, *Alt-Ithaka* pl. 73:16, *Epirus* 337 (Αλβανία), *Asine* 258 fig. 182:2, *Hesperia* Suppl. 8 (1949) pl. 7:5 κέντρο (Δράμεσι), *SG* pl. 102:463.
50. Ειδώλιο: *BCH* 80 (1956) 269 fig. 15.
Διπλός πέλεκυς: *Hesperia* 26 (1957) 147 fig. 2.
Ταυρόσχημα αγγεία: *ΠΑΕ* (1955) πίν. 19β.
51. Παράπλιν, σημ. 39, 43.
52. *UMME* 225-7, 232-3.
53. Για τη Θεσσαλία, πρβλ. *JHS* 49 (1929) 85-91, για την Ήπειρο, *Epirus* 19, 266.
54. Ό.π. (σημ. 43) 54· ένα παράδειγμα από τη Μακεδονία θεωρείται ως φαγεντιανή στα *PPS* 22 (1956) 47, και ο Childs περιγράφει τα παραδείγματα του Σέσκλου ως φαγεντιανά (*The Danube in Prehistory* (1929) 283 σημ. 3).
55. *PM I* 486-94.
56. Λέρνα: *Hesperia* 29 (1960) 298-9.
Άγ. Στέφανος: *BSA* 67 (1972) 262· πιστεύω ότι, επιπρόσθετα σ' αυτά που

- παράγεται, HS 31 και 96 (fig. 16) είναι MM.IA, HS 88 (pl. 49c) MM.IIB/YM.IA.
- Πευκάκια: AJA 75 (1971) 305, AR (1972-3) 20.
57. *Hesperia* 2 (1933) 357 fig. 27h-j, 6 (1937) 554 fig. 10c-d.
58. π.χ. *Eutresis* 183-6.
59. Πευκάκια: ό.π. (σημ. 56).
Λέρνα: *Hesperia* 29 (1960) 299.
Κίρρα: *Kirra* pl. 44-34.
60. P.M. Warren, *Minoan Stone Vases* (1969) 22 (Λασπίς, Άργος) 47 (*Mycenae* T.XXXV).
61. *Hesperia* 41 (1972) 258.
62. *Alt-Ithaka* pl. 63a:3-4, *Epirus* 328-30, 337-9, επίσης *BSA* 66 (1971) 231.
63. *Hesperia* 41 (1972) 376, 387, 393-4.
64. *Troy III* fig. 382:1 (η σπείρα φαίνεται του τύπου της Υστερης Φάσης) και το ολόκληρο αγγείο 37.1092 είναι τα πιθανότατα.
65. Βλ. παρακάτω Κεφ. VII.
66. *Hesperia* 33 (1964) 240-241 («Λιανοκλάδι Αμαυρόχρωμα»).
67. Ό.π. (σημ. 60) 126, 132-3.
68. *JRGZM* 9 (1962) 1-19 (Λέρνα), *Argissa I* 101-10, *Agora XIII* 267-9, *Orchomenos I* 60-61, *Eutresis* 64· πρβλ. επίσης *Thessalika* 5 (1966) 21-36 για ευρήματα στη Θεσσαλία, κυρίως Ν και ΥΕ.
69. *Lerna I*, *Argissa I* 27-99, *Hesperia* 41 (1972) 268-9.
70. *Lerna II*· πρβλ. επίσης, C. Fürst, *Zur Anthropologie der prähistorischen Griechen in der Argolis* (1930) 12-41 (Ασίνη, Μυκήνες), *BCH* 82 (1958) 7-8 (Άργος)· μετρήσεις οστών παρατίθενται στο *Zygouries*, 54, *Gonia* 62, 64, *Eleusis* 55, και οι προτεινόμενες ηλικίες για διάφορες ταφές στον Άγ. Στέφανο (*BSA* 67 (1972) 237-9, πρβλ. επίσης 208 για μαρτυρία αρθρίτιδας).
71. R.P. Charles, *Études Anthropologiques de la Crète* (1965) 46-90.
72. Αφού απουσιάζουν στρωματογραφικά τους σύνολα, κάθε τέτοια συμπεράσματα φαίνονται ασύνητα· όπως παρουσιάζονται, μερικά «γέννη» δεν περιλαμβάνουν καμιά γυναίκα, ή, όπου μια αδρή διαδοχή μπορεί να επεξεργαστεί, έχουν μια υπεροχή παιδιών σ' ένα ύστερο στάδιο, πλατιά διασκορπισμένοι τάφοι είναι ομαδοποιημένοι, και οι στενά τοποθετημένοι είναι διαφερόμενοι (*Lerna II* fig. 5). Οι «είκοσι-επτά οικογενειακές ομάδες» προσωρινά επεξεργασμένες φαίνονται μια πιο αξιόπιστη διαίρεση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

- (1). *Eutresis* 285: ΠΕ.III μαχαίρι (ίσως από την Ανατολία): 98,3% Cu, 0,16% Fe, 0,15% As, 0,08% Sn.
- (2). *REG* 25 (1912) 276: αντικείμενα από την Αγ. Μαρίνα, πιθανώς ΠΕ.III 92,23/28% Cu, 0,288/30% Sn (υπόλοιπα δεν αναφέρονται).
- (3). *BCH* 30 (1906) 39-40: μαχαίρι από το Άργος (Λασπίς), πιθανώς ΜΕ. Διακοσμημένη Μινουακή Φάση (επίσειακτο):
87,055% Cu, 9,905% Sn (μέσος όρος των δύο δοκιμών).
- (4). *Eleusis* 146-7: καρφί από το εγχαιρίδιο του T.6, ΜΕ πιθανώς Υστερη Φάση. 96,5% Cu, 0,5 Al, 0,45% Fe, 0,38% Sn.
- (5). *Melanges Nicole* (1906) 606: αντικείμενα από τάφους του Σέσκλου, ΜΕ, πιθανώς Υστερη Φάση.
T.17 εγχαιρίδιο: 92,18% Cu, 7,54% Sn, 0,28% Fe, ίχνος As.
T.22 εγχαιρίδιο: 92,519% Cu, 6,79% Sn, 0,65% O, 0,041% Z.
T.25 σολήνας: 98,78% Cu, 1,22% O, ίχνη Fe, Z.
T.29 σμίλη: 96,5% Cu, 3,01% Sn, 0,49% O, ίχνη Fe, Z.
T.56 λόγχι: 97,02% Cu, 1,71% Sn, 1,27% O, ίχνος Fe.
- (6). *ΠΑΕ* (1912) 261: ΜΕ μαχαίρι από τον τάφο των Κοκκολάτων που αναφέρεται ότι περιέχει αρκετό κασσίτερο για να θεωρηθεί χαλκός, καμιά εικόνα δεν δίνεται.

ΚΕΦ. ΙΙΙ(Ι)

1. Οι πιο σημαντικές αναφορές είναι:
Ακρόπολη: *BSA* 25 (1921-3 passim, βλ. 114-7 για πιθανά ΜΕ τείχη στην περιοχή του Προϊστορικού Νεκροταφείου· *AR* (1960-61) 31, (1962-3) 14-5 (περιοχή Οικίας Ακροπόλεως), *ΠΑΕ* (1971) 152 (περιοχή Οικίας Τσούντα).
Λόφος Καλκάνι: A.J.B. Wace, *Mycenae* (1949) 21, 42.
Ράχη Περσείας: *BSA* 48 (1953) 24-5.
Λοφίσκος Κύκλου *B:Ciracle B* 8-18, 124-7.
Δρόμος του Τάφου του Αγίσθου: *ΠΑΕ* (1955) 220-22.
Ράχη Παναγίτσας: *BSA* 25 (1921-3) 291, 320, 48 (1953) 73, 59 (1964) 244-5, 60 (1965) 174, *CT* 18, 44.
Περιοχή Δυτικής Οικίας: *ΠΑΕ* (1961) 163-4, (1963) 109-10, *The Mycenae Tablets III* (1963) 19-20, 23.
Δρόμος προς το Μπερμπάτι: *Wace, ό.π.* 47.
2. Μεγαλύτερες αναφορές είναι: *BSA* 25 (1921-3) 55-6, 76-8, 94-5, 118-9, 45 (1950) 204-28, 48 (1953) 7-9, 49 (1954) 232-3, 50 (1955) 190-93, 51 (1956) 106-7, *ΠΑΕ* (1957) 105-9. Βλ. επίσης *Viking* 18 (1954) 215 fig. 3 για αργεία από τον T. XXIII.

3. BSA 48 (1953) 7, πρβλ. P.M. Warren, *Minoan Stone Vases* (1969) 47- για την Αγ. Ειρήνη T. 15, *Hesperia*, 41 (1972) 385.
4. BSA 25 (1921-3) 173-8, 226-8, και γενικά Wace, *ό.π.* (σημ. 1) 71, 87.
5. BSA 49 (1954) 248-53, *MMA* 15-16 σε κάθε περίπτωση, δύο όστρακα στο αρχαϊκώς δημοσιευμένο υλικό είναι YE.I (Πίν. 42α, κάτω σειρά, δεύτερο και τρίτο από αριστερά).
6. *Circle B* 10-11 για τη σχηματοποίηση του λίθου· ο Μεγάλος Πύρνος τοίχος (BSA 50 (1955) 209-23) έχει υποστηριχθεί ότι είναι ο περιμετρικός περίβολος του τύμβου του τάφου της Κλυταμνήστρας, και η πορεία του, αν προεκτεινόταν σ' έναν πλήρη κύκλο, θα περιέβαλε πλήρως τον Κύκλο B.

ΚΕΦ. III(2).

1. Η τελική δημοσίευση στον *Circle B* αντικαθιστά όλες τις προηγούμενες μελέτες· η περιγραφή μου είναι στενά βασισμένη στις σελίδες αυτού του τόμου τις σχετικές με κάθε τάφο, ενώ οι λεπτομέρειες που πηγάζουν από τη μελέτη των οστών βασίζονται στην έκθεση στις σελ. 379-94. Επομένως δεν έχω δώσει λεπτομερειακές αναφορές εκτός όπου διαφωνώ με τη δημοσιευμένη εργασία, ή για διασαφήνιση.

2. *Circle B* 8-18, 124-7· ο πίν. 106γ δείχνει δύο αγγεία από τις πιο σημαντικές κατασκευές.

3. *Ο.π.* 12, 15, 19.

4. *Ο.π.* 126-7.

5. *Ο.π.* 103, 106-7· ένα κόψιμο, πιθανώς για την κατασκευή του Τάφου O, χτύπησε τα δυτικά άκρα των Z και H και εγκαταλείφθηκε, ανοικοδομήντας με τούβλα το άκρο του Z.

6. *Ο.π.* 18-20.

7. *Ο.π.* 15-16.

8. *Ο.π.* 389-90.

9. *Ο.π.* 145(Δ2), 227(T), 237(Φ)· η πρώτη διατάραξη πολύ πιθανώς προκλήθηκε με αυτόν τον τρόπο.

10. *Ο.π.* 80(Δ), 158(N), 211(P· αυτά ίσως ανήκουν στην ταφή που απομακρύνθηκε από τον πρωμότερο τάφο), 225(Σ· αυτά ίσως ανήκουν σ' έναν προηγούμενο κάτοχο του ίδιου του τάφου, όπως προτείνεται).

11. *Ο.π.* 121 (I-514), πρβλ. S. Pigott, *Ancient Europe* (1965) 128 fig. 68-4 134. Τα επιθέματα του I, που εκτίθενται στο Εθνικό Μουσείο αποτελούνται από δύο με πέντε οξείες απολήξεις άκρα κομματιών, το ένα πολύ πιο παχύτερο από όλα τα άλλα, που σχηματίζουν ένα ακριβές ημικύκλιο, και τρία θραύσματα από μεσαία κομμάτια, δύο με ένα σύνολο πέντε απολήξεων που διασώζονται από μία και στις δύο πλευρές, ένα με σωζόμενες μόνο δύο απολήξεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

12. *Ο.π.* Pls. 97β, 158α.
13. *Ο.π.* 182 (E-330).
14. *Ο.π.* πίν. 159α (κέντρο), 209β (κέντρο).
15. *Ο.π.* 130-32, πρβλ. 15-16 για τη στρωματογραφία βόρεια του Λ.
16. *Ο.π.* 191β-γ, πρβλ. πίν. 51γ-δ (Γ), 130-32(M), 174-6(O).
17. *Ο.π.* πίν. 66δ(Δ), 205α(Υ).
18. *Ο.π.* 225 (P-466)· η δics O. Tufnell υπέδειξε αυτή την αναθεωρημένη χρονολόγηση σε μια συνάντηση του Μυκηναϊκού Σεμιναρίου του Ινστιτούτου Κλασικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, στις 28 Νοεμ. 1973.
19. *Ο.π.* πίν. 16β, πρβλ. *PMI* 499 fig. 357.
20. *Ο.π.* πίν. 65δ, 145γ.
21. *Ο.π.* πίν. 154δ, πρβλ. *KC* 19 (1965) 14 σημ. 3.
22. *Ο.π.* 47, 78 (Γ-444, 445)· η αναφορά σε μια ηλέκτρινη χάνδρα Γ-331, είναι ασαφής. Αναφέρεται στη χάντρα I-331; Οι δύο εικόνες (πίν. 62α: άνω αριστερά, 102β:1) μοιάζουν διαφορετικές.
23. *Ο.π.* 391, 394.
24. *Ο.π.* 57 (Γ-27), πίν. 44α, πρβλ. *AAA* 1 (1968) 216 εικ. 6, 2 (1969) 65-9.

ΚΕΦ. III(3)

1. H. Schliemann, *Mycenae* (1978) κεφ. 7-9. Το *Tagebuch* (ημερολόγιο) (αδημοσίευτο) είναι στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, και είναι ευγνώμων στον Διευθυντή της Βιβλιοθήκης, καθηγητή F. Walton, για την παραχώρηση ενός μικροφίλμ του σχετικού τμήματος και την δέξα να παραθέσω αποσπάσματα απ' αυτό. Αναφορές στους *Times* περιλαμβάνουν τηλεγραφήματα, προφανώς σταλμένα από τον Schliemann, που δημοσιεύθηκαν στις 25, 27, 30 Νοεμβρίου, 1, 4, 6, Δεκ. 1876, και μακροσκελείς επιστολές απ' αυτόν, δημοσιευμένες την 27η Σεπτ., 1η, 13η Νοε., 14η, 22η, 27η Δεκ. 1876, 3η Ιαν. 1877, από τις οποίες οι τρεις τελευταίες είναι εκείνες που πιο πολύ σχετίζονται με την ανασκαφή του κύκλου. Οι επιστολές στον Müller μερικώς δημοσιεύθηκαν απ' αυτόν στους *Times* της 30ής Νοε. (βλ. επίσης *JHS* 82 (1962) 91-2, που προσθέτει περισσότερο κείμενο), 7ης, 13ης Δεκ. O E. Meyer, *Schliemann-Briefwechsel II* (1958) παραθέτει μέρη απ' αυτές τις επιστολές (αριθ. 27-33).

2. BSA 25 (1921-3) 119, 120 σημ. 1, SG κάτω από το 909α (SG οι αναφορές είναι παντού στους αριθμούς καταλόγου). Οι πρωμότερες εκθέσεις του Schliemann διαβεβαιώνουν ότι η μικρή χρυσή πρόχους 74 βρέθηκε στον IV και το χρυσό αγγείο 391 στον III, και πιθανολογούν ότι το χρυσό κύπελλο 73 βρέθηκε στην IV.

3. ΠΑΕ (1877) 25-6 είναι η μόνη δημοσιευμένη έκθεση· πρβλ. επίσης V. Stais, *Collection mycénienne du Musée National*², Τόμ. II (1915) 72-3, C. Schuchhardt, *Schliemann's Excavations* (1891) 270-73.
4. ΑΕ (1962) 135.
5. Πιο πρόσφατα, *MMA* 94-6
6. *Mycenae* (1878) 154 (Λάκκος του V), 158-9(I), 161 (κάτω από τη στήλη του III), 163.
7. Ό.π. 151, 154 (V), 154-5 (I).
8. Ό.π. 212.
9. *Hesperia* 24 (1955) 32-33, 25 (1956) 156.
10. Ό.π. (σημ. 6) 163, επίσης ΑΕ (1918) 52-60.
11. Ό.π. (σημ. 6) 130, εναντίον ΑΙΑ 72(1968) 174-5.
12. ΑΕ (1962) 110-112, πρβλ. ΠΑΕ (1957) 106, (1961) 159-60.
13. Ό.π. (σημ. 6) 294(V), και πρβλ. ΒSA 25(1921-3), Πίν. 1 (VI).
14. Ό.π. (σημ. 6) 151-2(V), 155(I), 161(III), 291(II).
15. Αυτόθι 213.
16. C. Tsountas and J.I. Manatt, *The Mycenaean Age* (1897) 91.
17. Ό.π. (σημ. 6) 93-6, πρβλ. ΒSA 25(1921-3)133, 13 (αναφορές στις σημειώσεις).
18. ΒSA 25(1921-3)146.
19. Ό.π. (σημ. 6) 158-61 (I), 284-6(IV), 293(II), 330-31(V)· SG198, 200, 206(I), 222(II), 590-91, 611-5(IV), 857-8(V), 941-4, 94-55(VI).
20. Ό.π. (σημ. 6) 159, 293, (όστρακα από τον I και II)· SG 857(V) είναι ένα αδιακόσμητο, πρβλ. ΑΜ 40(1915) 144 σημ. 3· SG 946-7, 950-52 (VI).
21. Βλ. Κεφ. I(1) σημ. 53.
22. SG 156(III), 190-96(I· 193-6 μπορεί να είναι ΥΕ.ΙΙΑ). 856(V) ό.π. (σημ. 6) 284-5 αναφέρεται σε τροχίλατο τετράωτο αγγείο, διακοσμημένο σε σπείρες και διαγραμματισμένες σπείρες, από τον IV, το οποίο είναι σίγουρα ΥΕ.Ι.
23. SG 197, 199, και βλ. παραπάνω (σελ. 27).
24. SG 220, 627, 912, και το πιο εξελγμένο 628.
25. SG 652 μοιάζει με το 913· ένα ζεύγος του 267-70 σαφώς ανήκει στο V, όχι στον IV (ό.π. (σημ. 6) 328 εικ. 519. Οι *Times* της 3ης Ιαν. 1877 αναφέρουν μια «περικνημίδα» ως ένα από τα κτερίσματα της νότιας ταφής).
26. SG 407, 723.
27. Ό.π. (σημ. 6) 213, πρβλ. 198-9, 247-8 για τα κτερίσματα των παιδιών.
28. Αυτό είναι σαφές από την περιγραφή της 23ης Νοε.
29. *Tagebuch* 28η Νοε.
30. Circle B 384, Πίνakas 1.
31. Καταλογωγραφημένα κάτω από τον SG 146 είναι μόνο αρκετά περιτυλίγματα για μια ταφή, δηλ. μια προσωπίδα και παραγναθίδα (a-b), δύο

ωτασπίδες (c-d), δύο χειροκαλύμματα (s-t), ενός δεξιού καλύμματος πέλματος (V)· τα δύο δεξιά καλύμματα-ποδιών (u και x) είναι η μόνη πιθανή μαρτυρία για δύο ταφές. Η ιδέα ότι υπήρχαν δύο ίσως πηγάζι από τη σύνδεση που κάνει ο Schliemann των ευρημάτων του με την ύστερη παράδοση ότι τα διδυμα παιδιά της Κασσάνδρας από τον Αγαμέμνονα σφάχτηκαν με τα υπόλοιπα.

32. ΑΕ (1969) 125-42.
33. Ό.π. (σημ. 16) 90.
34. SG 53-5, ό.π. (σημ. 6) 195.
35. Με το στέμμα (SG 1) πηγαίνουν τα 7, 86-7, με το διάδημα (SG3) πηγαίνουν τα 5,25.
36. Δημοσιευμένο στους *Times* της 30ής Νοε. 1876, πρβλ. *JHS* 82(1962) 91-2.
37. *JRGZM* 12(1965) 35-40, πρβλ. *CMP* 48 (Τ.516).
38. Ό.π. (σημ. 6) 293.
39. ΒSA 25(1921-3) 120 σημ. 1.
40. Ό.π. (σημ. 6) 158-61.

ΚΕΦ. III(5)

1. ΒSA 39(1938-9)65-87.
2. ΒSA 25(1921-3)55-8 (Τάφος Σιταποθήκης), 45(1959)210-12(Τ.ΙΙΙ).
3. Π.χ. *Corinth* XIII 1, *Malthi* 18-19, 187-8, ΠΑΕ(1952)157-8 (Πτελέων) *Thessalika* 4(1962)35 σημ. 2(Χασάμπλα), ΑΙΑ 75(1971)305 (Πευκάκια), ΑΑΑ 4(1971)362-8 (Παραλίμνη).
4. N.G.L. Hammond, *Stadies in Greek History* (1973)1-25 με βιβλιογραφία. Η έκθεση της στρωματογραφίας του Κύκλου Β στη σελ. 1 αναφέρει: «Ένας τέτοιος τύμβος θα υψωνόταν περίπου στο ένα μέτρο όπου η περιφέρεια σημειωνόταν από τον περιβολο, και γύρω στα δύο ως τρία μέτρα ψηλός στο κέντρο. Ο περιβολος και ο τύμβος, που ήταν μελανού χρώματος ανόμοια από τον γτόπιο κόκκινο πηλό, κατασκευάσθηκαν πιθανώς γύρω και πάνω από την πρώτη ταφή. Υστερότερες ταφές έγιναν στον πυθμένα των λάκκων που σκάφτηκαν στο έδαφος του τύμβου και μερικές φορές συνεχίσθηκαν στο μαλακό βράχο στον οποίο υψωνόταν ο τύμβος». Πράγματι, όπως καθαρά δείχνει η δημοσίευση, όλοι οι λακκοειδείς τάφοι σκάφτηκαν στο μαλακό βράχο, συχνά σε βάθος διάφορων μέτρων, και στρωματογραφία μέσα στον κύκλο είναι σημαντικά πιο περίπλοκη.
5. *Cirele B* 249-54.
6. ΑΡ (1972-3)15, πρβλ. τώρα *Archaeology* 28(1975)157-63.
7. *Archaeology* 13(1960)130-32, βλ. επίσης *Hesperia* 24(1955)32-4, 25(1956)155-7.
8. A.J. Evans, *The Prehistoric Tombs of Knossos* (1906)11-15.

9. Προβλ. προεξοχές στον Τάφο XVII της Πρόσφυμας και στους κιβωτιό-σχημους τάφους των Πευκακίων τοποθετημένων σε λάκκους (αναφ. στη σημ. 2).
10. *Circle B* 379-94.
11. *BSA* 9(1902-3) πίν. 13:74 (για πλήρη χάντρα από τον Πετσοφά, που χρονολογείται MM.I). *AAA* 1(1968)10 εκ. 14-15 (χρυσά κοσμήματα από έναν τάφο της Θήβας της ύστερης ΜΕ εποχής).
12. P.M. Warren, *Minoan Stone Vases* (1969) passim, D.E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate* (1966)29-33 και *CBMW* 187 για τα μεταλλικά αγγεία, *PM* I 498-9 για τη φαγεντιανή.
13. *Aegyptiaca* 55 (SG 223 από τον Τάφο II), *AA* (1923-4)106-7 (ρυτό ελαφιού).
14. A.J. Evans, *The Shaft Graves and Bee-Hive Tombs of Mycenae* (1929) passim. Αν και η βασική του θέση έχει από μακρού απορριφθεί, αυτή είναι ακόμα πολύ χρήσιμη για μια εκτίμηση του Μινωϊκού στοιχείου στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους.
15. Όπως θα μπορούσαν να δείξουν τα προηγούμενα σχόλια και η λεπτομερής συζήτησης στο Κεφ. V, τα αντικείμενα που απαριθμούνται στο *AS* 18(1968)195 σχεδόν όλα έχουν καλά Αιγαιακά παράλληλα· η προσοπίδα που αναφέρεται εκεί είναι προφανώς ένα αντίγραφο της άριστης προσοπίδας από τον Τάφο V.
16. Πρβλ. E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (1964)94-5, 98 («άλογα-στέπαρ»)107-8.
17. Βλ. *CAH* 1:2,873-4 και M. Drower, στο P.J. Ucko και G.W. Dimbleby (έκδ.) *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (1969)473. Τα «χαλινάρια» που αναφέρονται στο *Antiquity* 48 (1974)18 έχουν τώρα αποδειχθεί ότι δεν είναι τέτοια (*PZ* 48(1973) 207-13).
18. Πρβλ. *AD* 20(1965)B235, 24(199)B183 ειδικά.
19. *SG* σσ. 166-8 δίνουν τα βάρη των πλείστον από τα χρυσά αντικείμενα του Κύκλου Α.
20. Τα εργαλεία του Κύκλου Α, εκτός από μαχαίρια, περιλαμβάνουν τα *SG* 155, 424, 437-8, 514-5, 773, 934-5, ακόνα 515, 859, 929-30, ξύλινα αντικείμενα 890-91 (βλ. επίσης H. Schliemann, *Mycenae* (1878)332).
21. R.A. Tomlinson, *Argos and the Argdid* (1972)32-3.
22. *UMME* 22, 232.
23. *SG* σελ. 246(λάφυρα), S. Marinatos, *Crete and Mycenae* (1960) 181-2, *Circle B*, 362 (μισθοφορική υπηρεσία στην Αίγυπτο)· πρβλ. *AJA* 71(1967)269-81 για περαιτέρω συζήτηση αυτών των θεωριών.
24. *CAH* II:1 Κεφ. VIII για την κατάσταση στην Αίγυπτο αυτό τον καιρό (N.B. σελ. 293 για τη σχετική φτώχεια των Θηβών), Κεφ. IX ενότητα vii για τα χρυσορυχεία της Νουβίας.
25. Ο.π. 38-7 (18η Δυναστεία Αιγύπτου), Κεφ. V ενότητα iii (Αρχαία Βαβυ-

λωνιακή περίοδος στη Μεσοποταμία, όπου υπάρχει μαρτυρία για ιδιωτικό εμπόριο), 506 (Συρία περ. 1550-1400).

26. Βλ. πιο πρόσφατα *American Scientist* (July-Aug. 1973) 404-13 για το εμπόριο κασσίτερου, με το οποίο δεν συμφωνώ εξ ολοκλήρου· για κρητικούς δεσμούς με την Κύπρο, πιθανώς σχετιζόμενους με ορείχαλκο, *CAH* II:1, 174.

27. Για «περιοδικούς λιμούς-κασσίτερου» στην πρώτη δευτέρα γλιετία π.Χ. *Archaeometry* 14(1972)185· για πολεμικές συνθήκες *CAH* II:1 Κεφ. I, V, VI, VIII, X, XV ενότητα i και σελ. 168, 175 για αναστάτωση στην Κύπρο, 364 για Αιγυπτιακή χρήση του χαλκού, με αναφορές.

28. *PZ* 37(1959)36-7 είναι η πιο πρόσφατη συζήτηση.

29. *Archaeology* 23(1970)7-11 για γενικό σχολιασμό *GRBS* 7(1966)207-(Πύλος), 11(1970)5-22 (Κακόβατος), 13(1972)359-85 (Μυκίνες) για ειδικά αποτελέσματα.

30. Βλ. *Antiquity* 47(1973)222.

ΚΕΦ. III(6)

1. *BSA* 25 (1921-3) 159, *Tiryns* III, 178.
2. *SG* 166a, πρβλ. *PM* II, 821 εκ. 537:Η (ρυτό από όστρεο τρίτωνος)· 553-4, 557-64, 569-71, πρβλ. *PM* I, 482-5 («ιεροί κόμβοι»).
3. *SG* 604a, βλ. *Kadmos* I (1962)85.
4. Η τελική περιγραφή στον *Circle B*, 188-9 δεν είναι τόσο σαφής όσο εκείνη στο G. Mylonas, *Grave Circle B. of Mycenae* (1964)5, και περιέχει μια ελαφρά αντιστοιχία, που διορθώνεται στον κατάλογο (σελ. 203)· οι περόνες 313-4, 435 βρέθηκαν πάνω από το δεξιό ώμο, η 312 στο στήθος.
5. *BSA* 67(1972)215 (Αγ. Στέφανος).
6. Βλ. πιο πρόσφατα, *AA* 6(1973) έγχρωμος πίνακας 3 και 494-5 εκ. 1-2.
7. M. Ventris and J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, (1959) 120, 264-5.

8. Βλ. ειδικά *CAH* II:1 257-60 για τη δυναστεία του «Μεγάλου Αντιβασιλέως» στο Ελάιμ, 237-8, 246-8, για την παραχώδη διαδοχή στο Αρχαίο Χεττιτικό Βασίλειο και τη σπουδαιότητα της Βασιλείας, 205 για την Ιέρεια του Σεληνιακού-Θεού στην Ur, και 305-8, 327 για τη Σύζυγο του Amun στις Θήβες.

ΚΕΦ. IV.

1. *MMA* 111 (Ελευσίνα), *PIAE* (1964)8-9 (Βολιμίδια).
2. Π.χ. *Prosymna* 223-4 (Τ.47), *Pyllos* III, 207-8 (Τ.Ε.10).
3. Κάνω αυτά τα σχόλια για να τονίσω, σε αντίθεση με τις προτάσεις στα

5-94

5-94

14. Pini, *ό.π.*, 40-41 για αυτή τη θεωρία και την κριτική σ' αυτό.
15. Βλ. πιο πρόσφατα K. Branigan, *The Tombs of the Mesara* (1970) 152-60 και AAA 6(1973)449-56.
16. *Archaeology* 20(1967)256.
17. *Pyllos III*, 105, fig. 196:1,4.
18. ΠΑΕ (1960) πίν. 151α:1 (Γουβαλάρι), ΑΔ 25(1970)Β πίν. 153β(Νιχώρια)· βλ. τώρα ΑΕ (1973) πίν. 12 για όλα τα αγγεία στο λάκκο αυτό του τάφου.
19. ΠΑΕ (1965) πίν. 133(Περιστεριά)· ΠΑΕ (1956) πίν. 100α, από τον Τ.1 στο Ρούσι είναι ασφαλώς όχι υστερότερο από ΥΕ.ΙΙΑ και μπορεί να είναι ΥΜ.ΙΑ ή ΥΕ.Ι.
20. Για την Περιστεριά, ΠΑΕ(1960)206-9, βλ. επίσης (1961) πίν. 130 για διάφορα ΥΕ.Ι κομμάτια: για τον Κακόβατο, ΑΜ 34(1909)321-2, πίν. 24·2· Κακόβατο· Παπούλια· η κεραμική εκτίθεται στο Μουσείο από τον Τ.1), ΠΑΕ (1955)249 (διακοσμημένο θραύσμα από το δρόμο του Τ.2), επίσης ένα ολόκληρο κύπελλο Βαφειού με πολύ πρώμη ομοιάζουσα κωματιστή-διακόσμηση, εκτεθειμένο στο Μουσείο της Χώρας ως προερχόμενο από τον Τ.2.
21. BSA 67(1972)108-9.
22. *Pyllos III*, 79 fig. 174:5a-b *BullLund* (1927-8)194 fig. 6, pl.11:2 (Βασιλικό), Βασιλικό· ΑΔ 23(1968)Β 158-9 (Νιχώρια)· η κεραμική εκτίθεται στο Μουσείο Καλαμάτας), ΠΑΕ (1955)255 (Παπούλια)· η κεραμική εκτίθεται στο Μουσείο Χώρας).
23. BSA 25(1921-3)330-39 (Πρόσπινα, βλ. *MTh*, pl. 12 για την κεραμική). *ILN*(15th-Feb. 1936)276-9 (Μπερμπάτι· δεν υπάρχει καμιά σύσταση εδώ ότι υπήρχε μια μόνο ταφή, όπως αναφέρθηκε στην *CMF*, 52, και αυτό φαίνεται το πιο πιθανό), ΑΔ 24(1969)Β 104-5 (Καζάρια: Πίν. 83ε είναι πιθανοφάνεια με διπλούς πελέκεις).
24. Γ' αυτούς τους τάφους, BSA 25(1921-3)283-330· ειδικά για την κεραμική 291-2, 294-6, 305-15, 320, 324, 329· επίσης 48(1953) 69-83 για τον Επάνω Φοινο, ΠΑΕ (1955)218-23 για τον Τάφο του Αγίουθου. Σημείωσε ειδικά BSA 25(1921-3) πίν. 45a, c, h, 47a, 48u-v για το Θαλάσσιο Ρυθμό από τρεις διαφορετικούς θολωτούς.
25. ΑΔ (1960)Β 171 είναι η πρωταρχική πηγή· η «αμαυρόχρωμη» κεραμική η μόνη μαρτυρία για μια πρώτη χρονολογία, είναι από το σφρό καταστροφής μιας παράνομης ανασκαφής στο δρόμο, και ο τάφος έχει ένα στεγασιμένο δρόμο, ένα γνώρισμα των Θεσσαλικών θολωτών της Εποχής του Σιδήρου. Επειδή διακοσμημένα αγγεία όμοια με Αμαυρόχρωμα φαίνεται να απαντούν στη Βόρεια Ελλάδα στην Εποχή του Σιδήρου, ο τάφος μπορεί να είναι αυτής της εποχής, αν και ομολογουμένως θα μπορούσε να είναι πολύ μεγαλύτερος από άλλα παραδείγματα.

- A.M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* (1971)186,385 και *UMME*, 138, ότι με βάση όλα τη διαθέσιμη μαρτυρία ο θαλαμοειδής τάφος ήταν τόπος ταφής των «κανονικών πολιτών» και ένα τόσο τμήμα του γτόπιου πολιτισμού όσο και η κεραμική.
4. ΑΜ 30(1905)129-32 (Ορχομενός), ΑΕ(1932)10-14 (Οικόπεδα), ΑΔ 20 (1965)Α, 6-40(Σαμικό), 23(1968)Α, 284-8 (Μακρίσια), ΠΑΕ (1966) 121-8 (Κισσός: οι ταφές σε πύθ και εκείνες στο περίφραγμα Γ είναι σίγουρα ΜΕ), (1970)5-11(Μαραθώνας).
5. ΠΑΕ, (1959)175 (Γουβαλάρι· το υλικό εκτίθεται στο Μουσείο της Πύλου), *Hesperia* 41(1972)240-42 (η κεραμική είναι ακόμα αδημοσίευτη), *Pyllos III*, 134-76 (fig. 233:1-2 και ντόπια ΜΕ, ενώ 5a-b και το αγγείο που περιείχε (fig. 234:1) είναι ΥΜ.ΙΑ ή πολύ πρώμη ΥΕ.Ι· ΥΕ.Ι είναι fig. 234:7, 11,19).
6. ΠΑΕ (191)174-6.
7. ΑΔ 19(1964)Β 261, βλ. 21(1966)Β 253-4 για άλλο τάφο στην ίδια θέση.
8. Στα *Acta Instituti Romani Regni Sueciae* 2(1932)216-8, ο Valmin αναφέρει πολλούς που δεν ήταν χτισμένοι στην πλαγιά του λόφου, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν ανεξάρτητοι: ο τάφος του Βαφειού είχε κτισθεί στην κορυφή ενός λόφου, όπως ήταν και οι τάφοι της Τραγάνας, ενώ εκείνοι στο Καπακλί και Κορυφάσιο ήταν σκαμμένοι στο επίπεδο έδαφος (έχω δει όλους αυτούς εκτός του Βαφειού). Θα μπορούσε να θεωρηθεί από τη συζήτηση του Valmin ότι εκείνοι στο Μάλθι και Κοπανάκι ήταν σε μεγάλο ποσοστό ανεξάρτητοι (βλ. ειδικά *BullLund* (1926-7), 65, 75, (1927-8) 206, 220) σε αντίθεση με εκείνον στο Βασιλικό, αλλά με βεβαιώσει η κυρία Ν. Wilkie, που πρόσφατα τους επισκέφθηκε, ότι αυτό δεν ισχύει. Ο τάφος C του Κακόβατου, όπως σημειώθηκε από τον Valmin, δεν σκάφτηκε πολύ βαθιά (ΑΜ 33(1908)314) και ένας άλλος Μεσσηνιακός τάφος, στο Λεββα-Μεταφρή δίτι κοντά στην Κουκουνάρα, περιγράφεται ως ολοκλήρως υπέργειος (ΠΑΕ (1958)189). Φαίνεται επίσης από μια εικόνα ότι οι μικροί τάφοι της Ανάληψης μπορεί να ήταν πράγματι ελεύθεροι (*Antiquity* 34(1960) pl. 18a). Αγορά ΧΙΙ, 92-3· υποστηρίζεται εκεί ότι είναι ΜΕ αλλά τα δύο αγγεία είναι εντελώς ανόμοια από κάθε κανονικούς ΜΕ, τύπους, και τα όστρακα στο λακκοειδή παρέχουν μόνο ένα *terminus ante quem*.
9. ΑΔ (1897)313-32 (Κόρινθος) Γ.Α. Παπαβασιλείου. *Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων* (1910)1-20· BSA 64(1969)127-32 (Παυλοπετρί)· ΑΔ 24(1969)Α 36-43(Λιθαρές)· προβλ. επίσης *Zygouries*, 43-55.
11. Ay. Kosmas, 64-120, ΑΕ (1899)80 εικ. 1-10.
12. *Phylakopi* 234-7.
13. Για την καταγωγή, *Archaeology of Crete*, 133, 155· για παραπομπές, I. Pini, *Beiträge zur minoische Gräberkunde* (1968) 3-7, στις οποίες πρόσθεσε ΠΑΕ (1967)195-209 (Πόρος), *Kythera*, 220-57· Μαυροσπίλιο Τάφοι 1-2 (ΡΜ II, fig. 351) και Καστρί τάφοι F-G είναι μονοί θάλαμοι.

- 6,8) *Asine*, figs. 270-2, 271:11-12, 272-3 από τον Τ. 1:7 είναι ΥΕ.ΙΙΑ· για το Άργος βλ. ΑΔ 26(1971)Β 76-8.
40. *Berghati*, 25-6 figs 10-11 (δρόμος του Τ.1)· *BCH* 79(1955)243 fig. 30, 244(Αρία) ΠΑΕ (1958)136-7 (Γαλατάκι, πρβλ. Τίτυς Τάφοι III-IV)· η αδημοσίευτη ομάδα της Νέας Κορίνθου, στο Νέο Μουσείο της Κορίνθου. (Είμαι υποχρεωμένος στη δ. Ε. Παλαιολόγου της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας που θα δημοσιεύσει αυτή την ομάδα, για την άδεια να τη μνημονεύσω).
41. Παραπάνω, σημ. 13· σύγκρινε με τους τάφους 5 και 7 του Μαυροσπήλιου, και *Kythira* fig. 73 (Τ.Ε).
42. ΑΕ (1910) 214-34 (Αγ. Άννα Τ 2· το αγγείο 8, που περιγράφεται στη 225, μπορεί να είναι ΥΕ.Ι), ΑΔ 3(1917)passim (Σιμηνίου Τ.3, Κολωνακίου Τάφοι 3, 4, 9, 14, 26 ειδικά) για πρώιμους τάφους από τη Θήβα· *BSA* 47(1952)49-95 για τη Χαλκίδα (αρ. 416, 446, 491, 493, 539-40, 543-4, στους Πίν. 16, 20 και 62 εκ. 1, 79 εκ. 4 είναι σίγουρα πρώιμα, τα δύο τελευταία ίσως ΥΜ.ΙΒ)· ΑΑΑ 3(1970)172-5 για τους τάφους των Αθηνών, ΜΥ ΡΙ. 18:121, *CVA Denmark* 2 ΡΙ. 64:5 και *USA* 4 ΡΙ. 8:2 για πρώιμα αγγεία που υποτίθεται ότι προέρχονται από θαλαμοειδείς τάφους της Αττικής (όλα ΥΕ.ΙΙΑ).
43. ΑΔ 21(1966)β 325.
44. ΠΑΕ (1963)203-11, ΑΔ 19(1964)Β 295-9 για αυτούς τους τάφους· ο θαλαμοειδής τάφος περιέχει ορισμένα ΥΕ.ΙΒ (ΑΔ πίν. 323α, 325β είναι τα άριστα) και μερικά από τα αλάβαστρα που αναφέρονται από το θολωτό του Σερεμέτι μπορεί κάλλιστα να είναι.
45. ΑΕ (1906)211-40, ειδικά 237-9.
46. *Cirale* Β 211-25.
47. *SCE* IV: 1C 48-50 (Εγκωπή, χρονολογημένο Υ Κυπρ. ΙΒ)· *Phylakopi* 235 fig. 193:7, 13· *Hesperia* 40(1971)381, 41(1972) 386 (Αγ. Ειρήνη Τ.58 ύστερη ΜΕ, κρίνοντας από την κεραμεική). *Thorikos* I, 41-6 (ΥΕ. ΙΙΑ2/Β).
- ΚΕΦ V(1)
1. Τα πιο σημαντικά λείψανα είναι στην Τίρυνθα (Τίτυς V 7-8, Beil. 4· κυρίως ΥΕ.ΙΒ), Ελευσίνα (Eleusis 34-5), Άγιο Κοσμά (Αγ. Κοσμάς, 48-52), Βορούλια (ΠΑΕ (1956)202), Κουκουνάρα (ΡΑΕ (1958)188, (1959)174) και Θέρμο (ΑΔ 1(1915)227-5, 2(1916) 179-84). Ένα μεγάλο ΜΕ μέγαρο στη Θήβα μπορεί να συνεχίσει τη χρήση του (ΑΑ (1971)413-4) και υπάρχουν πολλοί αποσυνδεδεμένοι τοίχοι της ΥΕ Ι-ΙΙ εποχής στα Νιχώρια (*Hesperia*, 41(1972)227-56, 271) και στην Πύλο (*Pylos* III 20-24, 28-9, 43-6 (τουλάχιστο μια φάση θα πρέπει να ανήκει σ' αυτή την περίοδο) 53-4).
2. ΠΑΕ (1961)171, πρβλ. επίσης Ε. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (1964) 117 για μια περιγραφή του οικισμού.
26. *Hesperia*, Suppl. 8(1949)41· επειδή τα ευρήματα ήταν νότια της «εισόδου», δεν μπορούν να συσχετισθούν πολύ καλά με αυτή.
27. Γ' αυτούς βλ. *Thorikos* I, 27-41, V, 21-102 πιο πρόσφατα (οι πιο σημαντικές πρωιμότερες αναφορές είναι στο ΑΔ(1890)159-60, ΠΑΕ (1893)12-15. Μη κανονικά γνωρισματα του κυκλικού θόλου είναι το χτίσιμό του κατά μήκος της πλαγιάς και όχι μέσα σ' αυτή, και ότι ο δρόμος δεν είναι σωστά ευθυγραμμισμένος με τη θόλο.
28. Γ' αυτούς, βλ. γενικά *Oriandos Charakterion* III, 9-111· οι κύριες αναφορές είναι ΠΑΕ (1952)474-91, (1953)238-49, (1954)299-305, (1960)198-201, (1964)81-9, (1965)102-9, βλ. επίσης *Das Altertum* 1(1955)140-63, ΑΔ 16(1960)Β, 113, 20(195)Β 201-4, 21 (1966)Β 166.
29. ΠΑΕ (1964)81-5 (Τάφοι 2-3), 86-9(Τ.1), (1965)102-9 (Τάφοι 4-7).
30. Π.χ. ΠΑΕ (1952)477 εκ. 3 (Κορωνίου Τ.3), (1953)248 εκ. 9 (διάφορα από Αγγελιοπούλου Τάφοι 8-9).
31. ΠΑΕ (1952)491, (1953)238, 245.
32. ΠΑΕ (1954)306-5 για άλλους τάφους της Χώρας· *Pylos* III, 176-215. (οι Τάφοι Ε-8, 9 είναι πρώιμοι, ο 8 σίγουρα και ο 9 ίσως ανάγονται πίσω στην ΥΕ.ΙΙΑ)· *UMME* κατάλογος Α αριθ. 100, 128, 131, 137, 148, 210· 214 για άλλους θαλαμοειδείς τάφους που βρέθηκαν ή αναφέρονται νότια από την κοιλίδα του Αλφειού.
33. ΠΑΕ (1956)207-10, ΑΔ 23(1968)Α 145-94.
34. ΑΔ 23(1968)Α πίν. 68δ, 78ς· δεξιά είναι ΥΕ.Ι, τα υπόλοιπα των 68, 69, 70α-β, 77β-γ, ζ· δεξιά είναι ΥΕ.ΙΙΑ (μερικά μπορεί να είναι ΥΜ.ΙΒ). Μπόρσα να δω το αδημοσίευτο υλικό, που φαίνεται να προέρχεται κυρίως από τους τάφους της Αγίας Τριάδας, χάρη στην ευγένεια του κ. Α. Δεληβοριά, επιμελητή στη Λακωνία το 1967, και να το αναφέρω με την ευγενική άδεια της δ. Κ. Δημακοπούλου.
35. *BSA* 56(1961)131-5· ΡΙ 23c δείχνει δύο κύπελλα που κάλλιστα μπορεί να είναι ΥΜ.ΙΒ.
36. *BSA* 55(1960)89, 56(1961)128, 130 (με υπος. 119), για παραδείγματα για τους τάφους της Ανάληψης βλ. επίσης *BSA* 65(1970)96 και αναφορές που δίνονται εκεί· Από την κεραμεική του τάφου της Τεγέας που παρατίθεται στο *BSA* 56(1961)130 σημ. 119, ο πιθανοφόρέας που διακοσμείται με σειρές στιγμών θα μπορούσε να είναι ΥΕ.Ι-ΙΙΑ (ΕΜ. 76:1, SG, ΡΙ. 167-194).
37. *Prosymna* 86-98, 116-8.
38. *CT*, ΡΙ. 42:5, 7-9 από τον Τ. 518 είναι πιθανώς ΥΕ.Ι για τον Τ.Ε του Σχονοχωρίου *BCH* 47(1923)216-23 (είναι δύσκολο να αντληθούμε πώς το κύπελλο Βαφέιου θα μπορούσε να είναι εμβόλιμο, όπως υποστηρίχθηκε στο *CMP*, 53).
39. Τίτυς VI 23-126 για το νεκροταφείο των θαλαμοειδών τάφων (οι τάφοι IV, XIX, XXII έχουν αναμφίβολα ΥΕ.ΙΙΑ)· *Dendra* II 20-31, 37-51 (Τάφοι

3. AJA 78(1974)172 (Νιχώρια), AR (1973-4) 14-15 (Μενελάιον), *Pylos III* 39 με Fig. 306.
4. Βλ. Κεφ. III(6) σημ. 1.
5. *Malthi* 69-169, Plan III («ME.II» πόλη), επίσης 170-71 για την προφανώς YE.I-II ανοικοδόμηση.
6. *Pylos III* 4-18, ΠΑΕ (1949)93-4 (τείχος Περιστεριάς): τα παράλληλα του τείχους της Περιστεριάς στην Πύλο και στο Μάλθι και η σχετική σκοτεινότητα της θέσης μετά την YE.II συνιστούν μια πρόωμη χρονολογία για την οχύρωση.
7. *Archaeology* 27(1974)143¹ αλλά ο Shaw δεν φαίνεται να έλαβε υπόψη του τις αναφορές για πιθανό καταράκλιμα από το τείχος και την έκταση στη νοτιοδυτική πλαγιά.
8. N. Platon, *Zakros* (1971)133-48, 161-9 ειδικά. Η υπόθεση ότι τα μεταλλικά αγγεία απομακρύνθηκαν και τα λίθινα αφέθηκαν κατά τη διάρκεια μιας βιαστικής εκκένωσης δεν φαίνεται να ταιριάζει με τη μαρτυρία για τα ευρήματα πολύτιμων αντικειμένων, που συχνά έφεραν από ένα ανώτερο όροφο, σ' ολόκληρο το ανάκτορο (*ibid.* 87, 92, 108, 113, 116, 122, 125-7, 129, 131, 133, 151, 158-9, 183-4, 201-2, 211-2, 216-20), ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται εργαλεία, τα οποία θα ανέμενε κανείς ότι θα απομακρύναν οι χρήστες τους, και διάφορα μεταλλικά αγγεία.
9. *MycCop I*, 49: ένας μικρός κλιβανός, πιθανώς αυτής της εποχής βρέθηκε επίσης στην Πύλο (*Pylos III*, 19-20).
10. Ένα θραύσμα από μια μήτρα ενός τεχνίτη κοσμημάτων έχει βρεθεί σε ένα πρόωμο Μυκηναϊκό σύνολο στα Νιχώρια.

ΚΕΦ V(2)

1. Π.χ. ο θολωτός της Καζάρμας (AAA 1(1968)236-8, 2(1969)3-6, τα όπλα που εικονίζονται στο AD 24(1969)B πίν. 84 5-5).
2. Η βασική συζήτηση είναι στο AJA 65(1961)18-28, πρβλ. επίσης BSA 63(1968)192-9 και SG σσ. 194-206, Circle B 310-20, για λεπτομερειακή μελέτη των ξιφών των Κάθετων-Λακκοειδών Τάφων.
3. Σ' εκείνα που καταγράφονται στο AJA 5(1961)26 μπορούν να προστεθούν αυτά στο AM 34(1909)291 (θραύσμα ενός από τον T.A.), 300-01 (πθανά θραύσματα από τον T.C) Κακόβατος, *Pylos III*, 157, 159-60, 13-4 (Ταφικός Κύκλος). Τα ξίφη του Ρούτσι, σαφώς ορατά στο σχέδιο του τάφου στο *Antiquity* 31(1957)98 και στον πίν. 8b, εκτίθενται στο Μουσείο της Χώρας: ένα είναι σχετικώς μακρύ, τρία είναι κοντά.
4. Σ' αυτά που καταγράφονται στο AJA ό.π. θα πρέπει να προστεθούν το SG 405 και *Prosymna*, Fig. 607: ένα ξίφος από το θολωτό τάφο στα Νιχώρια

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- (AJA 77(1973)232) είναι τελείως όμοιο τυπολογικά με ένα που αναφέρεται από τον T.44 της Zafer Paroura.
5. BSA 3(1968)192-5.
6. Circle B. Πίν. 18, 55α, 69α, SG 904-6 δείχνουν εξέλιξη από μια επίπεδη παχιά λεπίδα σε μια με μία αληθινή κεντρική ράχη. Το SG 747 είναι σαφώς ένα σχετικό όπλο.
7. AJA 5(1961)27-8 (με εξαίρεση εκείνο από τον T.518, που είναι ένα εγχειρίδιο) η λεπίδα του παραδείγματος από τη Σιμόρνη είναι ασουνήσιστη, έχοντας εξέχουσες νευρώσεις στη λεπίδα. Το θραύσμα λαβής από τη Θήρα αγοράστηκε, με ένα θραύσμα λεπίδας με ένθετη διακόσμηση το οποίο από τις διαστάσεις του θα πρέπει να ανήκει σ' ένα ξίφος, ίσως στο ίδιο όπλο, στα 1873: αυτά θα μπορούσαν να έχουν αποκαλυφθεί στην πορεία σκαψίματος για ελαφρότερα, και δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε την προέλευσή τους (είμαι ευγνώμων στον κ. S. Dietz του Δανικού Εθνικού Μουσείου για πληροφορίες). Σημείωσε AJA 7(1963)124, που αναφέρεται στις χρυσές επενδύσεις της λαβής που θα ταίριαζαν στα ξίφη Τύπου B από τους τάφους των Μυκητών 81 και 88 (το δεύτερο μόνο ένα εγχειρίδιο). Τα όπλα από την Κίρρα (*Kirra* 140-41, Pls. 57:4, 58) περιλαμβάνουν ένα βραχύ εγχειρίδιο όμοιο με το SG 904 και τα δύο μεγαλύτερα όπλα που μπορεί να είναι πλησιέστερα στον Τύπο D: το πρώτο είναι αναμφίβολα πρόωμο.
8. Γι' αυτούς τους τύπους βλ. AJA 67(1963)19-27: πολλά ακόμα παραδείγματα έχουν αποκαλυφθεί από τότε.
9. Πρβλ. CMS I nos. 9, 11-12, 16, 290.
10. SG 399, *Pylos III* 160, 163-4.
11. SG 402, 404 (χρυσός), *Pylos III* 157, 159 164 (ασήμι).
12. M. Ventris και J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (1973) 360-61.
13. BSA 63(1968)187-92.
14. Circle B 311, 313 (οι παραξίφιδες που περιλαμβάνουν τα Τύπου B βραχέα ξίφη), πρβλ. SG 736, 746, 753 και ένα που περιγράφεται στη σ. 155.
15. Π.χ. Circle B-πίν. 28β-2, 92ε, βλ. 323 (τα πλείστα του γλωσσολογικού αμφιστομίου τύπου), πρβλ. SG σ. 156.
16. Βλ. ειδικά *Prosymna* 332-4 (Type b), τα YE.I-II παραδείγματα: άλλα αξιοσημείωτα παραδείγματα είναι από την Καζάρμα (ό.π. υποσ. 1), Δεντρά (*Dendra II*, Fig. 48:2), Πύλο (*Pylos III* Fig. 229:17, 230:1-3, 18), Βολυμίδα (*ITAE* (1964) πίν. 94γ), Μακρίσια (AD 23(1968)A Πίν. 123:2) βλ. AJA 63(1967)130-34 για υστερότερη εξέλιξη.
17. Π.χ. Circle B, πίν. 100α-β, 122β-δ: κανένα από τα «ξύραφια» του Κύκλου A δεν είναι πλήρες, αλλά το SG 737 μπορεί να είναι αυτού του τύπου και όχι ένα εγχειρίδιο, πρβλ. επίσης Circle B πίν. 148β-γ και *Prosymna* 334-6

- (τα ΥΕ.ΙΙΙ παραδείγματα), *AE* (1889) πίν. 8:7 (Βαφειού, μη κανονικό με το να έχει το σύστημα εφήλωσης ενός μαχαίριου).
18. Π.χ. *CT* pl. 7:49, *Prosymna* fig. 605, *Dendra II* fig. 48:1, *Pylos III*, fig. 250:17· μερικά απ' αυτά που αναφέρονται στην υποσ. 1 μπορεί να πλησιάσουν σ' αυτό τον τύπο, αφού είναι τόσο πολύ φρυμματασιμένα για να είναι καθαρό το περιγράμματά τους.
19. *SG* 217, 927 (εγγχειρίδια), 928 («δορυπέλεκτος»· για το δεύτερο βλ. *AJA* 65(1961)24 με αναφορές, αλλά σημείωσε ότι το μήκος του, κρίνοντας από την κλίμακα στο *SG* πίν. 95 πρέπει να είναι 33 εκ. όπως αναφέρει ο Blegen, όχι 53 όπως στο κείμενο του *SG* ή 58 όπως στο *AJA*.
20. *Circle B* 72(Γ-269), *Prosymna* 332, figs. 458-9.
21. Τα άριστα παραδείγματα είναι «ο Κρατήρας Μάχης» (*Antike Kunst* 17(1974) 3-20, ειδικά 5, εκ. 1) και η μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας (*AAA* (1973) 494, εκ. 1). πρβλ. επίσης *CMSI* nos. 11, 16.
22. A.J. Evans, *The Shaft Graves and Bee-Hive Tombs of Mycenae* (1929) 37-40, για την καταγωγή των λογχών· με πολυεδρικό αυλό παραδείγματα στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους είναι τα *SG* 215, 448 (ακόντια;) 449, 740, 902-3, 910, 923, *Circle B* 324, «Σέσκλο» ένα είναι το *SG* 463.
23. *BSA* 38(1936-7) 188 fig. 1:A-B (Βαφειό), *ΠΑΕ* (1956) 205, (Ρούτσι Τ.2 λάικκος 2), *CT* 190 (Μυκήνες), *Hesperia* Suppl. 8(1949) 41 (Δρόμεισι)· βλ. *ΑΔ* 24(199)B πίν. 84ς· κορυφή για ένα πιθανό παράδειγμα από την Καζάρια (φαίνεται να είναι ένα καρφί στη βάση της λαβής και δύο ακόμα παρακάτω).
24. *Circle B* 140(Λ-299), 162.
25. *SG* 215· στο *Mycenae* (1878) fig. 441 ο Schliemann εικονίζει ένα δόρυ από τον Τάφο IV που φαίνεται να μην είναι το ίδιο όπως αυτό, πρβλ. σ. 291.
26. *BSA* 38(1936-7) 187-91.
27. *PPS* 21(1955) 174-97 είναι η βασική συζήτηση των μαχαίριων.
28. *Circle B* 29(A-25), 73(Γ-272, 273), τα οποία πρέπει να αντιπροσωπεύουν το μαχαίρι που φαίνεται πίσω από το κεφάλι της κεντρικής ταφής στη σ. 44, εκ. 5, που είναι περίπου μισό στο μήκος από το ξίφος Τύπου B, δηλ. π. 30 εκ.), *SG* 450, 461, 738 και ένα που περιγράφεται στη σ. 155, *BSA* 25(1921-3) 291 fig. 51 (Κυκλώπειος Τάφος, σημείωσε Ίγνη χρυσού φύλλου στη λαβή), *AE* (1889) 158-9 πίν. 8:9 (Βαφειό), *Pylos III* 157, 161, 164, 167, figs. 229:6, 10-11, 230:6· ένα μαχαίρι από την Καζάρια (*ΑΔ* 24(1969)β, πίν. 84ς· κέντρο μπορεί να είναι συγκρίσιμου μήκους. Τέτοια μαχαίρια μπορούν να απαντούν αργότερα, πρβλ. *AM* 82(1967) 44-5 (Δεντρά, Τ.12). Κανονικά μαχαίρια με οδοντωτά περιχλωμάτα βρίσκονται επίσης στη Μεσσηνία (*Pylos III* 167 fig. 227: 4, *ΠΑΕ* (1964) πίν. 94γ).
29. *SG* 443-7, 739, 741· *Pylos III* fig. 229:5.
30. Οι άριστες παραστάσεις είναι το Ρυτό Πολιορκίας (Vermeule, *ό.π.* (1) σημ.

- 2) pl. XIV) και ο «Κρατήρας Μάχης» (παραπάνω σημ. 21). Για τον πέλεκυ (*AE* (1889) πίν. 8:1) βλ. *PM IV* 404-5, 412-9, και σημ. ότι ένα κόσμημα από το λάκκο του Βαφειού δείχνει έναν άνδρα που μεταφέρει ένα τέτοιο πέλεκυ, ίσως έναν ιερέα (*CMS I* no. 225).
31. Για την Αιγαιακή χρήση του τόξου βλ. *JDI* 77(1962) 1-58, ειδικά 24-9, 36-44, 50-58 για τις μυκηναϊκές αιχμές βελών· για αιχμές βελών από θέσεις βλ. ειδικά *Pylos III* figs. 104, 106-7, 109-10, 122, 114 (όλες λίθινες), *Hesperia* 41(1972) 261, 263 (Νιχώρια, χάλκινες και λίθινες· περισσότερα λίθινα· παραδείγματα έχουν από τότε βρεθεί).
32. *Circle B* 88(Δ-284), *AAA* 2(1969)4, 6 εκ. 7 (Καζάρια), *Hesperia* 41 (1972) πίν. 51α (Νιχώρια, ΥΕ.ΙΙΑ σύνολο).
33. *AJA* 76(1972) 145-57 είναι η πιο πρόσφατη και χρήσιμη συζήτηση των χρήσεων του Αιγαιακού άρματος και της πρακτικής αλλού.
34. *BSA* 25(1921-3) 12-46 είναι η βασική μελέτη των σπηλών· *GMS I* nos. 15 (Δαχτυλίδι του Κωνηνού Ελαφειού), 229-30 (Βαφειό), *AAA* 2(1969)4, 6(Καζάρια).
35. *AJA* 55(1951) 134-47 για αυτή τη θεωρία.
36. *Ό.π.* (σημ. 33), πρβλ. επίσης *AJA* 69(1965) 349-52 για παράλληλα στην Ομηρική πρακτική, ειδικά μεταξύ των Κελτών.
37. Όπως συστάθηκε πιο πρόσφατα στο *AM* 75(1960) 46. Η θέση συγκρίσιμων κοσμημάτων στον Τάφο I δύσκολα συνιστά ότι ήταν προσαρτημένα σε ή αντιπροσωπεύουν περικημιδές (*Circle B* 112, 120, (I-379)), και το παράδειγμα από τον Τάφο IV βρέθηκε στο μηριαίο οστό, όχι στο μπροστινό της κνήμης (Schliemann), *ό.π.* (σημ. 25) 230, πρβλ. *Archaeology* 13(1960) 65).
38. *SG* 252, 625-6 («θώρακα-ταινίες» προσαρτημένες στο μπροστινό ενός θώρακα ή σάβανου), ίσως επίσης 229, 260-62 (μακρές ταινίες, για λωρίδες ή ζώνες), 633 (ζώνη-ξίφους), όλα από χρυσό· *Circle B* 42(B-356, ήλεκτρο), 73, 76 (Γ-275, 361, χαλκός και χρυσός) είναι συγκρίσιμες μακρές ταινίες χωρίς διατρήσεις.
39. *SG* 541-9 για διάτρητους χάλκινους δίσκους.
40. *SG* 260-61 για παραδείγματα σχετιζόμενα με λωρίδες· άλλα είναι *SG* 372, 826, *Prosymna* fig. 214:2, *Asine* 371, *AM* 82(1967) 59 (Δεντρά Τ.12)· ο τύπος ανήκει πολύ πίσω, πρβλ. H. Schliemann, *Ilios* (1880) 42 no. 536, σε ελεφαντόδοντο, από την Τροία II.
41. *Circle B* πίν. 22γ, 154β-γ και παραδείγματα από την Καζάρια (*AAA* 2(1969) 4, 6), Ανάληψη (*ΠΑΕ* (1954)282, εκ. 11), Κουκουάρα (Γουβαλάρι, *ΠΑΕ* (1959) 177-8), Βολυμίδα (εκτίθενται στο Μουσείο της Χώρας), Πύλος (*Pylos III* 131), είναι τα κύρια πρώιμα ή πιθανώς πρώιμα παραδείγματα που προστίθενται στον κατάλογο στο H.L. Lorimer, *Homer and the Monuments* (1950) 217-8.

υποσ. 6), Άγ. Στέφανος Τάφοι A22-3 (BSA 65(1973)214-5), όλα βρέθηκαν κοντά στο κρανίο.

19. Circle B 178, 189. Είναι σαφές από τους πίν. 164α, 165α ότι το 312 είναι πάνω από τον δεξιό ώμο, το 313 στο στήθος (όπως αναφέρεται στον κατάλογο, σ. 203, αλλά όχι στο κείμενο)· ίσως το 314 ήταν μαζί με το 312.

20. H.L. Lorimer, *Homel and the Monuments* (1950)336-51, 369 για την πρακτική κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες· επίσης P. Jacobsthal, *Greek Pins* (1956)Ch. IV για τη χρήση, ειδικά 93, 109-10, 113-4. Η περίεργη συμφωνία μεταξύ των μετά τους Σκοτεινούς Αιώνες παραστάσεων και των I.V.422-5 αφ' ενός, και της πραγματικής θέσης στην οποία οι περόνες βρίσκονται σε τάφους Σκοτεινών Αιώνων αφ' ετέρου, μπορεί να οφείλεται κάλλιστα στη διαφορά κανονικής και ταφικής χρήσης, όπως συνιστά ο Jacobsthal· το να στερεώνονται οι περόνες με τη μύτη προς τα πάνω θα ήταν ευκολότερο για κάποια που στερέωνε το φρεμά της, και ίσως πιο ασφαλές απ' ό,τι το αντίστροφο. Αυτό έχει μια σχέση με το πώς μερικές από τις περόνες των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων θα φοριόνταν εν ζωή· θα ήταν ανάρμοστο να φορούν τις SG 75 ή 245 με την κεφαλή προς τα κάτω.

21. SG 75, πρβλ. Schliemann, *ό.π.* 193 και για τη χρήση της, Lorimer, *ό.π.* 364.

22. Π.χ. CT 190, 197 (αργυρή, σημειωτέον βρέθηκε κοντά στο κρανίο), 212, *Prosymna* 272 (αργυρή), 285-6, *Pylos III* 84, 121, 131, 157, 163, 178, 232. Circle B 178, 229, πρβλ. 199(O-412), SG 86-8.

23. Χρυσός: Circle B 202 (O-434, 435), SG 76, *Prosymna* 272, *Asine* 371. Ορεία κρύσταλλος: Circle B 30(A-259), 203(O-312, 313, 314), 234(Y-320), SG 102-3(n.b. 104-5, επιπλέον κεφαλές), πρβλ. περόνη από τον Ορχομενό, *ό.π.* 298 (σημ. 7).

Άλλες: AE(1889)150-51, 153(Βαφειό, λίθος και ύαλος), ΠΑΕ(1956) 205 (Ρούτσι T.2, λίθος), *Pylos III* 116-7 (ήλεκτρο).

25. Χρυσός: SG 245-7.

Άργυρος: Circle B 23(Y), AE(1889) πίν. 7:16(Βαφειό).

Χάλκος: Circle B 234(Y-318, 319), ΠΑΕ(1965) πίν. 119β (Βολιμίδια), *Boylis*.

AE(1973) 42 (Νιχώρια, Ρούτσι T.1).

26. SG 93-6(ξύλο), AM 34(1909)298 (Κακόβατος, χαλκός).

27. Για τις συνδετήρες-περόνες, βλ. Jacobsthal, *ό.π.* (σημ. 20) 115-6· προωμό-τερα δείγματα είναι *Hesperia* 26(1957)148 πίν. 42b (Λέρνα), P. Demargne, *Fouilles Executées à Mallia: Exploration des Nécrôpoles* (1921-33) (1945) πίν. 22:51 (Χρυσολάκκος). Οι SG 294 και Circle B 73(Γ-274) μπορεί να είναι όμοιες περόνες-μανόδα, πρβλ. Lorimer, *ό.π.* (σημ. 20)361.

28. SG 75, 245-7· Higgins, *ό.π.* 61, 72 για τις κυρτές περόνες, 85-6 για τις

42. AM 82(1967) 8-44 συζητείται η πανοπλία από τα Δεντρά T.12 και όλο το συγκρίσιμο υλικό.

43. Πρβλ. AJA 76(1972)152-3.

44. Πρβλ. ειδικά CMS I no. 11, Diodorus V. 29 για τους Κέλτες.

δ. Α21

ΚΕΦ V (3)

1. SG σσ. 173-94, R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, (1961) Ch. 9, ειδικά 69, 71-2, 77, 81-6.

2. Παραπάνω Κεφ. III(3) σ. 50 πρβλ. υποσ. 36 για τις «στάχτες», πρβλ. επίσης H. Schliemann, *Mycenae* (1878)155, 291, 295, για τα κοσμήματα στους Τάφους III και IV 165, 214.

3. Schliemann, *ό.π.* 96· μια άλλη πιθανότητα είναι ότι τα περιτυλίγματα και τα κοσμήματα αυτής της ταφής απομακρύνθηκαν και αντικαταστάθηκαν, ίσως κατά την ξαναχρησιμοποίηση του Τάφου.

4. G. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age* (1966)92.

5. *Pylos III* 106, 10 (Tholos IV), 144(στάβανο του Ταφικού Κύκλου).

6. *Corinth XIII* 2-4 (Τάφοι, 2-3), BSA 65(1972)214-7 (Τάφος A23).

7. Γενικά σχόλια για τη ΜΕ κοσμηματική στον Higgins, *ό.π.* (υποσ. 1) 54· για πρόσφατες ανακαλύψεις AD 24(1969)B 103(Μούλκι), 183 (Θήβα), πρβλ. AAA 1(1968)10, 14-15, 26(1971)B 114 (Ασίνη), 219 (Ορχομενός), οι πλείστες από τις οποίες περιλαμβάνουν κοσμήματα από χρυσές πλάκες. AE(1973) πίν. 146(Νιχώρια πρβλ. πίν. 14), ένα επιφανειακό εύρημα), *Pylos III* 156-7, 162-3 (κτερίσματα σφειζιζόμενα με τους δύο ΜΕ ρυθμού πύθους).

9. Higgins, *ό.π.* Κεφ. 8 για τη ΜΜ κοσμηματική, BSA 52(1957) 42-57 για το «Θησαυρό της Αίγνας» *Kythira* 21-2, ΠΑΕ(1967)205-6 (Πόρος), (1971)209 (Ακρωτήρι), *Hesperia* 41(1972)384-6 (Άγ. Ειρήνη).

10. Ο Μυλωνάς, *ό.π.* (υποσ. 4) 104-5 δίνει μια χρήσιμη περίληψη των περιεχομένων των πιο σημαντικών.

11. Circle B πίν. 180α, SG 53-5.

12. SG 61 πρβλ. *Ergon* (1973)96 εκ. 89.

13. *Pylos III* 116, *Dendra II*, 75-6.

14. Circle B, πίν. 178β, 179α, SG 63-7, 133, *ό.π.* (υποσ. 7) για τη Θήβα.

15. Circle B πίν. 21α, 28α, SG 255-8, 263(πιθανώς ένα βραχιόλι, αφού η εσωτερική διάμετρος είναι μόνο 9,2εκ.), 649-50· BSA 52 (1957) πίν. 11b («Θησαυρός Αίγνας»).

16. Circle B 30(A-20), 182(E-331), 234(Y-318), πρβλ. 101, 157 για πραγματικά οστένα παραδείγματα από τον E και M.

17. BSA 63(1968)214-5, *Kadmos* 11(1972)113-5 για πιο πρόσφατες συζητήσεις, πρβλ. Higgins, *ό.π.* 57, 61 για τις ΠΙΜ και ΜΜ περόνες.

18. Higgins, *ό.π.* 54 (Γωνιά), επίσης παραδείγματα από την Κόρινθο T. 2 (πρβλ.

περόνες των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων, 53 για το παράλληλο από την Αμοργό.

29. Higgins, *ό.π.* 50, 56, 60-61 για πρωιμότερες ταινίες, *BSA* 52 (1957) πίν. 11α, 13α, («Θησαυρός Αίγινας»), *Hesperia* 41(1972) πίν. 89:Ε 40 (Αγ. Ειρήνη) παραπάνω υποσ. 6-7 (Κόρινθος, Μούκι, Ασίνη) για ΜΕ παραδείγματα.
30. Με απόληξη θηλιάς: εκτός από παραδείγματα που παρατίθενται στην υποσ. 29, *Circle B* πίν. 21β:2, 59α:1, 85α:1, 159γ; 177γ, *SG* 219, 234-6, 286-7. Διάτρητες: *Circle B* πίν. 85α:2, 153α-β, 177β, *SG* 1, 3, 37, 184, 230-33, Υ-439 (*Circle B* 233) είναι του ίδιου τύπου και έχει «αυτιά», αλλά όχι διατρήσεις.
31. «Ημι-ταινίες»: *Circle B* πίν. 21β, 85β, *SG* 5, 7, 108, 185.
«Αστέρεις»: *Circle B*, πίν. 87α, 159α, 207, *SG* 15, 17, 19, 25, 62, 86-90, 188-9, 385.
- Κοσμήματα ενδομασιών: *Circle B* πίν. 102α, 124α-β, πρβλ. επίσης *SG* 22.
«Πλάκες θώρακα», παραπάνω (2) υποσ. 38.
«Επιγονατίδες», *Circle B* πίν. 20γ, 59α:2, *SG* 267-70 (Schliemann, *ό.π.* 328, fig. 519 δείχνει μία απ' αυτές ως προερχόμενη από τον T.V.), ; 271-2, 637, 652, 913.
- Βραχιόλια: παραπάνω, υποσ. 15· τα τριγωνικά κοσμήματα του I μπορεί κάλλιστα να ήταν στερεωμένα σε περιχειρίδες από ύφασμα (*Circle B*, 330).
32. Ταινίες κεφαλής: *Pyllos III*, 16, fig. 108(ακρόπολη), 166-7 fig. 225:1 (Ταφικός Κύκλος), *ΠΑΕ*(1965) πίν. 134(Περιστεριά T.3), *KC* 3(1949) πίν. 1Α (Σκόπελος), *BSA* 52(1957) 239-40 (θραύσματα Σωτηριάνικων, εκτεθειμένα στο Εθνικό Μουσείο).
- Άλλα: *AAA* 2(1969) 4(Καζάρμα), *Pyllos III* 156 figs. 225:6, 227:8, *ΠΑΕ*(1956) 205 (Ρούτσι, εκτεθειμένο στο Μουσείο της Χώρας).
33. *SG* 236-9 (IV), πρβλ. Higgins, *ό.π.* 50, 56, 60-61.
34. Ν. Πλάτων, *Zakros* (1971)22-3.
35. *SG* *ό.π.* (υποσ. 1) *Circle B* 329-32, πρβλ. επίσης C. Schuchhardt, *Schliemann's Excavations* (1891)179-80, 183.
36. Schliemann, *ό.π.* 303 fig. 460.
37. *Circle B*, 162, 174. Τα Ν-391, 392 είχαν κοπέι πριν τοποθετηθούν στον τάφο. Τα άμορφα σχήματα των κοσμημάτων του Λ (*Circle B*, πιν. 124α-β) συνιστούν ότι θα μπορούσαν να έχουν κοπέι από άλλα κοσμήματα, η διασπορά θραυσμάτων της ταινίας του Ταφικού Κύκλου της Πύλου που είχε ξαναχρησιμοποιηθεί ή φθαρει από τη χρήση (*Pyllos III* 147, 149)· η ύστερη ΜΕ ταινία από την Ασίνη (υποσ. 7) είχε επισκευασθεί.
38. *SG* 97, 108, 121, πρβλ. 798 (πρβλ. επίσης Schliemann, *ό.π.* 266, για τη διασπορά «μικρών χρυσών φύλλων» σ' όλο το δάπεδο του IV)· *AM* 34(1909)300 πίν. 14:13(Κακόβατος), *ΠΑΕ*(192)97 πίν. 101, (1965)118-9 πίν.

- 1406, 142β, 143α (Περιστεριά), *Pyllos III* 119-20, και αδημοσίευτα κομμάτια εκτεθειμένα στα Μουσεία Χώρας και Πύλου.
39. Higgins, *ό.π.* 58, 66, 82-3 (για τους Μυκηναϊκούς τύπους).
40. *SG* 2, 4, 6, 8-14, 1, 18, 20-22, 127, 352, 369, 379, 640-48, 666. *ό.π.* (υποσ. 2) για τον I.
41. Schliemann, *ό.π.* 165.
42. IV ροζέτες: *SG* 360-61, 373-5.
43. Αποκόμματα: *SG* 25-32, 41-5, 47-50, 242-4, 353-7, 364, 376, 378. Schliemann, *ό.π.* 179-80, πρβλ. *SG*46· το 60 μπορεί επίσης να είναι μια κεφαλή περόνης.
44. Για το δημοφιλές των ροζετών, Higgins, *ό.π.* 83, *Pyllos III* 118. Άλλοι τύποι: *AM* 34(1909)πίν. 13:28, *ΠΑΕ*(1962) πίν. 99α (1965) πίν. 129α, 141α, δ-ε, *Pyllos III* 117-8, και Higgins, αυτοί, για παραδείγματα από υστερότερα σύνολα, περιλαμβανομένου και του λάκκου στο δρόμο του Τάφου της Κλυταμψίστρας (πρβλ. *BSA* 25(1921-3)372-3).
45. *PM III* 149-51, 154.
46. Π.χ. *BSA* 25(1921-3)353-4, 373, 380, *CT* 196, *Pyllos III* 83-4.
47. Schliemann, *ό.π.* 263, 266, 300, 305.
48. Δίσκοι και τροχίσκοι: *SG* 312, 314-20, 322-39, 667, 675-85, 691-722, 801-2, 804, 817, *Circle B* 202 πίν. 182 (O-437). Ρόμβοι: *SG* 340-49, 668-74.
49. *AM* 34(1909)282-7 (οστένοι και ελεφάντινοι δίσκοι), 300(χρυσό κομπι και κάλυμα-κουμπιού), Evans, *ό.π.* (2) υποσημ. 22)) 81-2 fig. 59, *Prosymna*, fig. 262:2.
50. *AM* 34(1909) 276-295-6, πρβλ. Higgins, *ό.π.* 74-5 για τύπους χαντρών με Κρητικά παράλλαλα.
51. *Prosymna* 287-8. ~
52. *Circle B* 341-2 (Ξ, Υ) *JRGZM* 12(1965) 35-40 («Nazi-χάντρες» πρβλ. *Pyllos III* 131-2 και 115 για μια χρυσή χάντρα όμοιου τύπου), *ΠΑΕ* (1956) 204 (Ρούτσι).
53. *GRBS* II(1970) 14-18 για τα πλακίδια του Κακόβατου με αναφορές σε προγενέστερη συζήτηση, και *Pyllos III* 128 για νέα παραδείγματα.
54. Π.χ. *CT* 197.
55. *AE* (1973)πίν. 7β.
56. Higgins, *ό.π.* 73-5 για χρυσές χάντρες από το Βαφείο και Κακόβατο. *Prosymna* 212, 214, 269-72 (T.44), *Pyllos III* 114-6, *CT* 87 (T.518), *BSA* 39(1938-9)75-6. Κάποιο από αυτό το υλικό θα μπορούσε κάλλιστα να χρονολογηθεί στην ΥΕ.IIB.
57. Higgins, *ό.π.* 64-5 («Θησαυρός Αίγινας»), 74 (τυμπανόσχημες χάντρες), 81-3 (χάντρες με σπειροειδείς προσαρτήσεις, πρβλ. 62 για ΜΜ.Ι πλήρη παράσταση).
58. *ΠΑΕ* (1965) πίν. 140δ: κέντρο.

59. Higgins, ό.π. 77, αλλά αυτός ο κατάλογος δεν είναι πλήρης, αφού παραλείπει τις SG 39-40 και άλλες που μπορεί να είναι χάντρες, πρβλ. SG σσ. 179-80. Σχεδόν όλες είναι κατασκευασμένες από αποκόμματα ενωμένα με ράχη με ράχη· μερικές είναι άτριπτες (SG 38, μερικές από τις 39, 52, 80), ενώ η 79 έχει διατρήσεις μπροστά, που συνιστούν ότι ήταν κόσμημα ενδυμασίας· δύο από την 39, και όλες των 40,77, 689 είναι διάτρητες για χρήση τους ως χάντρες ορμαθού.
60. SG 71, πρβλ. JRGZM 7(1960)49.
61. AE (1973) πίν. 7δ, (Νιχώρια), BSA 25(1921-3)335-7 (θολωτός Πρόσυμνας) μπορούν κάλλιστα να είναι YE.IIA, AM 34(1909)pl. 14:2 (Κακόβατος T.B) σίγουρα είναι, και Prosymna 272 (T. 44, χρυσό κάλυμμα για γυάλινες χάντρες) είναι YE.IIA ή IIB. Τα IIAE (1965) πίν. 140α (Περσιτερία T.3) δείχνουν αμφίπλευρους τύπους, αλλά αυτοί μπορούν να είναι κοσμήματα ενδυμασίας.
62. Circle B 149(M), 205 (O, βλ. κάτω από το 461).
63. Circle B 47(T), Schliemann, ό.π. 173, πρβλ. Tagebuch Νοέμ. 23(III). A.AA 2(199)4, 6 (Καζάρια).
64. AE (1889) 14-7, πρβλ. IIAE (1956)204.
65. Dendra I 38-9, Prosymna 209.
66. CMS I αριθ. 219-61 για ολόκληρη την ομάδα του Βαφειού.
67. Λίγα μπορούν να προστεθούν σ' εκείνα που παρατίθενται στο CMS I, αλλά πρβλ. Thorikos I 34 για τρεις πολύ φτωχής ποιότητας από ένα πιθανώς YE.IIA σύνολο, AM 79(1964)21 υποσ. 69 pl. 7:2 για ένα από τα απορριμματα της ανασκαφής του Κακόβατου.
68. Π.χ. CMS I αριθ. 230, 269,272.
69. Circle B 235 (Y-471), Pylos III fig. 190:20, AM 34(1909) pl. 13:27· άλλα παρατίθενται από τον Higgins, ό.π. 75, πρβλ. επίσης Circle B 201(O-431, ασπίδοσχημο;), SG 830 (πρόχους από ορεία κρύσταλλο), Pylos III 156(χρυσό «στεφάνι»), 169 (ηλέκτρινα «φυλακτά»), AE (1973)πίν. 7γ (αργυρός διαπλός πέλεκυς).
70. SG 639 (προσαρτημένο σε ξίφος, Schliemann, ό.π. 304), IIAE (1962) πίν. 99β, (1964) πίν. 97β, (1965)πίν. 41β-γ, Pylos III, fig. 190:9.
71. SG 532-5, πρβλ. Archaeology 13(1960)40-43 και πιο πρόσφατα PZ 48(1973)207-13.
72. AM 34(1909)pl. 13:1,7 IIAE (1956)205, Higgins, ό.π. 88.

ΚΕΦ V (4)

1. AE (1889) 145-7 (Βαφειό), BSA 25(1921-3) 335-6 (Πρόσυμνα).
2. D.E. Strong, Greek and Roman Gold and Silver Plate (1966) Κεφ. 2, ειδικά 33-53, CBMW 166-88· πρβλ. επίσης SG, 224-51.

3. P. M. Warren, Minoan Stone Vases (1969), ειδικά 187-90, πρβλ. επίσης PPS 33(1967) 37-56, AM 34(1909)293, IIAE(1965)113, πίν. 128β για αγγεία από τον Κακόβατο και την Περσιτερία.
4. Π.χ. PPS 33(1967)41 (M.2), 43(N.18, 20, 22), 48(N. 34-5, Q.5) για λίθινα αγγεία, Strong, ό.π. 50 για ασημένα.
5. AAA 2(1969)375-6, Circle B 119.
6. PM I figs. 76: άνω δεξιά, 136:e, 1,9 για PM.III και MM.IB κύπελλα Βαφειού, 183b-1 για λαβή ψευδοστόμου σε MM.IIB ή III θραύσμα, πρβλ. Strong, ό.π. 32-3 (Θραυρός της Tod κύπελλο με λαβή ψευδοστόμου), 36-7 (μεταλλικά κύπελλα Βαφειού).
7. Πρβλ. Kythera 94-5 για το MM γωνιώδες σχήμα· BSA 52(1957) pl.14, το χρυσό κύπελλο από το «Θραυρό της Αίγινας» μπορεί ομοίως να κατάγεται απ' αυτό το σχήμα.
8. Circle B πίν. 16β, δ, PM I fig. 357.
9. Πραγματικά ταυτόσημα είναι τα SG 220, 627, 912, άλλα είναι τα 442, 628, 756, πρβλ. PM I 243-5 για το διακοσμητικό θέμα.
10. SG 151α, 868a-b, 880(σπαίρες), 869-71 (φυλλοφόρος ταινία), 313 (YE.I κλαδιά, πρβλ. AA 22(1967)B πίν. 131ς).
11. SG 73, πρβλ. PM I fig. 447(πυθαγορείς Παχυόμμοι), IIAE (1970) πίν. 265β, 280, (1971) πίν. 317 (πρόχους Θήρας, τρίποδες).
12. Circle B 88, πίν. 63β, 71α, πρβλ. SG 656, 808-11 για λιοντάρια και στήλες από A και Γ (Circle B 33-4, 50-51) για τη σύνθεση.
13. SG 392-3, πρβλ. H. Schliemann, Mysenae (1878)315 (αναφ. σ' ένα κύπελλο διακοσμημένο με «αυλακοειδείς οριζόντιες ταινίες», όχι στο SG).
14. SG 509, 876 («κύπελλα τσαγού»), 440, 864 (κάνθαροι), Strong, ό.π. 37(αγγεία με στέλεχος), πρβλ. επίσης SG 520 (μικρό ασημένιο κύπελλο με πόδι, συγκρίσιμο με το 427 στο σχήμα του σώματος)· το Κύπελλο του Νέστορα συζητείται στο Strong, ό.π. 38-9.
15. SG 122(III), πρβλ. AE (1957) Χρονικά 6 εικ. 3 και 7), 351 (IV).
16. PM I 245, fig. 183 b:1.
17. SG 170, 212, 786-7, και το αγγείο που περιγράφεται στη σ. 155.
18. AE (1889) πίν. 7:15 (Βαφειό), ILN (15th Feb. 1936)278 figs. 9, 11 (Μπερμπάτι), AA 24(1969)B πίν. 84α (Καζάρια), Dendra II 39-40, fig. 99:6.
19. SG 213, 519, πρβλ. Strong, ό.π. 50-51 για υστερότερα παραδείγματα (Μυκήνες T. 24, ανάκτορο Πύλου, θολωτός Μαραθώνα, Σαλαμίνα).
20. SG σ. 156, εικ. 75.
21. IIAE (1965) 117-8 πίν. 136-9.
22. Pylos III figs. 225:4, 227:11· BSA 52(1957)239-40, πρβλ. Strong, ό.π. 38 και A. Σακελλαρίου και Γ. Παπαθανασόπουλου, National Archaeological Museum A. Prehistoric Collections, a Brief Guide (1970)52, nos. 7381, 7385.
23. Ό.π. (σημ. 1) για Βαφειό, AAA 2(1969)4 (Καζάρια), IIAE (1956) 205

- (Ρούτσι) εκτεθειμένα αντίστοιχα στα Μουσεία Εθνικό, Ναυπλίου και Χώρας).
24. *BSA* 48(1953)9 pl. 4c.
 25. *BSA* 39(1938-9)6-72, εδώ θεωρούμενα ως πρώμα ΥΕ.ΙΙ, αλλά έχουν συζητηθεί ως μιμούμενα το ΥΕ.ΙΙΙ Α1 πλήλνο σχήμα στο *MP* 58.
 26. Strong, *ό.π.* 38, pl. 2B (Μητροπολιτικός κήρυκος), R. Higgins, *The Greek Bronze Age* (Φυλλάδιο του Βρετανικού Μουσείου 1970) 27 pl. 12a για στελεχωτό κύπελλο, που περιγράφει πρώτα στο F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities, British Museum* (1911)63 pl. 73:820.
 27. H.T. Bossert, *The Art of Ancient Crete* (1937)43 fig. 69, AA (1939)225, 231-2fig. 4.
 28. *Circle B* πίν. 16a, γ(Α), σ.182 (κάτω από το Ε-330), *SG* 74, 475, 511, 881.
 29. *PM I* fig. 356(φαιγεντιανή), II fig. 221b (ασήμι).
 30. *SG* 492-501, σ. 160 figs. 78-9.
 31. *CBMW* 166-88, ειδικά 167-8 (λέβητες), 174-6 (δεκάνες, κραπίρες, υδρίες) 182-3 (λύχνου) για τα παραδείγματα της Θήρας πρβλ. ειδικά *ΠΑΕ* (1970) 189 πίν. 289-93, (1971)208-9 πίν. 290-91.
 32. *SG* 578, 581, 601-2 (*CBMW* 176).
 33. Π.χ. *SG* 604a, 827, 885, *Circle B* 97 εικ. 9, 98(Ε-288), 172(Ν-310).
 34. *Pylos III* fig. 228:1a-c, 3a-b, *AE*(1889) πίν. 8-6, 10(πρβλ. *CBMW* 184-5).
 35. *Ο.π.* (σημ. 1) για Πρόσυμα, *AM* 34(1909)276, 300 (Τάφος Κακόβατο Α, C), *ΠΑΕ* (1962)95 (Περιστεριά Τ.2), *Pylos III* 121-2 (θολωτός IV-μικρότερα αγγεία μόνο).
 36. *SG* 605-7 («Κραπίρας Μάχης», πλήρως δημοσιευμένος στο *Antike Kunst* 17(1974)3-20)885, 909a, πρβλ. σημειμένες λαβές 471 και 473, 474, 820, 878, 886 και λαβή-σκόφου (σ. 155, εικ. 74), επίσης εικόνα οκτάσχημης ασπίδας (608a-b, *AE*(1957) Χρονικά 1-4).
 37. *SG* 388, πρβλ. AA (1923-4)10-7.
 38. *PPS* 33 (1967)46-7 για τα Κρητικά λίθινα ρυτά, πρβλ. *ΠΑΕ*(1971) πίν. 295 για την πλήλη λεοντοκεφαλή· το Ρυτό Πολιορκίας είναι πιθανώς του τύπου με φουσκωτές πλευρές (π.χ. *ΠΑΕ* (1971) πίν. 279), όχι το αληθινός κωνικό (αυτόθι, πίν. 280).
 39. *SG* 153, 166a για φαιγεντιανά ρυτά, 552, 774, 828, 832 για αυγά στρουθοκαμήλου· το 166b είναι δίστομη πρόχους, d-j είναι πιθανώς θραύσματα πρόχων, το 123-4 είναι πρόχους με ανάγλυφη διακόσμηση. Παράλληλα περιλαμβανών *ΠΑΕ*(1971) πίν. 29-8 (ρυτά από αυγά στρουθοκαμήλου), *Phylakopi* pl. 27:8-9, *ΠΑΕ*(1963)πίν. 144a (δίστομη πρόχους), *ΠΑΕ*(1966) πίν. 132a(ρυτά από όστρεο τρίτανα).
 40. *SG* 72, 83-5, 391 το τελευταίο κανονικά αποδίδεται στον IV, αλλά απονέμεται στον III στο βιβλίο του Schliemann, *ό.π.* (σημ. 13)206-7, πρβλ.

- C. Tsountas and J.I. Manatt, *The Mycenaean Age* (1897)88 («5 χρυσά αγγεία με πόματα»).
41. *SG* 166c 203 (πλησιέστερα σε πθαιμορφείς) *ΠΑΕ*(1925-6)140-41 (Κορυφάσιο).
 42. *SG* 210 (αποκαταστημένο, εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο) 226.
 43. *CT* 212 (T. 518)· *Tholikos V* 87-9 fig. 48, *ΠΑΕ* (1956)205 (Ρούτσι), πρβλ. Warren, *ό.π.* (σημ. 3)· για τις σπείρες *Tiryns V* 18-19 pl. 21.
 44. *Circle B* 47 για αδιακόσμητο κιβώτιο από τον Γ, *SG* 808-11, 812-3 για κιβώτια από τον Τάφο V, αντίστοιχα επίχρυσα και με ένθετο ελεφαντό-δοντο (το δεύτερο δεν είναι Αιγυπτιακό, σύμφωνα με την H.J. Kantor, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium B. C.* (1948)38-9 σημ. 68. Τα *SG* 23-4, 108-9, 119-20, 128 έχουν επίσης θεωρηθεί ότι στολίζαν κιβώτια, όντας χρυσά ελάσματα και αποκόμματα, και τα 383, 491, 529, 819, 821, 897 είναι ενθέματα από διάφορα υλικά. Για τον Κακόβατο βλ. *AM* 34 (1909)273-4, 277-8, για την Περιστεριά *ΠΑΕ*(1965)113-4 πίν. 128 (χρυσό έλασμα διακοσμημένο με σκηνή «πομπής»)· *Pylos III* 118-20, 130, για υλικό από το θολωτό IV. Το *PM I* σ. 4 συνιστά ότι τα ενθέματα του Τ.Α του Κακόβατου μπορεί να ανήκαν σε βάση παιγνίου, σημειωτέον επίσης *CT* 105, no 34, το πόδι ή λαβή ενός ελεφάντινου δοχείου (πιθανώς) από τον Τ. 529.
 45. *SG* 147-50, πρβλ. *AJA* 78(1974)75-8· δεν έχω πεισθεί, αλλά τα αντικείμενα είναι με οποιαδήποτε κριτήρια παράξενα. Η συνήθης ερμηνεία, ότι κάλυπταν τα άκρα των δοκών-οροφής, δεν υπολογίζει την ανευρεσή τους σ' ένα μόνο τάφο.
 46. *SG* 574-5, πιθανώς 555-6, 588, πρβλ. *PM I* 471-85.
 47. Warren, *ό.π.* (σ.3) επίσης 107 για Αιγυπτιακά αγγεία.
 48. B. Kaiser, «Zur Datierung von Kammergrad 26 in Mykene», στο *Die kretisch-mykenische Glyptik und ihre gegenwärtigen Probleme* (Deutsche Forschungsgemeinschaft 1974).
 49. *Aegyptiaca*, 55, 59, *AM* 34(1909)296-7 fig. 13.
 50. *SG* 166g-h.
 51. *Kadmos I* (1962)85-6.
 52. Strong, *ό.π.*, 46-53, *CBMW*, 64, 181 για σκόφους, 187-8 για τη γενική εξέλιξη.
 53. Πρβλ. M. Ventris and J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (1973)332-46, 496-502 για πινακίδες και σχόλιο (σημείωσε ότι πολλά από τα αγγεία δεν περιγράφονται ειδικά αν είναι από μετάλλο ή όποια άλλη ουσία).

1. Στα *OpArch.* 6(1950)215-23 ο Furumark συνοψίζει προηγουμένη συζήτηση γι' αυτά τα αντικείμενα και παίρνει ό,τι φαίνεται σ' εμένα την πιο λογική θέση: πρβλ. επίσης E. Vermeule, *Creece in the Bronze Age* (1964)98-100 για τις καταγωγές αυτής της τεχνικής.
2. O R. A. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art* (1967)150 αναφέρει μία λαβή κυπέλλου Βαφειού που κυκλοφορεί, και αναφέρεται ότι είναι από την Κρήτη: αυτή είναι δύσκολα επαρκώς μαρτυρία. Η προέλευση που υποστηρίζει ο Evans για την τεχνική από εκείνη που χρησιμοποιήθηκε σ' ένα εγχειρίδιο που το χρονολογεί ΜΜ.ΙΙ(PM I 719-20) εγείρει διάφορα ερωτήματα: το εγχειρίδιο είναι χωρίς συνευρήματα, και, εκτός κι αν είναι από ένα μαλακό μέγμα μετάλλων, είναι δύσκολο να αντληθεί κανείς πώς θα μπορούσε να είχε εγχαραχθεί, έτσι ώστε αν και το εγχειρίδιο φαίνεται γνήσιο, η διακόσμησή του, που έχει διάφορα ειδικά γνωρίσματα, μπορεί να μην είναι. (Αλλά βλ. τώρα K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age* (1974)86, 133.)
3. SG 744, 746, 753 πρβλ. *Circle B* 171(N-304), το οποίο έχει μια αβαθή κοιλότητα κατά μήκος του κέντρου που πιθανώς συγκρατούσε κάποια μορφή ένθεσης). Ήμείωσε ότι το εγχειρίδιο από τον A (*Circle B* 28-9) δεν είναι αυτού του τύπου, αλλά έχει χυτή ανάγλυφη διακόσμηση που επικαλύπτεται με ασήμι.
4. SG 395.
5. SG 764, πρβλ. για παράδειγμα *Prosymna* fig 652-431.
6. Ο.π. (παραπάνω 4) αρ. 40)90.
7. SG 390.
8. *Antike Kunst* 17(1974)10-11, *Dendra II* 89 (εκεί λέγεται ότι συνθέτει τη λαβή, πολύ απίθανο).
9. Τα εγχειρίδια είναι κατά μεγάλο μέρος συγκεντρωμένα και εικονισμένα στο S. Marinatos and M. Hirmer, *Grete and Mycenae* (1960) pls. XXXV-XXXVIII, figs. 170-71 (βλ. σ. 167-8), και υπάρχουν μια γενική συζήτηση στον Higgins, ό.π. 2) 150-52. Strong, ό.π. 50 για τα κομμάτια από τις Μυκίνες (ακρόπολη λαβή κανάτας, Προϊστορικό Νεκροταφείο λαβή κύπελλου, «Οικία του Μολύβδου» ένθετη πέτρινα γρύπα): *Prosymna* 330-32 pl. 2: AM 82(1967)52-3 για το κύπελλο του T.12 των Δεντρών AE (1889) πίν. 7:1-2 και S. Marinatos, «The Swimmers Dagger from the Tholos Tomb at Vaphio» στο *Essays Presented to Sir Arthur Evans* (1927)63-71 για τα εγχειρίδια του Βαφειού: ΠΑΕ (1956)194-5 πίν. 100α για θραύσματα αγγείου της Περιστεριάς: ΠΑΕ(1956)194-5 πίν. 88α για το εγχειρίδιο των Φαρών (όπως τα μεταλλικά αγγεία, αυτό πιθανώς ανήκει σ' ένα YE. IIIA1 σύνολο

- ή όχι πολύ μεταγενέστερο, το οποίο θα ταίριαζε με τη σχετική κεραμεική (που εκτίθεται στο Μουσείο Πατρών) καλύτερα από την YE. IIIB).
10. Εικονιζόμενο στο Vermeule, ό.π. (σημ. 1) pl. XIII C, βλ. παραπάνω 2) σημ. 7: στο ό.π. (σημ. 2) 117, ο Branigan χρονολογεί αυτό όχι αργότερα από ΜΜ. III και το θεωρεί ως έναν «τύπο X μακρού εγχειριδίου».
 11. Vermeule, ό.π. 401, pl. XIII D.
 12. J. Vergoutier, *L'Égypte et le Monde Égéen Préhellénique* (1956) 306-10 (ειδικά no. 231), πρβλ. Strong, ό.π. 45-6.
 13. Π.χ. το θέμα «περιδερμάτιο» στα θραύσματα της Περιστεριάς, το αφιδωτό στο σκύφο της Εγκωμής, και η εναλλαγή θεμάτων σε αμφοτέρους τους σκύφους της Εγκωμής και των Δεντρών.
 14. V. E. G. Kenna, *Cretan Sealstones* (1960)40 figs 58-9, 45 fig. 78 και *Circle B* 77-8 (Γ «κόσμημα-πορτραίτου»).

ΚΕΦ V (6)

1. *Hesperia* 31(1972)261 (λίθινα εργαλεία, λεπίδες), 264-5 (σφοντύλια αδραχτιού και υφαντικά βάρη): έχουν επίσης βρεθεί οστέινα εργαλεία.
2. ΠΑΕ (1953)239, 250 εκ. 11: η μόνη κεραμεική απ' αυτόν τον τάφο που εκτίθεται στο Μουσείο Χώρας είναι μόλις μεταγενέστερη της YE. I.
3. *Circle B* 89(ακόνι), SG 424, 437-8, 773 (ποικιλίες σμίλης), 512, 859-61, 929-30 (ακόνια), 934-5 (σταλβωτές στελεχών βελών, πρβλ. *Jdl* 77(1962)16-17 γι' αυτή την τάξη), για μαχαίρια βλ. 2) παραπάνω.
4. Μαχαίρια είναι κοινά παντού: ακόνα έχουν βρεθεί στο θολωτό της Καζάρμας (ΑΑΑ 2(1969)4) και στον Ταφικό Κύκλο της Ήβλου (*Pylos III* 161, 167), που περιείχε επίσης ένα τριπτήρα και πήλινα σφονδύλια (ό.π. 170-71), και λίθινα εργαλεία βρέθηκαν στον T. A του Κακόβατου (AM 34(1909)pl. 13:6-7).
5. Πρβλ. ΠΑΕ (1964)82.
6. Πρβλ. 2)σημ. 17.
7. SG 155 (δρεπάνια, ίσως τελετουργικά;), 514 (πέλεκυς;), 515 (ἀγκιστρο-σάρκας, πρβλ. Catling, ό.π. 4) σημ. 2) fig. 7:7;), 738(κυρτή λεπίδα), AE (1889) πίν. 8:2 σκεπαρονπέλεκυς, ίσως τελετουργικός ως διακοσμημένος), 11(με γωνιώδεις πλευρές εργαλείο) (Βαφειό).
8. Ο διπλός πέλεκυς του Μάλθι (*Malthi* 179, 366-7) μπορεί να είναι πρώιμος, αν συσχετισθεί με την ομάδα αγγείων στο B 69 (pl. 20: 11, 31-3, 54), που φαίνεται όχι υστερότερη από YE. IIB: αλλά η ερμηνεία των συνευρημάτων του ως ενός ιερο φαίνεται αμφίβολη.
9. *Circle B* 119(I-293, 294), SG 818 (ασημένιο από τον V, πρβλ. το χωρίς αριθμό παράδειγμα από τον VI), *CI* 105, nos. 26, 28, *Prosymna* 349.

10. Catling, ό.π. (σημ. 7) 185-6 στο οποίο πρόσθεσε AAA 2(1969)4, πρβλ. επίσης *Pylos III* 158, 168: για τους ζυγούς AE (1889) 156(πίν. 8: 3, 5).
11. AE (1889)145, 156-7, AAA 2(1969)4, *Thoirikos V* 81 (διακοσμημένο) πρβλ. AA 24(1969)A 95-106 για βάρη από Αγ. Ειρήνη, Κέα.
12. SG 70-91, 81-2.
13. SG 785(μόνο λαβή), *Prosymna* 350-51, AE (1889)145, *Thoirikos V* 80-81 (πολύ μεγάλο για να είναι δίσκος ζυγού, όπως συνιστάται), PAE (1956)205. Το SG 310 είναι σίγουρα ένα επίχρυσο παράδειγμα, τα 292-3 μπορεί να είναι δίσκοι από άλλους, CT 84, nos. 57-8, 105 nos. 33-4, *Prosymna* 282, AAA 2(1969)4, PAE (1954)284 εικ. 15 (Ανάληψης), (1956)205, AM 34(1909), 285, 288. Η χτένα του Ρούτσι εικονίζεται στους Marinatos and Hirmer, ό.π. (παραπάνω, 5) σημ. 9) fig. 222: κάτω.
15. *Prosymna* 272, AE (1889)147, PAE (1956)205, AA 3(1917)198 αριθ. 4 (θήβα: T. 26 Κολωνακίου).
16. *Circle B* 121(I-514), 175(N-394, 395, 396, 397), SG 308-9, πρβλ. κάτω από το 550, BSA 25(1921-3) 291 (Κυκλώπειος θολωτός), CT 105 no. 32 (ίσως επίσης 109 no. 17 και 113 no. 22, αλλά αυτά μπορεί να είναι όγκοι χαλκού, πρβλ. επίσης SG pl. 88 (χωρίς αριθμό ράβδος από τον τάφο IV), *Asize* 388 no. 4, AM 34(1909)274, AA 3 (1917)197 no. 1 πρβλ. C. Tsountas and J.I. Manatt, *The Mucenaeae Age* (1897)167-9.
17. SG 553-4, 557-64, 569-71, πρβλ. PM I 483-4.
18. *Prosymna* 213, fig 539.
19. BSA 66(1971)105, 109 (πρβλ. PAE (1962) πίν. 97γ), 158(ζώα).
20. Π.χ SG 823, PAE (1962) πίν. 102β (Περιστεριά, T.2).

ΚΕΦ V (7)

1. Για τις μικρογραφικές τοιχογραφίες βλ. ειδικά *Thera VI* 38-60, επίσης AAA 7(1974)87-94.
2. Αυτές οι τάσεις δεν αποφεύγονται εντελώς στην ερεθιστική συζήτηση της E. Vermeule στο *Greece in the Bronze Age* (1964)90-106.
3. Ειδικά SG 407 (με το οποίο το 723 είναι ταυτόσημο) και 635 πρβλ. KC 3(1949), πίν. IB' για ένα υστερότερο παράδειγμα από τη Σκόπελο.
4. Για σπείρες κλπ. πρβλ. *Hesperia* 27(1958) pls. 20-22 (ΠΕ.ΠI σφραγίσματα Λέρνας), και V.E. G. Kenna, *Cretan Sealstones* (1960) pls. 2:29, 31-2, (ΠΜ), 4:76, 6:114, 117, 137, 8:196-7 (ΜΜ), 16:1S, 10S., 12S, πρβλ. σσ. 144-5 (ΜΜ.ΠΙ-LM.I.). Για τρωπητά κυκλικά θέματα, Kenna, ό.π. pls. 4:79-82, 5:90, 93, 102, 109-10, 6: 131, 134, 8:194, με τη σ. 73 (για το σωληνωτό τρωπάνι).
5. Παραπάνω, (3) σημ. 49, πρβλ. επίσης PAE(1962) πίν. 102β (Περιστεριά) και η λαβή του ξίφους της Σκοπέλου (παραπάνω σημ. 3).

6. 146

6. Αντικείμενα από μεταλλικό έλασμα: *Circle B* 86 fig. 8 (Δ λαβή ξίφους), SG 278, 625, 690, 808-11.
Αγγεία: SG 74, 629, 827, 880.
Οπλα: SG 404, 727, 736, πρβλ. ένθετη μεταλλική πλάκα στο 744.
Σπήλεις: BSA 25(1921-3) 126-46 passim.
(Αυτοί οι κατάλογοι προορίζονται να υπενθυμίσουν τα άριστα δείγματα και δεν είναι εξαντλητικοί.)
7. Παραπάνω, (4) σημ. 9-10, (5) σημ. 5 για μερικά δείγματα, πρβλ. επίσης SG 219, 396 για συνδεδεμένους πλήρεις κύκλους, 402 για φύλλα-κισσού, που και τα δύο μπορούν να σχετίζονται με YM.IA και YE.I θέματα, και Σπήλη III (ό.π. (σημ. 6) για ένα πολύ χαρακτηριστικό YE.I θέμα σπείρας. Ένα προδρομικό τύπο του «ανακτορικού» κρεμαστού-κοσμήματος (FM 38:1, πρβλ. MP 149, 331) μπορεί να δούμε στο SG 23, με το οποίο μπορεί να συγκριθεί το AM 34(1909)pl. 12:1 και η ασημένια πρόχους SG 855 είναι διακοσμημένη με μια σπείρα και ανιδαυτό κόσμημα που σαφώς προμηνύουν τον YM.IB/YE.IIA τύπο (και θα μπορούσε να είναι κοντά χρονολογικά στα πρώτα Κρητικά παραδείγματα). Το δημοφιλές των θαλάσσιων θεμάτων, όπως τα δελφίνα στο SG 73 και στα εγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση, τα αποκόμετα-χταποδιών και οι ναυτοί ανάμεσα σε βράχους στο ένθετο εγχειρίδιο του Ρούτσι, θα μπορούσε επίσης να προμηνύει το Θαλάσσιο Ρυθμό, αν και τα δελφίνα μπορούν να σχετίζονται με πιο στενά σύγχρονα αγγεία (παραπάνω, (4) σημ. 11).
8. Γενικώς σε ανάγλυφο, για ράχες-όπλων, χειλι-αγγείων, λίθινα ανάγλυφα, ελεφάντινες πυξίδες (παραπάνω, (4) σημ. 43) επίσης για γυάλινες χάντρες (Pylos III fig 171: 10-11, μια χρυσή ταινία (θολωτός Βοϊδοκοιλιάς, αδημοσίευτος), άλλα διακοσμημένα ελεφάντινα (Tiryns V pl. 22:1-2, πρβλ. H. Schliemann, *Mycenae* (1878) 150, fig. 222, κοντά στις πυξίδες και εκεί καλούμενο ξύλο), κλπ.
9. Π.χ. BSA 52(1957) pl. 15e (το κόσμημα Χρυσολάκκου), PM I fig. 536 (μερικά σφραγίσματα της Ζάκρου).
10. SG 109, 274, 812-3.
11. SG 808-11, πρβλ. R.A. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art* (1967) 153.
12. Πρβλ. *Circle B* 88(Δ-325).
13. S. Marinatos and M. Hirmer, *Crete and Mycenae* (1960) pl. XXXVIII: κέντρο, fig. 222: κάτω και Tiryns V pl. 21.
14. Π.χ. η πυξίδα από τον T.1 του Αρείου Πάγου (*Agora XIII* 166-7, pl. 32) και ποικίλες πλάκες όπως αυτές στον Μαρινάτου και Hirmer, ό.π. fig. 216: κάτω (Σπάτα), Vermeule, ό.π. (σημ. 2) pl. XXXVIII (Δήλος) για το Κρητικό υλικό βλ. ειδικά Σ. Αλεξίου, *Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού Κατασμά* (1967)71-5, με επικεντρωμένη τη συζήτηση στην πολύ γνωστή πυξίδα και μια χτένα.

15. SG 123-4, μια θραυσμένη πρόχους από φαγεντιανή διακοσμημένη με πολεμιστές που φορούν κράνη και φέρουν ασπίδες, θα μπορούσε να προστεθεί στο Ρυτό Πολιορκίας και στον «Κρατήρα Μάχης».
16. CMS I nos. 227-30, 290, 294 είναι σίγυρα ή πιθανώς πρόωμα κοσμήματα το 263 μπορεί επίσης να είναι. Άλλα που μπορούν να καταχωρηθούν αναφέρονται παραπάνω (3) υποσ. 63, 67, (Καζάρμα, Κακόβατος), πρβλ. επίσης ΠΑΕ (1963) πίν. 92α (Γουβαλάρι, Τ.1).
17. *Revue Archéologique* (1971)3-14.

ΚΕΦ VI (1)

1. BSA 45(1950)210-13 (Τ.ΙΙΙ), 214-5(Τ. VΙΙΙ, οριστικά ΥΕ.ΙΙΒ), 48 (1953)8-9.
2. JHS 24(1904)322-9, βλ. επίσης ΠΑΕ (1899)102-3· ένα αγγείο από το δρόμο (JHS 23(1903)192, fig. 10), είναι σίγυρα ΥΜ.ΙΙ, το άλλο (JHS 24(1904)πρ. 13) μπορεί να είναι ύστερο ΥΜ.ΙΒ ή ΥΕ.ΙΙΑ.
3. PPS 33(1967)38-48 (ειδικά λύχνι, σσ. 43 και 48).
4. BSA 25(1921-3)376-87 για τον Τάφο των Δαμιόνων, ειδικά 386-7 για την κεραμική, που περιλαμβάνει ένα πιθανό ΥΜ.ΙΙ κομμάτι πολύ όμοιο με τον πιθανό δρόμο από τον Τ.102 (πρ. 45π.) και ένα μεγάλο χονδροειδές αλφαστρο όμοιο με εκείνα του Τ.529 (ΥΕ.ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1). Η χρονολογία του Θησαυρού του Ατρέα είναι αμφισβητήσιμη: ενδείξεις για μια πρόωπη χρονολογία είναι ότι ο δρόμος σκάφτηκε μέσω μιας ΥΕ.ΙΙΙΑ1 απόθεσης και ότι τα θραύσματα-ειδωλίων που βρέθηκαν κάτω από έναν σγκόλιθο στο δρόμο και στην επίκωση του δρόμου ήταν μόνο του τύπου Φ(BSA 66(1971)112, 117).
5. Βλ. το χάρτη στο βιβλίο του Lord William Taylour, *The Mycenaean* (1964)137, fig. 51, και του R.A. Tomlinson, *Argos and the Argolid* (1972)13.
6. *Tiryns III* 77-8.
7. CMS I nos. 179-80, AA (1940)220, γι' αυτά τα αντικείμενα, AA (1939)251-2 για δεύτερο θολωτό.
8. J.C. Kraft, *A Reconnaissance of the Geology of the Sandy Coastal Areas of Eastern Greece and the Peloponnese* (1972)102-14.
9. *Deiras* 23-8.
10. Δηλ. το κατάστημα του Αγγειοπλάστη στις Ζυγοριές (*Zygories* 29-30), προφανώς ένα σπίτι άρχοντα, και ενδείξεις για ένα μεγάλο σπίτι και οχυρώσεις στο Κοράκου (Κοράκου 97-8).
11. *Tiryns VI* 209-14.
12. BCH 73(1949)371-2, 373 figs. 5-6, πρβλ. ΠΑΕ (1948)101-2 για τα χάλκινα· αυτά προέρχονται από μια αφαιρεματική απόθεση, της οποίας η κεραμική δεν είναι πρωιμότερη από τον έβδομο αιώνα π.Χ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΚΕΦ. VI (2)

1. BSA 65(1970)79-127· το υλικό από τη θέση κοντά στη Δμιτρά (σφ. 43) συζητείται στο BSA 68(1973)193-205.
2. Asea, *passim*.
3. Η άριστη έκθεση είναι στο AA (1962)257-8· βλ. επίσης ό.π. (σημ.1) 95-6, 114.
4. AA (1962) fig. 48 για την κεραμική.
5. Ό.π. fig. 47· η πιθανή έκταση είναι μεταξύ του τέλους της ME και ΥΕ.ΙΙ.
6. Ό.π. fig. 49.

ΚΕΦ VI (3)

1. BSA 55(1960)67-107, 56(1961)114-75.
2. BSA 64(199)113-42. Συνεχίζω να είμαι κατάπληκτος από την ομοιότητα των συμπλεγμάτων στο Παυλοπετρί με εκείνα του Αγ. Κοσμά και τώρα των Λιθαριών (AAA 6(1973)371-5)· αν και ο δρόμος στα Νιχώρια έχει κτίρια με πρόσοψη σ' αυτόν, αυτά δεν φαίνονται να είναι αυτού του τύπου (*Hesperia* 41(1972)246 fig. 7, 247-50). Είναι πιθανό ότι το Παυλοπετρί ήταν μια πόλη του Αιγαιακού τύπου όπως η Φυλακωπή, του οποίου το βασικό σχέδιο δεν άλλαξε από την ΠΧ στην ΥΧ.
3. BSA 7(1972)205-70· ανασκαφές ξανόρχισαν το 1973, όταν επισκέφθηκα για λίγο τη θέση.
4. Ό.π. (σημ. 1) *passim* για οφινά, (1960)95 και (1961)39 για πιθανά Κυθηρικά MM.ΙΙΙ όστρακα από τη Σκάλα και Γκαγγκάνια· αυτά είναι στο μουσείο του Τμήματος Αρχαίας Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Birmingham, και είναι φανερά μη Λακωνικής, πιθανώς μη Ελλαδικής τεχνικής. Μερικά αγγεία της Υστερης Φάσης από το Αμυκλαίο (AM 52(1927)πρ. 1:4-5) και το Γεράκι (BSA 16(1909-10)74, figs. 3-4) θα μπορούσαν επίσης να ήταν επείσαστα, αλλά μπορεί Αμυρόχρωμα αγγεία αυτού του ρυθμού να κατασκευάζονταν στη Λακωνία (βλ. ό.π. (σημ. 3) 267 fig. 38:6, επίσης νέο υλικό).
5. BSA 55(1960)105-7 για τα λατομεία και τα επιφανειακά ευρήματα, P.M. Warren, *Minoan Stone Vases* (1969)132-3 για τη χρήση του λίθου ό.π. (σημ. 3) 243, 247-8, 26 για πυρήνες-τρυπανιών, HS 313 (σ. 260) για ένα τρυπητήρα. Τα επιφανειακά ευρήματα αυτού περιλάμβαναν τρυπητήρες και στυλβοτήρες, και δύο θραύσματα-σκούφον από το λόφο του Βαφειού.
6. BSA 5(1961)119-21, Warren, ό.π. (σημ. 5)126.
7. AR (1973-4)14-15.
8. BSA 55(1960)76 (Αμυκλαίον, ανακτορικό), 79(Παλαιότερη, ανακτορικό), 87(Απίδω), 91(Αστέρι: Καραούσι, πρβλ. επίσης ό.π. (σημ. 3)263), 105(Πεζούλια), 56(1961)141-2 (Δαμόνια, Στενά, ανακτορικό, ΥΜ.ΙΒ); ό.π. (σημ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΚΕΦ. VI (2)

1. BSA 65(1970)79-127· το υλικό από τη θέση κοντά στη Δμιτρά (σφ. 43) συζητείται στο BSA 68(1973)193-205.
2. Asea, *passim*.
3. Η άριστη έκθεση είναι στο AA (1962)257-8· βλ. επίσης ό.π. (σημ.1) 95-6, 114.
4. AA (1962) fig. 48 για την κεραμική.
5. Ό.π. fig. 47· η πιθανή έκταση είναι μεταξύ του τέλους της ME και ΥΕ.ΙΙ.
6. Ό.π. fig. 49.

ΚΕΦ VI (3)

1. BSA 55(1960)67-107, 56(1961)114-75.
2. BSA 64(199)113-42. Συνεχίζω να είμαι κατάπληκτος από την ομοιότητα των συμπλεγμάτων στο Παυλοπετρί με εκείνα του Αγ. Κοσμά και τώρα των Λιθαριών (AAA 6(1973)371-5)· αν και ο δρόμος στα Νιχώρια έχει κτίρια με πρόσοψη σ' αυτόν, αυτά δεν φαίνονται να είναι αυτού του τύπου (*Hesperia* 41(1972)246 fig. 7, 247-50). Είναι πιθανό ότι το Παυλοπετρί ήταν μια πόλη του Αιγαιακού τύπου όπως η Φυλακωπή, του οποίου το βασικό σχέδιο δεν άλλαξε από την ΠΧ στην ΥΧ.
3. BSA 7(1972)205-70· ανασκαφές ξανόρχισαν το 1973, όταν επισκέφθηκα για λίγο τη θέση.
4. Ό.π. (σημ. 1) *passim* για οφινά, (1960)95 και (1961)39 για πιθανά Κυθηρικά MM.ΙΙΙ όστρακα από τη Σκάλα και Γκαγγκάνια· αυτά είναι στο μουσείο του Τμήματος Αρχαίας Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Birmingham, και είναι φανερά μη Λακωνικής, πιθανώς μη Ελλαδικής τεχνικής. Μερικά αγγεία της Υστερης Φάσης από το Αμυκλαίο (AM 52(1927)πρ. 1:4-5) και το Γεράκι (BSA 16(1909-10)74, figs. 3-4) θα μπορούσαν επίσης να ήταν επείσαστα, αλλά μπορεί Αμυρόχρωμα αγγεία αυτού του ρυθμού να κατασκευάζονταν στη Λακωνία (βλ. ό.π. (σημ. 3) 267 fig. 38:6, επίσης νέο υλικό).
5. BSA 55(1960)105-7 για τα λατομεία και τα επιφανειακά ευρήματα, P.M. Warren, *Minoan Stone Vases* (1969)132-3 για τη χρήση του λίθου ό.π. (σημ. 3) 243, 247-8, 26 για πυρήνες-τρυπανιών, HS 313 (σ. 260) για ένα τρυπητήρα. Τα επιφανειακά ευρήματα αυτού περιλάμβαναν τρυπητήρες και στυλβοτήρες, και δύο θραύσματα-σκούφον από το λόφο του Βαφειού.
6. BSA 5(1961)119-21, Warren, ό.π. (σημ. 5)126.
7. AR (1973-4)14-15.
8. BSA 55(1960)76 (Αμυκλαίον, ανακτορικό), 79(Παλαιότερη, ανακτορικό), 87(Απίδω), 91(Αστέρι: Καραούσι, πρβλ. επίσης ό.π. (σημ. 3)263), 105(Πεζούλια), 56(1961)141-2 (Δαμόνια, Στενά, ανακτορικό, ΥΜ.ΙΒ); ό.π. (σημ.

5.158

5.156

5.158

- 2) 135-7 (Παυλοπετρί). Άλλες θέσεις είναι το Μενελάιον, Επίδαυρος Λιμηρά, Παλαιοχώρι και Ανθοχώρι (ΠΑΕ (1962)113-5· μου έχουν επιδειχθεί σχέδια του ΥΕ.ΠΑ-Β υλικού από τον κ. Ρ. Cartledge).
9. ΑΔ 9(1924-5) Παράρτημα 19 εκ. 1-2, 4, 3:1 (Παλαιοχώρι) BSA 56 (1961)23c δείχνει δύο απ' αυτά), 23(1968)Α πίν. 68α-β, 69α (Επίδαυρος Λιμηρά, κανένα σίγουρο· επίσης αδημοσίευτα όστρακα), ό.π. (σημ. 2) 135-7 (Παυλοπετρί).

σ. 160

ΚΕΦ. VI (4)

1. *UMME passim*· οι προϊστορικές θέσεις καταχωρίζονται με αναφορές στον κατάλογο Α(σ. 264-309). Πρβλ. επίσης ΑJA 73(1969) 123-77, για μια προηγουμένη περιλήψη ερευνητικής εργασίας. Στην επόμενη ενότητα, ο αριθμός μιας θέσης στον Κατάλογο Α θα καταχωρίζεται μετά την πρώτη σπουδαία αναφορά σ' αυτήν.
2. BSA 52(1957)239-40 δίνει την άριστη έκθεση της ανακάλυψης αυτού του θησαυρού. Βλ. Α. Sakellariou και G. Parathanasopoulos *Brief Guide to the Prehistoric Collections of the National Museum* (1970) 52 αριθ. 7381, 7385.
3. BSA 52(1957)236-9 (η εκ. 4 δείχνει τις θέσεις Σωτηριάνα και του Τάφου), 61(196)114· περισσότερα ΥΕ.ΙΙΙ όστρακα βρέθηκαν σε μια επίσκεψη το 1971. Τα περιήματα μολύβδινα ειδώλια, που μπορεί κάλλιστα να είναι Κρητικά έργα του 15ου αι., δεν μπορούν από μόνα τους να ανεβάσουν τη χρονολογία του τάφου.
4. *Hesperia* 41(1972)218-73 περιγράφει την εργασία των τριών πρώτων περιόδων, AR (1972-3)16-17 την τέταρτη· βλ. τώρα ΑΕ (1973)25-74 για πλήρη δημοσίευση των τάφων που ανασκάφθηκαν μέχρι το 1972.
5. Ο αριθμός των θολωτών που αναφέρονται στο *UMME* δεν συμφωνεί με τις εκθέσεις του ανασκαφέα, που αναφέρει μόνο οκτώ τάφους πραγματικά ανασκαμμένους· η ακολουθούσα έκθεση βασίζεται στον ανασκαφέα.
6. ΠΑΕ (1965)14-20 είναι η βασική έκθεση της ανασκαφής του T.3, βλ. επίσης ΑΔ 21(1966)B 167-8· η άριστη έκθεση όλων των τάφων της Περιστεριάς είναι στο *SMEA* 3(1967)10-14, που συνιστά ότι οι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι με αντίθετη διάταξη από εκείνη που έχω συστήσει.
7. Διάφορες καταχωρίζονται από τον ανασκαφέα, ΠΑΕ, ό.π.: βλ. επίσης BSA 25(1921-3)301 (Τάφος του Αγίσθου, επενδυμένος με σγκόλιθους χτισμένους με λάσπη). Ο Pelop έχει τώρα δημοσιεύσει στο *BCH* 98(1974)37-50 λεπτομερή επιχειρήματα για συμπεράσματα πολύ όμοια με τα δικά μου.
8. Βλ. *UMME* Κεφ. 5, 7.

ΚΕΦ. VI (5)

1. Είμαι ευγνώμων στον Dr. K. Wardle για την ευκαιρία να συμβουλευτώ τη διατριβή του, *The Greek Bronze Age West of the Pindus* (London, 1972).
2. *UMME* 131 (ειδώλια)· R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery* (1962) 50-52 (κοσμήματα Λευκάδας), *AJA* 71(1967)10, *SIMA* 19(1968)13 (όπλα Λευκάδας).
3. *Alf-Ithaka II* pl. 63a:3-4, BSA 66(1971)231-2 pl. 34:3· η πιθανή έκταση που καταχωρίζεται εκεί είναι ΠΜ.ΙΙ.-ΜΜ.ΙΙ. Το εγχειρίδιο εντούτοις δεν θάφτηκε αναγκαστικά σ' αυτά τα χρόνια, αφού βρέθηκε με μια ταφή στρωματογραφημένη πάνω από μια που συνοδευόταν από μια λόγχη με γωνιώδεις πλευρές της οποίας η χρονολογία έντονα αμφισβητείται αλλά δεν μπορεί, σε κάθε περίπτωση, να είναι πρωιμότερη από την εξέλιξη αυτού του τύπου στην Κρήτη (αυτόθι, 233).
4. ΑΔ 23(1968)B 178-9, 185, 24(1969)B 156.
5. Ντόπιοι Μινωικοί κώνθοροι: BSA 32(1931-2) pl. 40c (Κοκκολάτα), ΠΑΕ (1952) 399 εκ. 5 (Μίραλι), ΑΔ 24(1969)B πίν. 159α (Αρμάτοβα)· ιδιότυποι κώνθοροι: BSA 35(1934-5) 30-31 (Πελικάτα), πρβλ. AM 36(1911)167-8 figs. 5-7 (Ολυμπία).
6. *Ephesus* 328-31, 337-9.
7. Ζάκυνθος: οι τάφοι στο Κερί (ΑΔ 21(1966)B 325), Ακρωτήριον) BSA 32(1931-2)218-9, ΑΔ (1934)161-2, BSA *Annual Report* (1933-45) 194πρ: BSA 39(1938-9)12, pl. 7:42-3 (Πόλις), 68(1973) 6(π.44), 10(π. 116-7), 12(π. 131) (Τρεις Λαγκάδες, μερικά μάλλον αμφίβολα, αλλά το 116 φαίνεται πιθανώς πρώιμο Μυκηναϊκό Αμυρόχρομο, το 117 είναι πολύ πιθανώς πρώιμο). Κεραλληνία: ΑΕ (1932) 10-14 (Οικόπεδα· διάφορα αγγεία από το κατώτερο στρώμα έχουν πρώιμη εμφάνιση).
8. BSA 32(1931)238 (Ακάρνες, επίσης 239 για ΥΕ.ΙΙ όστρακα από το Κρούνηρι. Για το Θέρμο βλ. Κεφ. Ι(2) σημ. 19, *CMP* 49-50 για τη χρονολογία της Μυκηναϊκής κεραμικής, ευρέως επιβεβαιωμένη από τις λεπτομερείς φωτογραφίες του υλικού που μου επεδείχθηκε από τον Dr. Wardle. Ο γεφύροστομος πιθανοφάνης από το ρυτό είναι, κατά τη γνώμη του, σχεδόν σίγουρα επείσασκα και ίσως μερικά από τα κύπελλα Βαφειού, αλλά άλλα έχουν μια πολύ «τοπική» όψη (Βλ. ΑΔ 25(1970)B πίν. 225 για μια καλύτερη φωτογραφία του γεφύροστομου πιθανοφάνη).
9. Για τον Αγ. Ηλία βλ. Κεφ. IV σημ. 44. Για τον τάφο στον Καταρράχτη, ΠΑΕ (1956)193-5· τα περιγραφόμενα αγγεία που βρέθηκαν μεταξύ του τάφου και του περιβόλου του ήταν ένας τρίτος πιθανοφάνης, αλλάβαστρο, και άωτο αγγείο, τύποι που θα ανέμενε κανείς να είναι ΥΕ.ΙΙΙΑ μάλλον παρά ΥΕ.ΙΙΙΒ, και τα ωραία όπλα που περιλαμβάνουν ένα εγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση και τα μεταλλικά αγγεία θα μπορούσαν επίσης να

σ. 167

ταιριάζουν σε μια πρόωμη σχετική χρονολογία, αλλά κανένα «ανακτορικό» κομμάτι δεν αναφέρεται, το οποίο θα έπρεπε σχεδόν αναγκαστικά να συμβαίνει, αν ο τάφος ήταν ΥΕ.ΙΙ.

10. ΑΔ 20(1965)Β 226(Τείχος Δυσιών). ΑΔΑ 64(1960)8 pl. 2:15-16 (Κάτω Γουμνίτσα, σημ. επίσης ΑΡ (1959-60)12 (αναφορά σε «πρώιμο Μυκηναϊκό τάφο»).

11. ΒCΗ 88(1964)20 fig. 9:8-10· ο πιθανοφόρος διακοσμημένος με ταινίες ημιστιλβωτής βαφής (33fig. 18) είναι ύστερο-ΜΕ ή πρώιμος Μυκηναϊκός κρινώντας από τα Μεσσηνιακά του παράλληλα.

ΚΕΦ VI (6)

1. Η πιο σύγχρονη σύνοψη του προμυκηναϊκού υλικού σ' αυτή την περιοχή είναι στη μελέτη του D. H. French, *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece* (που κυκλοφόρησε ιδιωτικά, 1972), αν και αυτή δεν είναι εξαντλητική (π.χ. το ΜΕ από τον Άγ. Κοσμά δεν αναφέρεται, ούτε υπάρχουν μερικές μικρότερες ΠΕ θέσεις, και δεν έχει συμπεριληφθεί όλο το υλικό του Μαραθώνα): Ο R. Hope-Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites* (1965) δίνει αναφορές για όλο το Μυκηναϊκό υλικό εκτός από το πρόσφατο ή τις πολύ συγκεκριμένες εκθέσεις.

2. Για την Αθήνα, *Agora XIII* 51-4· στην περιοχή του Μαραθώνα υπάρχουν θέσεις στο Αγγλίκι και Πλάσι και τάφοι στο Βρανά, και υπάρχουν ΜΕ υλικό από τον Πύργο Βραώνας, καθώς και τη Βραυρώνα (French, *ό.π.* 34(Πολύχρωμο Αμαυρόχρωμο), fig. 14(Γκριζό Μινιακό).

3. Athens: *Hesperia* 2(1933)357 fig. 27h-j(Κυκλαδικό εγχάρακτο); 6(1937)554 fig. 10c-d (Μηλιακό), *Agora XIII* 58(παπίδοχημα αγγεία, ίσως επίσης εγχάρακτες πυξίδες που καταχωρίζονται ως προερχόμενες από τη Λέρνα ΙΥ(ΠΕ.ΙΙ) περίοδο· ως σημειωθεί ότι το πρώτο οικοδομικό στρώμα στην Εύρτηρη είναι ύστερο-ΜΕ και επομένως η μαρτυρία από εκεί θα μπορούσε να συστήσει την επιβίωση αυτών των εγχάρακτων τύπων κάπου στις Κυκλάδες). Ελευσίνα: *Eleusis* 104 fig. 84:1-3, 5, 7 (Κυκλαδικά εγχάρακτα).

Μαραθώνας: ΑΑΑ 3(1970)14-21.

Αφίδια: ΑΜ 21(1896)pls. 14:1, 15:3 (Κυκλαδικά εγχάρακτα:).

4. *Thorikos III* 20-24.

5. ΑΑ (1963) 197-8.

6. *Eleusis* 53-7 (Τ.6 εγχαιρίδιο), ΠΑΕ (1955)68 (κυκλίσκοι από τον Τ. Δ π 8).

7. Ό.π. (σημ. 3) 390-92.

8. ΠΑΕ (1970)9-18 είναι η πιο πλήρης έκθεση για τους τύμβους του Βρανά.

9. *MV* pls. 18:121, 19:136 (Αλυκή), *CVA* USA 4 pl. 8:2 (Βάρη), ΑΔΑ 54(1950)pl. 3C:4 (Σαλαμίνα)· σημείωσε επίσης μια πρόχου από τους θαμναλοειδείς

τάφους της Βάρικας, που εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο, η οποία είναι ταυτοσημή με την *Prosymna* fig. 105:371, και «ΥΕ.Ι.» αγγεία που αναφέρονται ως προερχόμενα από το Κορωπί (ΑΡ (1935-6)14) και τα Μέγαρα (ΑΑ (1891)15), τα οποία μπορεί να είναι από τάφους.

10. Για την κεραμική από το θολωτό του Μαραθώνα βλ. ειδικά ΒSA 42(1947) 7: το «αδιακόσμητο επίπεδο αλάβαστρο» θα μπορούσε να είναι όχι υστερότερο από ΥΕ.ΙΙΑ1, αλλά η υπόλοιπη φαίνεται υστερότερη. Σύμφωνα με τα ΠΑΕ (1958)17, κεραμική χρονολογούμενη στο τέλος της ΥΕ.ΙΙ βρέθηκε στις εργασίες αναστήλωσης.

11. Για τη θέση της Ελευσίνας, *Eleusis* 29-34 (σπίτια), 58-9 (τάφοι), 108κ.ε. (κεραμική), ΑΔΑ 40(1936)419-24 (ειδικά 422figs. 8-9)· ειδικά πρόωμη Μυκηναϊκή κεραμική από το νεκροταφείο συχνά δεν αναφέρεται στις προκαταρκτικές εκθέσεις (ΠΑΕ (1950), (1952), (1956)), αλλά υπάρχουν πολλά αγγεία εκτεθειμένα στο Μουσείο της Ελευσίνας.

12. ΑΔ 24(1969)Β 68 (Προμάχου 2-Παρθενώνος, Ν. της Ακρόπολης).

13. B. Graef et al., *Die antike Vasen von der Akropolis zu Athen I* (1909)5-8, ειδικά nos.37, 40, 42, 44-5, 48, 50, 52, 54, 57-8, 60, 68, 71b, 75-6 (pls. 2-3), ΑΔ 20(1965)Β πίν. 26α.

14. ΑΔ 25(1970)Β 55-7, ΑΑΑ 3(1970)171-9 γ'· αυτόν τον τάφο και τη γειτονιά του· οι Τάφοι VII, XVI στην Αγορά (*Agora XIII* 183-90, 205-8) είναι οι πιο πρώιμοι.

15. Η ανακάλυψη αυτού που θα έπρεπε να είναι ένας πλούσιος και σχετικά πρώιμος τάφος νότια του Φιλοπάππου (ΑΑ (1931)312, βλ. επίσης *CMS I* 408) ενισχύει αυτή την υπόθεση.

16. ΑΕ (1895)229-34, *Thorikos I* 27-41, V 21-102 (τάφοι), IV 68 σημ. 7 (υλικό οικισμού).

17. *Aigina* 21-5, ΑΑ (1938)511 (ΥΕ.ΙΙ «λακκοειδείς τάφοι»· πολύ καλύτερο υλικό εικονίζεται στις φωτογραφίες που φυλάσσονται στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, και εκτίθεται στο Μουσείο της Αίγινας.

ΚΕΦ. VI (7)

1. French και Hope Simpson, *ό.π.* (6) σημ. 1) για προ-μυκηναϊκό και Μυκηναϊκό υλικό από αυτή την περιοχή· ο πρώτος χρησιμοποίησε τη μελέτη-έρευνα για την Εύβοια (ΒSA 61(1966)33-112) και συνοψίζει τα Μυκηναϊκά ευρήματα τον Ελλαδικό χώρο, περιλαμβάνοντας και κάποιο νέο υλικό.

2. Θήβα: ΑΑ (1971)394-5 συνοψίζει την εργασία το 1961-5 σε ΠΕ στρώματα, βλ. επίσης ΑΑ 5(1972)16-27 για τον τάφο του Αμφιάωνος (οι Αργυπτακές σχέσεις που προτείνονται είναι απαράδεκτες).

- Λιθάρες: ΑΔ 24(1969)Α 28-46, ΑΑΑ 6(1971-3)271-5.
Μάνικα και Μπενάκη σκύφοι: *CAH I*: 2 781
3. *REG* 25(1912)276-7 (Αγ. Μαρίνα), ΑΑ 6.π. (σημ. 2) (Θήβα).
 4. *Lefkandi* 6-8, *Hesperia* 41(1972)370-75 (Αγ. Ειρήνη).
 5. *AM* 31(1906)402-4, ΑΕ (1908)93-6.
 6. ΠΑΕ (1900)65, πρβλ. *BSA* 61(1966)62· καμιά μαρτυρία δεν προωθήθηκε για μια ύστερη ή υπομυκηναϊκή χρονολογία, που φαίνεται πολύ απίθανη.
 7. Για τάφους γενικά, *Eutresis* 221-6, *Orchopepos* I 53-69 (οι σημιαντικοί τάφοι συνοψίζονται στην *Prehistoric Thessaly*, 196), *Kiritha* 115-24 (ειδικά 124, Τάφοι 56-9), *BCH* 61(1937)301-14 (Κρίσα), ΑΑ (1971)413-4 (Θήβα, βλ. ειδικά ΑΔ 20(1965)Β 235, 24 (1969)Β 180-82, 183). Το πιθανό νεκροταφείο στο Δράμειο (*Hesperia Suppl.* 8 (1949)41) θα μπορούσε να αναχθεί σ' αυτή την περίοδο.
 8. *Eutresis* 183-6, *BSA* 61(1966)97-9 (Αμάρυνθος).
 9. Αναφορές για πρώιμους θαλαμειοειδείς τάφους στη Θήβα έχουν δοθεί παραπάνω (Κεφ. IV σημ. 42), και υπάρχουν αδημοσίεστα ευρήματα: ο Τ.5 από το Μεγάλο Καστέλλο (ΑΔ 22(1967)Β 228) φαίνεται να είναι ο ένας που έδωσε δύο ωραίους ψευδόστομους αμφορείς του ΥΜ.IB ή του ανακτορικού ΥΕ.IIΑ ρυθμού, που εκτίθενται στο Μουσείο της Θήβας. Η μελέτη της Η. Reusch, *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauen-frieses in boötischen Theben* (1956) είναι η πιο πρόσφατη συζήτηση για την τοιχογραφία της Πομπής, πρβλ. επίσης ΑΕ (1930)32 για μια πρώιμη χρονολόγηση του ανακτορίου, η οποία τελικά φαίνεται να μην αποδεκνύεται από τις ανασκαφές μιας νέας ενότητας, που περιλαμβάνει ένα εργαστήριο ελεφαντουργίας, δημοσιευμένες στο *SIMA* 35 (με κριτική στο ΑΔ 78(1974)88-9). 10. *BSA* 26(1923-5)44 (Λεβάνδοστρο· το υλικό στη συλλογή οστράκων της Αγγλικής Σχολής περιλαμβάνει ένα αναμφισβήτητο ΥΕ.IIΒ θραύσμα Εφυραϊκής κωσθόμορφης κύλικας), 6.π. (σημ. 7) (Δράμειο).
 11. Ορχομενός: ΥΕ.II αγγεία εκτίθενται σε φωτογραφίες στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, και αναφέρονται ότι είναι από το Μουσείο της Χαϊφώνειας από τον Hope Simpson· για το νεκροταφείο βλ. ΑΔ 23(1968)Β 223-4· Είναι σαφές από τα ΑΑΑ 7(1974)322 ότι οι εκθέσεις που παρατίθενται στο *Nestor* 1st Nov. 1972 για τάφους με κτερίσματα τύπου των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων αναφέρονται στον Ορχομενό, όχι στη Θήβα. Δραχμάνι *Prehistoric Thessaly* 204 αναφέρει «ΥΜ.II» υλικό, που περιγράφεται από τον Α. Hunter στη Β. Lit. διατριβή του, *The Bronze Age in Thessaly and its Environs with Special Reference to Mycenaean Culture* (Oxford, 1953), βλ. *Alin* 134.
 12. *BCH* 62(1938)125-43 για Μυκηναϊκό υλικό από την Κρίσα (ΥΕ.IIΑ1-Β), ΑΑΑ 6(1973)70-73 για τελική απόδειξη ενός Μυκηναϊκού οικισμού, σε αντίθεση με το νεκροταφείο στην Κίρρα· πρβλ. *Kiritha* pl. 34 για μυκηναϊκά

- όστρακα από αμφοτέρους τις θέσεις (a-b είναι ΥΕ.II) και σ. 33 για τη σπανιότητα ΥΕ.I-II υλικού στην Κίρρα.
13. *Kiritha* 116, 118 (Τάφοι 5, 18, που περιλαμβάνουν όπλα Τύπου C και Dii ή E).
 14. Δελοφοί: RA (6η Σαρά) 12(1938)188 σημ. 4, *BCH* 59(1935)337fig 1:6 για ισχυριζόμενο ΥΕ.I-II, καθόλου σίγουρο· C. Vatín, *Méééon en Phócide* (1969)44 για απουσία ΥΕ.I-II (αλλά Hunter, 6.π. (σημ. 12) νόμισε ότι δύο αλάβαστρα θα μπορούσαν να είναι ΥΕ.II, βλ. επίσης *Alin* 132).
 15. Εκτός από τη Χαλκίδα και το Λευκαντί υπάρχουν υλικό στα Γιάλτρα, Ροβιές, Μάνικα και Αμάρυνθο (*BSA* 61(1966)38 σημ. 24, 48, σημ. 47, 57 σημ. 67, 66 σημ. 92· ο κατάλογος στη σ. 99 περιλαμβάνει τα Πολιτικά αλλά παραλείπει τις πρώτες δύο).
 16. Σχετικά μ' αυτό, ο θησαυρός ορειχάλκινων όγκων που βρέθηκε στη θάλασσα έξω από το λιμάνι της Κύμης (*PZ* 37(1959)36-7) και το ορειχάλκινο αγγείο που λέγεται ότι είναι από τη θάλασσα έξω από την Εύβοια (ΑΑ (1969)318-20) είναι σημιαντικού ενδιαφέροντος, αν και δεν είναι με ακρίβεια χρονολογημένα· ο όγκος είναι του πρωιμότετου τύπου, και το αγγείο μπορεί να συγκριθεί με ένα ύστερο-Αμυρόχρωμο σχήμα (*Hesperia* 33(1964)pl. 40:B4) το οποίο θα μπορούσε κάλλιστα να είναι μια απομίμηση μεταλλικών προτύπων.

ΚΕΦ VI (8)

1. Η εργασία των πρώτων αρχαιολόγων συνοψίζεται στο βιβλίο των Wace και Thompson *Prehistoric Thessaly*, δημοσιευμένο το 1912, όταν δεν είχαν σταθερά καθιερωθεί οι υποδιαφρέσεις της Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα. Η μελέτη του Hunter (παραπάνω (7) σημ. 12) ασχολείται κυρίως με τα Μυκηναϊκά ευρήματα. Μερικές πολύτιμες πληροφορίες μπορούν να βρεθούν στην έρευνα του French για την κεντρική Ελλάδα (παραπάνω (6) σημ. 1), που καλύπτει την κοιλάδα του Σπερχαίου. 2. French, 6.π. 40-42, βλ. επίσης figs. 3-4 (Νεολιθικά αγγεία), 15 (ΔΙΒ αγγεία, για τα «Αμυρόχρωμα-Λιανοκλάδι»).
3. Βλ. ειδικά AR (1970-71)16-17, (1972-3)20, AJA 75(1971)305.
4. V. Milojevic, *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien* 1953-8 (1960)26-8 για τη διαδοχή της ΠΧ στην Άρτσοα· ΑΑΑ 6(1973)419-26 για τα Σέρβια.
5. Ό.π. (σημ. 4) 28-31 για τη διαδοχή της ΜΧ στην Άρτσοα, ΠΑΕ (1957)66 για τα Πευκάκια.
6. Βλ. σχόλια στα *Thessalika* 2(1959)60, *Prehistoric Thessaly* 159 (Ζερέλια· υλικό απ' αυτή τη θέση στο Ashmolean Museum περιλαμβάνει κομμάτια που φαίνονται «ντόπια» καθώς και μερικά αρίστης ποιότητας).

σ. 178

7. Ό.π. (σημ. 3) για τα Πευκάκια επίσης ΠΑΕ (1956)123-4, (1957)64-6, *Archaeology* 11(1958)14-15 για υλικό από παλιότερες ανασκαφές στο Βόλο και Πευκάκια που περιλαμβάνει δίσκωμα Αμαυρόχρωμο.
8. *Dimini and Sesklo* Κεφ. 3, συνοψισμένο στην *Prehistoric Thessaly* 66-8, 81-2, για αυτές τις δύο θέσεις, ΠΑΕ (1900)72-3 για το Βόλο.
9. *Prehistoric Thessaly* 161 (Ζερέλια), ΠΑΕ (1951)129-41, (1952)164-79, (1953)123-4 (Τκρίτσα).
10. Ο French, ό.π. (σημ. 1)33 αναφέρει δίσκωμα Αμαυρόχρωμο από τα Φόρσαλα, υπάρχει ένας λαμύς πρόχου της Υστερης Φάσης του Αμαυρόχρωμου τύπου από τα Ζερέλια στο Ashmolean.
11. *JHS* 49(1929)95-8 για τη θεωρία της Davies. *Prehistoric Thessaly* 248 αναφέρει ορείχαλκο από τα βουνά της Όθρους, όχι γνωστός για εκμετάλλευση πριν τον τέταρτο αιώνα π.Χ. Η μαρτυρία για ντόπια κατεργασία ορείχαλκου αναφέρθηκε στο Κεφ. II.
12. ΠΑΕ (1956)125, 129, (1957)54-5, 66 (Βόλος και Πευκάκια, σημειωτέον επίσης το νεκροταφείο στα Πευκάκια, σε χρήση από τη ΜΕ στην ΥΕ.ΙΙ), *AM* 14(1889)pls. 9-10 (ομάδα τάφων από τη «Δημητριάδα», εκτεινόμενη στα όρια ΥΕ.ΙΙΑ-ΙΙΑΙ). *Thessalika* 2(1959)fig. 26:1, 2; (Αγιάλος), Hunter, ό.π. (σημ. 1) 184 και 189 (όστρακα από τα Ζερέλια και το Δημήνι). ΥΕ.Ι αναφέρεται από το Βόλο και τα Πευκάκια, αλλά δεν είναι σαφές ποιο τύπο αντιπροσωπεύονται ένα όστρακο από τα Ζερέλια στο Ashmolean Museum, μέρος ενός ημισφαιρικού κύπελλου ή κυαθόμορφης κύλικας, με ένα κίτρινο αλεξίφομα εξωτερικά και ροδόχρουν εσωτερικά που δείχνει σαφώς σημάδια τροχού, είναι πιθανώς ΥΕ.Ι. Το υλικό από τα Ζερέλια αναφέρεται στο *OpArch* 6(1950)191, και υπάρχει μια φωτογραφία των οστράκων που περιγράφονται από τον Hunter στο αρχείο της Βρετανικής Σχολής στην Αθήνα.
13. Όλα αναφερόμενα ως ΥΕ.ΙΙ στο *MG* και σ' άλλες πηγές, που αντλούν από τον Hunter, είναι αυτής της χρονολογίας ή ΥΕ.ΙΙΑΙ, εκτός από τις θέσεις που αναφέρονται στη σημ. 12: ένας ωραίος λαμύς ονοχός από το Τσίνι (*Prehistoric Thessaly* θέση 88, *RE* VI 611), στη συλλογή της Βρετανικής Σχολής, θα μπορούσε να είναι ΥΕ.ΙΙΑ. Ο Dr. French με πληροφόρησε ότι στη μελέτη του των δυτικών θεσσαλικών θέσεων δεν βρήκε κανένα κομμάτι διακοσμημένης πρσίμης Μυκηναϊκής κεραμικής, μια χτυπητή απόδειξη της σπανιότητάς της στο εσωτερικό της περιοχής.
14. Το νεκροταφείο του Βόλου, που αναφέρθηκε παραπάνω (σημ. 8), λέγεται ότι συνεξίσθηκε στους Μυκηναϊκούς χρόνους, και υπάρχουν οι σίγουροι κιβωτιόσχημοι στη Νέα Ιωνία (*AAA* 3(1970)198-203) για τα Πευκάκια βλ. *AR* (1968-9)20, *AJA* 75(1971)305. Το νεκροταφείο της «Δημητριάδας» αναφέρεται στο *AM* 14(1889)262-70, ΠΑΕ (1908)212-3, F. Stählin et al., *Pagasai und Demetrias* (1934)12, πρβλ. *Ajin* 144. Ο Hunter περιγράφει τους

τάφους ως μεγάλους κιβωτιόσχημους που έχουν μια πόρτα με παραστάδες και ανώφλια, και δηλώνει ότι η θέση τους είναι π.800μ. νότια της Νηλείας (Πευκάκια).

15. *AE* (1906)211-40, πρβλ. *CMR* 50 για την κεραμική.
16. Πελλέον: ΠΑΕ (1951)141-9, (1952)171-2, (1953)120-25. Μέγα Μοναστήρι: *AD* 19(1964)B 255-8. Φόρσαλα: ΠΑΕ (1952)195-8, (1953)128-32.
17. *KC* 3(1949)534-73, ειδικά 541-6.
18. Πλούταρχου, *Life of Cimón* viii. 3-4.

ΚΕΦ VII (1)

1. Βλ. Κεφ. II σημ. 63-4.
2. Βλ. Κεφ. 1(2) σημ. 5 για ΥΕ.Ι στις Κυκλάδες, *Hesperia* 41(1972) 392-3 για επίστακτα στην Αγ. Ειρήνη, *Kythera* 284 (Αμαυρόχρωμο στο Καστρι).
3. *BSA* 51(1956)30-31 παραθέτει ΥΕ.Ι-ΙΙΒ υλικό γνωστό ως εκείνη τη χρονολογία από τις Κυκλάδες: αξιοσημείωτα είναι *Phylakopi* fig. 123, *BSA* 1(1910-11)15 fig. 2, pls. 11:137, 163, 14:18, 12, από Φυλακωπή, *Hesperia* 41(1972)395-6 για το υλικό της Αγ. Ειρήνης, πρβλ. *Hesperia* 33(1964) pl. 57c: *AA* (1968)387 fig. 21b, 388fig. 23c-d για όστρακα από την Γκρόττα, στη Νάξο. *Kythera* 291-302 για την τοπική φάση όταν ΥΕ.ΙΙΑ εισαγόταν (τα «ΥΕ.Ι» θραύσματα που αναφέρονται στη 284 είναι πιθανώς ΙΙΑ), 126-32, 195-7 για μια σειρά των πιο χαρακτηριστικών τύπων. ΠΑΕ (1966)πίν. 130α (Ζάκρος; υπάρχουν αδημοσίευτα παραδείγματα αυτού του τύπου από την ΥΜ.ΙΒ αποθέτη του Βασιλικού Δρόμου στην Κνωσό, ένα τουλάχιστον από τα οποία είναι πιθανώς ένα επίστακτο).
4. *IsaMit* 9-10(1959-60)pl. 35:3 είναι το μόνο σίγουρο κομμάτι της Μλήτου· *OpArch* 6(1950)168fig. 8:123, 170fig. 9:148 για πιθανά παραδείγματα από την Τριάντα· *Troy III* fig 383:1, 35 είναι σίγουρα, 3-4, 7-8, πιθανά, αλλά τα πλείστα από τα υπόλοιπα θα μπορούσαν να είναι ή είναι ΥΕ.ΙΙΒ (η σειρά πιθανοφόρων από την Οικία VIF, βλ. fig 323, περιλαμβάνει πολλά με ΥΕ.ΙΙΑ χαρακτηριστικά, αλλά βρέθηκε με ΥΕ.ΙΙΒ-ΙΙΑΙ και ΥΜ.ΙΙ-ΙΙΑΙ αγγεία).
5. Η πιο πρόσφατη σύνοψη είναι στο *BICS* 19(1972)144, βλ. επίσης *AJA* 76(1972)283-5 για τα Αργυρτακά αγγεία (όπου λανθασμένα δηλώνεται ότι η ΥΕ.Ι είναι σύγχρονη με την ΥΜ.Ι, η ΥΕ.ΙΙ με την ΥΜ.ΙΙ). Άλλα ΥΕ.ΙΙΑ κύπελλα από την Κύπρο είναι τα *CVA Cyprus* 2 pl. 29:1-3 (ιδιωτική συλλογή), *The Mycenaean in the Eastern Mediterranean* (Nicosia Conference 27/3-2/4/1972, δημ. 1973) pl. 5. Το πλείστον του σχετικού υλικού δείχνεται στα *OpArch* 6(1950), 204-14 figs. 14-15, 18-21, που περιλαμβάνει τα Μινωικά αγγεία και μερικά ΥΕ.ΙΙΒ

6. P.M. Warren, *Minoan Stone Vases*, (1969)123 για τα λίθινα αγγεία, *CBMW* 46 pl. 1a-b για τα αγγεία της Εγκωμης: J. Vergoutter, *L'Égypte et le monde égéen préhellénique* (1956) passim, *AJA* 76 (1972)286-9, 292-3 για τις τοιχογραφίες των «Κεφτιού».
 7. Βλ. J.D. Muhly, «Copper and Tin: The Distribution of Mineral Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Ages», στο *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences* 43 (March 1973)25-7 για μια σύνοψη των εκδόσεων.
- ΚΕΦ VII (2)**
1. V.G. Childs, *The Dawn of European Civilisation* (δη έκδ. 1957) passim, επίσης S. Piggott, *Ancient Europe* (1965)134-9, όπου μνημονεύονται πολλά από τα αναφερόμενα σ' αυτή την ενότητα αντικείμενα και δίνονται παραπομπές.
 2. Για τον Πολιτισμό Remedello βλ. πιο πρόσφατα *Origini* 5(1971)47-58· για άρνηση της Αιγαιικής προέλευσώς του Πολιτισμού Los Millares, βλ. ειδικά *Antiquity* 41 (1967)276-88, επίσης, πιο γενικά, C. Renfrew, *Before Civilisation* (1973)85-91, και γ' αυτών των λαξευτών τάφων στους βράχους βλ. *Antiquity* 46(1972)275-81.
 3. *Epirus*, 19, 265-6 για πιθανό Αλβανικό ορείχαλκο· B. Jovanovic, *Metalur-gija Eneolitiskog Perioda Jugoslavije* (1971)105-6 (σε αγγλική περίληψη) για αποθέσεις και ένα πρώιμο ορυχείο στη Γιουγκοσλαβία.
 4. *Epirus* 328-31 (εγχειρίδια και μαχαίρια), 337-9 (λόγγες).
 5. Αυτόθι, επίσης 229, *Studia Albanica* 7:2 (1970)47· η περιγραφή του ξίφους στη διατριβή του Dr. Wardle (ανοτέρω ΚΕΦ. VI(5) σημ. 1) καθιστά πολύ πιθανό ότι αυτό είναι ένα επείσακτο του Τύπου A.
 6. *BSA* 62(1967)79-82, *Studia Albanica* 1:1(1964)95-7, 7:2(1970)45.
 7. *AJA* 65(1961)26-7, 67(1963)121, στα οποία μπορεί να προστεθεί το *Studia Albanica* 7:2(1970) pl. III:4-5 (προφανώς παράγωγα του Τύπου D), *PZ* 48(1973) 200-06.
 8. Jovanovic, ό.π. (σημ. 3) και Renfrew ό.π. (σημ. 2), *Κεφ. 9*.
 9. E.M. Bossert, *Festschrift für Peter Goessler* (1954)33-4.
 10. *NSc* 88(1963)332-3, 89(1964)195-7, F. Biancofiore, *Civiltà micenea nell'Italia meridionale* (1967)37-41· «κάνθαρον» του ίδιου τύπου κατασκευάζονται σε ντόπιο πηλό, και ο κ. R. Howell με έγκει πληροφορήσει ότι δεν θεωρεί τα γκριζά αγγεία ME Γκριζά Μινυακά.
 11. *NSc* 88(1963)330 *MPI* 13-14, 16· *NSc* 88(193)331 fig 46:2 και *MPI* pl. 1:1 είναι πολύ όμοια σε εμφάνιση με την Αμαυρόχρομη της κεντρικής περιοχής.

12. *NSc* 88(1963) fig 46:3 πρβλ. ΚΕΦ I(1) σημ. 41 για τα Ελληνικά αγγεία.
13. *MPI* 55-6.
14. Π.χ. συγκρίνε *Hesperia* 23(1954)pl. 37:4 με *BPI* 43(1923)pl. 2:1 και *BCH* 84(1960)344 fig. 24.
15. *MPI* 33-4.
16. *NSc* 88(1963)333-4, από το Porto Petone είναι ακριβώς ένα χείλος αδια-κόσμητης κυαθόμορφης κύλικας, πρβλ. *MPI* 4:12· και τα δύο θα μπορού-σαν να είναι σχετικά πρώιμα. Biancofiore, ό.π. (σημ. 10) pl. 2:98, 101, 177, 212, από το Soglio del Tonno, αναγνωρίζονται μόνο από την παρουσία πρόσθετης λευκής διακόσμησης, που φαίνεται πιο πιθανό να είναι YE.IIIA2. *I Miscelari in Italia* (Taranto Museum, 1967) 17 αναφέρεται στο υλικό από το Πρίντζι.
17. *MPI* 16-44, nos. 6-45 (εκτός από τα nos. 41, 45, πολύ πιθανώς YE.IIB) στα οποία θα μπορούσαν να προστεθούν τα αριθ. 53(πιθανώς YE.I), 54 και ίσως 112-3. Μερικά αδιακόσμητα, επικαλυμμένα και χονδροειδή κοιμά-τια (αριθ. 43, 52, 62-3, 91, 111) είναι πιθανό να είναι πρώιμα παρά ύστερα, αλλά θα μπορούσαν να είναι ύστερου 15ου/πρώιμου 14ου αιώνα. Σίγουρα YE.I είναι τα υπ' αριθ. 11-13, 15-18, 28.
18. *MPI* 14-16.
19. *Meligunis-Lipara III* pl. 84:1 από τη Σαλίνα, θα μπορούσε να είναι από ένα YE.IIA ανακτορικό σφουρέα. *MPI* pl. 8:1a, c από την Ισχία θα μπορούσε να είναι YE.IIB, pl. 14:4 από το Scoglio del Tonno θα μπορούσε να είναι YE.II.
20. Για την ανάλυση του ήλεκτρο βλ. *GRBS* 7(1966)191-211, 9(1968)5-19, 11(1970)5-22, 13(1972)359-85, επίσης *Archaeology* 23(1970)7-11.
21. L.H. Barfield, *Northern Italy before Rome* (1971)76, 79 για βορειοϊταλικό ήλεκτρο· το πρωιμότερο στα Αιολικά νησιά είναι από το Portella στη Σαλίνα (*Meligunis-Lipara III* 166-7), που βρέθηκε με κεραμική που είναι ή YE.IIB ή ίσως πιο πιθανώς YE.IIIA.
22. *Antiquity* 40(1966)48-9, 46(1972)31-7· συγκρίσιμες είναι *SG* pls. 107-8, 123:630, 127 για σώμα και λαβή. Η νεύρωση κατά μήκος της ράχης του αγγείου θα μπορούσε να είναι μια φτωχή απόπειρα για αντιπροσωπείση του κατώτερου τμήματος της λαβής, που είχε προσαρτηθεί στο κατώτερο τμήμα του σώματος Μυκηναϊκών κυπέλλων, ή απέβλεπε να ενισχύσει το αγγείο.
23. Ό.π. (σημ. 1) και K. Branigan, στο *The Withshire Archaeological and Natural History Magazine* 65(1970)89-107· *Germania* 39(1961) 11-22 για το κύπελλο του Dohnsen.
24. Branigan, ό.π. 105.
25. Για τις χάντρες από φαγεντιανή, βλ. πιο πρόσφατα *Antiquity* 47 (1973)64-6, που δίνει βασικές αναφορές, και *PPS* 38(1972)286-301. Πιο πολλού είχε

- σημειωθεί (PMI 493 π. 5) ότι οι τύποι της χάντρας που βρέθηκαν στη Βρετανία δεν απαντούσαν στο Αιγαίο, όπου χάντρες με διατομή είναι επίσης σπάνιες (απαντούν σε διάφορους θαλαμνοειδείς τάφους της Πρόσφυμας, και έχουν τώρα βρεθεί στην Πύλο, *Pylos III* 189).
26. Για παράλληλα από το Alalakh, Piggott, *ό.π.* 1) 135 fig. 72: 1-3 (πρβλ. επίσης AS 18(1968)194-5 για παράλληλα από την Ανατολία), για χρονολόγηση, *Bulletin of the Institute of Archaeology* (London) 4(1964)171-88.
27. N.K. Sandars, στο *The European Community in Later Prehistory* (1971) εκδ. J. Boardman, M. A. Brown, and T.G.E. Powell) 10-11, το οποίο θα μπορούσε επίσης να συμβουλευτεί για σχόλια για τα ξίφη που θεωρούνται ότι είναι ή μοιάζουν με τον Τύπο D.
28. PPS 39(1973)383-424 για τις δια-συνδέσεις, πρβλ. επίσης BSA 63 (1968)98, με αναφορές, στη σημ. 14, για τα ξίφη Naue II.
29. Muhly, *ό.π.*, ((1) σημ. 7), 183-7 (ορείχαλκος), 255-6 (κασσίτερος).
30. *Ο.π.* 184-6 για τους όγκους μετάλλου· αν το «Shardana» που εμφανίζεται στην ανατολική Μεσόγειο είχε κάποια σχέση με τη Σαρδηνία, οι όγκοι θα μπορούσαν να έχουν συληθεί από την Κύπρο ή το Αιγαίο κατά την παραχώδη περίοδο γύρω στο τέλος του 13ου αιώνα.
31. NSc 88(1963)302 fig. 24 για το Porto Petrone, πρβλ. Muhly, *ό.π.*, 256 για αντικείμενα από «κασσίτερο» από το Monte Bradoni.
32. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 22(1957)1-36 δίνει έναν κατάλογο πλήρη για εκκינו τον καιρό, για τα πλακίδια-χάντρες, πρβλ. επίσης *Antiquity* 33(1959)292-5, *Antiquity* 41(1967)221-3 παραθέτει ένα νέο παράδειγμα από τη Δανία, *Pylos III* 128 μια τραπεζοειδής πλάκα από τον θολωτό IV της Πύλου.
33. Piggott, *ό.π.* (σημ. 1)134, P.R. Giot, *Brittany* (190)64· πρβλ. ΚΕΦ III(2) σημ. 11.
34. *Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz III: die Bronzezeit* (1971)43 fig. 2:2, 46.

ΚΕΦ VIII

1. Βλ. BSA 68(1973)171-3 για μια περίπτωση του Κρητικού (και Μυκηναϊκού) υλικού από τη Δωδεκάνησο και τη γειτονική ακτή· είμαι ευγνώμων στον κ. G. Cadogan για πιο πολλές πληροφορίες. Υπάρχει περιθώριο σύζήτησης για την ακριβή κατάσταση των ειδικών θέσεων σε κάθε περίοδο, π.χ. για τη Μύλητο, αλλά φαίνεται καθιερωμένη η γενική εικόνα για Κρητική δραστηριότητα σ' αυτή την περιοχή.
2. Τροποποιώ εδώ τη γνώμη που διατύπωσα παραπάνω, σ.25, ως αποτέλεσμα περαιτέρω πληροφοριών για το υλικό του Αγ. Στεφάνου από τον Dr. J. Rutter· βλ. την προσθήκη στο άρθρο μου στο BSA 69 (1974)120.

3. Η βιβλιογραφία για την έκρηξη της Θήρας, τις πιθανές της συνέπειες, και τη φύση και χρονολογία της «Μυκηναϊκής» κατάκτησης της Κνωσού είναι εξαιρετικά εκτεταμένη και θα πρέπει να είναι οικεία σ' όλους τους ειδικούς· εδώ εκθέτω τις δικές μου απόψεις.
4. E. Edel, *Die Ortsnamenlisten aus den Totentempel Amenophis III* (1966)33-60· οι θέσεις που θεωρώ πολύ εύλογα ότι αναγνωρίζονται είναι η Κνωσός, Λύκτος, Αμνισός, Κυδωνία, Μυκίνες και Ναυπλία. Είμαι ευγνώμων στον κ. J.D.Ray για συμβουλή σχετικά με τη χρονολογία των συνευρημάτων.
5. Θα μπορούσα να συμπεριλάβω το Βαφειά, αλλά κατανοώ από τον κ. M.R.Porham ότι η κοσμηματική από το δάπεδο του τάφου έχει καλά παράλληλα στους YM.IIIA1 τάφους στο Σελλόπουλο κοντά στην Κνωσό, και τα μεγάλα κτίρια στη θέση του Μενελάου υποδηλώνουν τη συνέχεια ύπαρξη μιας ουσιαστούς ηγεμονίας στην κοιλάδα του Ευρώτα κατά το τέλος της YE.IIIA1, όταν αυτή η θέση φαίνεται ότι έχει εγκαταλειφθεί (AR (1973-4)14-15). (Βλ. τώρα BSA 69(1974) 219 σημ. 23).

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εισαγωγή: Είμαι επίσης εξαιρετικά ευγνώμων στη δίδα F. Fildes, Γραμματέα του Τμήματος Αρχαίας Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Birmingham για τη δακτυλογράφηση του χειρογράφου.

σ. 64-5. Αυτές οι σύντομες περιγραφές των Τάφων N και A θα έπρεπε να περικλείουν αναφορά και στις στήλες τους, αδιακόσμητες και διακοσμημένες αντίστοιχα και προσανατολισμένες ανατολικά-δυτικά.

σ. 102, Ο θολωτός του Βαφειού θα έπρεπε να έχει συμπεριληφθεί σ' εκείνους που έδωσαν ξίφη Τύπου A.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΣΕΙΡΕΣ

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	'Αρχαιολογικά 'Ανάλεκτα ἐξ 'Αθηνῶν
AA	'Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE	'Αρχαιολογική 'Εφημερίς
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts: Athenische Abteilung
AR	Archaeological Reports
AS	Anatolian Studies
ASAtene	Annuario della Scuola italiana di Atene e delle missioni italiani in oriente
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies, London
BPI	Bollettino di Paletnologia Italiana
BSA	Annual of the British School of Archaeology at Athens
CMS	Bulletin de la société royale de Lettres de Lund
CVA	Corpus der minoischen und mykenischen Siegel
'Εργον	Corpus Vasorum Antiquorum
GRBS	Τό 'Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατά τό ἔτος ...
ILN	Greek, Roman, and Byzantine Studies
IstMitt	Illustrated London News
JdI	Istanbuler Mitteilungen
JHS	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JRGZM	Journal of Hellenic Studies
Κρητ-Χρον	Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz
'NSc	Κρητικά Χρονικά
OpArch	Notizie degli scavi
OpAth	Opuscula Archaeologica
IIAE	Opuscula Atheniensia
PPS	Πρακτικά τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας
PZ	Proceedings of the Prehistoric Society
REG	Prähistorische Zeitschrift
SIMA	Revue des études grecques
SMEA	Studies in Mediterranean Archaeology
	Studi micenei ed egeo-anatolici

2. ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

(δεν περιλαμβάνονται εδώ οι δημοσιεύσεις που έχουν ως τίτλο το όνομα του ίδιου του χώρου και είναι πολύ γνωστές, λ.χ. Κοράκου, Εύτηρης, Τίρους I-VI κ.ά.)

- Aegyptiaca
 Aigina
 Altägäis
 Alt-Ithaka
 Agora XIII
 Ages (1971)
 A.J. Kosmas
 Argissa I
 Älin
 CAH³
 CBMW
 Κύκλος Β'
 CMP
 CT
 Deiras
 Dendra I
 Dendra II
 Δημήνι
 και Σέσκλο
 'Ελευσίς
 Epirus
 Gonia
 Ialysos
 Kythera
 Lefkandi
 Lerna I
 Lerna II
 Malthi
 Meliginis-
 Lipara III
 MG
 MMA
 MP
 MPI
 MPL
 MTh
- J.D.S. Pendlebury, *Aegyptiaca* (1930)
 G. Welter, *Aigina* (1938)
 H.-G. Buchholz - V. Karageorgis, *Altägäis und Altkypros* (1971)
 W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka* (1927)
 S. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages* (1971)
 G.E. Mylonas, *Aghios Kosmas* (1959)
 V. Milojević κ.ά., *Argissa I: Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste* (1962)
 P.A. Älin, *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf der griechischen Festland* (1962)
The Cambridge Ancient History
 H.W. Catling, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World* (1964)
 Γ.Ε. Μυλωνάς, 'Ο Ταφικός Κύκλος Β' των Μυκηνών (1973)
 A. Furumark, *The Chronology of Mycenaean Pottery* (1941)
 A.J.B. Wace, *Chamber Tombs at Mycenae* (1932)
 J. Deshayes, *Argos: les Fouilles de la Deiras* (1966)
 A.W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea* (1931)
 A.W. Persson, *New Tombs at Dendra near Midea* (1942)
 Χρ. Τσουντάς, *Αί προϊστορικοί άκροπόλεις Δημηνίου και Σέσκλου* (1908)
 Γ.Ε. Μυλωνάς, *Προϊστορική 'Ελευσίς* (1932)
 N.G.L. Hammond, *Epirus* (1967)
 C.W. Blegen, "Gonia", *Metropolitan Museum Studies* 3 (1930) 55-80
 A. Furumark, "The Settlement at Ialysos and Aegean History 1550-1400 B.C.", *OpArch* 6 (1950) 150-271
 J.N. Goldstream - G.L. Huxley (ed.), *Kythera, Excavations and Studies* (1972)
 M.R. Popham - L.H. Sackett, *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66* (1968)
 N.-G. Gejvall, *Lerna I: The Fauna* (1969)
 J.L. Angel, *Lerna II: The People* (1971)
 N. Valmin, *The Swedish Messenia Expedition* (1938) Μέρος I
 L. Bernabò Brea - M. Cavalier, *Meliginis-Lipara III* (1968)
 R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites* (1965)
 G.E. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age* (1966)
 A. Furumark, *Mycenaean Pottery, Classification and Analysis* (1941)
 Lord William Taylour, *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas* (1958)
 F.H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant* (1951)
 A. Furtwaengler - G. Loeschke, *Mykenische Thongefasse* (1879)

- MV
 MycCon I
 The Mycenae
 Tablets III
 Phylakopi
 MP I-IV
 Prehistoric
 Thessaly
 Pylos I, III
 RE
 SCE
 SG
 UMMME
- A. Furtwaengler - G. Loeschke, *Mykenische Vasen* (1886)
Atti e Memorie del primo Congresso internazionale di Micenologia Vol. I (1968)
 J. Chadwich κ.ά., "The Mycenae Tablets III", *Transactions of the American Philological Society* 52 (1962) 1-76
 T.D. Atkinson κ.ά., *Excavations at Phylakopi in Melos* (1904)
 A.J. Evans, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Vols. I-IV (1921-35)
 A.J.B. Wace - M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly* (1912)
 C.W. Blegen κ.ά., *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Vols. I (1966), III (1973)
Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft
The Swedish Cyprus Expedition
 G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai* (1930-33) (Εκτός αν υπάρξει άλλη έκδοση, οι παραπομπές αναφέρονται πάντοτε σε αντikeίμενα που απαριθμούνται στον κατάλογο και όχι σε σελίδες)
 W.A. McDonald - G.R. Rapp Jr. (ed.), *The Minnesota Messenia Expedition* (1972)

E.T. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (1964)
 A.J.B. Wace, «The History of Greece in the Third and Second Millenniums B.C.», *Historia* 2 (1953-54) 74-94

2. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

- P. Åström, «Remarks on Middle Minoan Chronology», *Κρητ.Χρον* 15-16 (1961-62) 1 137-150
 P. Åström, «New Evidence for Middle Minoan Chronology», *Δεύτερον Διεθνές Κρητολογικόν Συνέδριον* (1966) 120-127
 K. Branigan, «The Messara Tholoi and Middle Minoan Chronology», *SMEA* 5 (1968) 25-28. *CAH*³ 1:1 Κεφ. VI
 A. Furumark, *The Chronology of Mycenaean Pottery* (1941)
 M.S.F. Hood, «The Early and Middle Minoan Periods at Knossos», περίπτωση στο *BICS* 13 (1966) 10-11
 M.S.F. Hood, «An Early Helladic III Import at Knossos and Anatolian Connection», *Vagnagac Mélanges* (1971) 427-436
 K.A. Kitchen, «Byblos, Egypt, and Mari in the Second Millennium B.C.», *Orientalia* N.S. 36 (1967) 39-54
 I.U. Olsson (ed.), *Radiocarbon Variations and Absolute Chronology* (1970)
 M.R. Popham, *The Destruction of the Palace at Knossos: Pottery of the Late Minoan IIIA Period*, *SIMA* 12 (1970).
 C. Renfrew, «The Tree-Ring Calibration of Radiocarbon: an Archaeological Evaluation», *PPS* 36 (1970) 280-311
 C. Renfrew, *Before Civilisation* (1973) Κεφ. 2-4
 H.L. Thomas, *Near Eastern, Mediterranean and European Chronology*, *SIMA* 17 (1967)
 H. Waterbolk, «Working with Radiocarbon Dates», *PPS* 37 (1971) 15-33

3. ΠΡΟ-ΜΥΚΗΝΙΑ-ΓΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

- C.W. Blegen - J. Haley, «The Coming of the Greeks», *AJA* 32 (1928) 141-154
 R.J. Buck, «Middle Helladic MattPainted Pottery», *Hesperia* 33 (1964) 231-313
 R.J. Buck, «The Middle Helladic Period», *Phoenix* 20 (1966) 193-209
 J.L. Caskey, «The Early Helladic Period in the Argolid», *Hesperia* 29 (1960) 285-303
 R.J. Howell, «The Origins of the Middle Helladic Culture», στο έργο των R.A. Crossland - A. Birchall (ed.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (1973) 73-99 (συμπεριλαμβανόμενα τα η βιβλιογραφία).
 J.A. Mellaart, «The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean», *AJA* 62 (1958) 9-33
 G.E. Mylonas, «The Luvian Invasions of Greece», *Hesperia* 31 (1962) 284-309
 C. Renfrew, «Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age», *AJA* 71 (1967) 1-20
 A.J.B. Wace - C.W. Blegen, «The Pre-Mycenaean Pottery of the Mainland», *BSA* 22 (1916-18) 175-189
 A.J.B. Wace - C.W. Blegen, «Middle Helladic Tombs», *Symbolae Osloenses* 9 (1930) 28-37

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία αυτή δεν είναι εξαντλητική, αλλά αποτελεί μάλλον έναν οδηγό στα βιβλία και άρθρα που έχω χρησιμοποιήσει κατά κόρον ή θεωρώ σημαντικά όσον αφορά τα ειδικά θέματα. Δεν έχω συμπεριλάβει κάθε ευκαιριακή αναφορά και έχω παραθέσει μόνο τις πιο εκτενείς εκθέσεις των ανασκαφών και τις πιο πρόσφατες συζητήσεις επί των ειδικών θεμάτων.

1. ΓΕΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ

- Atti e Memorie del primo Congresso Internazionale de micenologia* (1968)
 P. Álin, *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf der griechischen Festland* (1962)
 C.W. Blegen, «Preclassical Greece: a Survey» *BSA* 46 (1951) 16-24
 H.-G. Buchholz - V. Karageorgis, *Altägais und Altkypros* (1971)
*CAH*³ passim, ειδικότερα 1:1 Κεφ. VI:III, 1:2 Κεφ. XXV(a), 2:1 Κεφ. IV(a)-(b), XII-XIV
 V.G. Childs, *The Dawn of European Civilisation* (6η έκδ., 1957)
 D. Fimmen, *Die kretisch-mykenische Kultur* (1921)
 A. Furumark, «The Settlement at Ialysos and Aegean History 1550-1400 B.C.», *OpArch* 6 (1950) 150-271
 M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures of Central and Eastern Europe* (1965)
 M.S.F. Hood, *The Minoans* (1971)
 R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites* (1965)
 R.W. Hutchinson, *Prehistoric Crete* (1962)
 H.L. Lorimer, *Homer and the Monuments* (1950)
 S. Marinatos - M. Hirmer, *Κρήνη και Μυκηναϊκή Έλλάς* (1959)
 W.A. McDonald, *Progress into the Past* (1967)
 G.E. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age* (1966)
 J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete* (1939)
 S. Piggott, *Ancient Europe* (1965)
 C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* (1972)
 F. Schachermeyr, «Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur ägäischen Frühzeit», *AA* (1962) 188-310 (1957-60), (1971) 387-419, (1974) 1-28 (1961-65, ΠΕ-ΥΕ II)
 A.M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* (1971)
 K.T. Σπυρίδουλος, «Η προϊστορία της Πελοποννήσου (1964)
 K.T. Σπυρίδουλος, «Η προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος (1968)
 Lord William Taylour, *The Mycenaean* (1964)
 Chr. Tsountas - J.I. Manatt, *The Mycenaean Age* (1897)

4. ΚΑΘΕΤΟΙ ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

- (i) Οι πηγές (στα έργα των Karo και Μυλωνά αναφέρονται παλαιότερες συζητήσεις επί των θεμάτων αυτών)
- G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai* (1930-33)
- M.S.F. Hood, «Schliemann's Mycenaean Albums», *Archaeology* 13 (1960) 61-65
- Γ.Ε. Μυλωνάς, 'Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνηών (1973)
- H. Schliemann, *Tagebücher* για τα έτη 1874, 1876 (αδημοσίευτο, σήμερα στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη).
- H. Schliemann, *Mycenae* (1878) Κεφ. VII-IX
- (ii) Άλλες μελέτες (αναφέρονται μόνο οι πιο σημαντικές από αυτές)
- C.W. Blegen, «The 'Halberd' from the Sixth Shaft Grave», *Επιτύμβιον Χρ. Τσουντα* (1941) 423-428
- C.W. Blegen, «Early Greek Portraits», *AJA* 66 (1962) 245-247
- A. Evans, *The Shaft Graves and Bee-Hive Tombs of Mycenaean and Their Interrelation* (1929)
- N.G.L. Hammond, «Tumulus-Burial in Albania, the Grave Circles of Mycenaean, and the Indo-Europeans», *BSA* 62 (1967) 77-105
- W.A. Heurtley, «The Grave Stelae», *BSA* 25 (1921-23) 126-146
- J.T. Hooker, «The Mycenaean Siege Rhyton and the Question of Egyptian Influence», *AJA* (1967) 269-281
- G. Karo, «Die Schachtgräber von Mykenai», *AM* 40 (1915) 113-230
- M.A. Littauer - J. Grouwel, «Evidence for Horse Bits from Shaft Grave IV at Mycenaean», *PZ* 48 (1973) 207-213
- Σ. Μαρινάτος, «Περί του νέου βασιλικούς τάφους των Μυκηνηών», *Γέρας Άντωνίου Κεραμοπολλίου* (1953) 54-88
- S. Marinatos, «The Stelae of Circle B at Mycenaean», *AAA* 1 (1968) 175-177
- G.E. Mylonas, «The Figured Mycenaean Stelae», *AJA* 55 (1951) 134-147
- G.E. Mylonas, Mycenaean and the Mycenaean Age (1966) 97-109 (Κύκλος Β')
- A. Sakellariou, «Un Cratère d'Argent avec Scène de Bataille Provenant de la IVe Tombe de l'Acropole de Mycènes», *Antike Kunst* 17 (1974) 3-20
- N.K. Sandars, «The First Aegean Swords and their Ancestry», *AJA* 65 (1961) 18-29
- C. Schuchhardt, *Schliemann's Excavations* (1891) Κεφ. IV, 3-10
- E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (1964) Κεφ. IV
- A.J.B. Wace, «The Grave Circles», *BSA* 49 (1954) 244-247

5. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

- (i) Η Βορειοανατολική Πελοπόννησος
- Å. Åkerström, «A Mycenaean Potter's Factory at Berbati near Mycenaean», *MycCon* I 48-53
- Å. Åkerström, «Preliminary report of excavations at Berbati», *AA* (1938) 552-557
- P. Ålin, «Unpublished Mycenaean Sherds from Asine», *OpAth* 8 (1968) 87-105
- P. Åström, «Das Panzergrab von Dendra: Bauweise und Keramik», *AM* 82 (1967) 54-67
- C.W. Blegen, «Corinth in Prehistoric Times», *AJA* 24 (1920) 1-13
- C.W. Blegen, *Korakou* (1921)
- C.W. Blegen, *Zygouries* (1928)

- C.W. Blegen, «Gonia», *Metropolitan Museum Studies* 3 (1930) 55-86
- C.W. Blegen, *Prosymna* (1937)
- C.W. Blegen, *Corinth XIII: the North Cemetery* (1964) Μέρος I
- J.L. Caskey, «Preliminary reports of excavations at Lerna», *Hesperia* 23 (1954) 3-30, 24 (1955) 25-49, 25 (1956) 147-173, 26 (1957) 142-152, 27 (1958) 125-144, 28 (1959) 202-206
- J.L. Caskey, «Houses of the Fourth Settlement at Lerna», *Χαριστήριον 'Ορλάνδου III* (1966) 144-152
- P. Courbin, «Discoveries at Ancient Argos», *Archaeology* 9 (1956) 166-174
- J. Deshayes, Argos: les Fouilles de la Deiras (1966)
- S. Dietz, «A Bronze Age Tumulus Cemetery in Asine, Southern Greece», *Archaeology* 28 (1975) 157-163
- O. Frödin - A.W. Persson, *Asine* (1938)
- P. Gercke κ.ά., *Tiryns Forschungen und Berichte* V (1971)
- R. Hägg, «Research at Dendra 1961», *OpAth* 4 (1962) 79-102
- J.P. Harland, «The Excavations at Tsoungiza near Nemea», *AJA* 32 (1928) 63
- K. Müller, *Tiryns III: die Architektur der Burg und des Palastes* (1930)
- G.E. Mylonas, *Ancient Mycenaean* (1957)
- Γ.Ε. Μυλωνάς, «Η άκρόπολις των Μυκηνηών», *AE* (1958) 153-207
- I. Παπαδημητρίου, «Ανασκαφαι του ιερού του 'Απόλλωνος Μαλεάτα εν τῷ 'Ασκληπιείῳ τῆς 'Επιδαύρου», *ΠΑΕ* (1950) 194-202
- I. Παπαδημητρίου, «Ανασκαφή εν Μυκηναίς», *ΠΑΕ* (1955) 217-232, (1957) 105-109
- I. Παπαχριστοδούλου, «Αρχαιότητες και μνημεία 'Αργολιδοκορινθίας. 'Αργολίς, Λέρνη (Μύλοι)», *ΑΔ* 22 (1967) Β 182
- A.W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea* (1931)
- A.W. Persson, «Preliminary reports of excavations at Berbati», *AA* (1935) 200-201, (1936) 139-141
- E. Πρωτονοταρίου - Δελιάκη, «Θολωτός τάφος Καζάρμας», *AAA* 1 (1968) 236-238, 2 (1969) 3-6, *ΑΔ* 24 (1969) Β 104-105
- L. Renaudin, «La Néropole mycénienne de Skinochori-Lykeia», *BCH* 47 (1923) 190-240
- G. Säflund, *Excavations at Berbati 1936-37* (1956)
- H. Schliemann, *Mycenae* (1878)
- H.B. Siedentopf κ.ά., *Tiryns Forschungen und Berichte* VI (1973)
- R.A. Tomlinson, *Argos and the Argolid* (1972)
- N.M. Βερδέλης, «Ανασκαφή εις την άρχαίαν Σολύγειαν», *ΠΑΕ* (1958) 135-145
- N.M. Verdelis, «A Sanctuary at Solygeia», *Archaeology* 14 (1962) 184-192
- N.M. Verdelis, «Neue Funde von Dendra», *AM* 82 (1967) 1-53
- W. Vollgraf, «Fouilles d'Argos», *BCH* 28 (1904) 364-399, 30 (1906) 5-45, 31 (1907) 139-144
- A.J.B. Wace κ.ά., «Excavations at Mycenaean», *BSA* 25 (1921-3) passim.
- A.J.B. Wace κ.ά., «Excavations at Mycenaean», *BSA* 45 (1950) 204-228, 48 (1953) 7-9, 69-83, 49 (1954) 232, 244-253, 50 (1955) 190-193, 199-209
- G. Walberg, «Finds from Excavations in the Acropolis of Midea 1939», *OpAth* 7 (1967) 161-175
- Οι προκαταρκτικές εκθέσεις των ανασκαφών στο 'Αργος υπάγρουν στο *BCH* (Chronique des Fouilles) για τα έτη 1954-59, 1967 κ.εξ.: πρβλ. επίσης το *ΑΔ* για τα έτη 1963 κ.εξ.

- Σ. Ιακωβίδη, *Η μινωική άκρόπολις των Αθηνών* (1962)
 S. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages* (1971)
 Σ. Μαρινάτος, «Ανασκαφάι Μαραθώνος», *ΠΑΕ* (1970) 5-28
 Ευθ. Μαστροκότσας, «Προϊστορική άκρόπολις εν Μαραθών», *ΑΑΑ* 3 (1970) 14-21
 Η.Δ. Mussche κ.ά., *Thoiikos* I (1963) 27-46, III (1966) 20-24, V (1968) 21-102
 Γ.Ε. Μυλωνάς, *Προϊστορική Έλευστις* (1932)
 G.E. Mylonas, «Eleusiniaká», *AJA* 40 (1936) 415-431
 Γ. Ε. Μυλωνάς, «Ανασκαφαί εν Έλευστιν», *ΠΑΕ* (1952) 53-72, (1953) 77-87, (1954) 50-65, (1955) 67-77 (1956) 57-72
 G.E. Mylonas, *Aghios Kosmas* (1959)
 Ι. Παπαδημητρίου, «Ανασκαφαί εν Βραυρών», *ΠΑΕ* (1956) 73-89
 Ν. Πλάτων, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αθηνών - Αττικής». Έργασια διαμορφώσεως και τακτοποιήσεως το άρχαιολογικού χώρου Ακροπόλεως, Νότια κλιτύς», *ΑΔ* 19 (1964) Β 22-34, 20 (1965) Β 22-34
 Β. Στάης, «Προϊστορικοί συνοικισμοί εν Αττική και Αιγίνη», *ΑΕ* (1895) 193-263
 F.H. Stubbings, «The Mycenaean Pottery of Attica», *BSA* 42 (1947) 1-75
 Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Εκ τής προϊστορικής Βραυρώνος», *ΠΑΕ* (1950), 188-193
 Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Ανασκαφαί εν Αραφίν», *ΠΑΕ* (1951), 77-92, (1952) 129-151, (1953) 105-118, (1954) 104-113, (1955) 109-117
 Ι. Τραυλός, «Ανασκαφαί εν Έλευστιν», *ΠΑΕ* (1950) 122-137
 G. Welter, *Aigina* (1938)
 W. Wide, «Aphidina in Nord-Attika», *AM* 21 (1896) 385-409. Οι προκαταρκτικές εκθέσεις των ερευνών στην Αθήνα έχουν δημοσιευτεί κυρίως στο *ΑΔ* (Χρονικά) από το 1960 κ.εξ.
- (vii) *Κεντρική Ελλάδα και Εύβοια*
 C.W. Blegen, «Hyria», *Hesperia Supplementum* 8 (1949) 39-42
 H. Bulle, *Orchomenos I: Die älteren Ansiedlungsschichten* (1907)
 J.L. και E.G. Caskey, «The Earliest Settlements at Eutresis, Supplementary Excavations 1958», *Hesperia* 29 (1960) 126-167
 L. Dor κ.ά., *Kirrha, Étude de Préhistoire phocidienne* (1964)
 D.H. French, *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece* (κυκλοφόρησε σε περιορισμένο κύκλο, 1972)
 H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia* (1931)
 V. Hankey, «Late Helladic Tombs at Khalkis», *BSA* 47 (1952) 49-95
 W.A. Heurtley, «Notes on the Harbours of S. Boeotia, and Sea-Trade between Boeotia and Corinth in Prehistoric Times», *BSA* 26 (1923-25) 38-45
 J. Jannoray - H. van Effenterre, «Fouilles de Krisa», *BCH* 61 (1937) 229-326, 62 (1938) 110-147
 Α.Α. Κεραμόπουλλος, «Η οίκια του Κάδμου», *ΑΕ* (1909) 57-122
 Α.Α. Κεραμόπουλλος, «Μυκηναϊκοί τάφοι εν Αιγίνη και εν Θήβαις. β) εν Θήβαις», *ΑΕ* (1910) 209-252
 Α.Α. Κεραμόπουλλος, «Θηβαϊκά», *ΑΔ* 3 (1917) passim
 E. Kunze, *Orchomenos III: die Keramik der frühen Bronzezeit* (1934)
 Σ. Μαρινάτος, «Θήβαις», *ΑΑΑ* 1 (1968) 9-12
 Γ.Α. Παπαβασιλείου, *Πιστι των εν Εύβοιά άρχαίων τάφων* (1910)
 M.R. Popham - L.H. Sackett, *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66* (1968)

- L.H. Sackett κ.ά., «Prehistoric Euboea: Contributions towards a Survey», *BSA* 61 (1966) 33-112
 G. Sotiriadis, «Fouilles préhistoriques en Phocide», *REG* 25 (1912) 253-299
 Θ. Σπυρόπουλος - Χ. Τζαφέλλα-Ενζιεν, «Λιθαρές Θηβών», *ΑΔ* 24 (1969) Α 28-46, *ΑΑΑ* 5 (1972) 467-469, 6 (1973) 371-375
 Θ. Σπυρόπουλος, «Αρχαία βοιωτικά πόλεις έρχονται εις φώς», *ΑΑΑ* 4 (1971) 319-331
 Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Εκ τής προϊστορίας τής Εύβοίας και Σκύρου», *Άρχαίον Εύβοϊκῶν Μέλετών* 6 (1959) 279-328
 C. Vatn, *Médon en Phocide* (1969).
 Οι προκαταρκτικές εκθέσεις των ανασκαφών στο Θήβα δημοσιεύτηκαν στο *ΑΔ* (Χρονικά) από το 1964 κ.εξ., ενώ περιλήψεις τους υπάρχουν στα *AR* και *BCH* (*Chronique des Fouilles*).
- (viii) *Θεσσαλία*
 R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, «The Kingdom of Peleus and Achilles», *Antiquity* 33 (1959) 102-105
 A. Hunter, *The Bronze Age in Thessaly and its Environs, with Special References to Mycenaean Culture* (B. Litt. thesis, Oxford 1953)
 Κ. Κουρουλιώτης, «Ανασκαφή θολωτού τάφου εν Βόλω», *ΑΕ* (1906) 211-240
 V. Milojević, *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-58* (1960)
 V. Milojević, «Preliminary report of excavations at Pefkakia», *ΑΑΑ* 7 (1974) 45-51 (βλ. επίσης τα *AR* από το 1968-91 κ.εξ., *BCH* (*Chronique des Fouilles*) από το 1971 κ.εξ.)
 Μ.Α. Θεοχάρη, «Εκ τής προϊστορικής Τρίκκης», *Θεσσαλικά* 2 (1959) 69-79
 Μ.Α. Θεοχάρη, «Δοκιμαστική άνασκαφή εις Χασάμπαλι Λαρίσης», *Θεσσαλικά* 4 (1962), 35-50
 Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Ανασκαφαί εν Ίωλλῶν», *ΠΑΕ* (1956) 119-130, (1957) 54-69
 Δ.Ρ. και Μ.Α. Θεοχάρη, «Εκ του νεκροταφείου τής Ίωλλῶν», *ΑΑΑ* 3 (1970)
 Ν.Μ. Βερέλης, «Ανασκαφικαί έρευναι εν Θεσσαλίῃ», *ΠΑΕ* (1951) 129-141, (1952) 164-179, (1953) 123-124
 Α. J.B. Wace - M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly* (1912)
 P. Wolters, «Mykenische Vasen aus dem nordlichen Griechenland», *AM* 14 (1889) 262-270
6. ΑΙΓΑΙΟ, ΔΥΤΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, ΚΥΠΡΟΣ
- T.D. Atkinson κ.ά., *The Excavations at Phylakopi on Melos* (1904)
 C.W. Blegen κ.ά., *Troy I-III* (1950-53)
 CAH³ 1:2 Κεφ. XVIII, XXIV(a), XXVI(b), II:1 Κεφ. IV(c), VI, XV
 J.L. Caskey, «Investigations in Keos», *Hesperia* 40 (1971) 358-396, 41 (1972) 357-401
 R.M. Dawkins - G.L. Huxley (ed.), *Kythera: Excavations and Studies* (1972)
 P. Dikaios, *Enkomi* (1969)
 A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos I-IV* (1921-35)
 H. Gallet de Santerre, *Délos primitive et archaïque* (1958)
 W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939)
 R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, «Notes from the Dodécanese», *BSA* 57 (1962) 154-175, 65 (1970) 47-77, 68 (1973) 127-179

- D. Levi, *The Recent Excavations at Phaisos*, *SIMA* 11 (1964)
 S. Lloyd, *Early Highland Peoples of Anatolia* (1967)
 S. Marinatos, *Excavations at Thera: First (etc. to Sixth) Preliminary Report* (1968-73) (πρόβλ. επίσης τα ΠΑΕ των ίδιων ετών).
 M.J. Mellink, «The Royal Tombs at Alaca Hüyük and the Aegean World», *The Aegean and the Near East, Studies presented to Herty Goldman* (1956) 39-58
 G. Monaco, «Scavi nella zona micenea di Jaliso», *Clara Rhodos* 10 (1941) 41-185
 Γ. Παρθανασόπουλος, «Κυκλαδικά Νάξου», *ΑΔ* 17 (1961-62) Α 105-151
 Ν. Παλάτος, «Ο τάφος του Σταφύλου και ό Μινωικός άποικτισμός της Πεπαρήθρου», *ΚρητΧρον* 3 (1949) 554-573
 Ν. Platon, *Zakros* (1971)
 O. Rubensohn, «Die prae-historischen und fruhgeschichtlichen Funde aus dem Burghügel von Paros», *AM* 42 (1917) 1-72
 K. Scholes, «The Cyclades in the Later Bronze Age: a Synopsis», *BSA* 51 (1956) 9-40
 Χρ. Τσοώντας, «Κυκλαδικά», *ΑΕ* (1898) 137-212, (1899) 73-134
 C. Weickert, «Die Ausgrabungen am Athena-Tempel in Millet 1955, 1957», *IstMitt* 7 (1957) 102-132, 9-10 (1959-60) 1-96

7. ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

(Τα περισσότερα από αυτά έχουν συζητηθεί σε γενικά έργα που έχουν ήδη αναφερθεί)

- (i) *Πληροφορίες από την επιστημονική μελέτη των φυσικών καταλοίπων*
 J.L. Angel, *Lerna II: The People* (1971)
 J. Boessneck, «Die Tierreste aus der Argissa Magula von präkeramischen Neolithikum bis zur mittleren Bronzezeit», *Argissa I* (1962) 27-99
 C.W. Beck κ.ά., «Analysis and Provenience of Mycenaean Amber», *GRBS* 7 (1966) 191-211, 9 (1968) 5-19, 11 (1970) 5-22, 13 (1972) 359-385
 C.W. Beck - G.C. Southard, «The Provenience of Mycenaean Amber», *MycCon I* 58-60
 C.W. Beck, «Amber in Archaeology», *Archaeology* 23 (1970) 7-11
 D.R. Brothwell, *Digging Up Bones* (1972)
 H.W. Catling κ.ά., «Correlations between Composition and Provenience of Mycenaean and Minoan Pottery», *BSA* 58 (1963) 94-115
 R.P. Charles, «Études anthropologiques des Nécropoles de l'Argos», *BCH* 82 (1958) 268-311
 R.P. Charles, *Études anthropologiques des Nécropoles de l'Argos* (1963)
 R.P. Charles, *Anthropologie archéologique de la Crète* (1965)
 C. Fürst, *Zur Anthropologie der prähistorischen Griechen in der Argolis* (1930)
 J.R. Greig - J. Turner, «Some Pollen Diagrams from Greece and their Archaeological Significance», *Journal of Archaeological Science* 1 (1974) 177-194
 Ν.-G. Gejvall, *Lerna I: The Fauna* (1969)
 M. Hopf, «Nutzpflanzen vom Lernaïschen Golf», *JRGZM* 9 (1962) 1-19
 M. Hopf, «Bericht über die Untersuchung von Samen und Holzkohlresten von der Argissa Magula aus den präkeramischen bis mittelbronzezeitlichen Schichten», *Argissa I* (1962) 101-110

- A. Millet - H.W. Catling, «Composition Patterns of Minoan and Mycenaean Pottery: Survey and Prospects», *Archaeometry* 10 (1967) 70-77
 C. Renfrew κ.ά., «Obsidian in the Aegean», *BSA* 60 (1965) 223-247
 J. Renfrew, *Palaeobotany: the Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe* (1971)
 P.J. Ucko - G.W. Dimbleby (ed.), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (1969)
 (ii) *Κεραμική*
 R. Bosanquet, «Some 'Late Minoan' Vases Found in Greece», *JHS* 24 (1904) 317-329
 O.T.P.K. Dickinson, «Late Helladic IIA and IIB: Some Evidence from Korakou» *BSA* 67 (1972) 103-112
 O.T.P.K. Dickinson, «The Definition of Late Helladic I», *BSA* 69 (1974) 109-120
 A. Furumark, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification* (1941)
 M.R. Popham, «Late Minoan Pottery: a Summary», *BSA* 62 (1967) 337-351
 A.J.B. Wace, «Ephyraean Ware», *BSA* 51 (1956) 123-127
 A.J.B. Wace, «Middle and Late Helladic Pottery», *Επιτύμβιον Χρ. Τσοώντα* (1941) 345-350
 (iii) *Χειροτεχνήματα (κυρίως από μέταλλο) και έργα τέχνης*
 S. Alexiou, «A Silver Pin from Mavrospeio with an Inscription in Linear A: Her. Mus. 540, I. The Pin», *Kadmos* 11 (1972) 113-117
 K. Branigan, *Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete*, *SIMA* 19 (1968)
 K. Branigan, «A Transitional Phase in Minoan Metallurgy», *BSA* 63 (1968) 184-203
 H.-G. Buchholz, «Die Pfeilglätter aus dem VI. Schachtgrab von Mykene und die helladischen Pfeilspitzen», *Jdl* 77 (1962) 1-58
 H.W. Catling, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World* (1964)
 J.A. Charles, «The First Sheffield Plate», *Antiquity* 42 (1968) 278-285
 F. Matz, *Crete and Early Greece: the Prelude to Greek Art* (1962)
 T.E. Haevernick, «Beiträge zur Geschichte des antiken Glases III: mykenisches Glas», *JRGZM* 7 (1960) 36-50
 T.E. Haevernick, «Mycenaean Glass», *Archaeology* 16 (1963) 190-193
 R.A. Higgins, «The Aegina Treasure Reconsidered», *BSA* 52 (1957) 42-57
 R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery* (1961) Κεφ. 1-9
 R.A. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art* (1967)
 S.A. Immerwahr, «The Use of Tin on Mycenaean Vases», *Hesperia* 35 (1966) 381-396
 P. Jacobsthal, *Greek Pins* (1956)
 H.J. Kantor, «Ivory Carving in the Mycenaean Period», *Archaeology* 13 (1960) 14-25
 V.E.G. Kenna, *Cretan Seals* (1960)
 — S. Marinatos, «The 'Swimmers' Dagger from the Tholos Tomb at Vaphcio», *Essays in Aegean Archaeology Presented to Sir A. Evans* (1927) 63-71
 — S. Marinatos, «Σιγύνη», *BSA* 37 (1936-37) 167-191
 Α. Σακελλαρίου, «Νέα μορφή παλαιών άντικειμένων του 'Εθνικού Μουσείου», *ΑΕ* (1957) Χρονικά 1-8
 Α. Σακελλαρίου, *Die minoischen und mykenischen Siegel des National-Museums in Athen* (CMS I, 1964)
 Α. Σακελλαρίου, *Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία* (1966)

- N.K. Sandars, «The Antiquity of the One-Edged Bronze Knife in the Aegean», *PPS* 21 (1955) 174-197
- A.M. Snodgrass, *Arms and Armour of the Greeks* (1967)
- D.E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate* (1966) Κεφ. 1-2
- H. Thomas, «The Acropolis Treasure at Mycenae», *BSA* 39 (1938-39) 65-87
- P.M. Warren, *Minoan Stone Vases* (1969)
- (iv) *Τύποι τάφων*
- K. Branigan, *The Tombs of Mesara* (1970)
- N.G.L. Hammond, *Studies in Greek History* (1973) Κεφ. 1
- M.S.F. Hood, «Tholos Tombs of the Aegean», *Antiquity* 34 (1960) 166-178
- I. Pini, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde* (1968)
- (v) *Εμπόριο, πηγές μετάλλων και εξωτερικές επαφές*
- L.H. Barfield, «A Bronze Age Cup from Lake Ledro (Trento)», *Antiquity* 40 (1966) 48-49 (βα. ερίστης *Antiquity* 46 (1972) 316-317)
- S. Benton, «No Tin from Kirrha in Phocis», *Antiquity* 38 (1964) 138
- L. Bernabò Brea, «Ricerche paleontologiche nell' isola di Fillicudi», *BPI* 17 (1966) 143-173
- L. Bernabò Brea - M. Cavalier, *Meligunis-Lipara III* (1968)
- F. Biancofiore, *Civiltà micenea nell' Italia meridionale* (1967)
- J. Bouzek, «The Aegean and Central Europe: an Introduction to the Study of Culture Interrelations», *Památky Archeologické* 57 (1966) 242-276
- K. Branigan, «Prehistoric Relations between Italy and the Aegean», *BPI* 17 (1966) 97-109
- K. Branigan, «Wessex and Mycenae: Some Evidence Reviewed», *The Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine* 65 (1970) 89-107
- K. Branigan, «Halberds, Daggers and Culture Contact», *Origini* 5 (1971) 47-58
- H.-G. Buchholz, «Kefiubarren und Erzhandel im zweiten vorchristlichen Jahrtausend», *PZ* 37 (1959) 1-40
- M. Cavalier, «Les Cultures Préhistoriques des Iles Éoliennes et leur Rapport avec le Monde égéen», *BCH* 84 (1960) 319-346
- C. Davies, «Two North Greek Mining Towns», *JHS* 49 (1929) 89-99
- E. Edel, *Die Orsnamlisten und dem Totentempel Amenophis II* (1966)
- R. Hachmann, «Bronzezeitlicher Bernsteinschieber», *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 22 (1957) 1-36
- T.E. Haevernick, «Beiträge zur Geschichte des antiken Glasses XIII: NuziPerlen», *JFGZM* 12 (1965) 35-40
- N.G.L. Hammond, *Epirus* (1967)
- N.G.L. Hammond, «The Dating of Some Burials in Tumul in South Africa», *BSA* 66 (1971) 229-241
- B. Hänsel, «Eine datierte Papierklinge mykenischen Types von der unteren Donau», *PZ* 48 (1973) 200-206
- V. Hankey, «Mycenaean Pottery in the Middle East: Notes on Finds since 1951», *BSA* 62 (1967) 107-147
- S.A. Immerwahr, «Mycenaean Trade and Colonisation», *Archaeology* 13 (1960) 4-13
- B. Jovanović, *Metallurgija Eneolitskog Perioda Jugoslavije* (1971)
- J.J. Kantor, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.* (1948)
- M. Korkuti, «Rapports de Civilisation Illyro-Égéens à l'Age du Bronze et Survivances de

- certain Objects de Type Mycénien à l'Age du Fer», *Studia Albanica* 7:2 (1970) 43-52
- A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries* (αναθεωρημένο από τον J.R. Harris, 1962)
- S. Marinatos, «The Minoan and Mycenaean Civilisation and its Influence on the Mediterranean and Europe», *Atti del VI. Congresso internazionale della Scienze Preistoriche e protostoriche* (1962) 161-176
- H. McKerrel, «On the Origins of British Faience Beads and Some Aspects of the Wessex-Mycenae Relationship», *PPS* 38 (1972) 286-301
- J. Meilaart, «Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age», *AS* 18 (1968) 187-202
- R.S. Merrillees, *The Cypriot Bronze Age Pottery Found in Egypt*, *SIMA* 18 (1968)
- R.S. Merrillees, «Aegean Bronze Age Relations with Egypt», *AJA* 76 (1972) 281-294
- I Micenei in Italia* (Movsio Taranto, 1967)
- J.D. Muhly, «Tin Trade Routes of the Bronze Age», *American Scientist* July-Aug. 1973, 404-413
- J.D. Muhly, «Copper and Tin: the Distribution on Mineral Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Age», *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences* 43 (1973) 155-535
- The *Mycenaeans in the Eastern Mediterranean* (1973)
- R.G. Newton - C. Renfrew, «British Faience Beads Reconsidered», *Antiquity* 44 (1970) 199-206
- J.D.S. Pendlebury, *Aegyptiaca* (1930)
- C. Renfrew, «Colonialism and Megalithism», *Antiquity* 41 (1967) 276-288
- C. Renfrew, «Wessex without Mycenae», *BSA* 63 (1968) 277-285
- E. Sprockhoff, «Eine mykenische Bronzetasse aus Dohnsen», *Germania* 39 (1961) 11-22
- F. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant* (1951)
- T. Sulimirski, «Barrow Grave 6 at Komárov», *Bulletin of the Institute of Archaeology, London* 4 (1964) 171-188
- Lord William Taylour, *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas* (1958)
- J. Vercoutter, *L'Égypte et le Monde préhellénique* (1956)
- K. Wardle, *The Greek Bronze Age West of the Pindus* (Ph. D. thesis, London 1972)
- K. Warren, «Minoan Stone Vases as Evidence for Minoan Foreign Relations and Connections in the Aegean Late Bronze Age», *PPS* 33 (1967) 37-56
- R. Whitehouse, «Rock-cut tombs of the central Mediterranean», *Antiquity* 46 (1972) 275-281
- (vi) *Διάφορα*
- E.B. French, «The Development of Mycenaean Terracotta Figurines», *BSA* 66 (1971) 101-187
- S. Marinatos, «From the Miniature Fresco of Thera: a Detail of the Body Shield», *AAA* 6 (1973) 494-497
- S. Marinatos, «The 'Libya Fresco' from Thera», *AAA* 7 (1974) 87-94
- G.E. Mylonas, «The Cult of the Dead in Helladic Times», *Studies Presented to D.M. Robinson* I (1951) 68-82
- M.P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival into Greek Religion* (1950)
- A. Σακελλαρίου - Γ. Παπαθανασόπουλος, «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Α. Προϊστορικές Συλλογές, ένας σύντομος οδηγός» (1970)

N. Skoufopoulos, *Mycenaean Citadel*, *SIMA* 22 (1971)
 M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (1959, 2η έκδ. από τον J. Chadwick 1973)

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

1) ΟΝΟΜΑΤΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΛΑΩΝ

(Όνόματα συγγραφέων εργασιών που έχουν αναφερθεί στις υποσημειώσεις δεν έχουν συμπεριληφθεί.)

Αγαμέμνων 68, 215	Heurtley, W. A. 71
Almose 38	Higgins, R. A. 121, 122
Αίας ο Μέγας 119	Hood, M. S. F. 204, 205
Amenophis II 38	Howell, R. J. 156, 157, 248
Amenophis III 39, 199	Hunter, A. 177, 244-6
Angel, J. L. 51-2, 65, 73, 80, 92	Ινδοευρωπαίοι 40
Baines, J. 206	Jakobsthal, P. 227
Blegen, C. W. 7, 8, 12, 224	Karo, G. 69, 73, 76, 121
Branigan, K. 47, 189	Κασσάνδρα 215
Buck, R. J. 12	Κασσίτες 87
Cadogan, G. 204, 250	Κέλτες 121
Cartledge, P. 240	Khyan 37, 38, 206
Caskey, J. L. 201, 204	Μίνως 194
Catling, H. W. 135	Müller, M. 68, 76
Charles, R. P. 51	«Μυκηναίοι» 179
Childe, V. G. 209	Μυλωνάς, Γ. Ε. 63, 65, 73, 79, 91-2
Davies, O. 178	Παλασιόλογος, Ε. 221
Δελφοριάς, Α. 220	Pelton, O. 240
Δημακοπούλου, Κ. 209, 220	Popham, M. R. 251
Dietz, J. 223	Ray, J. D. 206, 251
Dörpfeld, G. 161	Rutter, J. 250
Evans, A. J. 7, 8, 25, 37, 83, 234	Schliemann, H. 7, 55, 68-77, 92-3, 121, 124, 127, 128, 130, 213-6.
French, D. H. 177, 243, 245, 246	Schuchhardt, C. 127
French, E. 25	Shaw, J. 222
Furumark, A. 25, 26, 29	Snodgrass, A. M. 108
Haley, J. B. 8	Στάης, Β. 69
Hammond, N. G. L. 79	
Hatsepsut 38	

- 108, 110, 122, 145, 160-2, 166, 198, 201-3, 221-2, 225-7, 230, 239 / θολωτός 222 / Νικητοπούλου Τ.4 101, Τ.5 131, 132 / Βέβες θολωτός 101
Νουβία 216
- Οικόπεδα 96
Όθρυς 178
- Ολυμπία 160-1, 166, 168, 241
- Ορχομενός (Βοιωτία) 42, 96, 173-6, 224, 226, 227
- Παγαί 169
- Παγασάι (Παργασπητικός) 177
- Pazhok 168, 187
- Παλαϊκάστρο (Κρήνη) 110
- Παλαιόκαστρο (Μεγαρίδα) 170-1
- Παλαιόπολις 122
- Παλαϊοπύργι 159
- Παλαιωχώρι 105, 159, 240
- Παλαιαστινή 87, 185
- Πάμισος 160, 165
- Παπούλια 44, 101, 105
- Παραλίμνη 108, 215
- Πάρναν 158
- Παυλοπερι 158, 218
- Παχάραμος 231
- Πεζούλια 239
- Πελικιάτα 167-8
- Περιστέρια 101, 110, 130, 161, 164-6, 199, 208, 222 / θολωτοί Τ.1 101, 140, 164-5 Τ.2 143, 164-5, 232 Τ.3 101, 132, 137, 149, 164
- Πευκάκια 45, 49, 107, 177-80, 207, 215-6
- Πηνειός (Ηλις) 167
- Πηνειός (Θεσσαλία) 178
- Πόλις 241
- Πόρος 122, 218
- Portella 249
- Porto Perone 188, 191
- Πρόσφυμα 20, 116, 154-5 / θολωτός 102, 133, 135, 139-140, 155 / θαλαμοειδείς τάφοι 102, 154, 250 Τ.3 143 Τ.14 143 Τ.25 26, 105 Τ.26 26, 105 Τ.44 132-3, 146 Τ.52 105 / Κιβωτοόχημος τάφος XVII 216
- Πτελεόν (Γρίτσα) 179, 203, 215
- Πύλος 44, 110, 130-4, 139-40, 161-8, 179, 187, 250 / Ταφικός Κύκλος 97, 101, 113, 116-7, 122, 127, 139, 163 / θολωτός III 101, 163 / θολωτός IV 23, 101, 122-3, 128, 163 / θαλαμοειδείς τάφοι 104 / Πινακίδες (Γραμμική Β) 91, 141, 166
- Ραφήνα 170
- Repedello Πολιτισμός 186
- Ροβιές 245
- Ρόδος 7, 27, 181, 184
- Ρούτσι 117, 146, 150 / θολωτοί 122, 161, 163 Τ.1 101 Τ.2 101, 113, 127, 131, 133, 138, 140, 143
- Σακκάρα 206
- Σαλαμίς 169, 170, 231, 243
- Σαλίνα 249
- Σαμικόν 44, 96, 204
- Σαρδηνία 190
- Scoglio del Tonno 188
- Σελλόπουλο 251
- Σερβία 177
- Σερεμέτι 221
- Σέσκλο 45, 47-8, 53, 178, 208-9, 211
- Σικελία 27, 49, 188-9, 191
- Σκάλα 239
- Σκόπελος 107, 114, 128, 180, 228, 236
- Σκύρος 180
- Σμύρνη 114, 184
- Σουλιμα πεδιάδα 161, 165
- Σπάρτη 157
- Σπάτα 237
- Σπερχειός 12, 177-8, 245
- Στενά 239
- Stonehenge 189
- Σύνορο 156
- Συρία 81, 55, 87, 142, 185, 217
- Σχωνοχώρι 105
- Σωτηριάνικα 135, 137, 162, 166, 228
- Ταίναρο 158-9
- Taranto 188
- Ταύγετος 158

- Τεγέα 157
- Τείχος Δυμάτων 167-9
- Τίρυνθα 42, 110-11, 140, 150, 153-4, 156 / θαλαμοειδείς τάφοι 105, 156 / θολωτός 156 / Μικρό Μέγαρον 155 / «Φησαυρός Τίρυνθας» 141, 156
- Tod (Φησαυρός) 231
- Τουρκία 184-5, 194, 198
- Τραγάνα 139, 163-4 / θολωτοί 218-9, Τ.1 31, 101 Τ.2 101
- Τρεις Λαγκάδες 241
- Τριάντα 184
- Τρίπολις 157
- Τρυφύλια 162, 165-6
- Τρούα 7, 19, 49, 177, 183-4, 185
- Τρούα II 84, 225, VI 202-3
- Τσίτιν 246
- Ugarit 106
- Ur 217
- Φαφαί 143, 167, 234
- Φάρασα 180, 246
- Φενερός 156, 207
- Filiouli 188
- Φίλιους 41, 153
- Φοινίκους 162
- Φυλακωπή 7, 24, 42, 49, 110, 194, 204, 239 / τάφοι 99, 106
- Φωκίς 12, 20, 23, 95, 107, 176
- Χαλανδριανή 99
- Χαλκιδική 19, 49, 183
- Χαλκίς 105, 173, 176
- Χασάμπαλι 207, 215
- Χελιστόμυλος 154
- Χλεμούτσι 17, 23, 169
- Χρυσόλακκος 227, 237
- Χώρα 104
- Vajzë 187
- Wessex (Πολιτισμός) 88, 191
- Wiltshire 62

Αποκόμματα - κομήματα 78, 82, 90, 125, 128, 130, 134, 142, 143 (ένθετα), 149, 164

Άρματα 83, 86, 113, 118-9, 150, 195

Αρχιτεκτονική, ΜΕ 46, Πρόομη **ΥΕ** 110

Ασίμη, πηγές του 50, 170

Ασπίδα 90, 113, 119, 120, 136 «πυργόσχημη» 90· «οκτώσχημη» 133· ως διακοσμητικό θέμα 149

«Αστρα», χρυσά 125, 127 βλ. 76 («σταυροί»)

Αυγό στρουθοκαμήλου 84, 86, 139

Βάρη, μολύβδινα 145

Βάσεις πανγίνων 140

Βέλη τόξου, λίθινα 46, 53, 66, 81, 113, 118, 171, 178, 187· χάλκινα 118

Βελόνες 145

«Βίλας» (επαύλες), Κρητικές 110, 166

Βόθροι, στο Μπερμπάτι 15· στο Άργος και στη Λέρνα 15· στο δρόμο του θησαυρού του Ατρέα 34

Βραχιόλια 62, 74-5, 90, 122-3, 125, 170

Γραμμική Α 89, 141

Γραμμική Β 119, 166· στην Κνωσό 197

Γυαλί 49, 76, 82, 124, 131, 132, 140, 165, 171, 178, 185, 198

Δακτύλιοι 62, δαχτυλίδι 122· σφραγιστικός δακτύλιος 74, 123, 132-3, 179

Διαδήματα, χρυσά 62-3, 66, 127

Διακόσμηση, επίχρυση 130, 148

Δίσκοι, πλάκας 119· χρυσά 76, 122, 128, 130, 133, 148, 162

«Δίσκοι-πλάστιγγος» 145, 172

Δόντια κέπρου, επεξεργασία 45· πλάκες 46, 66, 75, 90, 119, 120, 175

Εγχειρίδια, Κρητικά 47-8, 113-4, 167· Κυκλαδικά 49· ΠΕ. III 173· ΜΕ 47, 113, 170· Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι 60, 62, 66-7, 75, 81, 113-4, 116· Πρόομη **ΥΕ** 113-4, 116, 180, 189· ένθετα 93, 116, 142-4· **Υ.Κυπρ.** I 189· Δυτικο-Ευρωπαϊκά 189, 191

Ειδώλια, ΠΚ 186, ΠΕ 46-7· **ΥΕ** 69, 70, 146, 172, 198· Από τη Σκόπελο 180

Ελεφαντοστόν 66-7, 77, 111, 114, 130, 135, 139, 140, 146, 149, 150, 172, 179, 181, 186, 198, 208

Ελιές 50, 166, 181· λάδι 62

Εμπόριο, στο Αιγαίο 181, ΜΕ 48-9, 50, 52· Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι και **ΥΧ** με Εγγός Ανατολή 87, 181, 184-6, 197· με Ευρώπη 88, 168, 186-90, 191

Ενδύμα, Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι σε σύγκριση με την Κρήτη 89-90· ο τύπος του πέπλου 124· «γλυφίδες αυτών» 146

Ενθετη τεχνική 79, 81· ένθετα αντικείμενα 86, 137, 143-4, 184-5, 191, 234

Ενθετική τεχνική 123

Ενώτια 62-3, 76, 90, 122-3, 174

Επιγονατίδες, χρυσές 72, 74, 119, 125, 127

«Επιστήθια», χρυσά 74-5, 93, 122, 125

Ζυγαριές, σύνολα 76, 145

Ζώνες 67, 74, 75, 93, 119· κομήματα 127, 133

Ηλεκτρο 62, 66-7, 74, 82, 84, 88, 93, 125, 131, 137, 143, 165-6, 187, 189, 190-1, 195 (βλ. και χάντρες)

«Θαλασσοκρατορία του Μίνωα» 194

Θησαυρός 43

Θρησκεία, ΜΕ 45, 47, 193

Θύσανοι, χρυσοί 133, 164

Θώρακες 90, 119, 120

«Ιεροί Κόμβοι» 89, 146, 196

«Ιπτάμενος Καλπασιμός» 149

Καθρέπτες, χάλκινοι 146

Κασσίτερος, πηγές και εμπόριο 48, 87-8, 181, 185, 190-1, 194-5· στα ΜΕ χάλκινα 47-8

Κέρατο ελαφινού, διακοσμημένα αντικείμενα 189, 190

Κεραμική 11-39

φάσεις: ΠΚ 66· ΜΚ 99, 122, 188· **ΥΚ** 99, ΠΕ 9, 46, 156-7, 166-7· ΠΕ. I 177· ΠΕ. II 40-41, 44, 46-7, 153, 157, 160, 167,

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

(Σημ. i) Η Μινωική - Ελλαδική - Κυκλαδική ορολογία, που αναφέρεται τόσο στις περιόδους όσο και στην κεραμική, καταχωρείται κάτω από τη δεύτερη, αλλά η ΜΕ βρίσκεται passim και δεν καταχωρείται ξεχωριστά, αν και η ΜΕ Υστερη φάση καταχωρείται.

ii) Αντικείμενα αναφερόμενα στις υποσημειώσεις κανονικά δεν καταχωρούνται, αφού αναφέρονται στο κείμενο.

iii) Υπότιτλοι στο ευρετήριο δεν έχουν πάντα καταχωρηθεί αλφαβητικά, αλλά μερικές φορές, σύμφωνα με τη σχετική σημασία ή ενδιαφέρον.

iv) Μόνο τα πιο σπάνια υλικά και τα πιο χαρακτηριστικά σχήματα κεραμικής έχουν κατανεμφθεί ξεχωριστά.

Αγία από πολύτιμα υλικά:

ελεφαντοστόν (πυξίδες) 77, 135, 139, 140, 149, 150, 172

μεταλλικά, μεγάλα ορειχάλκινα ή χάλκινα 66-7, 72-5, 77-8, 82, 84, 86, 134-6, 165

φαιγεντιανή 77, 82, 84, 135-6, 139, 140

κρατήρες 138-9· λέβητες 89, 135, 138, 139, 141· λεκανές 138· υδρίες 135, 138-9

αγγεία καλλωπιστηρίου (χρυσά) 76

αμφορέας 180

κάνθαροι (χρυσά) 136, 138, 162

κυσσόχημη κύλικα 92-3 (χρυσή, ασπρή), 137-8, 141· κύπελλα 62, 65-6 (χρυσά, ασπρή, χάλκινα), 72-3, 75 (χρυσά), 136-8, 141, 162 (χρυσά), 189 (χρυσά)· κύπελλα τύπου Βαφειού 82, 136-8, 144, 149, 185· αβαθή με επίχρυση ζείλη 75, 77, 137

λύχνιο 135, 137-8, 140

πρόχοι 62 (ασπρή), 66-7 (χάλκινες), 75 (ασπρή), 82, 135, 138, 213 (χρυσές).

ρυτά 135, 139, 141, 185

σκύφοι 66 (χάλκινοι), 138-40, 173 (π.χ. από χρυσό και ασήμι). «τασιγέρες» 136-8

αυγό στρουθοκαμήλου 84, 86, 139

λίθινα 49, 55 (ΜΜ. I-II), 134-5, 151, 164-5· Αιγυπτιακά 135, 140, 185· Κρητικά 82, 84, 86, 111, 135, 139, 140, 185· κάλυκες 75, 137, 139· λύχνιο 138, 172· πρόχοι 75, 139, 140· πυξίδα (Π.Κ) 66· ρυτά 111, 139, 150· σκύφος 180

ρυτά γενικά 196

Άγκυρες, πηλινές 46

Ακόμια 66, 81, 84, 145

Ακόντια 113, 117, 120, 175, 187· ΠΕ. III 47· Κυκλαδικά με σχισμή 47, 186· τύπος «Σέσκλου» 47, 116-7, 186· με πολυεδρικό αυλό 81, 117

Αλάβαστρο 67, 75, 92, 114, 140

Αλαστρί 62

Άλογα, ΜΕ 50· Από το Άργος 85· Θεσσαλικά 179· Από την Τροία 186

Αμέθυστος 67, 131

Ανάκτορα 181· Κρητικά 85-7, 89, 90, 110-1 (Ζάκρο), 144, 166, 183, 197-9 (Κνωσός)· υποτάθμενο ΜΕ στο Μαραθώνα 43· **ΥΕ** 91, 110 (Μυκίνες, Τίρυνθα, Πύλος), 147, 162 (Νιχώρια), 175 (Θήβα), 197-9

Antico rosso (ερυθρός πορφύρεος) 159

Αντιμόνιο 191

- 169, 170, 173, 177, 193-4 ΠΕ. ΙΙΙ
12-3, 15, 17, 40, 41-3, 46-7, 54, 153,
158, 160, 167, 169, 173, 177, 193, 207
ΜΕ Υστερη Φύση ΙΙ-3, 20, 22-8, 42-52,
54-5, 59, 60, 62, 65, 68, 69, 72, 80-2,
109-110, 131, 148, 152, 154, 156,
157, 170-2, 175, 181, 183, 193-4, 208,
239
ΥΕ 122, 179- ΥΕ Ι 25-32, 34, 36, 54, 60,
66-8, 72, 77, 78, 81, 95, 97, 101-5,
107, 108, 110, 136, 143, 154, 159,
163-4, 168, 171, 175-6, 183-4, 188,
237
υπο - ΥΕ. Ι 29
ΥΕ. ΙΙ 95-97, 106-7, 131, 135, 140, 162-3,
171-2- ΥΕ. ΙΙΑ 23, 26, 29-36, 38-9,
72, 76-7, 101-6, 116-7, 132, 138, 144,
154-5, 157, 159, 162-3, 165, 168, 171,
175-6, 180, 184-5, 187, 205, 237-8
ΥΕ. ΙΙΒ 25, 32-6, 38-9, 106-7, 110, 132,
138, 140, 155, 157, 159, 165, 168,
171-2, 175, 178-9, 180, 185, 188
ΥΕ. ΙΙΙ 8, 69, 70, 96, 98, 104, 107, 118,
154, 162, 172, 188- ΥΕ. ΙΙΙΑ 107-8,
140, 155, 172
ΥΕ. ΙΙΙΑ1 34, 36, 39, 97, 104, 110, 114,
144, 155, 160, 169, 171, 180, 188,
199, 205
ΥΕ. ΙΙΙΑ2 39, 96
ΥΕ. ΙΙΙ Β 69, 70, 75, 107, 172, 191
ΥΕ. ΙΙΙC 107
ΠΙΜ 7
ΜΜ 7, 11, 49, 51, 99, 136, 186, 203
ΜΜ. Ι 24, 37, 49, 55- ΜΜ. ΙΑ 24, 37-
ΜΜ ΙΒ 24
ΜΜ. ΙΙ 37, 49, 55, 99, 100, 136- ΜΜ.
ΙΙΑ 24- ΜΜ. ΙΙΒ 24, 38, 99
ΜΜ. ΙΙΙ 23, 38, 99, 122, 135-6, 175-
ΜΜ. ΙΙΙΑ 24, 37, 38- ΜΜ. ΙΙΙΒ
24-5, 29, 65, 72, 101, 105, 136, 204,
210
ΥΜ 7
ΥΜ. Ι 38, 122, 127, 135-6, 138-9, 144,
159- ΥΜ. ΙΑ 24, 29, 31, 35-6, 38,
63-4, 67, 72, 100-1, 105, 136, 138,
- 184, 188, 204, 210, 237
υπο - ΥΜ. ΙΑ 31
ΥΜ. ΙΒ 31-3, 36, 38-9, 105, 140, 144,
162, 171, 176, 184-5, 197, 206, 237,
238
ΥΜ. ΙΙ 36, 38-9, 80, 144, 185
ΥΜ. ΙΙΙ 80
ΥΜ. ΙΙΙΑ 144
ΥΜ. ΙΙΙΑ 36, 39
Υ. Κυπρ. ΙΑ 38
αγγεία και καταγίγριες: Κρητικά 22-3
επίδραση στη ΜΕ 202- στην κερα-
μική των Κάθετων Λακκοειδών
Τάφων 81- στην ΥΕ 27-32, 35- στα
Νιχώρια 161
Εναλλασσόμενος Ρυθμός 33, 36-
«Καμαραϊκά» 24, 96
Θαλάσσιος Ρυθμός 31, 219, 237
Κυκλαδικά 22- πιθανά επίεσκατα
61, 63, 168, 171, 176- επίδραση στη
ΜΕ 18, 21- στην κεραμική των
Κάθετων Λακκοειδών Τάφων 81
Κυθηραϊκή 23-4, 27, 29, 38, 161, 239-
επίδραση στην ΥΕ. Ι 29
ΠΕ. ΙΙ Διακοσμημένο Αγγείο 17, 27,
160, 167
ΠΙΧ. ΙΙΙ «Ανατολικόν» 173, 177
ΜΕ «Αδριατική» 161- τραχεία (με λα-
βές, εγχάρακτα) 11, 15, 17, 18, 23,
157, 158, 161- σταλπνά - γραπτά 15,
18, 19, 23, 160- ανοικτά επί σκοτει-
νού διακοσμημένα 19-21, 23, 27, 62,
72
Αμυροχρωμή 11-2, 15, 17-20, 22-3,
24, 30, 34-5, 49, 57, 62, 68, 72, 101,
147, 171, 178, 183, 188
«Αμυροχρωμα τύπου Λιανο-
κλάδι» 49, 175
δίχρωμα και πολύχρωμα 18, 22, 34,
62-7, 72, 183, 246
Μινωικά 11-3, 26, 134, 152, 167-8,
174, 188
«Αργολικά» 17-8, 20
Γκρίφα 11-3, 15, 17-20, 24, 45, 49,
50, 64, 72, 168, 177-8, 183, 188

- Κίτρινα 11, 15, 18, 20, 57
Πρώτο-Μινωικά 13, 15, 24
Πρώιμα Μινωικά 13, 15, 18, 24
Διακοσμημένα Μινωικά 13, 17, 19,
158
Ώρια Μινωικά 13, 18, 20, 23-4,
170, 174
ΥΕ Εφουραϊκό 205
ΥΕ. ΙΙ «ανακτορικό» 26, 31-3, 149, 159,
163, 168, 176, 184-5- Βαλκανικά 49-
Τρωικά 49, 177
σχήματα: αλάβαστρον 27, 29, 32-4,
172, 185, 188, 205
ασκοί 20, 63, 64, 101
ανακτορικός ή πιθοειδής αμφορέας 27,
30, 31, 33, 102, 106, 159, 162, 163
βαρελόσχημος αμφορέας 12, 18, 34,
205
γεωφύδοστομος αμφορέας 21, 24, 27, 31,
66
δέπας 177
διπλό - κύπελλο 23
ημισφαιρικό κύπελλο 21, 27, 30, 32,
136
θήλαστρο 23
κάνθαρος 18-20, 22-4, 77, 82, 136-8,
141, 168
κουάδμορφη κύλικα 26, 32-6, 81-2, 137-
8, 141, 169, 180, 183-4
Εφουραϊκή 34, 36- Μινωική με χαμη-
λό στέλεχος 22, 64, 65- Μινωική με
δακτύλιους στο στέλεχος 12, 18-9,
22-4, 49, 60, 64
κύλικας 152
κύπελλο τύπου Βαφειού 21, 27-30, 32-4,
67, 136-8, 183, 187
κωνικό κύπελλο 26, 34, 35, 137, 205
λύχνος 26
πιεσμένη πρόχους 27, 29, 30, 32, 33, 67,
68
πρόχους με πλατύ, επίπεδο χείλος 33,
36, 101
«πιπνοσχημος πρόχους» 21, 65, 68, 72,
77
πυξίς 30
- ρυτόν 27, 31-2, 82, 89, 205
σαλιτιάρα 33
σκύφος, «Αργολικός Μινωικός» 18,
20- με γωνιώδες περίγραμμα 17, 19-
διώτος 15, 17
ταυρόσχημα αγγεία 47
τριποδική μαγειρική χύτρα 26, 34-5, 77
ψευδοστομος αμφορίσκος 179, 191-
τρίωτος 32
«ωσειδές κύπελλο» 21
Κεραμικός πρόχός 35, 45, 173
«Κεfitin» τοιχογραφίες 38, 144, 185- ονόμα-
τα
Κλίβανος 43, 45
Κόκκιλα ζώων 44, Μελέτη 50
Κόκκαλο, επεξεργασία 45, ΜΕ διακόσμη-
ση 46, 48, 128, 148, 175-1 επιθέματα 62,
191- Μ περόνες 64- Πρόσκιμα δίσκος
130- Ευρωπαϊκά αντικείμενα από 189,
190-1.
Κοκκίωση 123, 132-3
Κορυαλίη 48, 76, 131, 178
Κόρημα, χρυσό 76, 133, 150
Κουπιτιά, επίχρυσα και παρεμφερή αντι-
κείμενα 74-5, 93, 130
Κουτιά 67, 75, 84, 135, 140
«Κουφιστικό τρέγων» 102, 106
Κράνη 90, 113, 119
Κρεμαστά κοσμήματα (εγκόλπια) 123-4,
127, 187
Κυκλάσκοι 122-3, 170, 174
Κυπέλλωση 45, 170
Λαβές χρυσοποίκιλτες 72, 74, 93, 114, 148,
180- διακοσμημένες με χρυσά καρφιά
189, 191
Lapis Lacedaemonius (σπαρτιατικός βα-
σάλτης) 158
Lapis Lazuli 64, 131, 165, 186
Lavagetas 91
Λιθάργυρος 45
Λινάρι 166
Λογχοπέλεκος 116
Μαλί 181
Μάργαρο 45

Μαμαροκονίαμα 198

Μαχαίρια, ΜΕ 46-7 (συμπεριλαμβανομένου και του επάγγουρου μαχαριού από την Ασίνη), 113, 174, 178, 186-7· Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι και πρόφιμη ΥΕ 60, 63, 81, 93, 113, 117-8, 145, 171, 180· Τύπος 68· 46· εισαχθέντα στο Άργος 47 «**Μαχαίρι** - μάχης» 118
Μέγαρον 42, 43, 110, 178
Μήτρως 45, 47-8, 112, 132
Μολύβδος 45, 48, 82, 138, 145, 181
Μυκήνες 7, 8, 26, 47, 113-4, 117, 125, 130-2, 139-44, 154-6, 165, 168, 179, 186, 187, 195, 200· Αγ. Ηλία Λόφος 55· Απόθεση του ανατολικού προπυλαίου 29· Δυτική Οικία 54· Ιερό 55· Λόφος του Καλακίτη 54-5, 155· νοτιοδυτική πλαγιά 54· οικία Ακρόπολης 54· Οικία του κρατήρα των Πολεμιστών 71· Οικία του μολύβδου 144· περιοχή των πύλων 55· Ράχη της Οικίας της Περασείως κρήνης 54· Ράχη της Παναγίτσας 54, 103

Προ-ΥΕ οικισμός 54· οχυρώσεις, υποτιθέμενες ΜΕ 55· ΥΕ. III 8· τοιχογραφίες πρόφιμες 89, 110, 155· ανάκτορο, ΥΕ. III 8, 55· Προϊστορικό Νεκροταφείο 54-5 (Τ. XXV), 69, 78-9 (Τ. III), 108, 138, 154· «Τάφοι Αποθήκης» 79, 108· «(Τάφος) του Χρυσού Θησαυρού» 79, 132, 135, 138, 154

Θαλαμοειδείς τάφοι 98-100, 105-6, 136, 154, 155· Τ. 24 143, Τ. 26 140, Τ. 102 155, Τ. 515 76, Τ. 518 105, 132, 140
Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι 8, 9, 24-6, 45, 48, 53, 55-6, 59, 61-84, 90-1, 93-5, 97, 111-4, 116-125, 127-8, 130, 132-141, 143, 145-151, 154, 159, 162, 168, 174-5, 180, 183-4, 187, 189, 195-6, 200

Κύκλος Β 22, 54-6, 59, 61, 70-1, 73, 77-9, 81, 83, 103, 106, 121, 123, 125, 131, 134, 136, 154· κατασκευές στο

ύψωμα 54, 56· Τ. Α 60, 64, 127, 142, 227, 234, 251
Α 1 60
Α 2 59, 60
Β 62, 123, 125
Γ 59, 64, 67, 74, 78, 116, 132, 136
Δ 60, 64, 65, 78, 118, 136, 138, 150
Ε 59, 64, 67, 76, 138, 226
Ζ 59, 60-2
Η 59-62
Θ 59, 60
Ι 62-3, 76-8, 90, 127-8, 136, 191, 225
Κ 59, 62-3
Λ 60, 62-4, 78
Λ 1 62-4
Λ 2 60
Μ 64, 68, 132, 226, 230
Ν 60, 64, 66, 90, 136, 251
Ξ 61-2, 78, 123-4, 127, 131, 138
Ξ 1 59, 60
Ο 60, 64, 66, 68, 76, 78, 123-4, 130, 132, 175, 227, 229, 230
Π 59, 64
Ρ 56, 59, 60, 64, 106, 154
Σ 60, 61
Τ 60, 61
Υ 62-4, 78, 124, 131, 133
Φ 60

Κύκλος Α 55-6, 64, 67, 69, 70, 72-3, 77-8, 83, 91, 94, 121, 136·
ΥΕ. III Β ανοικοδόμηση 69, 70· Τ. Ι 31, 68, 70-2, 75-7, 92, 121, 127-8, 139, 140
Π 70-3, 75, 77-8, 116, 140
III 56, 66, 68, 70-3, 75-9, 84, 121, 123-5, 127-30, 132, 135, 138-9, 145, 149, 175, 226, 232
IV 56, 68, 70-6, 78, 84, 91, 93, 116, 119, 121-5, 127-30, 132, 135-40, 143, 146
V 56, 68-75, 77-8, 84, 91, 93, 119, 121-2, 128-30, 135-6, 138, 146, 149, 150, 233, 235
«μούλια» 75, 91-3, 122
VI 69-73, 77, 78, 116

Κύκλος Β 22, 54-6, 59, 61, 70-1, 73, 77-9, 81, 83, 103, 106, 121, 123, 125, 131, 134, 136, 154· κατασκευές στο

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Δαχτυλίδι κνηνητού ελαφιού 119
Εγχειρίδιο κνηνητού Δεδόντων 74, 143-4, 149, 150
Εγχειρίδιο σκηνής ποταμού 143
«Κρατήρας Μάχης» 139, 143, 224, 225
«Κυκλώπειος Βωμός» 71
«Κύπελλο του Νέστορος» 74, 137, 141
Λεοντοκέφαλο Ρυτό 74, 89
Προσωπίδες 67, 74-5, 77-9, 83, 91, 93, 122, 127, 195
Ρυτό ελαφιού 82, 139
Ρυτό πολιτορκίας 118, 139, 224
Σπήλιες 59, 61, 67, 69-71, 75, 77-9, 83, 91, 118-9, 136, 148-50, 195, 251 (Προσθήκη).
Ταυροκέφαλο Ρυτό 74
Θολωτοί τάφοι 8, 100-4, 130, 132-4, 154-5
Θησαυρός του Ατρέα 34, 130, 132, 154-5
Κυκλώπειος τάφος 102, 224, 236
Τάφος του Αγίουθου 31, 54, 102, 240
Τάφος των Δαμιώνων 155
Τάφος του Επάνω Φούρνου 31, 102
Τάφος της Κλυταιμνήστρας 56, 130

Νιέλλο 142-3
Ξίφιη 65-7, 75, 78, 81, 91-3, 113-6, 127, 130, 156, 184, 187, 189, 190, 222, 223
Τύπος Α 60, 81, 113-4, 187, 248
Τύπος Β 113-4, 184, 223
Τύπος C 114, 245
Τύπος D 114, 223, 245
Τύπος Ε (Βραχύ) 116, 245
Τύπος F (βραχύ) 114, 116
Υ. Κυπρ. Ι 189
θήκη ξίφους 127, 130
«Θυράκια» 116-7, 145

Νιέλλο 142-3

Όγκοι ορεχάλκου 87· δερμάτος βοδιού 190
Οπλισμός 90, 119, 120, 195-6· χάλκινος 119
Ορεία κρυστάλλος 48, 66, 76, 78, 124, 131, 171

Ορείχαλκος, πηγές και εμπόριο 48, 50, 85-7, 167, 178, 181, 186, 190-1, 194-5
Οχύρωση ΜΕ 42· πρόφιμη ΥΕ 110· ΥΕ 91, 190· στην Αίγινα 42, 169, 172· στην Αργολίδα 156· στο Ασκηταριό 169· στο Μάλθι 53, 110· στη Μάνικα 174· στη Μεσσηνία 84, 111, 161
Ουτανός 48, 50, 77, 145, 157, 181, 183, 186, 194

Πελέκειες 145· χάλκιννοι διπλοί πελέκειες 180, 189· μολύβδινοι 47· πήλινοι 47· ως διακοσμητικό θέμα 28-31, 149· Ελβετικός πέλεκυς με ένθετη διακόσμηση 191· «θυριδωτός» Συριακός τύπος 118· λιθίνοι 46
Περιδέρμα 53, 62-4, 66-7, 74-5, 90, 93, 121, 131-3
Περινημίδες 119, 120
Περινόδοι και φάσες:
Μεσολιθική 48
Νεολιθική 7, 98, 167, 176-7· ΠΙΝ 54, 157-ΜΝ 54, 157 ΥΝ 208
Εποχή του Χαλκού 36·
Πρόφιμη 9, 82, 99, 100, 148, 173-4, 177, 181, 186
Μέση 11, 41, 106, 125, 177-8
Υστερη 11, 36, 47, 105, 148, 187
Ευρωπαϊκή Πρόφιμη Εποχή του Χαλκού 99, 100
Βορειο-ιταλική Πρόφιμη Εποχή του Χαλκού 189
Πρώτα Ανάκτορα 37-8, 87, 148
Δεύτερα Ανάκτορα 9, 37, 87, 147, 194
Κέρος - Σύρος (Πρόφιμη Κυκλαδική) 40, 66· Πρόφιμη Πόλη στη Φυλακωπή 99
Μυκηναϊκή 13, 41
«Τάφος Πολεμιστή» 117, 120, 176, 190
Χεττιτικό Αρχαίο Βασίλειο 87, 217· Δωδεκάτη Δυναστεία 37· Β' ενδιάμεση Περίοδος 37· Νέο Βασίλειο 64· Δεκάτη Όγδοη Δυναστεία 38, 93· Περίοδος Αμάρνας 39 (βλ. επίσης Υκσός).

Περυγέλωμα 118, 197

Περυγέλωμα 118, 197

Περυγέλωμα 118, 197

Περυγέλωμα 118, 197

Περυγέλωμα 118, 197

Περυγέλωμα 118, 197

- Πέρνες 90, 121-2, οστέινες 46, 65, 67, 123, 145· μεταλλικές 46, 62-3, 65, 74, 121-2, 124-5, 130· Σκοτεινός Λιβάνας 124· πέρονες κόπτης 90, 124· συνδετήρες - πέρονες 124
- Πλακών· κοσμήματα, ΜΕ 47-8, 148· Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι και πρώιμη ΥΕ 62-3, 65-7, 74-6, 78, 81-2, 90, 121-5, 127-8, 130, 162, 180, 190
- Πριώνα 145
- Πυριτόλιθος 145, 178
- Ραβδιά, σκήπτρα διακοσμημένα 62, 146, 191
- Ρετινή 88, 166, 189
- Ροζέτες, χρυσές 73 (ενώτια), 128, 149
- Σάβανα 74, 76-7, 121-2, 128
- «Sheffield plate» 47
- Σιδήρος 187
- Σκαρβαίοι 37, 64, 185
- Σμίλας, ΜΕ 46· Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι 75, 81· Πρώιμη ΥΕ 145
- Σουβλιά, ΜΕ 46· πρώιμη ΥΕ 145
- Σπονδικά αντικείμενα 89, 135, 139, 146
- Στέμματα, χρυσά 74, 127-8
- «Σπλιβωτής στελέγους τόξου» 46, 81, 145
- Συρμάτινες σπείρες, χάντρες και κοσμήματα 82, 123, 132, 175, 209
- Συρματοεγχυτική 123
- Σφραγίδες, σφραγιδόλιθοι 77, 82, 111, 118, 131-3, 144, 150-1, 159 (Βαφειώ)· ΠΕ 46· Κρητικές 148· «φυλακτικούς» 64, 66, 133· Γ «πορτραίτο - κόσμημα» 67
- Σφυρί, πέτρινο 145
- Ταινίες - κεφαλής 48, 63, 67, 73, 75-6, 82, 122, 125, 164, 180· ημιταινίες 76, 125, 127-8
- Ταφικά έθιμα, ΜΕ 43-5· συγκρινόμενα με τους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους 79, 80· Πρώιμη ΥΕ 52-3, 95-6, 98-107· θαλαμοειδείς τάφοι 31, 45, 84, 96-106, 118, 133-6, 146, 154-5, 171-2, 176, 180, 198· στην Κρήτη 99, 100· στις Κυκλάδες και ΠΕ 99, 100· τάφοι στην Κρήτη 99,
- 100· κιβωτιοσχημοί τάφοι 8, 45, 78, 80, 94, 95-6, 107, 154, 157, 159, 166-7, 170-1, 174-6, 178-9· φέρετρα 121· καύση 45· νεκροταφεία εκτός των τειχών, ΜΕ 43, 53, 94· οικογενειακοί τάφοι 44, 53, 94-6, 196· νεκροδεικνός 61, 80· ταφικά σήματα 44, 61, 80, 94, 98. (βλ. και Μυκήνα, στήλαι)· ενταφιασμός μέσα στους οικισμούς, ΜΕ 43, 52, 96· ταφές σε πύθρι 43-4, 94, 122, 161, 170· θυσία 44, 67, 174· ο τύπος του Κάθετου Λακκοειδούς και έθιμα 59-63, 78-82, στα Περιστερία 164-5· θολωτοί τάφοι 8, 77, 84, 91, 93, 95-107, 111, 113-4, 117-8, 139-40, 145-6, 161-2, 164-6, 189, 195, 198-9· τύμβοι 44, 52-3, 79, 84, 94-7, 154, 161, 165-8, 170-1, 174, 186-7, 195
- Τέχνη «Μυκηναϊκή» 109, 111, 112, 146-8
- Τοιχογραφίες 121, 123, 151, 197-8· στο Ακρωτήρι στη Θήρα 90, 147, 224· στην Κνωσό 185· στις Μυκήνες 70, 89, 110, 154· στη Θίβα 175· στην Τίρυνθα 89, 110, 155· στις εισόδους των τάφων 98. Τόξο 118
- Τράπεζα προσφορών 146
- Τριχολαφίδες, ΜΕ 46, 187· Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι 66, 75· πρώιμη ΥΕ 145
- Τρυπανισμός 51, 68
- Τ-σχημη λαβή 190
- Υφαντικά βάρη 46, 66, 145, 171
- Φογεντανή 49, 63, 65, 89, 131, 135-6, 139, 140, 185, 189, 190
- Φούστα 90, 185
- Φυσικά λείψανα, ΜΕ (ειδικά στη Λέρνα) 50, 194· Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι 59-61, 64-5, 72-3, 80, 92· ΜΜ Κνωσός 51
- Χάντρες 181· ΜΕ 46, 48-50, 123· Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι και ΥΕ 130-2, 170-1, 174· αετόσχημες χάντρες 75, 93· «φανόσχημες χάντρες» 132· «Nuzi-χάντρες» 76, 131· ανάγλυφες-χάντρες 132, 134, 149, 198· πλακίδιο χάντρας

- από ηλεκτρο 88, 131, 191, χρυσό 132 (βλ. επίσης περιδέραια)
- Χοάνες 45
- Χρονολόγηση· της Μέσης και Υστερης Εποχής του Χαλκού στον Αιγαϊακό Χώρο 11, 36-9· σχετική ΜΕ 24· του Ταφικού Κύκλου Β 60· του Ταφικού Κύκλου Α 70-3· της πρώιμης ΥΕ 35-6

- Κυπριακή 37· Αιγυπτιακή 36, 38-9· της Εγγύς Ανατολής 37· ραδιενεργός άνθρακας (C-14) 36-7· θερμοφωταύγεια 36
- Χρυσός, πηγές 48, 86· ως αντικείμενο εμπόριου 88, 190
- Χτένες 67, 74, 146, 150
- Ψαλαχ 91

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	5
Εισαγωγή	7
Κεφ. 1. Η Διαδοχή της Κεραμικής και η χρονολόγηση	11
(1) Η ΜΕ Κεραμική - διαδοχή	11
Πρωτο-Μινωική και Πρώιμη Μινωική	15
Διακοσμημένη Μινωική	17
Ώριμη Μινωική	18
Η Ύστερη Φάση	20
Σχετική Χρονολόγηση	24
(2) Η Πρώιμη Μυκηναϊκή Κεραμική - Ακολουθία	25
ΥΕ.Ι	26
ΥΕ.ΙΙΑ	29
ΥΕ.ΙΙΒ	32
Τα άλλα οικιακής χρήσης αγγεία	34
Σχετική χρονολόγηση	35
(3) Απόλυτη χρονολόγηση	36
Κεφ. 2. Μεσοελλαδική Περίοδος	40
Οικισμοί και κατασκευές	41
Ταφικά έθιμα	43
Βιοτεχνίες	45
Εμπόριο και εξωτερικές σχέσεις	48
Άλλη Μαρτυρία	50
Η Φύση της ΜΕ Κοινωνίας	51
Κεφ. 3. Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι	54
(1) Γενικά	54
(2) Ταφικός Κύκλος Β	56
(3) Ταφικός Κύκλος Α	68

(4) Η χρονολόγηση των δύο Κύκλων	77
(5) Συζήτηση	78
(6) Η κοινωνία στην περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων	89
Παράρτημα: Το φύλο της «Μούμιαις» του τάφου V	91
Κεφ. 4. Πρώιμη μυκηναϊκοί τύποι τάφων	94
Παράρτημα: Πρώιμες μυκηναϊκές ταφές	107
Κεφ. 5. Πρώιμες μυκηναϊκές βιοτεχνίες	109
(1) Εισαγωγή	109
(2) Όπλα και οπλισμός	113
(3) Κοσμηματική και κοσμήματα	121
(4) Πολύτιμα αγγεία	134
(5) Εκθέςη και «ζωγραφική σε μέταλλο»	142
(6) Ποικίλα	145
(7) Τέχνη και στυλ: μερικά σχόλια	146
Κεφ. 6. Οι επαρχίες της πρώιμης μυκηναϊκής Ελλάδας	153
(1) Βορειοανατολική Πελοπόννησος	153
(2) Αρκαδία	156
(3) Λακωνία	158
(4) Νοτιοδυτική Πελοπόννησος	160
(5) Βορειοδυτική Ελλάδα	167
(6) Σαρωνικός Κόλπος	169
(7) Κεντρική Ελλάδα και Εύβοια	172
(8) Θεσσαλία	176
Κεφ. 7. Υπερπόντιο εμπόριο στην Πρώιμη Μυκηναϊκή Περίοδο	181
(1) Το Αιγαίο και η εγγύς Ανατολή	183
(2) Η Δύση και ο Βορράς	186
Κεφ. 8. Ιστορική περίληψη	193
Σημειώσεις	201
Προσθήκη	251
Συνομογραφίες	253
Βιβλιογραφία	256
Ευρετήρια	269
Περιεχόμενα	